МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

МЕДИНСЬКА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.2’367.62

ДИСЕРТАЦІЯ

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ОЗНАКОВИХ СЛІВ

10.02.01. – українська мова

035 – філологія

Подано на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____Н. М. Мединська

Науковий консультант –
Плющ Марія Яківна
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Мединська Н. М. Семантико-граматична диференціація ознакових слів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова» (035 – Філологія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Інститут Української мови НАН України, Київ, 2018.

У докторській дисертації з'ясовано логіко-філософське і лінгвістичне трактування понять «ознака», «ознакове слово», що вможливило виокремити частиномовні класи ознакових слів.

Розмежовано предметні і ознакові слова за лексичною семантикою, системою граматичних категорій, морфологічною парадигмою, синтаксичними функціями, а також за словотвірною структурою та морфемною будовою.

На широкому фактичному матеріалі української літературної мови проаналізовано всі класи ознакових слів – дієслова, прикметники, числівники, прислівники, що протиставлені єдиному класу на позначення предметів (речей) – лексико-граматичному класу іменників.

Обґрунтовано поділ ознакових слів на виразників динамічної та виразників статичної ознаки.

Дієслово визнано основним лексико-граматичним класом ознакових слів, спеціалізованим на вираженні динамічної ознаки. Частиномовний статус дієслова як виразника динамічної ознаки детермінують його морфологічні категорії часу, способу та виду, на базі яких сформована парадигма дієслівних словоформ, та категорії особи і числа (частково і роду), граматичні значення яких координують форми пов'язуваних у реченні предикатного й непредикатних компонентів, зумовлених валентністю дієслівного предиката. Для дієслова установлено найбільшу кількість семантичних зв'язків у позиції предиката. Акціональні дієслова передають

динаміку дій, пов'язаних із суб'єктом, неакціональні стосуються внутрішнього світу людини, їм властива статальність, релятивність, що зумовлює відповідне оформлення предикативності.

Дієслово як ознакове слово у функції предиката визнано організаційним центром речення. Для всіх інших ознакових слів функція присудка (вираження логічного предиката) є вторинною, що зумовлює транспозицію їх до класу дієслів, і тільки за цієї умови вони можуть відігравати центральну роль у семантичній і формально-синтаксичній структурі речення як ознакові слова.

Виокремлено три частини мови — прикметник, числівник і прислівник, спеціалізовані на вираженні статичної ознаки у граматичній системі української мови. Статична ознака у структурі речення має такий синтагматичний розподіл: прикметник і числівник на позначення кількості кого-, чого-небудь закріплені за присубстантивною позицією, прислівник — переважно за придієслівною позицією, тому виражена прикметником ознака є ознакою предмета, а виражена прислівником ознака — ознакою ознаки.

Відзначено неоднорідність статичної ознаки прикметника, оскільки вона по-різному вербалізована якісними, відносними, займенниковими та віддієприкметниковими прикметниками. Якісні прикметники безпосередньо репрезентують статичну ознаку предмета, а решта із зазначених прикметників – опосередковано, через стосунок до предмета, дії, стану тощо. У системі ознакових слів дієприкметникам відведено особливий статус, що зумовлено їхнім функційно-семантичним роздвоєнням. Синтетичні форми дієприкметників є виразниками статичної ознаки, а саме тієї, яку передають відносні прикметники – ознаки предмета за відношенням до виконуваної ним дії або за властивим чи набутим ним станом. Така ознака є нерозчленованою семантикою стану, тому що в синтетичних формах дієприкметників знівельована ознака процесуальності. Аналітичні форми дієприкметників, що входять до підкласу дієслів стану, передають у пасивних конструкціях

значення результативного стану, що є наслідком уже виконаної дії, яку виражали вихідні для таких дієприкметників дієслова.

Числівникову ознаку кваліфіковано як кількісну ознаку предмета, що стосується числівників, ужитих у генетично первинній, присубстантивній позиції. Присудкові числівники, подібно до присудкових прикметників та аналітичних форм дієприкметників, так само входять до підкласу дієслів стану – як аналітичні дієслова стану, бо вони виконують типову для дієслів формально-синтаксичну функцію присудка, куди їх переводять дієслівні власне- та невласне-зв'язки. Присудкові числівники є аналітичними дієсловами кількісного стану.

Прислівникам відведено крайнє периферійне місце в системі ознакових частиномовних класів, що зумовлено особливостями їхньої семантичної та граматичної сфери. Значення статичної ознаки прислівника, на відміну від інших класів ознакових слів станової семантики, представлене синтаксично: обов'язковою синтаксичною характеристикою прислівникових лексем є виконання ними функції визначника предикативного або атрибутивного компонента речення, що забезпечує єдність прислівників як частиномовного класу слів. Лексичне значення прислівника сформоване на лексичних значеннях прикметника, дієслова, числівника та іменника, ужитих у прислівниковій синтагматичній позиції, тому що їхні значення статичної ознаки, процесу і предмета поставлені в синтагматичний зв'язок із предикатом, унаслідок чого виконують функцію ознаки ознаки, тобто функцію означення до класу предикатів. Прислівники визнано дериватами прикметників, дієслів та іменників, оскільки вони не мають власного лексичного значення.

Окреме місце в системі ознакових частин мови відведено предикатним іменникам. Вони неоднорідні за своїми семантичними характеристиками. Віддієслівні іменники є виразниками опредметненої дії, опредметненого динамічного стану чи процесу, на противагу своїм твірним дієсловам, що безпосередньо називають дію, динамічний стан чи процес. Саме тому

ознаковість віддієслівних іменників відмінна від ознаковості дієслів. Лише предикатні іменники, що називають різні стани та явища природи, зараховано до виразників дієслівної семантики стану і кваліфіковано як ознакові іменники, оскільки вони є формально-граматичними репрезентантами предиката всеохопного або іншого стану довкілля.

Простежено граматичну специфіку ознакових слів, пов'язану з їхньою семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною валентністю. У зв'язку із цим проаналізовано закономірності поєднання ознакових слів – виразників динамічної та статичної станової семантики – із залежними непредикатними іменниками, значеннєво сумісними з різними типами таких слів, наголошено на особливостях кількісного складу та якісного наповнення їхньої валентної рамки. Іманентною рисою ознакових слів визнано також і формально-синтаксичну валентність, адже для їхніх семантично визначених валентних позицій характерна спеціалізація на виконанні формально-синтаксичних функцій – підмета або керованого другорядного члена речення. Для всіх типів ознакових слів установлено співвідношення семантико-синтаксичної і формально-граматичної валентності, що посприяло з'ясуванню параметрів їхньої семантико-граматичної реалізації.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві комплексно досліджено частиномовні класи і підкласи ознакових слів, що вможливило створити їхню семантичну та граматичну типологію, у якій дієслово як виразник динамічної ознаки та первинної предикативної функції є центральною частиною мови щодо інших ознакових частин мови, а прикметник і прислівник – певною мірою синтаксично похідні ознакові одиниці, оскільки вони вживаються в периферійних позиціях речення і передають відповідно ознаку предмета та ознаку ознаки. Обґрунтовано валентність як іманентну властивість ознакових слів, наголошено на відмінностях її вияву в різних частиномовних класах цих слів, визначено семантичний зміст реалізованих ними предикатів, розмежовано первинні і вторинні семантико-синтаксичні та формально-

синтаксичні функції ознакових частиномовних класів, простежено складну взаємодію ознакових слів у семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній структурі речень сучасної української літературної мови.

Ключові слова: ознака, ознакові слова, предикат, динамічна ознака, статична ознака, валентність, дієслово, прикметник, займенникові прикметники, дієприкметник,числівник, прислівник.

SUMMARY

Medynskaya N. M. Semantic-grammatical differentiation of attribute words. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philology in specialty 10.02.01 «Ukrainian language» (035 – Philology). – National Pedagogical Dragomanov University, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine Kyiv, 2018.

In the doctoral dissertation the logic-philosophical and linguistic interpretation of the concepts «attribute», «attribute word» was clarified, and that allowed to separate the linguistic part of speech classes of attribute words.

The presentive and attribute words were distinguished by lexical semantics, system of grammatical categories, morphological paradigm, syntactic functions, as well as by word-building structure and morphemic structure.

On the wide factual material of the Standard Ukrainian Language, all classes of attribute words – verbs, adjectives, numerals, adverbs, which are opposed to a single class in the designation of objects (things) – the lexical-grammatical class of nouns, were analyzed.

The division of attribute words into dynamic expressions and expressions of a static attribute was substantiated.

The verb is recognized to be the main lexico-grammatical class of attribute words, specialized in expressing a dynamic attribute.

The part-of-speech status of the verb as the exponent of a dynamic sign which is determined by its morphological categories of time, voice, and aspect, on the basis of which the paradigm of verbal word forms is formed, and the categories of person and numbers (partially gender) whose grammatical meanings coordinate the forms of the conjunctions of the predicate and unpredictable components, due to valency of the verb predicate.

It was determined that the verb has the largest number of semantic connections in the predicate position.

The actional verbs convey the dynamics of actions related to the subject; the inactional verbs relate to the inner world of a person, they have the inherent status, the relativity, which predetermines the corresponding presentation of predicativity.

The verb as an attribute word in the function of the predicate is recognized to be the organizational centre of a sentence. For all other attribute words, the function of the predicate (the expression of a logical predicate) is secondary, which causes their transposition into a class of verbs, and only under this condition they can play a central role in the semantic and formally-syntactic structure of a sentence as sign words.

Three parts of speech specialized in expressing a static feature in the grammar system of the Ukrainian language are singled out – adjective, numeral and adverb. The static attribute in the structure of the sentence has such syntagmatic distribution: an adjective and a numeral to denote the number of someone, something attached to the adnominal position, the adverb – mostly in the adverbial position, therefore the attribute expressed by the adjective is an attribute of the object, and the attribute expressed in the adverb is an attribute of the attribute.

The heterogeneity of the static attribute of the adjective is marked, because it is differently verbalized by descriptive, relative, pronominal, and participial adjectives.

Descriptive adjectives directly represent the static feature of the subject, while the rest of the adjectives represent it represent indirectly, due to relations to the subject, action, state, etc.

In the system of attribute words, the participles have a special status, due to their functional semantic split.

The synthetic forms of the participles are the expressions of a static attribute, which is transmitted by relative adjectives – the attribute of an object in relation to the action performed by it or by the state or acquired state.

Such attribute is an undifferentiated semantics of the state, because in the synthetic forms of the participles a sign of procedurality is neglected. The analytic forms of the participles belonging to the subclass of state verbs transfer in the passive constructions the meaning of the resultant state, which is a consequence of the already executed action expressed by the output for such participles verbs.

Numerical attribute is qualified as a quantitative sign of the subject, relating to numerals taken in the genetically primitive, sub-dominant position. The predicate numerals, like the predicate participles and analytic forms of the participles, are also included to the subclass of the state verbs – as analytic state verbs, because they perform formal for the verbs predicate function, where they are transferred by proper and non-proper verbal connections. The predicate numerals are analytic verbs of a quantified state.

The adverbs have an extreme peripheral place in the system of an attribute part of speech classes, due to the peculiarities of their semantic and grammatical spheres. The meaning of the static sign of the adverb, in contrast to other classes of attribute words of state semantic, is represented syntactically: the obligatory syntactic characteristic of adverbial lexemes is the function of the determinant of the predicative or attributive component of the sentence, which ensures the unity of the adverbs as a part-of-speech class of words. The lexical meaning of the adverb is formed on the lexical meanings of the adjective, the verb, the numeral and the noun in the adjective syntagmatic position, because their significance of the static feature, process, and object is placed in a syntagmatic relationship with the

predicate, which results in the function of the attribute of the attribute, that is, the function of attribution to the class of predicates. Adverbs are recognized to be derivatives of adjectives, verbs and nouns, since they do not have their own lexical meaning.

A separate place in the system of attribute parts of speech is given to predicate nouns. They are heterogeneous in their semantic characteristics. Verbal nouns are the expressions of the subjectified action, subjectified dynamic state or process, as opposed to their creature verbs, which are directly called an action, a dynamic state, or a process. That is why the attributiveness of verbal nouns is different from the attributiveness of the verbs. Only predicate nouns that names different states and nature phenomena are enrolled to the expressions of verbal semantics of the state and are qualified as attribute nouns, since they are formally-grammatical representatives of the predicate of a comprehensive or other state of the environment.

The grammatical specificity of attribute words associated with their semantic-syntactic and formally-syntactic valence is traced. In this connection, the regularities of the attribute words combination – the expressions of the dynamic and static class semantics – with dependent unpredictive nouns, meaningfully compatible with the different types of such words, are analyzed, the features of the quantitative composition and qualitative filling of their valence framework are emphasized. As the inherent feature of attribute words is also recognized a formally-syntactic valency, because for their semantically defined valence positions the specialization on the execution of formal-syntactic functions – the subjective or the controlled secondary member of the sentence. The ratio of semantic-syntactical and formal-grammatical valency has been established for all types of attribute words, which helped to clarify the parameters of their semantic-grammatical realization.

The scientific novelty of the dissertation work consists in the fact that for the first time in Ukrainian Linguistics complex semiotic classes and subclasses of attribute words were studied which made it possible to create the semantic and

grammatical typology, in which the verb as an expression of a dynamic attribute and the primary predicative function is the central part of the language in relation to others attribute parts of speech, and the adjective and the adverb are, to a certain extent, syntactically derived attribute units as they are used on the peripheral positions in the sentence and convey respectively attribute object and attribute characteristics. The valency is substantiated as the immanent property of the attribute words, it is emphasized on the differences of its manifestation in different part-of-speech classes of these words, the semantic content of predicates realized by them is determined, the primary and secondary semantic-syntactic and formal-syntactic functions of attribute part-of-speech classes are distinguished, the complex interaction of attribute words in syntactic and formally-syntactic structure of sentences in modern Ukrainian standart language is traced.

Key words: attribute, attribute words, predicate, dynamic attribute, static attribute, valency, verb, adjective, pronoun adjective, participle, numeral, adverb

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографія

1. Мединська Н. М. Ознакові слова в українській мові: семантична і граматична диференціація: монографія. Рівне: Видавець О. Зень, 2018. 420 с.

Рецензія: Ожоган В. М. Семантичні та граматичні координати ознакових слів у сучасній українській літературній мові. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. Вип. 46. С. 208 – 211. Рец. на кн.: Мединська Н. М. Ознакові слова в українській мові: семантична та граматична диференціація. 2018. 420 с.

Наукові праці у фахових виданнях України

2. Мединська Н. М. Проблема ознакових слів у сучасній лінгвістиці. *Актуальні проблеми сучасної філології*. Рівне: РДГУ, 2007. Вип. 15. С. 45 – 48.
3. Мединська Н. М. Синтаксична транспозиція прикметника до дієслів. *Наук. пр. Кам'янець-Подільського державного університету*: *Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. Вип. 15. Т. 1. С.107 – 111.
4. Мединська Н. М. Особливості функціонування дієслів і прикметників як ознакових слів у текстах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. *Серія «Лінгвістика»*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. Вип. VII. С. 150 – 154.
5. Мединська Н. М. Категорія ознаковості та її реалізація ознаковими словами. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 4. С. 75 – 82.
6. Мединська Н. М. Семантична диференціація прикметникової ознаки. *Актуальні проблеми сучасної філології*. *Мовознавчі студії*. Рівне: РДГУ, 2008. С. 32 – 37.
7. Мединська Н. М. Філософське та лінгвістичне трактування категорії ознаки. *Актуальні проблеми сучасної філології*. *Мовознавчі студії*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. XVII. С. 65 – 70.
8. Мединська Н. М. Логіко-філософський аспект категорії ознаки. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 5. С. 230 – 234.
9. Мединська Н. М. Особливості семантики предметних та ознакових слів. *Студія лінгвістика VOL IV*. До 80-річного ювілею проф. Ф. О. Нікітіної. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2010. С. 96 – 104.

10. Мединська Н. М. Категорія ознаки та її реалізація на рівні пропозиції і семантико-синтаксичної структури речення. *Наукові записки*. *Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2010. Вип. 17. С. 290 – 301.
11. Мединська Н. М. Семантична природа дієслова як носія динамічної ознаки. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 6. С. 123 – 128.
12. Мединська Н. М. Проблема категорійного статусу дієслова. *Студія лінгвістика VOL V(I)*. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2011. Вип. 5. С. 126 – 136.
13. Мединська Н. М. Категорійне значення дієслова: функціональний аспект. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С. 50 – 56.
14. Мединська Н. М. Специфіка категорійних значень дієслова у функції предиката. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 162 – 167.
15. Мединська Н. М. Специфіка аспектуального значення дієслів багатократно-дистрибутивної та розподільної дії. *Українська мова. Науково-теоретичний журнал*. *НАН України*. 2012. № 1. С. 32 – 39.
16. Мединська, Н. М. Дієприкметник у функції предиката. *Студія лінгвістика Vol. VI (I)*. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2012. Вип. 6 (Ч. І). С. 146 – 153.
17. Мединська Н. М. Лінгвостилістичні особливості ознакових слів. *Наукові записки*. *Серія «Філологічна».* Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2012. Вип. 31. С. 75 – 80.
18. Мединська Н. М. Прислівник як ознакове слово у предикативній функції. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10.*

Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 9. С. 138 – 143.

19. Мединська Н. М. Дієприслівник у позиції другорядного предиката. *Наукові записки*. *Серія «Філологічні записки»*. Ніжин: НДУ І. М. Гоголя, 2013. Кн. 2. С. 102 – 109.
20. Мединська Н. М. Функція предиката ознакових слів у комунікативному аспекті. *Наукові записки.Серія «Філологічна».* Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2013. Вип. 40. С. 85 – 91.
21. Мединська Н. М. Своєрідність предикатів кількісних, якісних, оцінних родів дієслівної дії. *Українське мовознавство*. Харків: ТОВ «Цифра Принт», 2013. Вип. 43/1. С. 189 – 198.
22. Мединська Н. М. Семантичний предикат із семантикою порівняння у поетичному тексті Тараса Шевченка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова.Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. НПУ ім. М .П. Драгоманова, 2013. Вип. 10. С. 56 – 59.
23. Мединська Н. М. Валентнісні властивості ознакових слів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 50. С. 87 – 92.
24. Мединська Н. М. Реалізація валентного потенціалу ознакових слів у структурі речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М .П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С.131 – 137.
25. Мединська Н. М. Валентність дієслів багатократно-дистрибутивної дії. *Studia Linguistica*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2014. Вип. 8. С. 313 – 320.
26. Мединська Н. М. Сучасні підходи до кваліфікації категорії виду дієслова. *Науковий часопис Національного педагогічного університету*

імені М. П. Драгоманова. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 12. С. 163 – 168.

27. Мединська Н. М. Ознакова сутність дієслівної лексеми. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2015. Вип. 57. С. 106 – 111.
28. Мединська Н. М. Проблема транспозиції та аспекти її вивчення в сучасному мовознавстві. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. Переяслав-Хмельницький: «ФОП Домбровська Я.М.», 2016. Вип. 22. С. 47 – 59.
29. Мединська Н. М. Ситуаційна зумовленість предикативної синтаксеми дієслів багатократно-дистрибутивної дії. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. Київ: ТОВ «СІК ГРУП Україна», 2016. Вип. 2. С. 156 – 161.
30. Мединська Н. М. Предикативні значення синтаксем ознакових слів. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2016. Т. 2 (К – П). С. 160 – 165.
31. Мединська Н. М. Категорія особи в граматичній системі дієслова. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2017. Вип. 68. С. 50 – 55.
32. Мединська Н. М. Об'єктивація й експлікація граматичної семантики категорії способу в системі дієслівної парадигми. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 13. С. 81 – 87.

Статті в журналах, зареєстрованих

у міжнародних наукометричних базах

33. Медынская Н. Н. Грамматические особенности деепричастий как форм признаковых слов в современном украинском языке. *Научно-практический журнал «Приволжский научный вестник»*. 2014. № 9 (37). С. 76 – 81.
34. Медынская Н. Н. Предикативная функция прилагательного в современном украинском языке. *Функциональная семантика и семиотика знаковых систем:* у 2 ч. Ч. 2. Москва: РУДН, 2014. С. 370 – 382.
35. Медынская Н. Н. Особенности категориального значения глаголов в современном украинском языке. *Новый взгляд. Международный научный вестник*. Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2014. Вып. 6. С. 169 – 180.
36. Медынская Н. Н. Особенности реализации предикативной функции существительного в структуре предложения (на материале современного украинского языка). *Актуальные вопросы современной науки*. Новосибирск: Изд-во ЦРНС, 2014. Вып. 37. С. 60 – 69.
37. Медынская Н. Н. Особенности функциональной транспозиции прилагательного в современном украинском языке. *European Applied Sciences*. 2015. № 6 (Juni). pp. 98 – 101.
38. Медынская Н. Н. Особенности функциональной транспозиции числительного в современном украинском языке. *European Applied Sciences*. 2016. № 11. pp. 34 – 37.

Наукові праці в закордонних виданнях

39. Мединська Н. М. Предикативна специфіка ознакових слів. *Aktualnijevy v sovčasnŷch slovanskŷch jazycich a literaturach*: sbornik vědeckŷch praci. Olomouc; Rivne, 2011. С. 108 –112.

40. Мединська Н. М. Філософський аспект категорії ознаки. *Mysl i praktyka edukacyjna w obliczu zmian cywilizacyjnych.* Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. С.43 – 53.
41. Мединська Н. М. Реалізація категорійних значень особи в односкладних дієслівних реченнях у сучасній українській мові. *Intercultural Communication*. 2017. Vol. 2 (3). pp. 57 – 72.

Додаткові публікації

42. Мединська Н. М. Граматичні особливості дієприслівників як форм ознакових слів. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії.* Острог – Рівне: Вид-во НУ «Острозька академія», 2013. Вип. 21 (3). С. 39 – 44.

Матеріали міжнародних наукових конференцій

43. Медынская Н. Н. Специфика аспектуального значения глаголов многократно-дистрибутивного и распределительного действия в современном украинском языке (на материале художественных текстов*). Глагольный вид: грамматическое значение и контекст*: тезисы III Конференции Комиссии по Аспектологии Международного Комитета Славистов. Padova, 2011. С. 48 – 49.
44. Медынская Н. Н. Специфика аспектуального значения глагола как основного класса признаковых слов в современном украинском языке. *Лингвистические и методические аспекты формирования поликультурной многоязычной личности:* материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Барановичи, Респ. Беларусь, 13 – 14 окт. 2011г.). Барановичи: РИО БарГУ, 2011. С. 35 – 37.
45. Мединська Н. М. Іменник у функції предиката. *Семантика мови і тексту*: матеріали IX Міжнародної наукової конференції (Івано-

Франківськ, 26 – 28 вересня 2012 р.). Івано-Франківськ, 2012. С. 373 – 376.

46. Медынская Н. Н. Семантика глаголов многократно-дистрибутивного и распределительного действия с двойными приставками в современном украинском и русском языках. *Славянские языки и культуры в современном мире*: материалы II Международного научного симпозиума (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, 21 – 24 марта 2012 г.). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2012. С. 32 – 33.
47. Медынская Н. Н. Глаголы распределительного и многократно-дистрибутивного действия с приставкой пере- в современном русском и украинском языках. *Семантический спектр славянского вида:* материалы IV Конференции Комиссии по аспектологии Международного Комитета Славистов. Гетеборг: Гетеборгский университет, 2013. С. 99 – 102.

Зміст

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 21

ВСТУП 22

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОЗНАКОВИХ СЛІВ У ЛОГІЦІ, ФІЛОСОФІЇ ТА ЛІНГВІСТИЦІ 33

1.1. Поняття ознаки в логіко-філософських та лінгвістичних концепціях ... 33

1.2. Лінгвістичний аспект ознаковості 42

1.3. Семасіологічний аспект предметних та ознакових слів 49

1.4. Ономасіологічний аспект предметних та ознакових слів 57

1.5. Кваліфікація динамічної і статичної ознаки в мовознавстві 62

1.6. Частиномовна категоризація явищ дійсності 66

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1 81

РОЗДІЛ 2. ДІЄСЛОВО ЯК ОСНОВНИЙ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ КЛАС ОЗНАКОВИХ СЛІВ 85

2.1. Дієслово – носій динамічної ознаки 85

2.2. Категорійне значення дієслова: функційний аспект 96

2.3. Семантична диференціація дієслів дії, процесу, стану як виразників динамічної ознаки 105

2.3.1. Дієслова дії як типові виразники динамічної ознаки 108

2.3.2. Дієслова на позначення динамічного процесу 113

2.3.3. Дієслова на позначення динамічного стану 116

2.4. Аспектуальність і категорія виду дієслова 119

2.5. Роди дієслівної дії як лексико-семантичні та граматичні класи аспектуальних дієслів 129

2.6. Об’єктивація та експлікація граматичної семантики категорії способу в системі дієслівної парадигми 144

2.7. Зв’язок категорії часу з категоріями способу й виду 150

2.8. Категорія особи у граматичній системі дієслова 153

2.9. Реалізація категорійних значень особи в односкладних означено-особових та узагальнено-особових реченнях 162

2.9.1. Неозначено-особове речення як засіб вираження категорійної семантики неозначеності 166

2.9.2. Категорійна семантика безособовості в дієслові та її реалізація в структурі речення 168
2.10. Дієслівний предикат як центральний компонент семантико-синтаксичної структури речення 171
2.11. Специфіка категорійного значення дієслова у функції предиката 178
2.12. Валентність як іманентна семантико-синтаксична ознака дієслова ... 192
2.13. Реалізація валентного потенціалу дієслів у структурі речення 213
2.14. Реалізація категорії ознаки на рівні пропозиції і семантико-синтаксичної структури речення 225
2.15. Дієслівна зв'язка як виразник граматичної та семантико-граматичної функцій 235
2.16. Другорядnопредикативна функція дієприслівника у простому ускладненому реченні 239
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2 250
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЧАСТИНОМОВНОЇ ЕКСПЛІКАЦІЇ СТАТИЧНОЇ ОЗНАКИ 255
3.1. З історії іменного походження ознаки прикметника 255
3.2. Семантична диференціація прикметникової ознаки 258
3.3. Об'єктивація ознаки прикметника в морфологічній парадигмі 263
3.4. Вторинна формально-синтаксична присудкова функція прикметника в структурі речення 265
3.5. Вираження статичної ознаки займенниковими прикметниками 272
3.6. Предикативна функція як вторинна функція займенникових прикметників 278
3.7. Функційна неоднорідність дієприкметників. Синтетичні та аналітичні форми дієприкметників як виразники статичної ознаки 281
3.8. Особливості числівникової експлікації кількісної ознаки 290
3.9. Ономасіологічний аспект дослідження числівника 295
3.10. Валентно і невалентно структуровані позиції числівниково-іменникових сполук 303
3.11 Предикатні іменники як виразники різних видів ознак 309
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3 318

РОЗДІЛ 4. ПРИСЛІВНИКИ ЯК НАЙПЕРИФЕРІЙНІШИЙ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ КЛАС ОЗНАКОВИХ СЛІВ 323
4.1. Лексична семантика прислівника на тлі інших ознакових слів 323
4.2. Особливості граматичної сфери прислівника як класу ознакових слів..327
4.2.1. Первинні і вторинні формально-синтаксичні сфери прислівників . 327
4.2.1.1. Формально-синтаксична функція прислівникового складеного присудка як вторинна функція прислівників..... 332
4.2.1.2. Формально-синтаксична позиція прислівникового складеного головного члена односкладного речення як вторинна функція прислівників 337
4.2.1.2.1. Прислівниковий складений головний член односкладного речення зі значенням зовнішнього стану..... 338
4.2.1.2.2. Прислівниковий складений головний член односкладного речення зі значенням внутрішнього стану 340
4.2.1.3. Прислівникові компаративний та суперлативний складені присудки двоскладного речення..... 344
4.2.1.4. Прислівникові компаративний та суперлативний складені головні члени односкладного речення..... 351
4.3. Предикатна основа прислівникових предикативних членів речення 353
4.4. Особливості валентного оточення прислівникових предикатів якості та предикатів стану і прислівникових предикатів якості-відношення та предикатів стану-відношення..... 359
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4.....365
ВИСНОВКИ.....370
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 380
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....431
ДОДАТОК А.....442
ДОДАТОК Б 449

Список умовних позначень

Ad – адресат;

Adj_1 – прикметник у називному відмінку;

Adj_5 – прикметник в орудному відмінку;

сор. – дієслівна зв’язка;

In – інструменталь (засіб дії);

L – локатив;

N_1– іменник у називному відмінку;

N2– іменник у родовому відмінку;

N4 – іменник у знахідному відмінку;

N5 – іменник в орудному відмінку;

O – об’єкт;

Praed – предикат;

S – суб’єкт;

ДВ – доконаний вид;

НДВ – недоконаний вид;

РДД – роди дієслівної дії;

ФСП – функційно-семантичне поле

ВСТУП

Категорія ознаки – одна з важливих поняттєвих категорій, що постійно привертала увагу представників різних наук – логіків, філософів, психологів та лінгвістів. У центрі їхніх наукових пошуків перебували питання онтологічного статусу цієї категорії, її ролі у процесах категоризації та концептуалізації світу, форми та засоби репрезентації у психічній, ментальній та семіотичній сферах людини, у її комунікативній діяльності. Відомо, що з позицій логіки на початковому етапі пізнавально-класифікаційної діяльності людини поділ реального світу на речі та ознаки зумовив відображення його в поняттях і відношеннях, що представлені в словах та семантичних (поняттєвих) категоріях. Логічна категоризація світу на речі та ознаки була об'єктивована в класифікації слів на частини мови, що ґрунтувалася на протиставленні двох основних класів: частин мови – назв предметів (речей) і частин мови – назв непредметів, або ознак у широкому витлумаченні. На її основі були створені різні за кількісним складом та якісним наповненням класифікації частин мови в теоретичному мовознавстві [400; 507; 96; 284; 301; 452; 305; 103; 108; 136; 197; 386; 144]. Іменник поставав у них єдиним класом слів на позначення предметів, інші ж класи частково пов'язували або й зовсім не пов'язували з ознакою і лише прикметник кваліфікували як повнозначну частину мови, спеціалізовану на вираженні ознаки предмета. Зокрема, О. О. Шахматов уважав, що система частин мови двочлена, бінарна. У ній є «*незалежні уявлення*, виражені в іменниках, та *уявлення залежні,* властиві дієсловам, прикметникам, прислівникам» [494, с. 38]. Це положення відображає погляд на предметні імена як на матеріальні сутності і на ознаки – як властиві предметам (статичні) та пов'язані з ними їхні дії, стани, процеси. Проте системно-парадигматичного осмислення статусу ознакових слів недостатньо для пізнання їхньої ознакової таксономії, в основу якої покладено різні за онтологічною та лінгвістичною природою параметри. У пошуках принципів семантичної категоризації ознакових слів нерідко залишалися поза увагою

питання тісного переплетення та взаємодії лексичної і граматичної (морфологічної та синтаксичної) семантики. Саме тому проблема ознакових слів потребує спеціального комплексного дослідження на нових теоретичних засадах, що посприяє уточненню їхнього категорійного значення та статусу як багатомірних одиниць парадигматичного і синтагматичного рівнів мовної структури.

Актуальність дослідження ознакових слів зумовлена також загальним спрямованням сучасної лінгвістики на комплексне вивчення лексико-граматичних класів слів, які з погляду когнітивної лінгвістики об'єднані поняттям ознаковості (Langacker [560]; О. С. Кубрякова [290]). Потреба їх дослідження на нових засадах зумовлена ще й тим, що саме проблема концептуалізації дійсності людиною як чинником об'єктивного та суб'єктивного характеру, що має особливе значення у формуванні мовної картини світу етносом, дотепер в українському мовознавстві не опрацьована на рівні частин мови.

Принципи трактування семантики слова окреслив В. фон Гумбольдт [157]. В українському мовознавстві їх розвинув О. О. Потебня [400], зокрема й на основі аналізу категорії ознаки у прикметнику та дієслові. У найновіших класифікаціях частин мови, створених на різних засадах, в описі семантики, морфології та синтаксису дієслова наголошено на своєрідності об'єктивації значень дії, процесу, стану в позиції предиката двоскладних речень або головного члена співвідносного з присудком односкладних дієслівних речень (В. М. Русанівський [412], І. Р. Вихованець [105], К. Г. Городенська [136], А. П. Загнітко [191], Н. Л. Іваницька [226], М. В. Мірченко [356], М. Я. Плющ [381], М. І. Степаненко [441]).

В україністиці виконано низку досліджень, присвячених різним аспектам дієслівної семантики: Т. Є. Масицької [329], Г. П. Серпутько [420], О. М. Попенко [396], Я. М. Степаненка [441] та ін. Проблемам семантичної структури прикметника присвячені праці Д. Х. Баранника [50], А. П. Грищенка [149], А. В. Висоцького [98]. Займенникову семантику

схарактеризовано в монографії В. М. Ожогана [366]. Однак дослідників цікавили передусім питання лексичного значення частин мови, виокремлення їхніх лексико-семантичних груп, морфологічних категорій та синтаксичних функцій. Проблема ж поділу частин мови на виразників динамічної та статичної ознаки як із лінгвістичного, так і з логічного й ономасіологічного погляду не була об'єктом спеціального дослідження.

Із кінця ХХ ст. в українському мовознавстві спостерігаємо тенденцію протиставити за семантичною ознакою іменник як частину мову, що називає предмет, і дієслово, прикметник, числівник та прислівник як ознакові частини мови, що по-різному виражають ознаку. Зокрема, І. Р. Вихованець сукупність ознакових частиномовних класів диференціював так: прикметник виражає статичну, непроцесуальну ознаку предмета, дієслово – процесуальну ознаку (дію, процес, динамічний стан), числівник – кількісну ознаку предмета, прислівник – статичну, непроцесуальну ознаку іншої ознаки [103, с. 16 – 19; 108, с. 13]. Це засвідчило складність і різноаспектність реалізації категорійної семантики ознаки, потребу дослідження об'єктивації цієї ознаки в різних класах ознакових слів.

Пропоноване дослідження ознакових лексико-граматичних класів слів сучасної української мови ґрунтується на семантичній опозиції їх словам предметним, оскільки вони виявляють своєрідність у парадигматиці та синтагматиці, у репрезентації лексичної, морфологічної та синтаксичної семантики в системі мови.

Актуальність теми дисертаційної праці мотивована потребою поглибленого дослідження семантичної диференціації ознакових частин мови. Це спричинено насамперед тому, що статична ознака, задекларована як іманентна ознака прикметника [452, с. 147], неоднорідна, оскільки по-різному вербалізована якісними, відносними, займенниковими та віддієприкметниковими прикметниками. Досі адекватно не потрактовано станову семантику числівників, транспонованих у функційно вторинну позицію присудка, де вони визначають кількісну ознаку підмета у формі

родового відмінка і корелюють із предикатами кількісного стану. Ще проблемніше постає динамічна ознака дієслова. Із трьох різновидів дієслівних ознак, як наголошує І. Р. Вихованець, саме дія всебічно відповідає семантиці дієслова – частини мови, що виражає динамічну ознаку. На противагу поширеній думці про статичність ознаки, експлікованої дієсловами стану, він надав дієслівному станові динамічного характеру [108, с. 13]. Крім того, до власне-дієслів стану прилягає група аналітичних віддієприкметникових дієслів зі значенням результативного стану, що є наслідком попередньо виконаної дії, та аналітичних відприслівникових дієслів, що характеризують за певними ознаками стан довкілля або зовнішній стан обмеженого просторового об'єкта. Це спонукає скорегувати думку про дієслово як частиномовний клас на позначення лише динамічної ознаки.

Спеціального аналізу потребують питання статусу різних типів предикатних іменників зі значеннями дії, процесу, стану, ознаки, властивості, що не входять до ядра іменників, спеціалізованих на вираженні семантичної предметності, визначення їхнього місця в системі ознакових частиномовних класів.

Із семантичною диференціацією ознакових слів тісно пов'язана граматична диференціація, оскільки саме семантика зумовлює їх граматичну спеціалізацію. Граматична специфіка ознакових слів полягає в тому, що лише їм властива семантико-синтаксична валентність, тобто вони семантично здатні поєднуватися з певною кількістю залежних іменникових компонентів, що мають відповідну семантичну якість. У зв'язку із цим необхідно простежити закономірності поєднання ознакових слів – виразників динамічної та статичної станової семантики – із залежними непредикатними іменниками, значеннєво сумісними з різними типами таких слів.

Наукове зацікавлення становить також комплексний аналіз функцій ознакових слів: функційний діапозон їхніх розрядів у семантико-синтаксичній і формально-граматичній структурі речення

Цей широкий і складний комплекс проблем семантичної та граматичної диференціації ознакових слів зумовив **актуальність** пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». Обраний напрям і проблематика дослідження пов'язані з плановими науково-дослідними темами «Структура граматичних категорій української мови» (НДР № 0105U001028) і «Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Словотвір. Морфонологія» (НДР № 011U002449), які опрацювали у відділі граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України. Тему дисертаційної роботи затвердила Наукова рада «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 37 від 26 квітня 2007 року).

Мета дослідження – проаналізувати реалізацію категорійної семантики ознаки та валентної здатності різними частиномовними класами слів сучасної української літературної мови, створити їхню семантичну та граматичну типологію.

Поставлена мета зумовила потребу розв'язати такі **завдання:**

1) з'ясувати поняття «ознака» в логіко-філософському і лінгвістичному трактуваннях; обґрунтувати критерії поділу слів на предметні і ознакові в теоретичному мовознавстві;
2) сформувати опозицію ознакових слів на основі динамічної та статичної ознаки;
3) обґрунтувати семантичну та граматичну центральність дієслова в системі частиномовних класів ознакових слів;
4) визначити склад частин мови – виразників статичної ознаки, з'ясувати їхні відмінності у вираженні цієї ознаки та синтагматичному розподілі;

5) установити особливості експлікації статичної ознаки різними прикметниками – якісними, відносними, займенниковими та синтетичними формами дієприкметників;
6) схарактеризувати прислівник як найперифері́йніший лексико-граматичний клас виразників статичної ознаки, з'ясувати специфіку його лексичного значення та граматичного вживання на тлі інших частиномовних репрезентантів цієї ознаки;
7) окреслити параметри числівників у вираженні статичної ознаки;
8) умотивувати окремішність предикатних іменників як експлікаторів ознаки;
9) обґрунтувати граматичну опозицію дієслова як безпосереднього виразника валентності та решти частиномовних класів слів, валентність яких має похідний, транспозиційний характер;
10) простежити граматичну специфіку ознакових слів, пов'язану з їхньою семантико-синтаксичною та формально-синтаксичною валентністю;
11) схарактеризувати станову семантику предикатів, репрезентованих ознаковими словами сучасної української літературної мови.
12) запропонувати статусну типологію ознакових слів у системі частин мови української літературної мови.

Об'єктом дослідження є ознакові слова різної частиномовної належності – дієслова, прикметники, займенникові прикметники, синтетичні та аналітичні форми дієприкметників, числівники, ужиті з кількісно-предметним значенням, прислівники та предикатні іменники.

Предмет дослідження – з'ясування спільних та відмінних рис в семантиці та граматичному використанні частиномовних класів ознакових слів сучасної української літературної мови, створення їхньої семантичної та граматичної ієрархії.

Методологічною основою дослідження є положення про єдність змісту та форми мовних одиниць, зв'язок логіко-семантичної та формально-синтакстчної структури синтаксичних конструкцій.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта та поставлені завдання зумовили комплексне застосування різних лінгвістичних методів і прийомів. Для визначення статусу ознакових слів, диференціації категорійної семи 'ознаковість' та діапазону її функціонування використано *описовий* метод із властивими йому прийомами зовнішньої і внутрішньої інтерпретації. Для ідентифікації функцій ознакових слів у структурі речень і вивчення синонімійних відношень між предикативними компонентами застосовано метод *функційного аналізу*. Метод *компонентного аналізу* прислужився для диференціації семантичних класів предикатів і їхніх значеннєвих різновидів. *Зіставний* метод посприяв визначенню спільних і відмінних рис у реалізації ознакової семантики дієсловами і співвідносними з ними віддієслівними іменниками, якісними, відносними і займенниковими прикметниками, станової семантики синтетичними і аналітичними формами дієприкметників.

Матеріалом дослідження послугували слова ознакових повнозначних частиномовних класів, дібрані переважно методом наскрізного виписування з художніх творів українських письменників кінця XIX – початку XXI ст., із текстів публіцистичного стилю, наукових праць, науково-популярних видань та словників, зокрема Словника української мови в 11 томах (К. : Наук. думка, 1970 – 1980), «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка (К. : Наук. думка, 1996 – 1997), «Словника синонімів української мови» у 2 томах (К. : Наук. думка, 2001), «Словника фразеологізмів української мови» у 2 томах (К. : Наук. думка, 2003), та з інтернетівських джерел. Частково використано змодельовані синтаксичні конструкції, у яких ужито ознакові слова. Картотека налічує 40000 одиниць.

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві комплексно досліджено частиномовні класи і підкласи ознакових слів, що вможливило створити їхню семантичну та граматичну типологію, у якій дієслово на підставі динамічної ознаки та первинної предикативної функції визнано центральною частиною мови щодо інших ознакових частин мови, а прикметник і прислівник – синтаксично

похідними ознаковими одиницями, оскільки вони передають відповідно ознаку предмета та ознаку ознаки і вживані в периферійних формально-синтаксичних позиціях речення.

Обґрунтовано валентність як іманентну властивість ознакових слів, з'ясовано відмінності її вияву різними частиномовними ознаковими одиницями. Визначено семантичний зміст предикатів, реалізований ознаковими словами, розмежовано їхні первинні і вторинні семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні функції. Простежено складну взаємодію основних і похідних ознакових слів у семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній структурі речень сучасної української літературної мови.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що його узагальнення про семантичну та граматичну неоднорідність ознакових слів української літературної мови слугуватимуть розвиткові теорії частин мови, валентності, когнітивістики та ономасіології. Запропонована семантична та граматична типологія частиномовних класів ознакових слів дасть змогу установити їхню статусну типологію в системі частин мови, уможливить адекватне витлумачення дієслів як репрезентантів динамічної ознаки та створення логічно вмотивованої ієрархії частиномовних класів – виразників статичної ознаки. Вивчення дієслівної та похідної валентності ознакових слів із семантикою статичної ознаки відкриває перспективи для студій із міжчастиномовної транспозиції. Матеріали та висновки виконаного дослідження можуть бути використані в типологічних граматичних працях.

Практичне значення роботи. Матеріали дослідження та зроблені на їхній основі висновки можна використати для написання нових праць із теоретичної граматики української мови, а також підручників і навчальних посібників, для укладання словників синтаксичної сполучуваності слів та для створення спецкурсів із морфології, синтаксису, ономасіології, у науково-дослідницькій роботі студентів і аспірантів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та практичні результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Результати дослідження викладено в наукових доповідях на *24 Міжнародних наукових і науково-практичних конференціях:* «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2007); «Взаємодія лексичної і граматичної семантики» (Київ, 2008); «Розвиток словникового складу та граматичного ладу української мови у зв'язку з демократизаційними та глобалізаційними процесами» (Рівне, 2009); «Динамічні процеси в граматиці і лексичному складі сучасних слов'янських мов» (Рівне, 2011); Міжнародній науковій конференції до 80-річчя від дня народження професора Станіслава Володимировича Семчинського (1931 – 1999) (Київ, 2011); «Системний аналіз функціонування мовних одиниць» до 75-річчя від дня народження професора Арнольда Панасовича Грищенка (Київ, 2011); «Лингвистические и методические аспекты формирования поликультурной многоязычной личности» (Беларусь, 2011); «Лексичні та граматичні одиниці: функціонально-семантичний і комуніктивно-прагматичний аспекти» (Київ, 2011); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2012); «Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном» до 110-ої річниці від дня народження українського мовознавця і педагога, доктора педагогічних наук, професора Андрія Петровича Медушевського (Київ, 2012); «Проблеми розвитку вищої школи та економіки в XXI столітті» (Рівне, 2013); «Формування мовної особистості в багатоступеневій системі освіти: досвід, реалії, перспективи (Івано-Франківськ, 2013); «Естетичні та моральні ідеали українського народу в Шевченковому слові: до 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка» (Рівне, 2013); «Мова як світ світів: граматика і поетика української мови» (Київ, 2013); «IV Новиковские чтения: Функциональная семантика и семиотика знаковых систем» (Москва, 2014); «Функціональна природа тексту як лінгвосеміотичного, комунікативного і

мовно-мисленнєвого утворення» (Київ, 2014); «Мова: класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 2015); «Лінгвістичний простір Вищої школи Драгоманівців (до 95-річчя кафедри української мови та 180-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова» (Київ, 2015); «XX Славянские чтения» (Daugavpils, Latvija, 2015); «Наукова термінологія початку нового століття: теоретичні і прикладні виміри» (Рівне, 2016 р.); «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2016); «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Львів, Україна; Люблін, 2016); «Українська мова в просторово-часовому вимірі» (Київ, 2017); на III Конференции Комиссии по Аспектологии Международного Комитета Славистов «Глагольный вид: грамматическое значение и контекст» (Италия, Падуа, 2011); IV Конференции Комиссии по аспектологии Международного Комитета Славистов «Семантический спектр славянского вида» (Швеция, Гетеборг, 2013); на *III Міжнародних наукових читаннях* пам'яті професора К. Ф. Шульжука «Здобутки і перспективи сучасної лінгвоукраїністики (Рівне, 2013); Міжнародних наукових читаннях «Античний світ і сучасність», присвячених 20-річчю відновлення спеціальності «Мова і література (класичні)» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (Київ, 2014); на *Міжнародному семінарі* молодих славістів «Актуальні явища в сучасних слов'янських мовах і літературах» (Оломоуць, 2011); на *II Международном научном симпозиуме* «Славянские языки и культуры в современном мире» (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, 2012); на *6 Всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях*: «Лінгвістика тексту: теорія і практика» (Херсон, 2008); «Теоретико-практичні аспекти сучасних лінгвістичних та лінгводидактичних парадигм» (Рівне, 2012); «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (Острог, 2012, 2013, 2014, 2017); *Всеукраїнських міжвишівських наукових читаннях* «Українська література від давнини до сучасності: парадигми, напрямки, проблеми» до 105-річчя від дня народження доктора філологічних наук,

професора Михайла Давидовича Бернштейна (Запоріжжя, 2016); на *2 регіональних наукових конференціях* «Актуальні проблеми граматики і лексикології» (Рівне, 2008); «Актуальні проблеми сучасної філології» (Острог, 2010); Грищенківських читаннях (Ніжин, 2016); на *щорічних звітних наукових конференціях* професорсько-викладацького складу Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (2009 – 2017).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 47 наукових праць. Серед них – індивідуальна монографія «Ознакові слова в українській мові: семантична та граматична диференціація» (Рівне : О. Зень, 2018. – 420 с.; 24,4 друк. арк.), 33 статті – у фахових наукових виданнях України, 6 – у наукометричних журналах, індексованих у міжнародних наукометричних базах, 3 – у закордонних виданнях. Решта публікацій – тези доповідей, виголошених на міжнародних конференціях, та праці, видрукувані в інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дослідження складається зі списку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (579 позицій), списку використаних джерел та додатків – додатка А (Список публікацій здобувача за темою дисертації), додатка Б (Відомості про апробацію результатів дослідження). Повний обсяг дисертаційної праці – 451 сторінки, основного тексту – 379 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОЗНАКОВИХ СЛІВ У ЛОГІЦІ, ФІЛОСОФІЇ ТА ЛІНГВІСТИЦІ

1.1. Поняття ознаки в логіко-філософських та лінгвістичних концепціях

Категорія *ознаки* – одна з визначальних понятєвих категорій – віддавна привертає увагу логіків, філософів, психологів, психолінгвістів та лінгвістів. Представників різних наук цікавить насамперед онтологічний статус цієї категорії, її роль у процесах категоризації і концептуалізації дійсності людиною, форми та засоби її репрезентації як у психічній, ментальній, семіотичній сферах людини, так і в її комунікативній діяльності.

Основним мовним рівнем репрезентації семантики категорії ознаки є лексичний, оскільки саме лексика найповніше відображає змістові параметри мовної картини світу. Із ним найтісніше взаємодіє і граматичний рівень.

Сприйняття світу і його членування людиною відбувається відповідно до реального, об’єктивного стану речей. Детермінуючи мовну картину світу людини, мова виявляє, об’єктивує те, як людський розум сприймає світ, як людська свідомість категоризує його. Тому кожну мовну одиницю, кожну мовну категорію, зокрема й граматичну, можна розглядати як вияв певних когнітивних процесів [291, с. 57].

Психологи вважають, що мисленнєві та психічні процеси безпосередньо пов’язані з мовними структурами, зокрема із семантичною структурою слів. Основою створення семантичних структур є уявлення, що утворює наочні образи, базуючись на відчуттях. При цьому уявлення спирається на їхній змістовий компонент, представлений інформацією, отриманою через відчуття. Відчуття беруть участь у формуванні образів уявлення, а завдяки накопиченню інформації про об’єкт забезпечують суб’єкта матеріалом, комбінаторні трансформації якого створюють зміст уявлюваних образів.

У сучасному трактуванні лінгвістична сутність граматичних одиниць і категорій полягає у відображенні реальних закономірностей (відношень) мисленнєво-мовної і мисленнєво-мовленнєвої онтології. Для пізнання семантики ознакових слів потрібно, зокрема, з'ясувати такі поняття, як *річ, ознака, предметність, ознаковість*.

В онтологічному просторі людина виділяє різні явища, предмети, дії, процеси та ознаки. Процес пізнання світу передбачає узагальнення конкретних фактів дійсності, групування їх у рубрики, класи, що відбувається за допомогою мисленнєвих категорій, які відображають загальні закономірності позамовної дійсності у свідомості людини і мають універсальний характер.

У філософській традиції відоме твердження, що у сфері пізнання людиною світу є певний набір загальнолюдських понять, серед яких свою нішу мають поняття *якість, ознака* (див. праці Аристотеля [33], Г. Ф. Гегеля [124], О. Єсперсена [172] та ін.) як поняттєво-мисленнєві категорії поряд із такими категоріями, як *кількість, стан, дія, процес* та ін., що відображають одну з форм сутності речей та є основою семантики мовних одиниць.

Виділення категорій *ознака* та *предмет* пов'язане зі складними мисленнєвими операціями, що детермінують багатоплановий процес пізнання, і є результатом раціонального оцінного аналізу дійсності, на основі перцептивного досвіду людини, тобто результатом мисленнєвих операцій через узагальнення та систематизацію виділюваних ознак.

Поняття *предме*т як один з елементів дійсності є категорією, що позначає цілісність, яку виділяють із реального світу об'єктів у процесі пізнання.

На думку О. І. Уйомова, терміни *предмет, річ, об'єкт* можна вважати логічними синонімами, причому *предметом* є все те, що сприймаємо органами відчуття, хоч усі ці терміни можуть бути застосовані не тільки до матеріального світу [468, с. 6]. У нашому дослідженні терміни *предмет, річ,*

об'єкт будемо вживати як рівнозначні, щодо яких застосовані поняття *ознаки* за різними параметрами.

Категорії *ознака, якість, властивість* із філософського погляду кваліфікують як об'єктивно притаманні предметові (об'єктові, речі). Якість є одним із різновидів ознаки та загальною характеристикою предмета, завдяки якій він є саме цим об'єктом [33, с. 72]. На противагу властивості вона має відносний характер, бо характеризує предмет з одного боку, виражає відношення однієї речі до інших речей [468, с.35]. Вивчення категорії *ознаки* сягає античної філософії. Ще Демокрит, Декарт, Галілей, Гоббс виділяли первинні та вторинні ознаки предмета, хоч першим ці терміни ввів Джон Локк. До первинних, або об'єктивних, на його думку, належать рух, непроникність, об'єм, фігура та ін. Вторинні, або суб'єктивні, якості не становлять сутності речей, а є залежними від первинних якостей [316, с.123].

Категорію *ознаки* характеризують як неоднорідну. Ознаки поділяють на властивості, якості та відношення. Дослідники завжди шукали відповідь на питання, у якій системі зв'язку зосереджена онтологічна сутність якості, властивості, відношення [220, с. 56 – 64]. Ще в античні часи Аристотель, виділив десять категорій, пов'язавши категорію *ознаки* (якості) з категорією *сутності.* За визначенням філософа, сутність – це закон розвитку, який визначає реальний предмет як винятково самостійне явище. Усі решта (з десяти категорій) характеризують сутність як її акциденції, тому про них можна говорити як про загальні типи предикатів у судженнях, про «схеми категорійних висловлень». Категорії – це загалом усе те, що може бути повідомлено про предмет, оскільки він є і його кваліфікують як сутність. Система категорій загалом дає знання про те, що сутність представлена просторово-часовим спектром, окреслює якісну цінність у світі кількісного та вимірюваного як наявного в багатьох сутностях, взаємодіє з ними у своїх якостях **(**властивостях, ознаках*)* [33, с.78].

Аристотель зробив спробу встановити родо-видове відношення між якістю, якщо кваліфікувати її стосовно якого-небудь окремого предмета, та

властивістю. Він поділив якості на властивості: «довготривалі, відносно постійні стани та змінні, здатні щось змінити або нічого не міняти, які рухаються та зникають», і «пасивні якості», за допомогою яких можна чуттєво сприймати фігуру та форму речей [33, с. 73].

Від часів Аристотеля категоризацію сутностей визначають як властивість свідомості людини об'єднувати предмети і явища в певні класи та підводити їх на основі операцій порівняння, ототожнення та протиставлення під певні категорії.

Сутність як цілісність складається з її загальних та індивідуальних властивостей, і тому вивчення окремих властивостей будь-якого предмета вможливлює пізнання його якості, тобто ознаки. Людина не може дати імені будь-якому предметові, не відкривши попередньо загальної якості [553, с. 78]. Отже, якості лежать в основі пізнання будь-якого предмета. Відомо, що І. Кант визначав ознаку як те, «що є в речі, що створює частину пізнанного цієї речі; або – що те саме – це часткове уявлення остільки, оскільки воно розглядається як пізнавальна основа всього уявлення» [246, с.98].

Послідовником І. Канта був Тренделенбург, який вважав, що ознакою треба вважати в речах те, що є необхідним матеріалом для утворення поняття цієї речі. Те, що в речі відповідає поняттю, і є ознакою [466]. Такої ж думки дотримується А. Штокль, який зазначає, що ознаками взагалі є всі ті моменти, завдяки яким ми пізнаємо предмет як те, чим він є, й завдяки чому відрізняємо його від усіх решти предметів [406, с. 125]. Цими «моментами» є частини предмета, які повинні бути представлені.

У сучасній філософії такими загальними категоріями вважають субстанцію, властивість (атрибут) та відношення. Річ визначають як цілісну та відносно стійку частину реальної дійсності, якій притаманна визначеність, виражена у структурних, функційних, якісних та кількісних характеристиках за наявності більшої чи меншої постійності форми [254, с. 131]. З іншого

боку, речі характеризуються певною ознакою: вони мають деякі властивості та якості.

Якість у філософії трактують як «невід'ємну від сутності об'єкта його основну визначеність, завдяки якій він є саме цим, а не іншим об'єктом» [254, с. 255]. Водночас наголошують на тому, що, речі змінюються в часі, рухаються або перебувають в якомусь стані. Такі прояви буття речей у сприйманні людини є певними загальними категоріями. Відображення у свідомості людини предметів та явищ об'єктивної дійсності не пасивний процес. Дійсність у свідомості людини зафіксована у відповідних відношеннях. Результатом сприйняття реальної дійсності є уявлення – як психологічна сутність, у якій відбувається певною мірою узагальнення предметів та явищ, а також поняття як «форма мислення, що узагальнено відображає явища дійсності та закріплює це узагальнення у слові» [88, с. 98]. Однак, коли йдеться про когнітивні категорії, завжди мають на увазі їхній найвищий рівень абстрагування, фундаментальність цих понять, що відображають найбільш визначені властивості буття, відношення об'єктивної дійсності та відповідні розряди, групи явищ, об'єднаних за спільними ознаками. У когнітивному процесі бере участь і мова. Ментальні сутності, покладені в основу мовних побудов, є лінгвістичними значеннями. Вони мають статус ономасіологічних категорій, які втілюються в мовний зміст.

У лінгвістиці розмежовують поняття ознаки та якості. Зокрема, Н. І. Рєзанова якість визначає як міру речі, маючи на увазі те, що певний предмет не є іншим предметом. Якість абсолютна, а ознака – відносна. Дослідниця вважає, що річ може бути без тих чи тих ознак, але втрата якості означає зникнення речі. Якість представляє предмет чи явище як ціле, а ознака – тільки одну з сторін цього предмета чи явища. Для якості та ознаки спільним є те, що вони існують об'єктивно поза нашою свідомістю завдяки чуттєвому сприйняттю, але невід'ємні від речі, у якій виявляються [406, с. 48 – 49]. У цьому потрактуванні наголошено на тому, що якість «внутрішньо притаманна предметам та явищам як визначеність, органічна

єдність властивостей, ознак, які відрізняють певний предмет і явище від інших. Якість – це те, що робить предмети і явища такими, якими вони є, а не іншими» [468, с. 34 – 35]. З онтологічного погляду ознака – якась абстракція, наявна у свідомості людини. З лінгвістичного погляду ознаку сприймаємо незалежною від предметів, яким вона притаманна.

У сучасній лінгвістичній парадигмі актуальним є також аналіз мисленнєвої основи, ментального субстрату мовних побудов, оскільки мисленнєвий зміст набуває форми лише в мові, і репрезентований у мовленні. Говорячи про мисленнєву основу мовних одиниць, лінгвісти послуговуються терміном «поняттєва категорія». Зокрема, О. Єсперсен розглядав категорії як «… позамовні категорії, що не залежать від більш чи менш випадкових фактів конкретних мов. Такі категорії є універсальними, оскільки вони можуть бути властиві всім мовам, хоч зрідка виражені зрозумілим та недвозначним змістом» [172, с. 57]. За відсутності кращого терміна, він називав їх поняттєвими» [172, с.57]. І. І. Мєщанінов у своїх працях послуговується саме цим терміном.

Отже, поняттєва категорія *якості* – це фундаментальна гносеологічна категорія, що відображає процес пізнання людиною реального світу в логічній категоризації світу речей та їхніх ознак. Лінгвісти вважають філософське визначення якості значно вужчим від мовного витлумачення цієї категорії. З. М. Цунанова зазначає: «Змінність якості призводить до зникнення об’єкта в його попередньому потрактуванні та появи якісно нового об’єкта. У мові інша логіка, оскільки в ній основну роль відіграє синтаксична функція. Так, не всі значення прикметників, які функціонують у мові як якісні (рос. *добрый, плохой, теплый, холодный)* можуть передавати якість з погляду філософії, тому що не характеризують онтологічну визначеність об’єкта, а передають лише зовнішню ознаку, якої йому надається» [484, с. 165]. За О. О. Селівановою, аналізовані категорії – це логічні конструкти, найфундаментальніші поняття, що відображають сутнісні, закономірні зв’язки й відношення об’єктів пізнання [417, с. 202 –

203], а за Дж. Локком – це абстрактні символи, позбавлені матеріального втілення, але співвіднесені з категоріями реального чи можливого світу (Дж. Локк [316]). Відоме також осмислення їх як логічних категорій, протиставлених прототипним або природним (Є. Рош [566]).

Логіки та філософи єдині в тому, що формування мовної картини світу в людини починається з безпосереднього сприйняття й відчуття реального світу. Відчуття – це первинні образи відповідних властивостей дійсності, які сприяють формуванню всіх мисленнєвих образів.

На відміну від відчуттів, сприйняття – це синтез різноманітних відчуттів, що базується на цілісних предметах і явищах та постає як образ відповідного предмета чи явища, утворюваний у процесі активного їх відображення. На основі сприйняття суб'єкт здатен конструювати й параметри, не притаманні відчуттям. А тому не тільки ускладнюється образ об'єкта, але й розвивається здатність суб'єкта відображати об'єктивні характеристики предметного світу внаслідок добудови наявного у відчуттях змісту.

На основі уявлення формується поняття – одна з найвищих форм відображення дійсності. Поняття охоплює не всі грані предметів, а тільки основні ознаки – ознаки, необхідні для відмежування предмета від усіх інших. Отже, у свідомості людини перехід від одиничного об'єкта до класу об'єктів відбувається у процесі формування понять. Поняттю протиставлений сигніфікат слова, який залежно від належності слова до кола «повсякденних» чи «наукових» може інтуїтивно сприйматися як набір ознак або відображатися в свідомості ознак уже явно описаних та визначених**.**

У сфері матеріального світу опозицією сигніфіката є денотат, який визначають як клас предметів або сукупність ознак. Перше визначення зумовлене опозицією «загальне – одиничне», тобто «денотат – референт». Референтом знака є предмет, а не його ознака.

У лінгвістиці визнають, що номінативна функція знака полягає саме в позначенні цілісних об'єктів, а не ознак, які створюють ці об'єкти. Відома

думка, що тлумачення денотата як сукупності ознак позначуваних об'єктів може бути більш продуктивним, ніж перше визначення. За словами Н. Д. Арутюнової, «спроба виявити денотативну синонімію двох слів, установити набір ознак позначуваних об'єктів можлива завдяки їхньому безпосередньому підрахунку, тоді як клас об'єктів може бути визначений тільки на основі перерахування його ознак» [39, с.185].

Отже, між предметом і словом, яке його називає, стоїть поняття про предмет, яке слово позначає, або, за сучасною термінологією, концепт, об'єктивований у слові. За визначенням Л. В. Лаєнко, «слово – це тільки знак, якому притаманне своє лексичне значення. Воно складається з багатьох уявлень про ознаку предмета, реальних та випадкових, корисних та малокорисних, гарних та недостатньо виразних» [307, с. 27].

Зміст поняття складається з узагальнених ознак, але тільки з найважливіших, потрібних для пізнання предмета. Тому в словесній ознаці більше індивідуального та національного, ніж в ознаках, які утворюють зміст поняття. Розвиток людської думки полягає в постійному пошуку ознак про реальний світ, а тому слово чіткіше виражає уявлення про основну ознаку предмета. Поняття логічне, пов'язане зі значенням, а слово – з відчуттям й уявленнями про об'єкт пізнання**.**

В основі ознак, властивостей лежить фізіологічний синкретизм сприйняття та асоціацій відчуттів. Суть сприйняття свідомістю світу постає у двох категоріях: речі (предмети) та її ознак. Вони є найбільш загальними категоріями сутностей, що визначають одна одну. Річ – це те, що має ознаки. Речі та ознаки не абсолютні, а відносні категорії: *сутність***,** що є ознакою чого-небудь, в іншому значенні може бути такою, якій притаманні ознаки, тобто річчю [362, с. 18]. Характеризуючи поняття ознаки, О. О. Потебня зазначає, що *білизна́* є ознакою снігу, але якщо ознака опредметнена, то вона вже річ: рос. *«ослепительная белизна*» [400, с. 93]. Г. Ф. Гегель уважав: «Щось є завдяки якості тим, чим воно є, і, втрачаючи свою якість, воно вже не є тим, чим воно є» [124, с. 58]. Ознаки не існують самі по собі, поза предметом, їх

треба розуміти як «усе те, у чому предмети, явища подібні одні до одних або в чому вони відмінні одні від одних» [273, с. 416].

Поняття *ознаки*, або атрибута, філософи визначають як «невіддільну від свого носія властивість, що не має самостійного існування; ознаки можна розглядати окремо лише завдяки здатності людського мислення до абстрагування» [473, с. 243]. У філософській традиції прийнято виділяти первинні та вторинні ознаки предмета. Так поділяли ознаки Демокрит, Галілей, Декарт, Гоббс та ін. Ці терміни увів Дж. Локк. Первинні, або об'єктивні, властивості, за Дж. Локком, – це рух, непроникність, щільність, об'єм, фігура та інше. Вторинні або суб'єктивні якості, на думку вченого, не утворюють сутності речей і залежать від первинних якостей [316]. Філософи трактують поняття якості як «визначеність об'єкта, яка становить внутрішню основу всіх його змін» [473, с. 340]. Лінгвісти вважають, що категорію *якості* не можна сприйняти без об'єкта – носія цієї якості, і саме в цьому полягає граматична та семантична природа прикметника, хоч відомо, що раніше предмети витлумачено, як речі в собі. Проте якостей поза предметами немає. «Стосовно цієї тенденції, – зазначає О. Єсперсен, – субстанція різної якості тією або тією мірою зумовлена мисленням. Зрештою, саме якості створюють реальний світ, тобто все, що може бути сприйняте і має значення для нас» [172, с. 81]. У структурі мови цьому розмежуванню відповідає поділ повнозначних слів і частин мови на предметні та ознакові [254, с. 133]. До перших належать субстантиви, до других – прикметники, дієслова, прислівники та деякі інші слова. Прикметники є ознаковими – як лексико-граматичний клас слів, що виражає непроцесуальну, сталу ознаку предмета; дієслово – процесуальну, динамічну ознаку; прислівник – ознаку іншої ознаки.

Із позицій логіки ознаками можна вважати будь-які потенційні характеристики предметів. В об'єктивній дійсності ознаками є все те, у чому одні предмети схожі між собою, а інші відрізняються. Процеси узагальнення предметів і створення понять ґрунтуються на сукупності ознак, що формують

зміст цього поняття. Наявність чи відсутність у предмета будь-якої якості може бути його ознакою [307, с. 29]. Носій ознаки може бути як матеріальним об’єктом, так і формою його відображення – уявленням чи поняттям. Категорії речі та ознаки є відносними, вони мають здатність взаємопереходити одна в одну, тобто та сама сутність у різних ситуаціях може бути тим, що має ознаку, тобто річчю, так і як самою ознакою [307, с. 29].

Первинний розподіл елементів реального світу на речі та ознаки відповідає початковому етапу пізнавально-класифікаційної діяльності людини.

1.2. Лінгвістичний аспект ознаковості

Якість у лінгвістиці – це внутрішня (онтологічна) ознака предмета, й ознака, що розкривається через її відношення до інших об’єктів, а також у часових та просторових характеристиках предмета. Змінна, непостійна ознака предмета виникає ситуативно. У мові вираження якісного значення є категорійною ознакою та функційним призначенням прикметника. Використовують й інші морфологічні та синтаксичні засоби експлікації значення якості – слово- та формотворення, синтаксис на рівні словосполучення та речення [109, с. 112]. Як зауважує Н. А. Басілая, «навіть не ознакові за своєю сутністю імена мають ознакові семи, особливо у флективних мовах, наприклад, рос. *домик – домина* [55, с. 79]. Якщо у філософії якість – це «суттєва визначеність» предмета, ідентифікаційна функція, то з позицій теорії мовного значення якісна ознака відділяється від предмета, існує поза ним й може бути властива іншому, дуже подібному об’єктові, об’єднуючи предмети в загальні класи й відділяючи їх від предметів інших класів (інтегрувальна і диференційна функції). Можливість порівнювати предмети один з одним зумовлена потенційною здатністю якісних слів до градуальності – вираження ступеня інтенсивності ознаки,

морфологічно або лексично *(гіркий – гіркіший; гірке повідомлення)*. Якість, ознака є поняттям видовим щодо родового поняття *ознаковість* взагалі, діалектично виявляє зв'язок із такими характеристиками об'єкта, як кількість («інтенсивність ознаки»), міра («синтез змісту та кількості»), відношення, порівняння, оцінка.

Ознака та предмет органічно пов'язані, оскільки ознака виводиться із предмета, а предмет складається з ознак: «…ознака – це властивість, те, що окремо від її носія не існує, предмет – субстанція, яка також не може існувати окремо від ознак, оскільки з них складається» [55, с. 69]. Відмінність між предметом та ознакою полягає в тому, що предмет може існувати окремо від інших предметів, а ознака не може існувати окремо від ознак чи предметів. Категорії предметності та ознаковості – відносні, оскільки поняття предмета складається з кількох ознак.

У лінгвістичній традиції предметні імена протиставлені іменам ознаковим. Проте сьогодні, як зазначає Н. Д. Арутюнова, унаслідок опрацювання не тільки лексичної, й синтаксичної семантики «стало аксіоматичним твердження про те, що предметні імена (назви предметів та предметних сутностей) різко протиставлені ознаковим іменам (назвам якостей, ознак і под.) не лише за характером своєї семантики, а й за їхньою функцією» [39, с. 92].

Кожен предмет, кожну річ ми сприймаємо як ціле, але водночас розуміємо, «що це ціле – цілісна сукупність ознак, тобто ціле, що складається з ознак. Предметність, власне кажучи, згущена ознаковість, це кількість ознак, які перейшли в якість предмета» [55, с. 60]. Тому ці категорії і є відносними. Предметність існує в ознаковості, а ознаковість – у предметності. У кожному слові частиномовна ознака – це ознаковість чи предметність, а ознаки можуть бути виявлені в слові як первинні чи вторинні [55, с. 62].

Розмірковуючи про спільні та відмінні властивості іменника, дієслова та прикметника, О. О. Потебня визначає похідність, вторинність а'дєктива,

що виник як комплексна номінація чуттєвого образу, що поєднувала значення і предметності, й ознаки. Учений писав: «Прикметник називають іменем властивості, витлумачуючи властивість як безвідносну якість (рос. *белый*), і як відносну, тобто таку, яку не пов'язують із предметом, якщо він не пов'язаний з іншим предметом (рос. *отцов, отцовский*)» [400, с. 93]. Водночас, характеризуючи відмінність прикметника від іменника та дієслова, зазначав, що «прикметник є ознакою, даною в чомусь, яка без допомоги іншого слова буде невизначеною з боку змісту» [400, с. 94], тоді як іменник первинно є ознакою, наявною, уже готовою в чомусь, визначеному для думки і без допомоги іншого слова: «рос. *белок есть белая часть яйца, белая покрытая снегом гора, бель есть белая пряжа, белые колосья без зерен, белая мелкая рыба, белый порошок»* [400, с. 97]. О. О. Потебня підтверджує положення Х. Штейнталя, що дієслово передає ознаку в час її створення особою-діячем.

Категорійне значення ознаки предмета асоціюється з його первинною синтаксичною функцією атрибута, визначає його синтаксичний зв'язок – узгодження з іменником у роді, числі та відмінку, як в іменниковому словосполученні, так і в ролі означення у формально-синтаксичній структурі речення.

На думку С. Д. Кацнельсона, «предметні значення чи поняття характеризуються насамперед тим, що вони відображають матеріальні предмети та містять загальну категорійну ознаку предметності не «граматичної» чи «фіктивної», а реальної» [254, с. 215].

Поняття ознаки в багатьох мовах виражене семантикою прикметника і відповідає його призначенню, синтаксичній функції означення. О. О. Потебня зазначав: «Імена – назви предметів або явищ, що були в мові виразниками ознак інших предметів або явищ, займали в реченні відповідну синтаксичну позицію, на основі якої і розвинулася синтаксична категорія атрибута» [400, с. 56]. Первинна синтаксична функція прикметника – функція ознаки [39, с. 61]. Проте прикметник може вживатися і як атрибут, і

предикативно, тобто у вторинній функції. Атрибут «виражає не свою власну ознаку, а ознаку іншого імені» [160, с. 148]. Тому означення завжди є залежним членом при означуваному імені. На цьому зв'язку побудовані атрибутивні відношення. Але атрибут зберігає відносну свободу щодо речення загалом та його предикативного ядра. Він не є обов'язковим членом семантичної структури речення. Це пов'язано зі специфікою атрибутивного сполучення, яке характеризується тісним змістовим поєднанням імен, що утворює номінативний комплекс: атрибут передбачає лексичну актуалізацію субстанційного значення, його екстенсійного уточнення [254, с. 158]. За словами С. Д. Кацнельсона, «якщо субстанційне значення досить чітко виділене мовною ситуацією або контекстом, то атрибут йому не потрібен» [254, с. 158]. Коли ж атрибут виконує роль віртуального поняття про об'єкт, то у функції атрибута частіше представлені відносно стійкі ознаки предмета – положення об'єкта у просторі, його переміщення, рух тощо. Іншими словами, атрибут характеризує природну сутність об'єкта, на відміну від просторово-часових його характеристик, що розкриваються за допомогою предиката.

Отже, загальноприйнятим є положення про виділення двох центрів семантичного поля ознаки в мові: атрибутивної та предикативної ознак. Відмінність між цими двома видами ознаки полягає в їхньому стосунку до характеризованого об'єкта. Предикативна ознака дискретна, це ознака, що надається її носієві внаслідок акту предикації [39; 88; 107].

Пізнання світу обмежене єдиною логіко-мисленнєвою формулою «предмет – загальна ознака», представленою багатьма її реалізаціями у процесі «розгортання навколо предмета його ознак на осі реального часу» [313, с. 20].

Свого часу Аристотель, аналізуючи категорію *якості*, писав: «Якістю я називаю те, що сприяє називанню того чи того якісно визначеним» [33, с. 72]. Через якість розкривають зміст об'єктів, і вони отримують специфічні найменування. За його словами, у внутрішній формі вихідного імені було

потенційно закладено ті витоки, що в подальшому посприяло до виникненню «зовнішньої форми», різного способу репрезентації внутрішнього змісту. Як випливає з учення О. О. Потебні, можливості «центробіжної» інтенції полягають у дуалістичній природі первинного номінатива, що передає не лише категорійне значення субстанції, а й супровідні семантичні нашарування – те власне означуване, що є одним із компонентів «картини світу» в усьому розмаїтті її виявів і характеристик. «Потебня, – писав В. В. Виноградов, – намагався встановити загальні принципи семантичного переходу від предметного розуміння світу до сприйняття його якісних визначень, відтінків і розрізнень» [96, с. 65].

Поняття *ознаки* в логіці в нетермінологічному вжитку – те саме, що й у філософії. У термінологічному значенні більш поширений термін *властивість* щодо одномісних предикатів [273].

Аналізуючи граматичні теорії в мовознавстві, О. О. Селіванова зазначає, що за *логічним* принципом список слів у мові накладено на універсальні логічні категорії думки. Найбільшою мірою такий універсалізм простежуємо у граматиці Пор-Рояля, А. Арно та К. Лансло (1660 р.), у якій описано французьку мову за зразком латинського логічного еталона: так, незважаючи на наявність у французькій мові іменників і прикметників, як у латинській граматиці, виокремлено лише ім’я з двома підкласами. Традиційна для давніх граматик антиномія імені і дієслова базувалася на суб’єктній і предикатній функції членів цієї антиномії в судженні (Платон), а також на протиставленні типів змінності, відмінюваності й дієвідміни (Аристотель), хоч основним параметром такого поділу було онтологічне протиставлення речей та ознак [417, с. 434].

До логічного принципу на початку ХХ ст. повернулися данський лінгвіст О. Єсперсен у «Філософії граматики» [172] і дещо пізніше І. І. Мєщанінов у книзі «Члены предложения и части речи» [352], який розвинув ідею поняттєвих категорій свого попередника. О. Єсперсен писав, що «поряд із синтаксичними категоріями, або крім них, або над цими

категоріями, що залежать від структури кожної мови в тому вигляді, у якому вона існує, наявні ще позамовні категорії, що не залежать від більш чи менш випадкових фактів живих мов. Ці категорії є універсальними. Одні з них стосуються фактів зовнішнього світу, інші – розумової діяльності або логіки» [172, с. 58].

За О. Єсперсеном, питання, до якого розряду належить те чи те слово – до іменників, прикметників чи інших, пов'язане з його природою. На думку вченого, лінгвістична відмінність між річчю та якістю не має великого значення. З філософського погляду «ми пізнаємо речі тільки завдяки їхнім властивостям. Сутність кожної речі складається із суми тих якостей, які ми сприймаємо, які пов'язані між собою» [172, с. 59]. Наприклад, прикметник означає і виділяє одну якість, одну визначальну властивість, а іменник для кожного, хто його розуміє, має багато характерних ознак, за якими слухач упізнає себе чи предмет, про який ідеться. Відмінність між обома розрядами особливо виразна тоді, коли те саме слово може вживатися в обох функціях. У мові наявна значна кількість субстантивованих прикметників, але їхнє значення буває часто спеціальним, на відміну від співвідносних прикметників. Іменники можна назвати результатом кристалізації якостей, які в прикметника відображені в рідкому стані [172, с. 87].

О. Єсперсен доводить, що основна лінія диференціації іменників та прикметників, вираженої в граматичних формах, завжди буде мати логічне обґрунтування. Іменники виражають частіше спеціальне значення, а прикметники – більш узагальнене, оскільки перші конотують певний комплекс якостей, а другі мають тільки одну якість [172, с. 89].

Закономірність появи прикметника, іменника, числівника, відзначена О. О. Потебнею та іншими лінгвістами, у наш час поглиблена в аспекті теорії пізнання. Категорію *ознаковості* кваліфікують як онтологічну сутність, а прикметник – як лінгвістичну категорію, що відображає безпосереднє відношення до структурації досвіду людини в процесі пізнання світу.

Ознаки поділяють на властивості та відношення. Властивість – це власне незалежна від її відношень до інших речей ознака предмета. Властивість може бути притаманна кільком предметам і виявлена тільки за відношенням до предмета. Відношення – це така ознака предмета, що виявляється тільки у її взаємодії з іншими предметами. У математичній логіці відношення протиставляють властивостям як багатомісні предикати одномісним. Тобто відношення можна тлумачити як ознаки, «які називають багатомісні предикати», а властивості – «як відношення з одним аргументом» [362, с. 23].

Крім онтологічного деякі дослідники використовують ще один аспект розмежування іменників, прикметників та дієслів – часову характеристику ознаки [72; 352]. Дієслову властива розвинена система видо-часових форм, що вможливлює виражати широкий діапазон ознак: від постійних до короткочасних. Іменникам та прикметникам притаманна статична ознака. Ознака в іменнику пов'язана з думкою про носія ознаки. М. В. Нікітін констатує загальну закономірність: «Чим довша, стійкіша, стабільніша ознака, що характерна для будь-якого предмета, тим імовірніше, що, описуючи цей предмет, номінація такої ознаки буде пересуватися від дієслова до прикметника, а потім до іменника» [362, с. 24].

За семантико-граматичною структурою І. Р. Вихованець розрізняє власне-ознаки та невласне-ознаки: «Власне-ознака стосується властивості, якості предмета незалежно від форми його вираження. Наприклад, власне-ознака «зелений колір» виражена прикметником *зелений,* дієсловом *зеленіти,* прислівником *зелено*, а також іменником *зелень*. Невласне-ознака типу *сестрина* у словосполученні *сестрина книга* функціонує як ознака тільки з граматичного боку, залежачи від іменника *книга* і виконуючи функцію означення, тоді як із семантичного боку, вона вказує на предмет (особу) з нашаруванням предикатної семантики» [108, с. 83]. Тому не слід плутати семасіологічне та граматичне поняття ознаковості. Граматичним значенням є значення предметності та ознаковості, яких надають окремим частинам мови.

Це частиномовні значення, що закладені в граматичній формі частини мови [55, с. 67].

Сучасні лінгвісти поділяють ознаки на процесуальні, виражені дієсловами, та непроцесуальні, репрезентовані прикметниками та опосередковано в тексті числівниками і прикметниковими займенниками.

Філософське осмислення категорії ознаки дає підстави констатувати про її важливу роль у процесі відображення та сприйняття людиною дійсності. Виділення категорії *ознаки* (якості, властивості, відношення) у процесі пізнавальної діяльності людини корелює з об'єктивними закономірностями світу. Репрезентована в мовних засобах ця категорія як відображення чуттєвого і логічного (раціонального) пізнання конструктів ґрунтується на поділі предметного світу на речі та його статичні і динамічні ознаки.

У структурі слів, що належать до ознакових, обов'язковою наявна семантика категорії *ознаки*. Онтологічна природа ознаки (кваліативності, або якості, властивості) може бути репрезентована формами різних частин мови: атрибутивна ознака – прикметником, у вторинній функції також іменами або й прислівником; динамічна (процесуальна) – дієсловом або іншими частинами мови, транспонованими до дієслова; а квалітативна (ознака іншої ознаки) – прислівником.

1.3. Семасіологічний аспект предметних та ознакових слів

Упродовж усієї історії мовознавства лінгвістична думка постійно зверталася до проблем взаємовідношення між значенням і формою, логіко-предметним і формальним значеннями мовної одиниці. У зв'язку з розвитком ідеї про системну організацію мови проблема закономірних зв'язків і взаємодії мовних елементів набула ще більшої ваги. Але й дотепер загальновизнано, що опис мови є недостатнім і неповним без урахування як її зовнішніх, так і внутрішніх зв'язків, починаючи з відношень між окремими лексичними одиницями й аж до взаємодії мікросистем чи мовних рівнів.

Взаємодія елементів різних рівнів та категорій зумовлює породження значень одиниць одного рівня на основі значень одиниць іншого рівня і потребу пізнання інтеграції чи процесів диференціації семантичних і граматичних характеристик лексичних одиниць, що постали внаслідок такої взаємодії.

Проблема взаємодії лексики і граматики – одна з найактуальніших у лінгвістичній традиції. Взаємозв'язок лексики, морфології та синтаксису фокусується в самій природі частин мови, у їхніх граматичних категоріях, що відображають категорії людського мислення: у сфері категоризації предметності, субстанції, дії (процесу), якості (ознаки), кількості та ін.

Дослідженню предметної та ознакової лексики присвячено чимало праць зарубіжних і українських лінгвістів. Це відомі праці О. О. Потебні [400], Єсперсена [172] С. Д. Кацнельсона [254], Ю. С. Степанова [444], Н. Д. Арутюнової [37], Л. О. Чернейко [488], Г. А. Уфимцевої [470], М. В. Нікітіна [362], О. В. Падучевої [372]. В українському мовознавстві XX ст. цієї проблеми торкалися у своїх роботах І. Р. Вихованець [103], К. Г. Городенська [133], В. М. Ожоган [367], А. П. Загнітко [179, 180], О. О. Селіванова [415] та ін. Проте й дотепер спостерігається значна розбіжність у диференціації предметних та ознакових слів, суперечливі трактування семантики слів різних частин мови.

Семасіологічний підхід до потрактування ознакових та предметних слів ґрунтується на знакових властивостях слова [470, с. 36 – 39].

Слово, як і будь-який інший мовний знак, має план змісту і план вираження (позначеного і позначуваного). У складній організації його семантичної структури відношення позначеного і позначуваного пов'язані з номінацією, яка ґрунтується на взаємозв'язках між лексичною одиницею (знаком, позначеним) і реальним денотатом (позначуваним).

Структуру лексичного значення в лінгвістиці пов'язували з логічною семантикою, хоч упродовж століть це тлумачення багато разів переосмислювали, воно зазнавало змін та доповнень.

Із логічного погляду семантичну структуру слова становлять денотат, сигніфікат і конотат. У лінгвістичному потрактуванні наголошено, насамперед на розрізненні типів значень слова, виділюваних за ступенем їхнього узагальнення. Цей поділ ґрунтується на протиставленні значень слова залежно від того, як розглядати його: абстрактно, тобто як одиницю мови, чи конкретно – як одиницю мовлення.

Традиційно в логіці розрізняють денотат і сигніфікат – предмет дійсності та поняття про цей предмет. Із математичної логіки в лінгвістичну семантику взято терміни, що відповідають цим поняттям, – «екстенсіонал» та «інтенсіонал» (за Р. Карнапом [248]) і «референція» та «значення» (за У. Куайном [281]).

У сучасній лінгвістиці зазначену систему понять переглянуто як із кількісного, так із змістового наповнення компонентів значення. Зокрема, крім прямого значення, виділяють прагматичний (конотативний) шар значення, пов'язаний із динамікою (мовленням, реалізацією), а не з фіксованим інвентарем позначуваних [488, с. 27].

Складність становить і розмежування понять «одиничність» та «множинність» як вираження в денотатові окремого предмета або цілого класу предметів. Таке розмежування проводять на рівні семантики: предмет – клас предметів. На думку дослідників, складніше провести таке розмежування на рівні синтактики – синтагматики знака в одиничному акті мовлення і його парадигматики в мові як системі, а ще складніше – на рівні парадигматики «оказіональна» – «узуальна» конотація. До того ж відмінність денотата від сигніфіката ще більше ускладнюється, якщо денотатом є не матеріальний, а ідеальний об'єкт [309, с. 8].

У сучасну лінгвістику термін денотат транспонували з логіки, де його тлумачили як предмет, позначений власним іменем певної мови (константа або терм), або як клас предметів, які позначені загальним іменем. Деякі розбіжності спостерігаємо у потрактуванні лінгвістами суті позначуваного словом. За словами Л. О. Чернейко, «денотат – це типізоване уявлення про

клас (кількість) елементів матеріальної дійсності, що постає як цілісність під відповідним іменем. Саме це уявлення (денотат) – предмет гіпотетичний, відомий у сфері пізнання. Межі референції денотативного субстантива окреслені відповідністю властивостей конкретного предмета основним властивостям предмета – класу, відображеним в ознаках сигніфіката цього субстантива» [488, с. 87].

У праці «Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія» О. О. Селіванова подала визначення денотата різних авторів: «як відповідника значення позначеного» (за Г. Фреге, Б. Расселом), як «відповідника референта» (за концепцією К. Огдена й А.Ричардса), що відповідає характеристиці висловлення, нарешті, як «елемента екстенсіонала, що представляє клас об'єктів, позначених мовною одиницею і співіснує з інтенсіоналом – змістом поняття, структурованою сукупністю семантичних ознак певного класу об'єктів» [417, с. 140]. Денотат як кількість об'єктів дійсності становить матеріальну субстанцію і передає властивості, стани, дії. Саме таке трактування денотата означає денотат імені не тільки як клас предметів, але й відображає їхні властивості, дії [488, с. 37]. Властивості, на думку Л. О. Чернейко, не існують у тій самій площині дійсності, у якій існують матеріальні об'єкти, оскільки вони акциденції субстанції, а не її самостійні елементи, окремі тіла. Тільки свідомість з її аналітичними можливостями відокремлює властивість від його носія, для того щоб в акті предикації повернути властивість конкретному предметові – референтові висловлення. Процесуальні / непроцесуальні властивості об'єктів узагальненні не в класи, а в ознаки цих об'єктів, на основі яких класи не існують в ідеальній дійсності. Через це, за Л. О. Чернейко, не є логічно послідовним віднесення імен властивостей, дій, процесів, станів до денотативних імен [488, с. 58]. І, навпаки, Г. А. Уфимцева відносить їх до підкласу ознакових імен, розряду слів, які характеризують знаки, куди вона зараховує й підкласи імен предметних [470, с. 83].

До семантичної структури слова входять елементи таких рівнів мови, як лексичний і синтаксичний. Лексичне значення слова – це багатошаровий комплекс складників – сем, що передають: інформацію про позначувані словом предмети і явища реальної дійсності, інформацію або знання про умови комунікації та правила вживання його як мовного знака [309, с. 69].

У класифікації словникових одиниць Г. А. Уфимцева враховує властивості словесних знаків за ознаками: характер семантичного змісту слів та функції, які вони виконують у тій чи тій сфері мовної діяльності. Головною ознакою розмежування слів на окремі типи, на її думку, є характер співвіднесеності денотативного (предметного) та сигніфікативного (поняттєвого) компонентів, що формують основу знакового значення слова [470, с. 97 – 98]. Для семантики іменних лексем, як уважає дослідниця, обов'язковим є позначення в їхньому змісті значень денотата та сигніфіката, а також наявність у рамках позначуваного ними особливого взаємозв'язку – домінування денотата над сигніфікатом в одних та сигніфіката над денотатом – в інших [470, с. 97 – 98].

Денотативний шар значення у слові, позначуваний термінами денотат, екстенсіонал, може бути представлений або як віртуальне мовне вираження, або як актуальне (референт) у мовленні.

Із семантичного погляду словесні знаки мови поділяють на два розряди: повнозначні та неповнозначні слова. До розряду повнозначних належать основні словесні знаки, які вживають для вираження таких мисленнєвих категорій, як субстанція та ознака. У реальній дійсності домінують дві категорії: 1) категорія *предмет*, річ, що має субстанційне буття, а також і людина; 2) категорія *ознака*, яка імплікує поняття властивості, якості, відношення, стану та ін. Категорії *предметність*, *предмет* як у самій природі, так і в свідомості людини та в її мові протиставлена більшою мірою узагальнена категорія *ознака*; обидві вони формують у класі названих слів два семіологічних підкласи – предметних та ознакових імен [266, с. 127 – 140].

Саме із структурою лексичного значення лінгвісти пов’язують наявність предметних, або конкретних, та ознакових, чи абстрактних, слів. Якщо предметні слова звернені до навколишнього світу людини, то ознакові – до мислення людини [36, с. 61 – 73].

Клас імен виконує одночасно дві функції – сигніфікативну та номінативну. В іменниках виражена субстанція, а в дієсловах та прикметниках – ознака, яку надано предметові.

Диференціація лексичного складу на предметну та ознакову лексику зумовлена особливостями реальної дійсності, її структурою. Дослідники лексичної семантики (Уфимцева [470]; Никитин [362]; Кубрякова [285]; Селіванова [417]; Бойко [66]; Тараненко [457]) кваліфікують ознакові слова як лексичну категорію, до якої належать насамперед прикметники, дієслова та прислівники. Поділ слів на частини мови проводять залежно від того, що для них є первинним – предметність чи ознаковість. Предметні значення трактують як лексичні, що відображають матеріальні предмети, фізичні тіла. До предметних імен відносять слова, які «містять у своїй семантиці категорійну ознаку предметності (не граматичну, або фіктивну, а реальну)» [266, с. 149].

Ознакове значення тлумачать як значення, що характеризує щось. Слова з ознаковим значенням називають властивості й ознаки предметів, а також відношення одного предмета до іншого, тобто вони є ознаковими, або непредметними, предикатними, або предикатами [243, с. 68].

Відмінність денотата від сигніфіката логічно визначають на основі зіставлення з реалією дійсності та рівнем діяльності людської свідомості. Предмет позамовної дійсності, або денотат, викликає в свідомості людини відчуття – первинне значення людини про навколишній світ. Сигніфікат, або позначуване, – це поняттєвий зміст денотата (інтенсіонал), протиставлений денотату як ідеальне матеріальному, системне – мовленнєвому, віртуальне – актуалізованому [417, с. 140].

У сучасному мовознавстві ознакові слова трактують неоднозначно. Деякі дослідники, зокрема Н. Д. Арутюнова [39], О. М. Вольф [110], М. В. Нікітін [362], зазначають, що ознакові слова мають лише сигніфікативне значення. Проте В. Г. Гак наголошує на наявності в структурі ознакових слів і денотативного значення і доводить, що в денотаті прикметника та дієслова є дія та якість на прикладах вираження процесуальної та непроцесуальної ознак пор. рос. «*Чья это книга? Эта книга принадлежит моему брату; Кто это там кричить? Это кричит соседский мальчик*». У цих реченнях описані певні референції. У першому йдеться про конкретний предмет – про книгу, у другому – про певну дію (*Хлопчик кричить*) [116, с. 86]. Сигніфікативним значенням тут є поняття про дію, а денотативним – конкретна дія.

Усі повнозначні слова мають відношення до денотата – класу об'єктів матеріальної дійсності, але структуровані ці відношення по-різному залежно від їхнього семіологічного статусу. Для предметних слів денотат – це парадигматичне вираження того, що названо, для ознакових – синтагматичне, як воно представлене в реченні.

На думку Н. А. Басілая, дієслова в предикативній функції можуть виражати як поняття про дію, тобто мати тільки сигніфікативне значення, так і позначати конкретну дію, тобто мати денотативне значення. Так само можна схарактеризувати й прикметники: вони або виражають поняття про ознаку предмета, тобто мають тільки сигніфікативне значення, або позначають конкретну ознаку, тобто мають денотативне значення [55, с. 48].

Поділ лексем на предметні та ознакові стосується передусім частиномовного рівня мови, а саме характеристики лексико-граматичних класів повнозначних слів: предметні імена денотативні, пов'язані з предметами реального світу, предметність – категорійне значення іменників; ознакові слова представлені передусім прикметниками, дієсловами, прислівниками. Денотат ознакових слів – це уявлення про властивість, стан, відношення предметів, осіб, явищ природи. Ознаковим словам притаманне

сигніфікативне значення, вони виконують семіотичну функцію, описуючи те, що у висловленні представлене іншим словом. Однак розмежування слів на предметні та ознакові характерне не тільки для частиномовного рівня. Наприклад, деякі іменники за своєю семантикою у структурі речення не виявляють належності до однорідної групи, крім слів із предметним значенням до іменників належать абстрактні назви, які позначають не субстанції, а узагальнені поняття про ознаки, дії, процеси, стани: *краса, доброта, ясність, навчання, туга, боязнь, приїзд, розвага.*

Своєрідність семантики предметних та ознакових слів зумовлена їхньою функцією, призначенням, здатністю займати синтаксичні місця у структурі речення, властиві ознаковим словам, напр: *Пісня для мене розвага.* Предметні слова за призначенням – це актанти, тобто суб'єкт або об'єкт, ознакові – це предикати, але у вторинних функціях можливі різні контамінації: *Микола (S) читає (P) роман (O). Доброта Миколи – не єдина його краса. У красі поведінки й мовленні пізнається людина.*

Неоднорідність поняття ознаковості значень має вияв через атрибутивні та предикативні зв'язки, які передбачають комбінацію ознакового слова або з дієслівною, або з іменною одиницею мовою. Предикатна ознака може бути іманентною предметові, так і відокремленою від предмета, внутрішньо йому не притаманною. Напр.: *А довкола* ***падало*** *осіннє листя з дерев, отже, була осінь…* (В. Шевчук). В атрибутивному комплексі ознаку сприймають як внутрішню властивість предмета, що виражена в поєднанні зі своїм носієм: *солодкий мед, ясний день, тепла ковдра*. Атрибутивні поєднання орієнтовані на складну номінацію, не становлять закінченого судження.

Отже, семасіологічна диференціація предметних та ознакових слів може бути репрезентована в мові на основі універсальної опозиції денотативно орієнтованою, предметною та сигніфікативно орієнтованою ознаковою лексикою. Проблему предметних та ознакових слів у нашому

дослідженні представлено у зв'язку з частиномовними відношеннями в мові і мовленні в ономасіологічному та функційному аспектах.

1.4. Ономасіологічний аспект предметних та ознакових слів

Ономасіологічний підхід, пов'язаний з теорією номінації, зреалізовано в монографії О. С. Кубрякової «Частини мови в ономасіологічному висвітленні» [284], у якій поділ слів на частини мови схарактеризовано на основі їхнього лексичного значення як певних об'єктів реального світу, хоч цей критерій обґрунтував ще О. О. Потебня [400].

Розмірковуючи над спільними і відмінними властивостями іменника і дієслова та прикметника, О. О. Потебня констатував похідність, вторинність, ад'єктива, який з'явився як комплексна номінація чуттєвого образу, що поєднувала значення предметності й ознаки [400, с. 93].

Найбільшою мірою семантично зближені з прикметниками абстрактні іменники, а тому саме на їхньому зіставленні виявляються відмінності між ними: в абстрактних іменниках ознака не пов'язана з певною субстанцією і усвідомлюється як самостійна, а в прикметникові ознака «мислиться в чомусь іншому». Проте таке пояснення не лише не применшує семантичної ваги атрибута-прикметника, а навпаки, засвідчує його вищий рівень означальності, оскільки він водночас (експліцитно чи імпліцитно) вказує на носія цієї ознаки і, як зазначав Аристотель, «у цьому витлумаченні позначає його» [33, с. 104]. Це положення підтверджують приклади наведені О. О. Потебнею, адже в онтологічному плані будь-який атрибут-прикметник містить такі значеннєві елементи, які мають семантичну спільність із предметними назвами, що, зрештою, й визначають можливості його сполучуваності. Навіть у разі переносно-метафоричного вживання атрибут-прикметник передбачає загальну основу сполучуваності. Наприклад, у комплексі *синій птах* «щастя» назва кольору поєднується з назвою субстантива, що позначає «колір оперення»; пор. назву фільму: *Білий птах із*

чорною ознакою. Та попри те, що вчений висловлює думку, яка, на перший погляд, ніби заперечує ідею опосередкованої визначеності прикметником того чи того кола субстантивів, у наведеному прикладі йдеться про визначення атрибутом-прикметником лише одного предмета з можливого ряду іменників-предметів, а не про сам ряд, який, хоч і усвідомлюється узагальнено, але імпліцитно передбачуваний відповідно до закономірностей лексико-граматичної сполучуваності.

Семантичне навантаження атрибута-прикметника досить широке. Проте коливання значеннєвого потенціалу виявляє й іменник, унаслідок чого стає можливим опущення одного з компонентів ад'єктивно-номінативного комплексу без істотної зміни змісту речення, після чого прикметник субстантивується. Пор.: ***Хворі*** *люди не мають апетиту;* ***Хворі*** *не мають апетиту. Якась* ***старенька бабуся*** *підійшла до воріт; Якась* ***бабуся*** *підійшла до воріт; Якась* ***старенька*** *підійшла до воріт.*

У концепції О. О. Потебні іменник і прикметник, що тісно пов'язані між собою, зближуються з дієсловом, яке передає динамічну ознаку [400, с. 92]. Взаємозв'язок лексико-граматичної семантики атрибута-прикметника і предикатива-дієслова О. О. Потебня демонструє, зокрема, на прикладі рос. *зеленая трава* і *трава зеленеет* [400, с. 93] Прикметникова ознака, сприймана як властивість або якість, – «сила в спокійному стані»; статична, на відміну від дієслова, що виражає динамічну ознаку. Покликаючись на В. фон Гумбольдта, який уважав, що «ознака представлена енергетичним виявом сили, яку безпосередньо породжує особа-діяч» [156, с. 91], О. О. Потебня зазначає, що ім'я ознаки у прикметнику і назва дії в дієслові не мають відповідної субстанції, не можуть бути передані самі по собі [400, с. 60]. Ці лінгвістичні погляди О. О. Потебні перегукуються із сучасними поглядами вчених на денотативні і сигніфікативні аспекти лексичного значення слів, екстенсіонал та інтенсіонал, предметні (ідентифікаційні) і ознакові (предикатні) класи слів.

Відповідно до цього всі можливі відношення входять до мінімальної логічної синтагми, що складається з ознакового та предметного компонентів. Іменникам (предметного, денотативного змісту) протиставлені предикатні слова – сигніфікати, що виражають лише поняттєвий зміст: дієслова, прикметники, частина іменників (абстрактні назви подій тощо). Денотативні і сигніфікативні слова розрізняються не тільки за своїми лексико-семантичними показниками, а й за функційними можливостями: денотативні одиниці тяжіють у реченні до позиції суб'єкта (підмета), сигніфікативні — до позиції предиката (присудка). Основним носієм предикативності, як уважав О. О. Потебня, є дієслово, саме воно «створює речення» [400, с. 63].

Обов'язковим для номінативних знаків є називання ними предметів, явищ, станів та їхніх ознак, узагальнених у логічних категоріях *предмет* та *ознака*, тому типова модель їхніх семантичних відношень – це *ознака* + *предмет*.

О. С. Кубрякова, аналізуючи проблему появи частин мови в онтологічному аспекті, робить висновок про те, що в кожного носія мови в основу уявлення про лексико-граматичні класи покладено «деякі загальні категорії, що відповідають мовленнєво-мисленнєвому пізнанню світу та уявленню про принципи класифікації дійсності, яка оточує людину» [284, с. 25]. Отже, класифікація частин мови відповідає природі речей. У номінації першим отримало назву те, «що існувало в природі, у тому, що оточувало людину, мало найбільш прагматичне та соціальне значення, тобто ті об'єкти речового світу, які були безпосередньо сприйняті за допомогою органів чуття людини і передані через зорові та акустичні відчуття» [284, с. 26]. Можливо, на цьому етапі була єдина категорія, що мала субстанційне значення. Згодом у процесі розвитку абстрактно-логічного мислення постала потреба в диференціації цієї єдиної категорії: для побудови судження про предмет, потрібно було, крім назви самого предмета, дати назву тієї ознаки, яка йому притаманна. Через це одні сутності розглядають як теми висловлень, тобто те, про що йдеться в судженні, інші – як ознаки предмета, атрибути, його

властивості, що визначають його місце в таксономії світу. Інакше кажучи, можна констатувати проведення своєрідної «семантичної межі» між визначенням предмета мовлення та його ознак [284, с. 29].

Саме, ономасіологічні категорії предметності та ознаковості покладено в основу поділу всіх частин мови на предметні (іменник) та ознакові (дієслово, прикметник, прислівник). Однак предметні та ознакові слова розрізняють і в межах класу іменників. Зокрема, ознакове значення дієслів і прикметників зберігається в похідних від них іменниках (*біг, білизна*) як їхній комунікативний зміст.

О. О. Потебня, кваліфікуючи частини мови як історико-динамічні категорії, що в своєму розвиткові пройшли ряд етапів, спирається на те, що «кожне первісне слово являло собою лише можливість пізнішого розвитку... значень і граматичних категорій», а тому «...як зерно рослини не є ні лист, ні цвіт, ні плід, ні усе це разом узяте, так і слово, спочатку позбавлене ще будь-яких формальних визначень, не є ні іменником, ні прикметником, ні дієсловом» [400, с. 10]. На початку формування людського мислення слово «може лише вказувати на чуттєвий образ, у якому немає ні дії, ні ознаки, ні предмета, взятих окремо, але все це сприймало в нерозривній єдності. Не можна, наприклад, бачити *рух, спокій, білизну* безпосередньо, оскільки вони уявляються лише в предметах, у птахові, який летить чи сидить, у білому камені та ін.; так само не можна бачити і предмет без відомих ознак» [400, с. 104]. Первісне слово вказувало лише на одну ознаку, і за способом вияву цієї ознаки воно було подібне до дієприкметника. За своєю внутрішньою природою дієприкметникове першостворене слово характеризувалося синкретизмом (злиттям) дієслівних та іменних граматичних категорій: відмінка, числа, роду, часу, стану. «Утворення дієслова, імені та ін. є вже таким розподілом і видозміною чуттєвого образу, який передбачає інші, значно простіші явища, що відбуваються після утворення слова. ...Виокремлення прикметника і дієслова можливе лише після того, коли свідомість відмежує від більш-менш випадкових атрибутів те незмінне зерно

речі, сутність, субстанцію, те щось, яке людина думає побачити за сукупністю ознак і яке не дається цією сукупністю» [400, с. 105]. На думку О. О. Потебні, «в історії мов, що розрізняють назву речі та ознаки (а не всі це роблять), прикметник як виділений із сукупності ознак, як абстрактніший від іменника, пізніший від іменника й утворився з нього», причому «шлях від іменника до прикметника – атрибутивне вживання іменника» [400, с. 62]. Прикметник є тією частиною мови, у якій означальна властивість виявлена найяскравіше. Як непроцесуальна вона послідовно відображена і в особливостях його семантики, і в морфологічній формі, і в синтаксичній ролі [452, с. 147].

Позначаючи ознаки предметів, прикметники істотно відрізняються від дієслів, які також виражають ознаки предметів. На відміну від дієслів, що передають динамічні, процесуальні ознаки предметів у конкретних часових характеристиках, прикметники виражають статичні, постійні для певного стану предмета ознаки, напр.: *зелена трава – зеленіє (зеленіло, зеленітиме) трава*.

Поняття *ознаки* (якості, властивості), що лежить в основі семантики прикметників, створена передусім через усвідомлення відношень між двома предметами – предметом означуваним і предметом, що має якусь спільну з ним рису або якоюсь властивістю пов'язаний із ним: «дорога» і «знаки» – *дорожні знаки,* «військо» і «марш» – *військовий марш,* «посуд» і «кришталь» – *кришталевий посуд.* Іменник, що називає предмет, за яким можна схарактеризувати предмет, і стає фонетико-морфологічною і семантичною базою прикметника.

В основі семантики прикметників сучасної української мови лежить переважно поняття *ознаки*, що постало або з відношень до предмета (зокрема й відношень порядкових), або з відношень до дії, або (рідше) з відношень до обставини. Багато прикметників утворилося від іменників і дієслів та містять у своїй семантиці елементи значень, що їх виражали основи цих слів. В. В. Виноградов зауважує, що якісність, яку виражають прикметники,

вбачаємо «у формах *відношень* між особами, предметами, абстрактними поняттями. Її виводимо з відношень до предмета або дії» [96, с. 183].

Як виразник ознаки дієслово щодо своєї семантики стоїть в одному ряді з прикметником та прислівником. Окремі дослідники кваліфікують динамічну ознаку як «процесуальність» [223, с. 296]. Дієслово разом із прикметником і прислівником протиставлені іменникові – виразнику предметності, хоч у певній синтаксичній позиції іменник також може виражати ознаку, пор. *ніжка стільця, учень-відмінник.* Е. Сепір із цього приводу писав: «У кожному акті мовлення повинно бути щось, про що можна говорити, і оскільки зроблено вибір цього суб'єкта мовлення, про нього щось має повідомлятися... Який би невловимий характер мало в деяких випадках розрізнення імені та дієслова, немає такої мови, яка б зовсім нехтувала це розрізнення» [456, с. 93]. Саме це засвідчує дієслівна форма дієприкметника.

Дієприкметник виник як проміжний ступінь у процесі перетворення динамічної ознаки в статичну, дієслова у прикметник.

Спільним у семантиці всіх дієслівних утворень є вираження динамічної ознаки в її стосунку до діяча і до об'єкта дії. На відміну від тих частин мови, що виражають статичну ознаку – прикметник, числівник, прислівник, дієслово вказує на ознаку в її розгортанні, становленні або в результаті, переданому формами доконаного і недоконаного виду та лексико-граматичними засобами – деякими префіксами і суфіксами. Стосунок ознаки до діяча і до об'єкта може бути виражений у двох планах: а) як ознака, пов'язана з наявністю об'єкта – ознака не пов'язана з наявністю об'єкта (категорія перехідності / неперехідності); б) ознака, що є результатом діяльності суб'єкта, ознака – як результат взаємодії суб'єкта та об'єкта (категорія стану).

1.5. Кваліфікація динамічної і статичної ознаки в мовознавстві

Предмети, як і їхні ознаки, існують у часі і просторі. У мові, зазначав В. М. Русанівський, є граматичні і лексико-граматичні способи відображення

реального часу. Пунктом, від якого ведеться граматичний відлік часу, є момент мовлення або момент виконання іншої дії. Кожна ознака і статична, і динамічна – може бути представлена в момент мовлення, до моменту мовлення і після моменту мовлення [411, с. 297]. Цей комплекс часових відношень для динамічної ознаки (дії, стану) виражений морфологічно, за допомогою спеціальних часових формантів, пор.: *дум-а-ю, дума-а-в, дум-а-ти-му.* Статичні ознаки також можуть бути співвіднесені з моментом мовлення, але тільки за допомогою дієслівної власне-зв'язки *бути*, тобто синтаксичного виразника часового динамізму: *ліс зелений, ліс був зелений, ліс буде зелений.* У дієприкметнику граматичний час може *бути* виражений двома способами: морфологічним – за допомогою суфіксів ***-ч-, -н- -ен-, -т-, -л-*** і морфологічно-синтаксичним – за допомогою часових форм зв'язкового дієслова *бути*, пор.: *стіл зроблений, стіл був зроблений, стіл буде зроблений.* У дієприслівнику час виражений морфологічно, за допомогою суфікса теперішнього часу ***-чи*** і суфіксів минулого часу ***-вши, -ши*****:** *думаючи, співаючи, гулявши, малювавши.* Оскільки дієприслівник передає не основну, а супровідну динамічну ознаку, моментом відрахунку граматичного часу для нього є не момент мовлення, а співвідношення між часом виконання основної та супровідної дій.

Часові межі динамічних ознак передають також лексико-граматичні засоби, зокрема префікси і суфікси, які залежно від семантики дієслівної основи можуть набувати часового значення, вказуючи на початок чи кінець розгортання ознаки, неповноту її вияву, повторюваність у певні проміжки часу.

Отже, якщо статичні ознаки визначають, то динамічні обов'язково подають у часі за відношенням до моменту мовлення або до виконання іншої дії. Спеціальна морфологічна категорія часу характерна тільки для дієслова – виразника динамічної ознаки. Лексико-граматичні способи вираження часових понять також характерні тільки для дієслова.

Прислівники найчастіше вживають для вираження статичної ознаки іншої, переважно динамічної ознаки, тобто у ролі придієслівного означення.

Дієслово як виразник динамічної ознаки становить систему словоформ як взаємопов'язаних утворень, об'єднаних спільними граматичними значеннями, що репрезентують зміст і функції його категорій.

Категорійна ознаковість зосереджена в семантичній структурі трьох класів ознакових слів: прикметника – статичної ознаки, дієслова – динамічної ознаки, прислівника – переважно як ознаки динамічної ознаки.

О. С. Кубрякова вважає, що основним є не конкретне значення певної частини мови, а те, як частини мови пов'язані з навколишнім світом, як представлені в духовному та матеріальному світі, як їх можна збагнути, що іменоване яким мовним засобом та в межах яких одиниць мови. Іменники необхідні, щоб позначати одні сутності, а дієслова та прикметники – інші. «Семантичний рубіж, – зазначає О. С. Кубрякова, – проходить насамперед між позначення того, що характеризується, та того, як характеризується поміж позначенням предмета мови та його ознаками» [284, с. 32]. Потрібно також з'ясувати, які концепти чи концепт іменують словом певної частини мови, які ознаки є необхідними, щоб осмислити, які особливості – предметні, процесуальні чи ознакові – має слово, що належить до певної частини мови [287, с. 33]. Вона зазначає, що поділ слів на частини мови відбувається на всіх рівнях мови, синтаксичний рівень не є головним, оскільки «він підпорядкований семантиці та домінантним на цьому рівні ономасіологічним (поняттєвим) принципам групування значень. … чи не логічніше вважати, щоб предмет мови вимагав предметних значень, а предикація ознакових?» [287, с. 33 – 35]

Для лексико-граматичних класів виділені такі ономасіологічні категорії: для іменника – предметність, субстанційність, для дієслова – процесуальність, для прикметника – ознаковість, атрибутивність [284, с. 45 – 46].

Сутнісна категоризація об’єктивної дійсності відображена в структурі природних мов. Результати сучасних досліджень з проблем семантично орієнтованої лексико-граматичної категоризації потверджують те, що вся повнозначна лексика в загальних рисах поділена на два великі класи: предметних та ознакових слів [254, с. 27; 284, с. 33; 362, с. 18; 470, с. 54].

Предметні слова об’єднують лексичні одиниці, що мають загальнокатегорійне значення субстанційності, або предметності. Крім іменників, до цього класу входять інші субстантивовані слова. До класу ознакових слів належать прикметники, дієслова, прислівники із загальнокатегорійним значенням *ознаковість*, хоч словесні знаки поліфункційні і можуть бути одночасно віднесені й до іншого класу за різними параметрами. Це означає, що частиномовна належність слова не є основним критерієм віднесення його до предметного чи ознакового класу. Важливим критерієм розрізнення є функція слова. Наприклад, в іменнику може бути експліцитно представлена семантика предметності, а імпліцитно – ознакова семантика, напр.: слово *зелень* – це іменник, але називає узагальнену ознаку.

Межі ознакових класів нечіткі, оскільки вони об’єднують слова із загальним значенням ознаки. За частиномовною належністю до таких класів можуть бути віднесені прикметники, дієслова, абстрактні іменники, прислівники, числівники, займенники, словосполучення з ознаковою функцією, тобто віднесеність до розряду ознакових слів ґрунтується на функційному принципі і не є внутрішньою, притаманною слову, сутністю. М. В. Нікітін зазначає: «За межами класу опиняються тільки власні імена, але й ті можуть мати ознакову функцію у складі словосполучень та речень, де є відношення та його аргументи, але немає самого предиката відношення» [362, с. 81]. Він пропонує розмежувати слово та ознакову функцію, яка можлива для всіх повнозначних слів, але не всі повнозначні слова можуть уживатися без денотативного значення [362, с. 81].

О. С. Кубрякова обґрунтувала ідею про кластерний характер категорії ознаки: «З огляду на тлумачення кожної частини мови як прототипної категорії, що характеризується відповідним кластером або пучком ознак, ми можемо чітко визначити, який набір ознак є основним для іменників, на відмінну від дієслів, а який кодується в мовах світу прикметниками, на відміну від іменників та дієслів» [284, с. 226].

Ядро категорії статичної ознаки становлять слова, яким властива семантична елементарність, нерозкладність, унаслідок чого вони можуть виконувати у висловленнях описові функції. Таку властивість мають прикметники і прислівники. За Н. Д. Арутюновою, на периферії перебувають слова, яким властива складніша семантична структура та які здатні залежно від контексту виконувати або описову функцію, або поєднувати її з репрезентацією денотата [39, с. 67].

1.6. Частиномовна категоризація явищ дійсності

Слово як центральна одиниця мови, входячи до її синтаксичного ярусу, відрізняється взаємопов'язаністю та взаємозумовленістю своєї лексичної та граматичної семантики.

Пріоритетними для вивчення ознакових і предметних слів уважають семіологічний [470], ономасіологічний [284], семантичний [362; 254] та комунікативний [39; 351] підходи.

Для сучасної лінгвістики характерне велике розмаїття напрямів дослідження, одним із яких є концептуальний аналіз, спрямований на виявлення мовної і мовленнєвої семантики, репрезентацію засобами мови різноманітних проявів взаємодії людини з реалями об'єктивної дійсності (у стосунку, оцінці, ставленні до реалій життя). У сучасному трактуванні сутності граматичних одиниць і категорій основну увагу дослідників зосереджено на особливостях відображення в мові закономірностей відношень мисленнєво-мовної і мисленнєво-мовленнєвої онтології. Якщо

морфологічні категорії мають формальне вираження на одному, морфологічному рівні, то функційно-семантичні представлені в мові засобами різних рівнів. Розгляд універсальних категорій («семантичних єдностей») з погляду їхнього мовного вираження, постає як проблема взаємодії лексики і граматики, різних лексико-граматичних класів слів, як семантико-структурних єдностей, що репрезентують свою концептуальну систему в мовленні за законами граматичного ладу мови.

Визнання взаємозв'язку мови та позамовної дійсності об'єднує лінгвістів різних напрямів і течій. Якщо синтаксичні засоби мови слугують для формування та вираження думки, а в мовленні думки знаходять відображення й узагальнення явищ об'єктивної дійсності, то семантична структура речення, представлена мовними засобами для передання того чи того типу категорійних відношень, є такою ж мовною реальністю, як і граматична структура [221, с. 103].

Проблема взаємодії лексики і граматики – одна з найважливіших у лінгвістичній традиції, яка пов'язана з ім'ям В. В. Виноградова. Сучасні наукові розвідки уможливлюють побачити стрижневу роль цієї взаємодії в системі мови. Взаємозв'язок лексики, морфології та синтаксису сфокусований у самій природі частин мови, у їхніх граматичних категоріях, що відображають категорії людського мислення: предметності, субстанції, дії (процесу), якості (ознаки), кількості та ін.

Сучасна лінгвістика розробляє рівневу стратифікацію мовної системи для глибшого осмислення і систематизації синтаксичних явищ. Актуальність наукового пошуку в зазначеному напрямі зумовлена потребою поглибленого вивчення функційної транспозиції з одного класу слів до іншого.

Віднесеність слова до певного класу зумовлена його семантико-синтаксичним призначенням – основною функцією у відповідній граматичній формі, у тих чи тих моделях речення. Слова кожної повнозначної частини мови утворюють морфологічні форми, що слугують для вираження семантико-синтаксичних відношень між словами в реченні.

Відмінність у синтаксичних потенціях слів зумовлена категорійним значенням предметів, явищ чи ознак, яке вони відображають у мові [221, с. 106].

Функційний ярус синтаксичної семантики базується на фундаментальних морфологічних категоріях та граматичних способах використання морфологічних форм лексично повнозначних слів, на використанні службових слів, зумовлених особливостями граматичного ладу конкретної мови.

Як відомо, «предметні імена з їхньою родо-видовою організацією значення виконують насамперед свою номінативно-класифікаційну функцію, формуючи таксономію понять лексико-семантичної системи певної мови, а ознакові слова – дієслова та прикметники спеціалізуються на комунікативній та мовленнєво-мисленнєвій функціях» [470, с. 186]. Розвиваючи теорію словотворення на основі ономасіологічного підходу, О. С. Кубрякова одним із важливих питань теорії номінації висунула проблему співвідношення номінації і предикації. На її думку, похідне слово, формуючись, «проходить шлях від судження про предмет до його назви, «вбирає» в себе головну ознаку предмета або навіть кілька таких ознак... » [283, с. 40].

За традицією, започаткованою В. В. Виноградовим, О. С. Кубрякова відносить до засобів номінації не тільки слова, а й аналітичні найменування, еквівалентні їм за здатністю називати предмет (серед них й атрибутивні конструкції), а також те, що деякі дослідники [285; 111; 374] розглядають у прикметнику як приховану предикативність. Тому логічно з’ясовувати проблему співвідношення номінації та предикації, як і категорій предметності та ознаковості, з погляду надкатегорійної єдності, що складається на основі інтенсивної взаємодії двох фундаментальних категорій мови на морфологічному, лексичному, словотвірному та синтаксичному рівнях.

Лінгвістичне осмислення будь-якого мовного явища залежить від того, як воно функціонує на різних ярусах мовної структури. Якщо традиційно

мовознавці зосереджували увагу переважно на лексиці та морфології, до складу яких уходять основні компоненти мовної структури, то згодом головними об'єктами лінгвістичних теорій стали семантика і синтаксис. Зокрема, функційно-семантичний підхід у XX ст. поширився і на проблеми центрального класу слів – дієслів, які репрезентують свою семантику на лексичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях структури мови.

На думку Дж. Лайонза, класи слів розрізняються не тільки за семантикою, а й за категорійним статусом та функціями в синтаксичних побудовах [308, с. 87]. О. О. Потебня зазначав, що зміст речення виражають граматично оформлені слова, які позначають предмети (іменник), дії (дієслово), властивості (прикметник). Кожне слово є виразником певної ознаки, проте різні слова по-різному виражають її. Учений зауважував, що саме це і визначає відмінності між частинами мови, суть яких полягає не в змісті, а в способі його представлення [400, с. 88]. Тобто до змісту речення входять не тільки поняття про певні реалії та дії, а синтаксичні функції граматичних форм слів: «у будь-якому реченні, крім форми, немає нічого, віднявши форму, ми знищимо речення флективних мов» [400, с. 72]. Особливу увагу О. О. Потебня звернув на розрізнення понять синтаксичне вживання (поєднання синтаксичними зв'язками узгодження, керування чи іншим) і значення члена речення, що ґрунтується не на мовних фактах, граматичних властивостях, а на логічних поняттях «предмет» і «ознака» [400, с. 72].

Проблема взаємодії лексики і граматики – одна з найскладніших у лінгвістичній традиції. Продовжуючи давні традиції, і сучасні дослідники основну увагу зосереджують на вивченні цієї взаємодії в системі мови. Взаємозв'язок лексики, морфології та синтаксису властивий самій природі частин мови, їхнім граматичним категоріям, що відображають категорії людського мислення у виявах пізнаної предметності (субстанції), дій (процесу), якостей (ознак), кількості та ін. До цієї проблеми зверталися

дослідники різних мов: О. О. Шахматов [493], В. В. Виноградов [94], В. О. Матезіус [334], О. М. Пєшковський [376], Г. О. Золотова [211], Є. Бенвеніст [61], В. Г. Адмоні [13], Р. Якобсон [Якобсон 513], І. П. Слюсарева [427], М. Я. Блох [64]; в українському мовознавстві: О. О. Потебня [400], М. Я. Плющ [379], І. Р. Вихованець [103], К. Г. Городенська [133], Н. Л. Іваницька [226], А. П. Загнітко [191], М. І. Степаненко [441], С. О. Соколова [434], М. В. Мірченко [356].

Ще з античних часів проблема частин мови викликала дискусію. Платон та Аристотель першими звернули увагу на неоднорідність слів. Аристотель вивів свої категорії із граматичної структури грецької мови, виділивши перші частини мови [33; 322, с. 136]. Стоїки, узявши за основу загальні семантичні та синтаксичні ознаки слів, поділили імена на власні та загальні назви, відокремили від сполучників члени (артиклі), від імен – займенники, від дієслів – прислівники, було виділено дієприкметники і визнано вісім частин мови: ім’я, дієслово, прислівник, дієприкметник, артикль, займенник, прийменник, сполучник.

Відомі також два підходи щодо класифікації лексико-граматичних класів слів із погляду їхнього функціонування: 1) загальнограматичний, за яким виділяли іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова та прислівники, і 2) категорійно-семантичний, в основу якого покладено категорійну семантику: назви предметів *(білок, дим, співак, мило)*, якостей або ознак *(білий, білизна)*, дії *(білити, мити, спів)*, ознаки інших ознак *(димно, співуче)* – із подальшим поділом на розряди, лексико-семантичні групи: назви осіб, предметів, проміжків часу, явищ природи, процесу, стану та ін.

У сучасному українському мовознавстві особливості того чи того семантико-категорійного класу визначають за функційним призначенням, рольовою позицією, притаманими йому граматичними формами, характером синтаксичних зв’язків тощо. Відмінності в синтаксичних потенціях слів пояснювали зумовленістю властивими категоріями предметів, явищ чи ознак

[220, с. 56]. Іменники об’єднані за загальним значенням предметності, або субстантивності. Загальнокатегорійне значення предметності в іменниках логічно об’єктивує предмети, явища, істот, узагальнені поняття тощо. І якщо навіть предметна віднесеність лексичного значення змінюється від слова до слова, оскільки різні слова позначають різні предмети, то логічна віднесеність є спільною для всього класу слів. Цілком природно, що за поняттєвим змістом усі особові та предметні іменники позначають предмети в узагальненому значенні слів цього лексико-граматичного класу. Таке узагальнене значення іменників формується в єдності з граматичними значеннями роду, числа та відмінка. Предметність в іменнику є найзагальнішим типом його предметно-логічного значення, хоч у мові є багато іменників, що позначають абстрактні поняття – дії, ознаки, властивості, якості, відношення, і тому погляди лінгвістів на природу предметності іменників суперечливі. Зокрема, М. І. Стеблін-Каменський уважав, що іменники завжди предметні тільки у своєму граматичному значенні, у лексичному ж значенні вони можуть бути як предметні *(стіл, стілець* та ін.*)* так і «непредметні» *(краса, рівність* та ін.*),* тобто предметність іменників є їхнім граматичним, а не лексичним значенням [439, с. 150]. За словами В. І. Дегтярьова, на відміну від позначень предметів, непредмети, тобто ознаки, відношення, властивості та ін. усвідомлюються як подібні до предметів, прирівнюються до них, хоч насправді вони не співвіднесені з денотатом. Учений ілюструє це на прикладі слів *біг* та *біжу,* які не уявляються предметом, а позначають дію. Відмінність полягає в тому, що логічно: *біг* – дія, що мислиться як предмет думки (позначуване), а *біжу* – як предикативна, динамічна ознака у стосунку до особи. Така відмінність закріплена за спеціальними мовними засобами, завдяки яким розрізняємо перше поняття, виражене іменником, а друге – дієсловом. Предмет думки як дещо вихідне в мисленнєвому акті позначене субстантивом – іменником, інфінітивом, субстантивованим словом. Ознака, надана предметові (належна предметові думки в модально-часовому плані), представлена дієсловом

(дієслівним предикатом). У реченні іменник-субстантив може бути також присудком, але тут він отримує формалізовану (вторинну) функцію. Його зміст реалізовано в певному модально-часовому плані та виражено сполученням іменника з дієслівною зв'язкою. Отже, природа субстантива та предикатива пов'язана з комунікативно-логічним членуванням думки і лише опосередковано – з предметно-логічним змістом кожного конкретного слова. Тому предметність (субстантивність, іменниковість) – це категорійне значення, тобто формалізована, умовна, власне граматична категорія на рівні змісту. Субстанційне уявлення про дію, якість, відношення абстраговане від діяча або носія ознаки й можливе завдяки абстрагуванню мисленнєвого відображення та структурним властивостям мови, що оформляють поняття дії, якості та відношення в позиції визначеного типу оформлення предметних понять – іменниками [160, с. 169].

У багатьох мовах категорії дійсності, типи явищ та зв'язків по-різному оформлені в системі частин мови, які характеризують за такими ознаками: а) категорійно-семантичним значенням; б) набором морфологічних категорій; в) способами словотворення; г) особливостями синтаксичного функціонування.

В енциклопедії «Українська мова» читаємо: «Дієслово – частина мови, що є носієм динамічної ознаки, семантичні складові якої передаються досить складною системою граматичних категорій і граматичних форм» [469, с. 146.] .

Загальним значенням дієслів є процесуальність, дія, модально-часовий вияв ознаки предмета або поняття, виражених іменниками. Для дієслова найважливішою частиномовною сутністю є вираження динамічної ознаки предмета. Адже ознаки виражають також прикметники і числівники, але їхні ознаки, на відміну від дієслова, не динамічні, а статичні. Процесуальність супроводжують граматичні ознаки дієслівності: вид, час, спосіб. Основне в значенні дієслів те, що вони відображають поняття дії, процесу, стану, ознаки, і співвідносні з діячем та носієм стану, ознаки.

Процесуальність – це найзагальніша категорійна ознака дієслова як частини мови, найзагальніший тип логічного змісту слова (його семантики). На відміну від інших ознакових слів у дієслові процесуальність сприймаємо як своєрідно оформлену у модально-часовому плані ознаку або властивість у єдності з граматичними значеннями часу, перебігу дії, тривання часу, способу (як реальної / ірреальної дії) в аспектуальному вияві (доконаного / недоконаного виду) та у зв'язку з діячем (носієм ознак) – представленням дії, процесу, стану за граматичним значенням особи.

Дієслівні основи об'єднують показники виду, часу, модальності та особи і є морфологічною базою предикативності, в іменних предикатах ці категорійні значення виражає зв'язка.

У сучасних граматичних теоріях частини мови розглядають як класи слів за принципом польової організації їхнього складу: кожен клас утворює функційно-граматичне поле, домінанта (ядро) якого має ознаки найвищої спеціалізації у вираженні інваріантного змісту й найбільшої формальної регулярності відповідно до цього змісту. Периферія поля характеризується деякою розмитістю цих властивостей класу, винятками, синкретизмом. Слова із загальним інваріантним змістом формують домінанту частини мови; слова з невластивим категорії інваріантним змістом або з нерегулярними формами становлять периферію**.**

Відомо, що в граматиці Пор-Рояля було заявлено про наявність «ясних» класів слів, що дістали граматичне оформлення, і «неясних», які відповідають іншому значеннєвому інваріанту [417, с. 659]. У 1981р. І. П. Іванова на матеріалі англійської мови продемонструвала нечіткість межі між частинами мови й представила свою концепцію їхньої польової структури. Дослідниця наголосила, що момент об'єктивності посилюється у зв'язку із застосуванням до поняття частин мови ідеї польової структури. На її думку, поділ релевантних особливостей об'єктів полягає в тому, що в межах певної частини мови можливе виокремлення центральної частини слів,

яка конституює клас згідно зі встановленими для нього ознаками, і периферійної частини слів із відповідною градацією ознак [222, с. 125 – 129] .

В ономасіологічному аспекті проблема відмежування однієї частини мови від інших може бути потрактована на основі визнання наявності в кожній частині мови її основного концепту, на який зорієнтовані всі члени цієї частини мови. Хоч дослідники вважають, що в семантиці такими інтегральними поняттями є прототипи, і тому не можна відмовлятися у виділенні частин мови від значеннєвого (когнітивного) принципу, але підходити до цього потрібно з позицій протиставлення ядра-домінанти й маргінальної в значеннєвому й граматичному плані периферії. Домінанту можна зіставити з прототипом. Прототипний підхід, як зазначає О. С. Кубрякова, зорієнтований більшою мірою на зразок, прототип категорії, релеватний для повсякденної свідомості і, можливо, конкретніший, а отже, належить базовому рівневі категоризації [290, с. 102]. Подібну логіку визнавав і Л. В. Щерба, коли твердив, що *какаду* – це іменник, оскільки позначає птаха [507, с. 77 – 99]. Поєднання польового й прототипного підходів до виокремлення частин мови почасти розв'язує проблему їхньої дефініції, що постає як несуперечлива для всіх повнозначних частин мови, крім займенника, виокремленого за функційним принципом. Наприклад, іменник треба кваліфікувати як частину мови, ядерна зона якої має зміст предметності як прототипну категорію; прикметникам властива домінанта сталої ознаки; дієсловам – процесуальності; числівникам – кількості. Те саме стосується й граматичних категорій частин мови. У працях деяких українських мовознавців запропоновано польовий підхід до визначення частин мови, відповідно до якого виразно представлені категорійні ознаки в ядрі (центрі) частини мови [103].

Периферійна сфера частини мови створена насамперед за рахунок транспозитивної деривації. О. С. Кубрякова зазначає: «Програючи в однорідності позначень і ставлячи на одну площину власне-предметні й опредметні (штучно) імена, транспозиція надзвичайно збагачує семантичні

можливості самого класу іменників й уможливлює гіпостазис – сприйняття ознаки, процесу, дії або стану як окремого об'єкта» [286, с. 141 – 172.]. Транспозитивна деривація не тільки змінює знак функції, а й допомагає осмислити подію, факти, якості та явища як деякі аналоги предметів у невидимому світі. Когнітивно транспозитивна деривація ґрунтується на концептуальній інтеграції предмета й ознаки, предмета й процесу, кількості й процесу тощо. Частиномовний статус таких слів визначає регулярність їхньої форми, своєрідність категорійної парадигматики [286, с. 159]. Дослідники наголошують на тому, що в процесі номінації будь-якого поняття важливим є синтез форми та змісту – селекція ономасіологічної ознаки, що здійснюється одночасно з вибором бази. Номінатор, створюючи найменування, зважає на спосіб зміни даних, нав'язуваний йому мовою [487, с. 35 – 37]. На думку О. С. Кубрякової, «не можна здійснити мовний акт номінації певної сутності, не пізнавши в ній предмет або процес, стан чи ознаку, дію або властивість» [290, с .165]. Але не завжди інваріант можна розпізнати, і тоді вступають у дію закони мовної аналогії або довільності вибору форми знака. Транспозитивна деривація є яскравою ілюстрацією відзначеної І. Бодуеном де Куртене тенденції до посилення кількісних протиставлень у морфологічній підсистемі. Причому граматично частина мови уніфікується, а в семантичному плані розгалужується.

Периферія частин мови поповнюється також за рахунок перехідності частин мови, морфолого-синтаксичної деривації, або конверсії. Процеси субстантивації, ад'єктивації, прономіналізації, адвербіалізації розхитують граматичну однорідність частин мови: у флективних мовах в іменників з'являється ад'єктивне відмінювання, у займенників – нетипові форми, прислівники значно розширюють систему значень на відміну від аналітичних мов, де конверсиви отримують інші синтаксичні ознаки.

Парадигматичні зв'язки та відношення між лексичними одиницями реалізуються у вживанні їх у відповідних синтаксичних конструкціях. Для того щоб визначити семантику слова, потрібно не тільки виявити його

системне значення та відношення з іншими лексичними одиницями, але й проаналізувати функціонування слова в мовленні, у тексті. Слово актуалізує відображуване ним поняття у структурі висловлення. Актуалізувати поняття, за Ш. Баллі, – це означає ототожнити його з реальним уявленням мовця [49, с. 87]. Слово-знак стає сигналом, матеріальним носієм інформації як актуалізоване в мовленні, охоплене складною системою відношень, що пов'язують його з іншими знаками та конкретною ситуацією загалом [471, с. 105 – 106].

Слово детерміноване двома аспектами: денотативною співвіднесеністю і сигніфікативною співвіднесеністю з поняттям, яке формує знакове значення слова. На думку Ю. С. Степанова, «аналогічно до слова в реченні-висловленні вирізняються також дві семантичні сфери: з одного боку, екстенсіонал, денотат (або референт) як позначення факту дійсності; з іншого боку, інтенсіонал (сигніфікат, або зміст) як певна думка про цей факт» [444, с. 11].

Дієслово своєю семантичною структурою запрограмоване на речення, яке також має віртуальний та актуальний виміри.

Аналізуючи співвідношення віртуального й актуального планів реченнєвої структури, В. Матезіус зауважував: «У мові слово представлене у своєму концептуальному аспекті, а речення – як абстрактна модель; у мовленні ж ці співвідношення властиві їм (або репрезентовані) однаковою мірою. Часова, модальна та інші модифікації переважно зумовлені семантичним типом предиката – основи висловлення. Дієслово як типовий репрезентант предиката слугує підґрунтям такої модифікації, визначаючи її обсяги і цілісну парадигматику» [334, с. 239 – 245].

Логічно категорія предиката, що розкриває суть існування кожного явища, створює певну пропедевтику до теорії судження. У судженні справжнім суб'єктом є те, про що говориться щось, а предикатом – те, що про нього говориться.

За визначенням В. фон Гумбольдта, дієслівний присудок «відображає ознаку під час її породження особою-діячем» [157, с. 84]. Дослідники завжди наголошували, що дієслово має найбільше власних категорій: вид, стан, час, спосіб, особу, число (а в минулому часі і рід). Форми дієслівної особи слугують знаками зв'язку присудка з підметом [157, с. 85]. Покликаючись на В. фон Гумбольдта, О. О. Потебня зазначає, що в дієслові постійне лише те, що в ньому ознака представлена як енергетичний вияв сили, яку безпосередньо створила особа-діяч [400, с. 259].

У концепції В. фон Гумбольдта, який за традицією назвав дієслово «душею речення», наголошено: «Між дієсловом та іншими словами, які потрапляють до простого речення, наявна різка відмінність, що не дає підстав ставити його поряд з ними. Усі інші слова речення становлять, так би мовити, мертвий, ще тільки підвладний поєднанню матеріал, лише дієслово є не тільки живим, але й животворним потенціалом» [157, с 266]. У вченні О. О. Потебні також наголошено на пріоритеті речення над словом, оскільки дієслово є віссю граматичного мислення. Цю ідею органічного зв'язку між «частинами мови» та «членами речення» підтримали й продовжують розвивати дослідники нашого часу.

О. О. Потебня, визнаючи вчення про предикативність як про первинну організаційну форму самостійного слова і розмірковуючи над спільними й відмінними властивостями іменника, дієслова та прикметника, констатував вторинність ад'єктива, який, на його думку, постав як комплексна номінація чуттєвого образу, що поєднувала значення предметності й ознаки [400, с. 94].

На думку І. І. Мєщанінова, клас дієслів треба вважати універсальним, оскільки немає мов, у яких дієслова так чи так не виділяли б із загального лексичного складу [353, с. 272]. Ще Е. Сепір зазначав: «У кожному акті мовлення повинно бути щось, про що можна говорити, і оскільки зроблено вибір цього суб'єкта мовлення, про нього щось має стверджуватися… Який би невловимий характер мало іноді розрізнення імені та дієслова, немає такої мови, яка зовсім би нехтувала цим розрізненням» [456, с. 93]. У концепції

К. Г. Городенської, дієслово є центральною частиною мови. Як основний клас ознакових слів дієслово протиставлене насамперед іменникові – класові слів на позначення предметів [136, с. 217].

Формально-граматичні властивості дієслів корелюють із їхньою семантикою. «Теперішнім», або «прототипним», дієсловам властиво передусім позначати змінні в часі ситуації, що складаються із виділюваних етапів, або часових фаз.

До складу дієслова входять слова, які є носіями назв активних ознак (дій, станів), що невіддільні від уявлення про носія ознаки. Основне значення дієслова – вираження активної ознаки. Але ця частина мови передає не тільки прості назви дії, а й ускладнені іншими, супровідними уявленнями: про особу, виконавця дії; поєднання дієслівної ознаки з уявленням про другу активну ознаку, яка виражає реальність, появу цієї ознаки; поєднання дієслівної ознаки з уявленням про пасивну ознаку, яка визначає її носія, діяча; далі, поєднанням з уявленням про відношення до іншої дієслівної ознаки; поєднанням дієслівної ознаки зі звуковим представленням. О. О. Шахматов зазначав, що дієсловам властиві різні граматичні форми: перша є назвою дієслівної ознаки, неускладнена (це інфінітив); друга – назва дієслівної ознаки, ускладнена значенням особи (це особові дієслівні форми), третя – назва дієслівної ознаки, ускладнена граматичним значенням наявності (безособові дієслівні форми); четверта – назва дієслівної ознаки, ускладнена пасивною ознакою (дієслівний прикметник або прислівник); п’ята – назва ознаки, ускладнена відношенням до іншої дієслівної ознаки (дієприкметник); шоста – дієслівний вигук [493, с. 114]. Думка вченого про особливість семантики дієслівного слова, на відміну від інших частин мови, випередила сучасну ідею лінгвістів про ознаковість як узагальнений конструкт, його застосовують у семантиці для інтерпретації пропозиційних структур та центрального компонента пропозиції (судження), який виражає зміст події, процесу, стану, відношення чи ознаки, притаманних певному суб’єктові.

Протиставлення класу слів, що позначають предмети, усім іншим, тобто ознаковим – ґрунтується на функційній своєрідності, а саме на здатності займати в структурі речення позицію предиката. Виражаючи категорію ознаковості, тільки дієслово наділене категорійними значеннями виду, способу і часу, активного / пасивного стану та широким діапазоном валентних характеристик. Не маючи таких значень, – ознакові слова інших частин мови у функції предиката зазнають транспозиції до класу дієслів.

Формування категорійного значення дієслова детерміноване характером суб'єктно-об'єктних відношень, закладених у структурній схемі речення.

Дієслова об'єднуються в ті чи ті лексико-граматичні групи за кількома категорійними ознаками, і через це вони можуть одночасно належати до різних груп, що зумовлює введення додаткової диференціації субкатегорійних ознак. Найвиразнішими ознаками об'єднання дієслів є: динамічність / статичність, відношення до осі часу – позачасовість / епізодичність, контрольованість / неконтрольованість, активність / неактивність. Залежно від названих ознак виділяють власне-дії, діяльність, процеси, явища, стани, події, факти, властивості та відношення [254; 444; 288; 68; 103; 191; 356].

На думку М. М. Болдирева, категорійне значення дієслова – єдність двох його аспектів: статичного (системно-семасіологічного) та динамічного (функційно-семіологічного). Статичний аспект уможливлює закладення в системному значенні дієслова відповідних змістових характеристик відповідного концепту, що репрезентований цим дієсловом. Але в системі мови дієслово не виражає ні дії, ні процесу, ні стану. Тільки в реченні яка-небудь подія конкретизована як дія, процес, стан залежно від умов та мети його інтерпретації [68, с. 56]. Думку про те, що сама категоризація не є абсолютною та повною, визнала Н. А. Кобріна, яка висувала ідею про взаємодію усіх ланок системи мови у процесі її функціонування [267, с. 30].

М. М. Болдирев виділив такі критерії категоризації дієслова: а) лексичне значення; б) значення граматичної форми; в) загальне структурне значення речення (його структура) [68]. Найближчий контекст, на його думку, – це роль усіх елементів речення, що позначають як об'єкти, вокремлені в ситуації, так і просторово-часові характеристики самої ситуації. Результат впливу всіх цих чинників визначає функційну категоризацію дієслова, що ґрунтується на трьох принципах: актуалізації (реалізації вихідного системного значення дієслова), перекатегоризації (зміні вихідного системного значення дієслова) та полікатегорізації (одночасній реалізації значень різних категорій).

М. М. Болдирев поділив усі дієслова на дві великих групи за їхнім категорійним значенням: акціональні та неакціональні. Перші позначають події, пов'язані з відповідною динамікою та вимагають певної активності суб'єкта. Інші виражають події, пов'язані з внутрішнім світом людини. Визнаючи розмитість меж між цими групами, він виокремив такі основні категорійні значення дієслова: акціональність, каузативність, процесуальність, властивість, статальність та релятивність. Основні положення у функційному плані посідають акціонально-актантні категорійні значення суб'єктності. Категорійне значення дієслова у реченні визначає реалізація відповідних прототипних ознак. Домінантними ознаками є активність, волітивність, контрольованість, каузативність [68, с. 68].

Дієслова, прикметники, числівники та прислівники становлять клас предикатів. Дієслівні предикати є найпоказовішим типом, бо вони чітко розрізняються за семантичними функціями, поділяючись на предикати дії, які формують ядро дієслова, і предикати стану, що належать до периферії поля його семантики, але також набувають динамічних характеристик [103, с. 17]. Другою семантичною функцією дієслівних предикатів є їхня активна організаційна роль у семантично елементарному реченні. Вони визначають кількість непредикатних іменників та їхні семантичні функції. Дієслівні предикати дії сполучаються з найбільшою кількістю непредикатних

іменників. Дієслову властива і семантико-граматична категорія валентності. Воно має активну валентність, бо своєю семантикою зумовлює відповідні позиції для заповнення їх непредикативними іменниками [136, с. 217].

Своєрідність дієслівної семантики, на думку О. І. Леути, полягає в тому, що значення дієслова, крім власне-процесуальної ознаки, містить у своїй структурі певну кількість субстанційних сем – суб'єктну, об'єктну, інструментальну та ін., узагальнене уявлення про типову мікроситуацію, яку описують за допомогою дієслова і відповідних його зв'язків та відношень [312, с. 33].

Дієслово за лексичною семантикою, за притаманними йому граматичними категоріями і морфологічними парадигматичними формами вираження граматичних значень як інваріантних за приначенням, визначає статус – центрального класу ознакових слів, що виражають динамічну ознаку як компонента предикативної основи речення.

Висновки до Розділу 1

Категорія ознаки як одна з універсальних (семантичних) категорій, детермінована на основі перцептивного досвіду людини в поняттях *якість, ознака, відношення,* як невіддільна від носія (предмета) властивість. Якість є мірою речі, вона абсолютна, а ознака – відносна, але і та, і та невід'ємні від речі – у ній вони об'єктивовані.

Логічна категоризація світу в мові на речі та ознаки лежить в основі класифікації слів на частини мови: субстанція (предмети, речі) формує лексико-граматичний клас іменників. Дієслова і прикметники становлять ядро ознакових слів, до яких долучаються прислівники, числівники з кількісно-предметним значенням, займенникові прикметники, абстрактні іменники, що перебувають на периферії поля ознаковості.

Предметні слова відрізняються від ознакових лексичною семантикою, системою граматичних категорій, морфологічною парадигмою та

синтаксичними функціями, морфемною і словотвірною структурою. У сучасному трактуванні статусу частин мови ознакові слова – це історично вторинні утворення. Їх кваліфіковано на опозиції двох центрів семантичного поля ознаки – атрибутивної та предикативної функцій у прислівній позиції.

Ознаковість як ключове поняття у сфері категоризації реальної дійсності – онтологічний компонент у пізнанні світу являє собою найвищий ступінь категоризації його з поділом на речі (предмети) та ознаки (якості, властивості, відношення). Ознака – це функційно-семантична категорія, концептуально протиставлена категорії *сутності* (речей, предметності). Як і будь-яка поняттєва категорія, категорія *ознаки* є когнітивним відбитком позамовного світу за законами мислення й організації граматичного ладу мови. Вона відображає різні етапи становлення лексичної і граматичної семантики, статусну диференціацію лексико-граматичних класів слів та закріплення за ними первинних синтаксичних функцій у структурі речення.

У структурі слів, що належать до ознакових, обов'язковою наявна сема ознаковості. Онтологічна природа ознаки (кваліативності, або якості, властивості) репрезентована формами слів різних частин мови: атрибутивна ознака – прикметником (у вторинній функції також іншими іменами або й прислівником); динамічна (процесуальна) – дієсловом або іншими частинами мови, що зазнали синтаксичної транспозиції до дієслова; а кваліативна (ознака іншої ознаки) – прислівником. Репрезентована в мовних засобах категорія ознаки як відображення чуттєвого і логічного (раціонального) пізнання конструктів ґрунтується на розподілі предметного світу на речі та його статичні і динамічні ознаки.

Основний статус лексично повнозначних слів базований на протиставленні класу предметних, неознакових слів предикатним, ознаковим. Предметні є носіями предметних значень, вони репрезентують ситуацію у предикативній одиниці – реченні як актанти, визначені предикатом, у функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя чи засобу,

локатива, експлікованих відмінковими формами іменників, займенників, субстантивованих слів у їхніх первинних функціях.

До центральних частин мови належать іменник і дієслово, а до периферійних – прикметник і прислівник. Віддалені від центру числівники, що виражають своєрідні ознаки кількісного вияву однорідних предметів (осіб, істот), та займенникові прикметники.

Частиномовна належність слова – не основний критерій віднесеності його до предметного чи ознакового класу. Важливим критерієм розрізнення є також функція слова.

Межі ознакових класів слів нечіткі, оскільки вони об'єднують одиниці із загальним значенням ознаки. До них належать прикметники, дієслова, прислівники, числівники, займенникові прикметники, абстрактні іменники, словосполучення з ознаковою функцією, тобто віднесеність до розряду ознакових слів ґрунтується на функційному принципі і не є внутрішньою сутністю, притаманною слову.

Ядро категорії ознаковості становлять слова, що мають такі риси: семантична елементарність, нерозкладність, унаслідок чого вони можуть виконувати у висловленнях описові функції. Така властивість притаманна прикметникам і прислівникам. На периферії перебувають слова, що мають складнішу семантичну структуру та які можуть залежно від контексту виконувати або описову функцію, або поєднувати її з репрезентацією денотата (числівники, займенникові прикметники).

Функційні вияви ознаковості залежать від настанови, комунікативно-прагматичної мети та способів мовленнєвої реалізації.

Найвиразнішими в українській мові з погляду категорійної спеціалізації є іменник та дієслово. Для них характерна чітко окреслена семантика, набір неоднорідних за граматичним статусом морфологічних категорій і центральна роль у структурі речення. Вони формують семантично елементарні конструкції, структуровані дієслівним предикатом у поєднанні із суб'єктом та підпорядкованими йому актантами.

Семантико-синтаксичну структуру речення сформовано на основі взаємодії двох планів, у першому з яких відображений зв'язок речення з дійсністю, а в другому – зв'язок його з процесом мислення.

Структуру речення визначає предикат, який регламентує кількість і якість предметних актантів і разом із суб'єктом на семантико-синтаксичному рівні представляє предикативну основу, яку заповнюють на формально-граматичному рівні морфологічні форми дієслова й іменника (займенника, субстантивованого слова).

У висловленні мовець може використовувати варіантні моделі конструкцій із тим самим змістом, що є похідними, утворюваними внаслідок синтаксичної деривації. Кожна самостійна частина мови вможливлює варіантність аж до поступової зміни функційного призначення у вторинній уже функції. Тому в дослідженні ознакових слів, належних до центральної зони функціонування і до віддалених, периферійних зон, основну увагу зосереджено на їхній первинній функції, але схарактеризовано також і вторинні функції, що відображають особливості ознакових слів.

РОЗДІЛ 2. ДІЄСЛОВО ЯК ОСНОВНИЙ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ КЛАС ОЗНАКОВИХ СЛІВ

2.1. Дієслово – носій динамічної ознаки

За особливістю відображення в слові реальної дійсності на протиставленні предмет, річ / ознака в системі мови виділяють чотири повнозначні частини мови: іменники, прикметники, дієслова та прислівники. З ономасіологічного та семантичного погляду їх характеризують за основними критеріями, поділяючи на ядерні – іменник та дієслово – і периферійні – прикметник та прислівник. Іменник і дієслово формують речення як предикативну одиницю мови. Семантика дієслова відображає динамічну ознаку у виявах активності, доцільності, каузативності, об'єктності, інструментальності (як предикати дії) або фізичних процесів чи психічного або фізичного стану особи (семантична функція предиката – це найважливіша ознака дієслова як лексико-граматичного класу слів, що виражають динамічну ознаку) [103, с. 17]. Дієслово-предикат відкриває позиції непредикатних знаків відповідно своєї валентної зумовленості того чи того типу предиката. Про центральність дієслова йдеться і з погляду формально-синтаксичної організації речення, де воно займає позицію присудка або головного члена односкладної структури. Як зазначають автори «Теоретичної морфології української мови», «із семантичними ознаками дієслова пов'язана синтаксична функція присудка», що зумовило відповідні особливості в дієвідмінюванні та морфологічнно-семантичному змісті його складників. Морфологічну природу дієслів відбивають категорії способу, часу, виду і семантико-синтаксична та формально-синтаксична категорія валентності [136, с. 218]. А. П. Загнітко, характеризуючи особливості граматичних категорій дієслова, визначає його морфологічні й морфологічно-синтаксичні категорії як такі, що «головним своїм призначенням мають кваліфікацію дієслівної лексики на віртуальному рівні (вид), орієнтуються на поняттєву площину лексеми» і категорії, «що

співвідносяться з віртуально-пропозитивним» (валентності), нарешті, категорії, спрямовані в актуальний план речення, становлячи центр семантичної площини речення [198, с. 36].

Дослідники дієслівної парадигми в сучасній українській мові акцентують увагу на взаємодії і співвідесеності її з відмінковою парадигмою іменника, зокрема в плані заповненому лівобічного (суб'єктного) і правобічних (об'єкта, датива, інструменталя) компонентів [381; 102; 104; 185].

За словами А. П. Загнітка, «валентність дієслова є опосередкованим засобом актуалізації імені через накладання синтагматичних сем імені поза суб'єктивною парадигмою речення, вона виступає визначальною при утворенні граматичної моделі речення» [198, с. 189]. Важливою рисою дієслова як позначення динамічної ознаки є актуалізаційні властивості його, пов'язані з особливостями суб'єктивної парадигми речення у плані характеру вираження відношень до дійсності, яка полягає в локалізації дієслівної семантики і комунікативній інтерпретації його валентності [198, с. 190].

Отже, функційна природа семантики дієслова як ознакового слова полягає саме у здатності виражати динамічну ознаку імені й дієслова. У зв'язку координації граматичних форм на відміну від прикметника, прислівника (а на периферії вираження семантики ознаковості і числівника, абстрактних іменників та займенників окремих розрядів), здатних передавати статичну ознаку у прислівному (приіменниковому та придієслівному зв'язку). Граматичні форми дієслова у зв'язку координації з відмінковими формами іменника організують предикатний центр речення відповідних пропозицій.

Дієслівну предикатноцентричну теорію своєрідно схарактеризовано уже в античній філософії. У десятикомпонентній системі універсальних категорій Аристотеля перше місце відведено категорії Сутності (Субстанції, усі інші – кількість, якість, відношення (релятівність), місце (де?), час (коли?), положення, стан, дія, страждання – позначають Сутність або

безпосередньо (в статиці), або вірогідно на основі логічного судження [33]. Як зазначав Старігіт, «дієслово завжди є знаком для повідомлюваного про щось, що репрезентує підмет [474, с. 515]. У сучасному синтаксисі з логіко-семантичного погляду розглядають у трьох аспектах: номінації, предикації, модальності [444; 39; 451; 106; 193; 154]. Як слушно зауважує А. П. Загнітко, дієслівні лексеми відбивають особливості категоризації предметності, її предикатний або непредикатний вияв, що послідовно реалізується у потенційних можливостях числового виміру предметності [198, с. 185]. Сутність предикатного слова відбивають дієслова, їхня роль у побудові висловлень визначальна. Дієслово визначає модально-часові характеристики речення та синтаксичний склад елементарних речень як основних структурних схем речення [104, с. 41]. Розгляд дієслова за ономасіологічного підходу, запропонований Платоном та Аристотелем, ґрунтується на визначенні співвідношення знаків номінації з комунікаивною діяльністю (мовленням), дозволяє харктеризувати його як лінгвістичну одиницю, яка компонує форми слів на основі вираження семантико-синтаксичних відношень на якісно нову лінгвістичну одиницю – речення. «Семантика дієслова, – пише Н. В. Гуйванюк, – і його синтаксична еквівалентність безпосередньо впливає на формування семантичної структури речення [154, с. 129].

Унаслідок розвитку лінгвістичної науки й опрацювання не тільки лексичної, а й синтаксичної семантики стало аксіомою твердження про те, що предметні імена – назви істот та предметних сутностей – протиставлені ознаковим іменам – назвам якостей, властивостей, ознак – не тільки за характером своєї семантики, а й за їхньою функцією [470, с. 92]. На нашу думку, предмети, речі як певні субстанції становлять певну цілісність, цілісну сукупність ознак, які в подальшому розвиткові функцій перейшли в якість предмета.

Ономасіологічні категорії предметності та ознаковості лежать в основі поділу повнозначних частин мови на предметні, до яких належать іменники

та ознакові, що об’єднали дієслова, прикметники, прислівники та абстрактні іменники.

Категорійні значення, властиві частинам мови, тісно корелюють з їхніми функційними потенціями. Таку кореляцію можна спостерігати також між категорійним значенням слова та його семантикою, пор.:

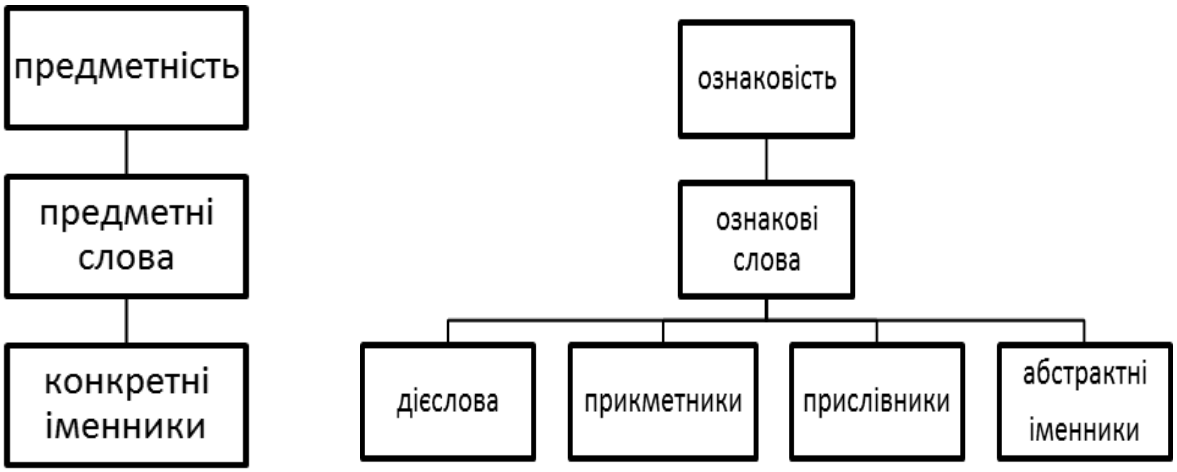

Відповідно до ономасіологічного протиставлення предметності та ознаковості є підстава обґрунтовувати підведення під категорійну семантику синтаксичне функціонування, синтаксичні потенції слів, пов’язані з їхньою ономасіологічною природою. Але слово як одиниця номінативного рівня не може виконувати функцію повідомлення, і отже, закладені в слові синтаксичні потенції ще не дають підстав для виходу на властивість синтаксичного рівня, хоч і готують його до цього [170, с. 6].

У зв’язку із цими закономірностями синтаксичного рівня Г. О. Золотова зазначає, що синтаксична одиниця повинна мати не тільки номінативне (референтне), а й структурно-змістове значення елемента мовної системи на синтаксичному рівні, відмежоване від інших синтаксичних елементів та зіставлене з ним [214, с. 497]. Такою синтаксичною одиницею є синтаксема, що становить єдність категорійно-семантичного значення, морфологічної форми та синтаксичної функції.

Синтаксема – мінімальна семантико-синтаксична одиниця, що є одночасно носієм елементарного змісту, конструктивним компонентом

речення й має відповідний набір синтаксичних функцій – конструктивних ролей у побудові певних комунікативних одиниць. Перетворення лексеми в синтаксему, на думку Г. О. Золотової, можливе на двох етапах: «1) відмежування категорійно-семантичного значення від індивідуально-лексичного, або точніше, висунення індивідуального значення на категорійну сходинку та 2) фіксація однієї з морфологічних форм, властивих слову як представникові тієї чи тієї частини мови [214, с. 498]. Це означає, що на функційно-синтаксичному рівні носіями предметності / ознаковості є не окремі слова, а синтаксеми. На відміну від членів речення, які встановлюють формально-синтаксичним способом, синтаксеми визначають на основі семантико-синтаксичних зв'язків і відношень.

Основними функціями синтаксеми є її самостійне вживання, застосування у складі речення та сполучення як їхнього компонента – знака. У реченні синтаксема займає позиції носія предикативності, відповідника предикативності, поширювача речення і напівпредикативного ускладнювача речення [417, с. 543].

У формуванні того чи того типу речення важливим аспектом є групування предметних імен на істот / неістот, а у класі ознакових – віднесеність слів до лексико-семантичних груп зі значенням дії – дієслів та девербативів, стану, якості, властивості, кількості тощо, які відповідають категоріям позамовної дійсності. Структуровані людською свідомістю в категоріях мов, вони відображають граматичну категоризацію сутностей.

Призначення та сутність речення як мовної одиниці полягає в повідомленні про ознаку, наявність названого предмета [214, с. 498]. На поняттєвих категоріях базується граматична система, що формує вираження змісту висловлення тексту.

Синтаксична основа предметності та ознаковості не суперечить їхній ономасіологічній інтерпретації. На формування ознаковості великий вплив має передусім комунікативне призначення лексичної одиниці. Ознакова синтаксема формується на основі слів відповідних семантичних розрядів

[170, с. 7]. Синтаксеми зумовлені категорійно-семантичною належністю до класу слів, що їх утворюють. Ознакова природа слова не зазнає змін у процесі комунікації. Такий клас слів за своїм ономасіологічним змістом та граматичним оформленням призначений виконувати функції предикативної ознаки, утворювати морфологічні парадигми, жодному з членів яких не властива предметність. Іншими словами, дієслово, прикметник, прислівник, предикатний іменник у будь-яких формах зберігають вихідну ознаковість [103; 210; 353].

Предметні та ознакові слова протиставлені як за лексичною, так і за морфологічною та синтаксичною семантикою, їх розрізняє сутнісна ознака, за якою виділяють клас актантних (непредикатних, неознакових, предметних) слів та предикатних (ознакових). Актантними є учасники ситуацій (подій). У межах однієї предметної ситуації актанти є носіями ознак, що репрезентують ситуацію загалом та відношення між ними. Ознаки представлені предикатними словами. Предметові надано предикативної ознаки, тобто такої, яка може реалізуватися в парадигмах часу, способу та (не завжди) особи. Для іменників характерні передусім актантні функції суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя та локатива), позиції яких на формально-синтаксичному рівні заповнюють відмінкові форми іменників у їхніх первинних функціях.

Якщо актантні позиції заповнюють слова із класу іменників (слова з предметним значенням), то позицію предиката (актуалізованого предиката) – насамперед дієслово як представник основного класу ознакових слів. Щодо інших ознакових слів лінгвісти вживають термін «предикатні слова» [39, с. 47], або «ознакові слова» [108; 288; 362], чи «ознакові імена» [470, с. 92].

У структурі значення дієслівних лексем обов'язковою є сема динамічної ознаки. З'єднувальним елементом предметної та ознакової сутностей у реченні є дієслово, що виконує функцію надавача ознаки. Воно є центральним елементом такої моделі, відповідно його формальні та

семантичні властивості вказують на характер відношень між ознакою і предметом опису.

Дієслову властивий складний комплекс морфологічних категорій, серед яких: спосіб, час, вид, стан, перехідність / неперехідність, особа. Складність цієї частини мови, на думку багатьох учених, не обмежена розмаїттям її синтаксичних функцій у реченні. На думку О. В. Земскової, дієслово є «прикладом складної взаємодії внутрішньолінгвальних та зовнішньолінгвальних чинників, тому в аналізі дієслова потрібно зважати на «факт належності його до двох зон мови – номінації та синтаксису» [210, с. 21 – 41]. Дослідники синтаксису наголошують на тому, що дієслова як ознакові слова мають менш чітку денотативну віднесеність, ніж іменники, у зв'язку з чим їхня семантична структура більшою мірою варіативна, а семний склад рухливіший, багатошаровий та неоднорідний [111; 288; 362].

«Словник української мови» в 11 томах (1970 – 1980 рр.) значення дієслівної лексеми подає за синонімічним словом, що позначає дію, процес чи стан або іншу динамічну ознаку. Інтерпретаційну частину основного значення доповнюють функційні характеристики дієслова як виразника певного типу предиката, ілюстровані конкретними прикладами речень і реалізують предикатно-аргументну структуру конкретної ситуації. Наприклад, дієслово *понакопувати*, док., перех. 1. Копаючи, утворити багато чого-небудь (ям, рівчаків та ін.). 2. Викопати із землі багато чого-небудь (про багатьох). *Понакопували буряків по 700 центнерів з гектара* (СУМ, т. VII, с.147). Компонент із значенням знаряддя фізичної дії може бути представлений імпліцитно. Це дієслово може також реалізувати в реченні значення місця події: *Ніхто не бачив, як другої ночі до свого двору в'їхав Когут, як, крадучись з лопатою, глибоко позакопував за хатою важкі ковані скрині* (І. Цюпа).

Широкий аргументний діапазон дієслова, його семантики зумовлений типом дієслівного предиката і тих імен, які він об'єднує в структурі ситуації. Кожній лексико-семантичній групі дієслів властиве семантичне поле і

зумовлені семантикою дієслів валентно-інтенційні характеристики як організаторів структури речення.

Дієслово як ознакове слово «є не окремо взяте слово, а ціла ситуаційна форма, що містить, крім тлумачення предиката, змінні, які позначають учасників описуваної цим предикатом ситуації» [28, с. 113].

У семантичній структурі багатозначного дієслова наявні компоненти значення, що мають сутнісні, невід'ємні характеристики дії і становлять центральну, або ядерну, зону значення, що репрезентує типову функцію позначення предиката у висловленні. Набір сем конкретизує предикат додатковими ознаками, зумовленими ситуацією мовлення. Р. Т. Закирова пропонує виділяти кілька компонентів у структурі значення дієслова: 1) парадигматичний компонент, представлений типологічно різними семами, що перебувають на різних ступенях ієрархії відношень, а саме, а) загальнокатегорійною семою процесуальності; б) субкатегорійними семами граматико-лексичної природи (семами дії, процесу, стану, відношення та ін.); в) лексико-семантичними категорійними семами (дії, інтелектуальної діяльності, тобто ознаками, які слугують основою виділення семантичних класів дієслів); г) семами додаткової специфікації значень (наприклад, група дієслів руху характеризується додатковими семантичними ознаками характеристики руху як поступового, обертального, коливального та ін.) і 2) синтагматичний компонент, який може містити семи суб'єкності, об'єктності, адресатності, інструментальності, локативності та ін., що виділяються на основі сполучуваності дієслова [201, с. 30 – 34]. Крім ядерних компонентів у структурі значення дієслова є семантичні ознаки, що становлять його периферію. Периферійні компоненти не так яскраво виражені в лексичному значенні слова, як ядерні, але мають статус потенційних, або імпліцитних, семантичних ознак. Деякі з них можуть бути реалізовані тільки в особливому лінгвістичному оточенні [116, с. 17].

Складна семантична структура дієслів зумовлює і складну морфологічну структуру, а наявність афіксів, що надають основному

значенню дієслова додаткових значень доповнює відповідний контекст. Наприклад, у семантичному аспекті дистрибутивні дієслова утворені суфіксально-префіксальним способом, набувають додаткових, конотативних значень: 1) позначають дію, виконувану стосовно багатьох об'єктів (чи багатьох суб'єктів), що характеризує всіх, багатьох; 2) окремі фази комплексної дії, що відбувається одна за одною. Це так звана первинна дистрибутивність. А в разі вторинної дистрибутивності дієслова реалізують додаткові ознаки, виражаючи високий ступінь інтенсивної та розподільної дії, напр.: *поперевозити: На другий день знов носила вона* [Хвеська] *до батька, щоб дав чим-небудь* ***поперевозити*** *копи, що понажинала* (О. Стороженко). (*поперевозити* багато чого-небудь з одного місця на інше з певною метою). При цьому категорійне значення варіюється залежно від ситуації і сполучуваності порівняно з первинним дієсловом і видозмінює семи дистрибутивності, що входять до змісту самої дієслівної основи, а також виражені інформативним префіксом. Пор.: *різати* (один або багато предметів), *перерізати* (більше ніж два предмети), *відрізати* (певну частину чогось), *порізати* (усе на частини), *прирізати* (додати додатково).

Конкретизуючи значення дієслова, словотворчі префікси вказують на різне спрямування дії, на розподіл її в часі: початок дії *(зашелестіти),* чітко не окреслений час її тривання *(пошелестіти),* обмежена певним часом дія *(просидіти),* припинення вияву дії *(відгулять)* та ін. Такі лексеми, об'єднані в лексико-семантичні групи, виражають різні дії, периферійні значення поля аспектуальності.

Дієслівні префікси утворюють переважно одновидові форми дієслова – тільки доконаного виду зі значенням результативності, вичерпності, інтенсивності, або внаслідок імперфективації дієслова недоконаного виду зі значенням тривалості, повторюваності, послабленої інтенсивної акціональної дії, стану, процесу (*накрапувати, покручувати, підспівувати, пританцьовувати* та ін.) розподілу в часі та ін.

На особливості категорійного значення дієслова як ознакового слова вказував і О. О. Шахматов, наголошуючи, що до складу дієслів уходять слова, які є носіями назв активних ознак (дій, станів), що невіддільні від уявлення про носія ознаки. Учений констатував, що основним значенням дієслова є вираження активної ознаки [494, с. 48].

О. О. Потебня наголошував, що речення поза змінюваною формою дієслова немає. Жодна з конкретних граматичних категорій не може повністю репрезентувати ту чи ту частину мови, тільки їхній цілісний комплекс відображає сутність лексеми як носія частиномовного значення [400, с. 43].

В історії мовознавства неодноразово робилися спроби розмежувати дієслова за їхнім змістом і відповідні класи та розряди. О. Єсперсен зазначав, що «… дієслова можна поділити на: ті, що позначають дію, ті, що позначають процес *(росте, втрачає, помирає)*, ті, що позначають стан *(спить, залишається, живе)*, хоч є й дієслова, які важко зарахувати до якось класу *(підлещується, зневажає)*…» [172, с. 112].

Г. А. Уфимцева запропонувала класифікацію дієслівних лексем на основі трьох визначальних характеристик: 1) семантичної орієнтованості дієслівної ознаки на предметну сферу суб’єкта або об’єкта дії; 2) конфігурації лексико-семантичних варіантів дієслівної лексеми в межах її змістової структури; 3) набору предметних імен, семантично поєднаних з відповідною дієслівною назвою [470, с. 154].

Українське мовознавство, орієнтуючи дослідження синтаксису на засадах категорійної граматики, вже має вагомі здобутки. І. Р. Вихованець на основі функційної характеристики частин мови уточнив класифікацію морфологічних одиниць-конструкцій за ознакою субстанційності (предметності) і предикатності (ознаковості). З-поміж предикатних синтаксем він виділив предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, предикати кількості та локативні предикати. Перші три

представлені дієслівними лексемами, і меншою мірою прислівними словами різних частин мови у вторинних функціях [105, с. 250].

Дієслівний предикат є уособленням предикативності синтаксичної одиниці – речення і як носій предикативної ознаки визначає позиції предметних синтаксем залежно від його категорійно-семантичного значення і позначуваної ситуації. Дієслівні найменування, здатні відображати лексичну семантику, спрямовану на ту чи ту предметну сферу, реалізують пропозиційний предикат за схемою: S – Praed – O: ***Поїв (Ілько)*** *теплої* ***лемішки***, ***похлебтав кваші****, зготовленої на буряковому узварі, й очі його почали злипатись од утоми* (Є. Гуцало) чи з іншими предметними актантами. У такій моделі наявна подвійна спрямованість дієслівної ознаки. Зміна семантичної спрямованості дієслівної ознаки породжує нові лексико-семантичні варіанти: S = Praed = Ad: *Микола* ***подарував квіти Наталці***; S= Praed = In: *В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого* ***постріляли (з рушниць****), кого* ***порубали(шаблями)*** (М. Коцюбинський); S = Praed =L: ***Злива переплавав*** *усі* ***моря*** *земної кулі* (М. Трублаїні).

Експонентно закріпилися за дієсловом ті властивості предиката, які внаслідок тривалої суспільної практики когнітивно асоціювалися з дієсловом. Дієслово як типова форма репрезентації предиката в українській мові у своїй семантичній структурі прогнозує синтагматичні семи, які заповнюють відповідні аргументи. Спрямованість дієслівної лексеми на синтаксичний рівень, наголошує А. П. Загнітко, не означає рівно великість її формальних показників як експонатів окремих категорійних значень предикативним величинам, які можуть збігатися, суперечити одні одним. Цим зумовлена потреба послідовного розмежування морфологічного часу дієслова і синтаксичного часу предикативної одиниці, семантики модальності речення і значення способу дієслова. Аналіз усіх цих складників спричинив неодноплановий підхід до тлумачення самої предикативності, що є облігаторною величиною всіх реченнєвих структур [191, с. 302].

Семантична природа дієслова як носія динамічної предикативної ознаки функційно зумовлена лексичними і граматичними елементами його семантичної і словотвірної структури.

2.2. Категорійне значення дієслова: функційний аспект

Вивчення семантичних, формально-граматичних та функційних особливостей слова як універсального мовного знака ґрунтується на виявленні механізму взаємодії в реченні, мовленнєвих актах, у тексті категорійних значень різних частин мови.

Мова як загальнолюдський феномен не може бути абстрагованою від відображення закономірностей реального світу. Одним з основних виявів рефлексії довкілля в етносвідомості є лексична та граматична категоризація об'єктів позамовної дійсності в мовних одиницях. Проблема категорій та категорійних значень мовних одиниць зумовлює звернення до ментальної сфери для з'ясування концептуальних сутностей, спільних для всіх носіїв мови знань як підґрунтя для осмислення лінгвальної і лінгвістичної природи функціонування мовних знаків. Специфіка основних когнітивних процесів, з якими пов'язана мова (сприйняття, мислення, пам'ять тощо), визначає відповідну категорійно-поняттєву організацію цього рівня. Саме категорії, як основні форми процесу мислення, відтворюють властивості, відношення, буття та пізнання в загальній та найбільш концентрованій формі [474, с. 254].

До питання про мовну категоризацію мисленнєвого змісту, мовне значення як форму (спосіб представлення, уявлення) мисленнєвого змісту звертався у своїх працях О. О. Потебня. Він заперечив існування узагальнених значень, наголосивши, що значення слова можливе лише в мовленні, а тому дослідник повинен брати «не штучний препарат, а справжнє живе слово» [400, с. 42]. Однак стосовно граматичних категорій учений, маючи на увазі наявність у слові вказівки на один чи кілька загальних розрядів, під який зміст цього слова підводиться, все-таки визнавав існування граматичної категорійності, яка забезпечує слову постійну його роль у

мовленні, його постійне відношення до інших слів [400, с. 35]. Незаперечно, що О. О. Потебня фактично висловив геніальну ідею, визначивши поняття змістової категорійності мовних одиниць, за якою в різних розрядах ділиться мовний зміст одночасно з його появою в думці [400, с. 61], а мовну категорійність розглянув у стосунку до мовлення.

За визначенням О. О. Селіванової, «категоризація – це механізм виведення у структурах мислення, який передбачає об'єднання предметів і явищ у відповідні класи як рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини» [417, с. 200]. Таке витлумачення категоризації цілком узгоджується з вузьким потрактуванням поняття «категоризація» О. С. Кубрякової як «підведення речі, явища, процесу і будь-якої аналізованої сутності під якусь категорію як певну рубрику досвіду чи знань і визнання її (цієї сутності) членом цієї категорії [291, с. 307]. У широкому витлумаченні вченої категоризація – це акт віднесення одиниці не лише до певної множини, але й до явищ, схожих до них, аналогічних ознак чи властивостей [291, с. 307]. А. П. Загнітко розглядає категорію як «спільні властивості, що постають на основі гомогенного або гетерогенного відношення в певній групі елементів (класи, розряди), тобто одиниць, що перебувають у гомогенному чи гетерогенному зв'язку» [193, с. 16]. На нашу думку, до цього визначення варто додати, що мовні категорії реалізують свою семантику на опозиції двох розмежувань. Різні типи мовних категорій виявляють певні зв'язки їх із поняттєвими (логічними) категоріями. Л. Теньєр так характеризує зв'язок між граматичними та семантичними (поняттєвими) категоріями: «граматичні категорії, залишаючись повноправними елементами плану граматики, часто безпосередньо співвідносяться з категоріями думки. Тому перебувають у тісному зв'язку з планом семантики» [459, с. 60]. На його думку, вивчення граматичних категорій (статичний синтаксис) паралельно з вивченням функцій (динамічний синтаксис) є двома найважливішими розділами синтаксису [459, с. 61].

М. В. Мірченко вважає, що категорійність відображає відмінності аспектів та рівнів мови, виявляючись через диференційні особливості лексичних, морфологічних, словотвірних і синтаксичних значень [356, с. 65]. Характеризуючи систему поняттєвих категорій і вираження їхньої семантики в граматичних категоріях у кожній мові, як зазначає дослідник, «ми обираємо шлях від мовних семантичних функцій до мовних засобів, на основі яких такі поняттєві категорії реалізуються» [356, с. 65].

В основі кожного акту мовленнєвої комунікації наявна категоризація як реальних ситуацій, так і категоризація семіотичних одиниць, що передають відповідний зміст. За М. М. Болдиревим, категоризація передбачає співвіднесеність конкретної ситуації з конкретним мовним знаком. У семіотичному плані зв'язок конкретного слова з відповідною категорією становить його категорійне значення. На думку вченого, співвіднесеність конкретного об'єкта з конкретним словом передбачає вибір відповідного категорійного значення (наприклад, у дієслова це дія, стан, результат тощо) та актуалізацію цього значення у слові, тобто вибір конкретної лексеми (рос. *ходит* або *ход, поход, приход* або *ходил, придет* тощо) [69, с. 4]. Звичайно, це і вибір форми змінюваного слова у морфологічній парадигмі частин мови.

Категорійне значення дієслова віддавна було об'єктом лінгвістичних досліджень і суперечливо витлумачено в працях О. О. Потебні [400], О. О. Шахматова [493], В. В. Виноградова [94; 96], Ф. П. Фортунатова [476], Л. В. Щерби [507], І. І. Мєщанінова [353], та ін.). Упродовж ХХ ст. дієслово вивчали зарубіжні (Ю. Д. Апресян [26; 28], Г. О. Золотова [221], Ю. С. Степанов [444], О. В. Бондарко [71; 72; 75], О. В. Падучева [369; 372], М. О. Шелякін [496], О. М. Ремчукова [407], О. В. Петрухіна [375], З. Вендлер [575], А. Барентсен [51]) та українські (В. М. Русанівський [412], Й. Ф. Андерш [21], А. П. Грищенко [149], І. І. Слинько [425], Н. Л. Іваницька [226], К. Г. Городенська [136], Т. Є. Масицька [329], С. О. Соколова [433], М. І. Калько [245], В. М. Барчук [53] та ін.).

О. О. Потебня, наголошуючи на пріоритеті речення над словом та визначаючи дієслово віссю граматичного мислення, висловив ідею органічного зв'язку між «частинами мови» та «членами речення [400]. Від Л. Штейнталя О. О. Потебня сприйняв також учення про предикативність як первинну організаційну форму самостійного слова.

Засади функційного підходу до вивчення мови взагалі і окремих елементів її структури в україністиці досить активно розвивають І. Р. Вихованець [101; 103; 104; 108], К. Г. Городенська [133; 136], М. Я. Плющ [379; 381; 390], А. П. Загнітко [179; 191; 192; 193], Н. В. Гуйванюк [154; 155], О. І. Леута [312; 313], М. В. Мірченко [356], М. І. Калько [245] та ін. Проте досі залишається багато нерозв'язаних питань, що стосуються лексичного і граматичного вивчення дієслова в сукупності його семантичних та функційних ознак.

На думку І. І. Мєщанінова, клас дієслів треба вважати універсальним, оскільки немає мов, у яких дієслова так чи так не виділялися б із загального лексичного складу [353, с. 76].

У концепції К. Г. Городенської дієслово є центральною частиною мови передусім тому, що як основний клас ознакових слів найчіткіше протиставлений іменникам – класові слів на позначення предметів [136, с. 217].

Дієслову властива неоднорідність позначуваних ним подій, дій, станів, інших динамічних ознак, що об'єктивують категорійні відношення реальної дійсності, характерна найбільша кількість зв'язків та відображуваних відношень відповідно до його предикативної функції. Тільки дієслову-предикатові як центрові синтаксичних зв'язків притаманні граматичні категорії: часу, способу, виду, стану, особи, а також здатність виражати семантично-синтаксичні відношення з категоріями суб'єкта, об'єкта та іншими компонентами семантичної структури речення.

Граматичні категорії дієслова неоднорідні за мовною онтологією. Вони реалізують різні рівні граматичної семантики, виділення яких лінгвісти

пов’язують із поняттями предикативності (дієслівності, присудковості). Одні граматичні категорії (як час, особа, спосіб) пов’язані з вираженням предикативності речення, інші (вид, стан, час) пов’язані з вираженням присудковості. Лексико-граматичні розряди дієслів повнозначні (акціональні й неакціональні) та службові (допоміжні) реалізують семантику дієслівності, як внутрішні онтологічні ознаки дії в широкому витлумаченні слова. Усі дієслівні категорії різняться за регулярністю використання формальних засобів, своїм формально-граматичним статусом та рівнем реалізації – як парадигматичних, так синтагматичних [68, с. 14].

Свого часу О. О. Потебня довів, що дієслово у процесі розвитку мови мало величезний вплив на інші частини мови, унаслідок чого з’явилися елементи дієслівності в них, зокрема і в іменникові. Дієслівність іменника, на думку вченого, наявна у предикативній його функції – здатності реалізувати предикативну ознаку. Вчений зазначав, що з винятковою предикативністю v-bi finiti повинна б співвідноситися виняткова суб’єктивність і об’єктність іменника. Іншими словами, «іменник повинен би мати здатність бути підметом та додатком і цілком позбавленим здатності бути не тільки присудком.., а й предикативним і безпосереднім атрибутом» [400, с. 81]. Але в іменнику в присудковій функції, на його думку, відбувається усунення субстанційності, «здійснюване через зміну суб’єктних зворотів на безсуб’єктні за зразком *страх був* / у *страх було дивитись* або через утворення прикметників із цих іменників» [400, с. 13]. На думку М. В. Мірченка, ідея О. О. Потебні про поширення дієслівної енергії на іменники (та інші частини мови), дістає підтвердження у вченні про вторинні (присудкові) функції іменників, їхню особливість виступати «імпліцитними дієсловами», що, як і дієслова, мають у собі «заряд присудковості», бо з’являються внаслідок переходу предикативної фрази в іменну, субстантивну, напр.: *Прийшла весна → прихід весни»* [356, с. 65].

Дослідники поділяють дієслова на дві групи за їхнім категорійним значенням: акціональні та неакціональні [444, с. 112]. Перші позначають

події, пов’язані з відповідною динамікою, які вимагають певної активності суб’єкта. Другі пов’язані з внутрішнім світом людини. Визнаючи розмитість меж між цими групами, М. М. Болдирев виділяє категорійні значення: акціональності, каузативності, процесуальності, властивості, статальності та релятивності. Основні позиції у функційному плані називає акціонально-актантні категорійні значення суб’єктності. Наголошує також, що в реченні дієслова реалізують відповідні прототипні ознаки. Домінантними ознаками є активність, волюнтативність, контрольованість, каузативність [68, с. 45].

Формально-граматичні (морфологічні) та лексико-граматичні характеристики дієслова в багатьох аспектах тісно взаємопов’язані, й те чи те (акціональне чи неакціональне) значення дієслова зумовлює його граматичне оформлення та вживання в реченні, тобто реалізація предикативності в чомусь визначена присудковістю, у разі дієслівного присудка обидві ці характеристики зумовлені дієслівністю.

До чинників функційної категоризації дієслова належать його лексична семантика, категорійне значення та граматичні форми, відповідні структурній схемі речення [96; 103; 356, 385]. На відміну від системно-парадигматичного рівня, функційна категоризація дієслова постає не як прогностичні функційні можливості дієслівної семантики та його гіпотетичні зв’язки з актантами та сирконстантами, а як реальні зв’язки в конкретних типах структур із конкретним лексико-граматичним оформленням.

Специфіку категорійної функції дієслова становлять широка поняттєва основа та синтаксична орієнтованість його категорійного значення, його безпосереднє призначення займати позицію предиката як ядерного компонента формування змісту речення та багатовекторність процесу його функційної категоризації.

Процес формування значень є когнітивним, пізнавальним процесом, тісно взаємопов’язаним із пізнанням навколишнього світу та формуванням відповідних понять. У мовленнєвій та когнітивній діяльності людина використовує «первинне» значення мовного знака або освоєний образ знака

як засіб дескрипції (представлення) змістового континууму. Освоєні значення знака є еталоном порівняння та категоризації. Багатовимірний образ знака модифікується та уточнюється за допомогою відповідних мовних механізмів, що слугують діагностичною рамкою, яку мовець накладає на багатовимірний образ знака, передаючи слухачеві повідомлюваний зміст у максимально адекватній формі. Якщо значення поняттєвих категорій належать висловленню (мовленню), то механізми, що забезпечують їх передання, притаманні системі мови. Речення є тим тотожним синтагматичним відрізком, у якому функції мовних одиниць передбачені в системі парадигматичних форм, але у висловленні граматична ознака має здатність вербалізуватися іншими засобами – одиницями інших рівнів мови. Усе це стосується й категорійного значення дієслова, що безпосередньо визначає його предикативну функцію. Предикативна функція може бути реалізована тільки в реченні і є властивістю всього речення. Отже, будь-яка ознака предиката – це ознака всього речення, а не тільки дієслова як носія цієї ознаки. Якщо визнати, що саме речення виражає акт категоризації позначеної дієсловом ситуації, то можна зробити висновок, що й категорійне значення дієслова є саме тією граматичною ознакою, яка належить усьому реченню й тому може бути об’єктивована за допомогою різних елементів, що перебувають у зв’язках із дієсловом.

Формування нових структурних схем речення, на думку М. Я. Плющ, перебуває в прямій залежності від потреби актуалізувати нові семантико-синтаксичні відношення. На відміну від словоформ, які реалізують морфологічну валентність опорного слова або поширюють структурну основу речення, відмінкові словоформи іменних слів, зумовлені подвійними зв’язками, залучаються до вираження предикативної ознаки, займаючи синтаксичні позиції, ближчі до предикативного центру речення. Тільки на тлі основної предикації, як наголошує дослідниця, може бути реалізоване другорядно предикативне значення дієприслівникових, дієприкметникових і прикметникових зворотів [386, с. 56].

Предикативна ознака слугує основним змістовим компонентом у семантиці синтаксично пов'язаних слів, забезпечуючи їхню комбінаторику в реченні й поширюючись на всю довжину речення.

Відображаючи відповідний спосіб пропозиційності та категоризації позначуваної ситуації, загальна для всього речення ознака набуває в реченні категорійного (граматичного) статусу і тоді, коли вона не отримує безпосереднього граматичного вираження дієсловом. Так, наприклад, активний характер суб'єкта та, відповідно, акціональний характер вираженої дієсловом ситуації можуть бути передані не тільки семантикою самого дієслова, значенням його граматичної форми, а й семантикою пов'язаного з ним іменника у функції суб'єкта, за допомогою синтаксично пов'язаних із дієсловом прислівників або іменних груп у функції обставини, у лексичній семантиці яких представлена характеристика цієї події, напр.: *Ось так вони* ***гомоніли*** *зі мною* ***з годину*** (Іван Багряний). ***Довго жартували,*** *видумували всілякі нісенітниці, та нічого не могли вигадати* (Іван Багряний). *Потаюк – низенький енергійний хлопець, дуже гостроносий і дуже закоханий у шапочку-кубаночку, в якій так і сидів за бюрком під величезною мапою, обтиканою фігурками різних звірят і птахів, –* ***щиро привітав хлопців*** (Іван Багряний). Граматичний характер значення акціональності в таких висловленнях зумовлений синтаксичним статусом його вираження. Незважаючи на те, що в самому дієслові це значення може бути граматично не виражене, а реалізоване в реченні лише лексичною семантикою прислівника, дієслово набуває функційно-граматичного статусу й отримує граматичну форму вираження через зв'язок «дієслово + відповідний прислівник». Поєднання номінативного (лексичного значення) прислівника з його синтаксичною функцією модифікує предикативне значення речення, відкриваючи додатковий той чи той аспект концептуалізації події, надаючи конотативного категорійного значення дієслову через його інтегровану предикативну функцію.

Формування категорійного значення дієслова детерміноване характером суб'єктно-об'єктних відношень, закладених у структурній схемі речення-висловлення. Категорійне значення дієслова в реченні є результатом інтеграції значень усіх його елементів та його структурної схеми. Саме ця обставина розкриває сутність функційно-семіологічного (динамічного) аспекту категорійного значення дієслова. Інтегрований категорійний зміст фокусується у свідомості мовців як категорійне значення дієслова та закріплює за ним у формі усталеного концептуального зв'язку як відповідний спосіб представлення події, напр.: *Пишу листа* (дія суб'єкта в актуальному часі); *Лист пишеться швидко* (характеристика способу виконання дії); *Лист написано давно* (визначено час дії імпліцитного суб'єкта).

Представлення змісту й вибір лексем, їхніх форм, синтаксичної структури, її обсягу у процесі структурування та категоризації ситуації зумовлений комплексом функцій та прагматичною настановою мовця в акті висловлення. Якщо у прагматичній ситуації домінує репрезентація внурішньоситуаційних функцій та відношень (функція пропозиційності), то це визначає консентне використання дієслова з відповідним йому інгерентним категорійним значенням. Суб'єкт акціональних дієслів у такому разі є й агентом, й ініціатором події, і темою повідомлення, і підметом речення, напр.: ***Остап*** *вийняв ніж,* ***поточив*** *його об камінь і почав обтинати кружка Соломіїне волосся* (М. Коцюбинський); *Мало* ***я*** *йому усякої всячини* ***переносила****, мало я йому всього* ***передавала?*** (Панас Мирний); *Усіх* ***повирубував*** **[Махно]** *кругом Гуляй-поля колоністів* (О. Гончар).

У неакціональних дієсловах семантична функція суб'єкта в позиції підмета та теми спеціалізується залежно від семантики дієслова-предиката і виражає стан, властивість, відношення тощо. Напр.: *Але, як це буває в хорошій сім'ї, яка хоч і* ***пересварюється****, та все ж не забуває, що вона кровна рідня, – стан гострої неприязні існував недовго* (Г. Тютюнник); *Довге шовкове волосся –* ***посіклося, посивіло, посохло****, як трава серед зими; повне*

личко порізали глибокі заморозки (Панас Мирний); *Вони з першого удару* ***потріскалися, потрощилися*** (О. Гончар).

Можливість різного представлення подій закладена в дієслові як динаміка його категорійних значень. Вона полягає в тому, що кожне дієслово може реалізувати різний набір категорійних та субкатегорійних ознак, наявних у його категорійно-поняттєвій основі. Ці ознаки можуть бути актуалізовані або модифіковані в мові на субкатегорійному рівні. Формування категорійних значень у реченні, що безпосередньо пов'язані з реалізацією предикативної функції, зумовлені значеннями всіх елементів речення. Взаємодія системного категорійного значення дієслова та його функційного змісту у процесі формування висловлювання охоплює такі функційно-семіологічні процеси, як перекатегоризація, граматикалізація, полікатегоризація.

Складний механізм взаємодії логіко-семантичної, семантико-синтаксичної та формальної структури речення зумовлює реалізацію категорійних значень дієслова як ядерного компонента в організації пропозиційної та вербальної структури речення (висловлення).

Категорійним значенням дієслова є поєднання двох його аспектів – статичного (системно-семіологічного) та динамічного (функційно-семіологічного), у якому статичне є результатом динаміки та одночасно і її основою.

2.3. Семантична диференціація дієслів дії, процесу, стану як виразників динамічної ознаки

Функційна граматика орієнтована на опис системи функційно-семантичних полів у мові, що об'єктивують семантику функційних категорій таких, як: аспектуальність, темпоральність, персональність, посесивність, локативність та ін., до яких треба віднести й ознаковість.

Виділення лексико-граматичного поля ґрунтується на інтегральній семі, яка об'єднує всі слова певної частини мови.

У дієслові – це динамічна ознака. Групування дієслівних лексем відображає особливості лексичної семантики слів, що становлять ядро поля та тих, які займають ближчі до центру поля або перебувають на крайній периферії. Слова кожного розряду (групи) мають властиві йому (їй) граматичні категорії, кодовані граматичні форми вираження граматичних значень, характеризуються за комунікативними функціями у структурі речення. Як зауважує В. В. Виноградов «семантична структура дієслова ємкіша і гнучкіша, ніж усіх інших граматичних категорій» [96, с. 426]. О. В. Бондарко зазначає, що «функційна граматика намагається розкрити особливого роду систему… – систему закономірностей і правил функціонування мовних засобів, що служать для передачі смислу висловлення» [73, с. 3].

Лексико-семантична класифікація дієслів належить до кола основних проблем і напрямків сучасної лексичної семантики.

Дієслово – це частиномовний клас, спеціалізований на вираженні динамічної ознаки. Із семантикою дії дослідники логічно пов’язують і семантику стану як вираження статичної ознаки. За такого підходу дієслово постає неоднорідним ознаковим частиномовним класом. Проте українські мовознавці, зокрема І. Р. Вихованець, розмежували стан подільний, динамічний, який виражають дієслова із семантикою стану (напр.: *Юнак кохає дівчину*), і стан неподільний, результативний, який передають аналітичні віддієприкметникові дієслова (напр.: *Юнак закоханий*) [108, с. 13]. За такого підходу вважаємо за можливе кваліфікувати дієслово – єдиним частиномовним виразником динамічної ознаки, але в дієслів зі значенням дії ця ознака іманентна, а в дієслів зі значенням стану вона зумовлена динамічним характером експлікованого ними стану.

У новітній концепції семантичної структури українського дієслова до власне-дієслів стану прилягає група аналітичних віддієприкметникових дієслів зі значенням результативного стану, що є наслідком попередньо виконаної дії, та аналітичних відприслівникових дієслів, що характеризують

за певними ознаками стан довкілля або зовнішній стан обмеженого просторового об’єкта.

Закордоні вчені-славісти (Ю. Д. Апресян [26], Л. М. Васильєв [85]) класифікують дієслівну лексику на кілька основних груп: дієслова дії, діяльності, стану, буття, відношення або як позначення заняття, поведінки, осіб та процесів, подій, локалізації, стану, інтерпретування та ін.

В україністиці вчені виділяють різні групування дієслів (В. М. Русанівський [412], О. І. Леута [313] С. М. Дишлева [164], Г. В. Кутня [302], Н. В. Кавера [238]). До основних відносять дієслова: дії, процесу, руху, стану, соціальних та ментальних дій, релятивні (відношення), місцеперебування, буття, характеризації. До відмінних належать дієслова: екзистенційні, володіння [313], звучання та звуконаслідування, дієслова на позначення виникнення, появи, настання, модальні дієслова, фазові дієслова [164]. В. М. Русанівський здійснив семантичну класифікацію дієслів української мови, виділивши 41 функціонально-семантичну групу [412, с. 157].

На основі логіко-граматичного підходу О. І. Леута визначив такі лексико-семантичні групи дієслів: дії, руху, стану, процесуальні, соціальних та ментальних дій, релятивні (відношення), місцеперебування, буття, характеризації, екзистенційні, володіння [313, с. 9].

За ознакою наявності спільних сем та співвіднесеністю дієслівних одиниць з фактами дійсності С. М. Дишлева виокремила основні лексико-семантичні групи дієслів [164, с. 8]: 1. Дієслова дії (дієслова загальної фізичної дії, дієслова на позначення дії, яка спричиняє зміни в об’єкті, дієслова на позначення дії, яка створює об’єкт). 2. Дієслова руху та переміщення. 3. Дієслова релятивної семантики (дієслова ставлення, дієслова впливу, посесивні дієслова, дієслова залежності). 4. Дієслова стану і процесу (дієслова психічного стану, дієслова фізіологічного стану, дієслова на позначення переходу із одного стану в інший, дієслова на позначення фізіологічних процесів). 5. Дієслова ментальних і соціальних дій суб’єкта

(дієслова фізичної чи інтелектуальної діяльності або відпочинку, дієслова мовлення, дієслова мислення, дієслова пізнання, дієслова сприйняття). 6. Дієслова звучання та звуконаслідування. 7. Дієслова буття. 8. Дієслова на позначення виникнення, появи, настання. 9. Дієслова характеризації (позначення кваліфікативних властивостей особи, позначення зовнішнього вияву ознаки дії або стану, позначення зменшення або збільшення вияву ознаки). 10. Дієслова просторової локалізації. 11. Модальні дієслова (волевияву, бажання, наміру, можливості) 12. Фазові дієслова [164, с. 8]. Здійснюючи парадигматичний аналіз предикатів процесу, Г. В. Кутня, виділила лексико-семантичні групи дієслів: фізичної сфери (зміни фізичних об'єктів); духовної сфери (процеси в духовному світі); соціальні зміни (зміни в економічних справах і соціальному становищі людей); процеси внутрішнього світу людей (зміни у поведінці, інтелектуально-творчої сфери, емоційно-психологічному стані) [302].

Категорія ознаковості в дієслові на лексичному рівні представлена як динамічна ознака предмета через предикативний зв'язок із субстанціальним (непредикатним іменниковим) компонентом – суб'єктом, у єдності з яким формує предикативну основу речення.

За ознакою динамічної ознаки в сучасній граматичній теорії визнають три типи дієслівних лексем: дієслова дії, процесу і стану. Ядро становлять дієслова, що позначають активну дію. Близько до ядра розташовані дієслова процесу, а дієслова стану обслуговують периферію семантико-синтаксичних відношень предикативності, хоч в актах мовлення можливі деякі зближення у функціонуванні тих чи тих груп дієслів

2.3.1. Дієслова дії як типові виразники динамічної ознаки

Семантичний клас дієслів дії в українському мовознавстві виокремлено в роботах В. М. Русанівського [412], І. Р. Вихованця [108], А. П. Загнітка [191], М. В. Мірченка [356], Н. М. Мединської [335], І. І. Овчинннікової [365].

«У центрі дієслівної системи – підклас дієслів зі значенням дії, або акціональних, найповніше відображає категорійне значення дієслова як частини мови» [221, с. 60]. Акціональні дієслова представлені в основному дієсловами фізичної, мовномисленнєвої і психічної діяльності (*будувати, пояснювати, реагувати*); впливу (*смикати, штовхати, стискати*); руху (*рухатися, ходити*); здатності до дії (*літати, ходити*).

Усі дієслова дії об'єднує зв'язок із її виконавцем – суб'єктом, який, проте, може бути як активним, так і неактивним. Активний суб'єкт докладає свої зусилля та волю, витрачає енергію, ініціює та підтримує здійснення дії і репрезентований у семантико-синтаксичній структурі речення як агенс.

Активність, як семантична категорія, в основі якої лежить протиставлення активних та інактивних начал, виявляється у взаємодії та взаємозв'язку дієслівних лексем з іменними (непредикатними актантами).

Активність дієслів виходить від діючого суб'єкта-особи. Активні дієслова спрямовують свою дію на об'єкт, унаслідок чого він може створюватися, змінюватися, знищуватися, відтворюватися. У сфері активної дії наявні суб'єктно-об'єктні та суб'єктно-суб'єктні смислові відношення.

Суб'єктно-об'єктні відношення репрезентують спрямування активної дії істоти з метою перетворення об'єкта, його якостей, зовнішнього вигляду.

Суб'єктно-суб'єктні відношення відтворюють активну дію істот з метою зміни зовнішнього вигляду, виявлення творчого чи внутрішнього потенціалу, знищення інших живих істот та впливу на них з відповідною інтенсивністю.

В активних дієсловах кількісне уточнення може виражатися за шкалою інтенсивності дії або міри вияву. При цьому наявна градація кількісних ознак: немаркованість дії – інтенсивність дії – значна інтенсивність дії – найвищого ступеня.

Дієслова динамічної ознаки характеризуються семою «зробити більше, ніж треба, багато чого-небудь» або виражають вичерпність дії в позитивному

чи негативному аспекті (в процесі дії дійти до яких-небудь небажаних, неприємних наслідків).

У сфері суб'єктно-об'єктних відношень активна дія суб'єкта може передавати:

1) спрямування дії задля створення об'єкта, напр.: *Тут з дерева* ***виробляють*** *всячину – і вози, і колеса, мебель всяку, вікна* (Панас Мирний); *Старий, правда, на половині дворища* ***вибудував*** *нову хату, в котру і перевів Якова з Настею* (Панас Мирний); ***Викував*** *коваль ще більшу* [булаву] (Укр. народні казки);
2) активну дію з певною метою, напр.: *Мисливець* ***захопив*** *з собою кишеньковий компас і* ***вивірив*** *напрямок від пароплава на острів* (М. Трублаїні);
3) завершену результативну дію: *Підрізав поли він чимало, – Якраз, щоб на рукава стало, –* ***Покраяв*** *та й* ***попришивав*** *– і знов рукава як рукава* (Л. Глібов); *Понковський трохи його* [фортеп'яно] ***полагодив, пообмотував*** *нитками поламані молоточки,* ***поприклеював****, що поодставало, й зіпхнув Олесі за добрі гроші* (І. Нечуй-Левицький);
4) зіпсування об'єкта з певною метою, напр.*: Розплакуються берези, і винахідливий ветеринар Гнат Яворина* ***виточує*** *з них сік для поранених і простуджених* (В. Земляк); *Обережно, помалу натискаючи, вона* ***вихитала*** *вікно з луток так, що могла в щілину просунути руку спершу з одного боку, тоді з другого* (Б. Грінченко);
5) перетворення зовнішнього вигляду об'єкта з певною метою , напр.: *Крім Марисі прислуговує ще старша жінка Янова, до обов'язків якої входить наносити дров з підвалу,* ***витріпати*** *килим та доріжки,* ***натерти*** *підлоги* (І. Вільде); *Мати Тетяни хату* ***вибілила,*** *піч* ***вицяцькувала,*** *долівку* ***вигладила*** (К. Гордієнко); *– От якби ти, небого, стала йому подружжям, – старого б доглянула.., хату б* ***вичепурила*** (Г. Барвінок); ***Помили*** [молодиці] *вікна,* ***вичистили*** *двір,* ***вимели*** *доріжки в садку* (І. Нечуй-Левицький); *Марта вийняла*

з кофти шпильку, ***вияснила*** *ґнотика в каганці, що почав притухати* (В. Кучер); *Вапном* ***вибілює*** [дідусь] *Яблуні підряд* (М. Познанська); ***Мили*** *підлоги,* ***протирали*** *вікна,* ***провітрювали*** *кімнати,* ***підчищали*** *стежки,* ***витрушували*** *килими* (В. Козаченко);

6) дію спрямовану на зміну стану об'єкта, напр.: *Беруть йоржів, відварюють. Потім починають їх* ***проціджувати*** *й* ***вичавлювати*** (О. Довженко).

Активні дієслова можуть також виражати:

- раптову дію з метою перетворення об'єкта, напр.: [Килина:] *Дай-но я! (****Вихоплює*** *від Лукаша сокиру і широко замахується на вербу)* (Леся Українка); *Враз із горна* ***вихватив*** [коваль] *червоний шмат заліза на ковадло, – дзянь, дзянь...* (А. Головко);
- фізичну дію спрямовану на об'єкт за допомогою певного знаряддя, напр.: *На високому пероні ходив чоловік,* ***мітлою вихлюпував*** *з вибоїн дощову* ***воду*** (В. Кучер); *Окопи весняна вода залива, –* ***Вичерпують касками воду*** *солдати* (І. Нехода); *Деякі виймають гроші з чересів, другі* ***вив'язують із хусток*** (І. Франко);
- фізичну дію спрямовану на об'єкт за допомогою певного знаряддя з метою зміни зовнішнього вигляду у відповідному місті, напр.: ***Вишкрябує*** [Федя] *великим важким* ***ножем*** *масні* ***плями на столі****; миє шваброю підлогу* (Д. Ткач);
- фізичну дію спрямовану на об'єкт із певного місця, напр.: *Діти..* ***виуджують*** *з нірок павуків-тарантулів* (О.Донченко);
- фізичну дію спрямовану на відокремлення частини від цілого, напр.: ***Виломлює*** [Евфрозіна] *з лаврового куща дві галузки, зв'язує їх у вінець* (Леся Українка); *Романенко і побагровів і нервовим рухом* ***видер*** *кілька аркушів з блокнота* (С. Журахович);
- фізичну дію з прикладанням сили, напр.: *Директор власноручно* ***виштовхує*** *Дарку за двері (Ірина Вільде); – Геть! Роберт*

виштурхав *Довговуха з кабінету* (А. Хижняк) *Швиденько* ***виволікає*** [Мавка] *з лісу чималу суху деревину* (Леся Українка);

- рух суб'єктів по багатьох місцях, напр.: *Мандрівний театрик «Вертеп», що* ***об'їхав*** *уже пів-України, показує свої лялькові вистави* (Л. Костенко);
- зміну зовнішнього вигляду об'єкта, напр.: *Брязнуло скло,* ***відлетіли*** *дверці, порозкочувались колеса* (Л. Костенко).

Серед лексичних груп суб'єктно-суб'єктивних відношень можна виділити такі:

1) спрямування дії на суб'єкт звідкись, напр.: *Недарма ж жінка та діти* ***витрутили тебе з хати!*** (М. Коцюбинський);
2) знищення, позбавлення життя істоти, напр.: ***Зарізав*** *він гуску, а я затопила в печі* (І. Нечуй-Левицький); *Чіпка на поминки* ***заколов*** *свиню,* ***зарізав*** *три овечки* (Панас Мирний);
3) зміни зовнішнього вигляду істоти, предмета, напр.: *Хлопець квапився, напихав повен рот і трудно ковтав;* ***викругляв очі****, наче й сам дивувався, що все йому поки що сходить* (І. Волошин); *З височенного димаря, як бува в гамарнях,* ***вивергався*** *чорний дим* (О. Ільченко);
4) зміни статусу суб'єкта, напр.: *Старий* ***визнав*** *її* [невістку], *проте сорочки сам собі пере* (О. Гончар); *Року 1877 з Франком сталася пригода: його й цілу редакцію «Друга»* ***арештовують*** (М. Коцюбинський);
5) раптовий рух суб'єктів звідки-небудь кудись, напр.: *З кабіни* ***вискакує*** *сяючий Федір* (І. Цюпа)*; Вона серед ночі* ***схопилася*** *й* ***кинулась*** *до вікна* (Л. Костенко); *Дома буваю рідко,* ***забіжу*** *– і знову на Майдан* (Л. Костенко);
6) рух суб'єктів звідки-небудь кудись, напр.: *Тихо* ***вилазив*** [Грицько] *на чотирьох з-під печі* (С. Васильченко); *Сполохані горобці та голуби* ***вилітали з.. стіжків*** (І. Нечуй-Левицький); *Сідлай коня*

вороного, Та й ***виїжджай*** *з двору мого* (П. Чубинський); *Батько узяв хлопчика за руку і став* ***виводити з хати*** (Панас Мирний); *Повстанська кінnота* ***випливала*** *на берег* (О. Довженко); *Дружина Гонгадзе* ***виїхала*** *з дітьми до Америки* (Л. Костенко); *А може, вона ровесниця Грюнвальдської битви і* ***відлетіла*** *в сузір'я Ворона на свій перигей* (Л. Костенко);

7) результативний рух суб'єктів до певного місця з певною метою, напр.: [Тетяна:] *До мене швидко* ***поприходять*** *дівчата на вечерниці* [вечорниці] *прясти* (І. Котляревський*); **Прибіжить** було Парася до мене на хвилиночку... Господи, яка весела, яка щаслива!* (Марко Вовчок);

8) характеристика мовлення суб'єкта, напр.: *Він* ***шепотів*** *без скарги, так, за старою в'язничною звичкою говорити з самим собою* (Іван Багряний); *Старий Сірко* ***бурчав****, але не забороняв, бурчав, так для годиться* (І. Багряний); *Григорій розплющує очі – перед ним стоїть дівчина з червоною калиною і* ***говорить*** *насмішкувато* (Іван Багряний).

9) дружні відношення одного суб'єкта до іншого, напр.*: Відчула* [Олена], *що він хоче* ***допомогти*** *їй виборсатись з неприємної ситуації, і тепла вдячність заполонила її* (І. Вільде);

10) зі значенням негативного ставлення, напр.: *Гомоніли,* ***сварилися*** *тією ж мовою, скалозубили, співали пісень,* ***кляли*** *понуро, саркастично, невідомо кого і що* (Іван Багряний).

2.3.2. Дієслова на позначення динамічного процесу

Дискусійним питанням на сьогодні є визначення семантики дієслів зі значенням процесуальності. В українській лінгвістиці цієї проблеми торкались І. Р. Вихованець [108], М. В. Мірченко [356], М. О. Вінтонів [97], Г. В. Кутня [302], О. І. Леута [313]. Однак диференційні ознаки цих предикатів нечітко визначені. Г. В. Кутня однією з ознак предикатів процесу

називає контральованість / неконтрольованість ситуації, пов'язаної з кількісними та якісними змінами суб'єкта: *Город* ***глушіє…*** (Л. Костенко); *Люди* ***закам'яніли*** (В. Винниченко) [302, с. 6].

Дієслова зі значенням процесуальності можуть вказувати на: а) процеси, які пов'язані з природним середовищем; б) процеси, що характеризують неживі предмети; в) процеси, що характеризують живих істот [313, с. 134].

Поняття процесу ґрунтується на різних фізичних або психічних змінах у темпорально-просторових координатах і стосується живої й неживої природи, відображає ситуації, як сприймає мовець ці зміни в часі і просторі та з власного погляду. За цією ознакою поняття процесу зближується з поняттям стану.

Дієслова зі значенням процесу характеризують особу за такими ознаками, як:

- допомога суб'єкта об'єктові, напр. *: Люта звірина і та своїх дітей доглядає та* ***виховує*** (Панас Мирний); *Вона, Денисе Івановичу,..* ***виходжувала*** *навіть таких, які однією ногою в могилі стояли* (М. Стельмах);
- діяльності особи для досягнення впливу на когось, напр.: *Мов учора було: батько з моїми братами молоточками постукують, а той* [сусід] *вголос «Тараса Бульбу»* ***вичитує*** (С. Васильченко);
- розумової діяльності суб'єкта, напр.: *Він* [Павлик] *уже до тисячі* ***вичислить*** (К. Гордієнко); *Попов любив* ***вишукувати*** *хитромудрі словечка й факти, щоб блиснути ними* (О. Бойченко); *Сам каган Симеон був високоосвіченою людиною, знав мови,* ***вивчав*** *багато наук, наповнив палати своїх теремів книгами* (С. Скляренко);
- очікування суб'єктом чогось упродовж тривалого часу, напр.: *То здобичники..* ***вичікують*** *слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутися на табір* (М. Коцюбинський);

- результативний тривалий процес, напр.: – *Не плач, мамо, – каже старший син. – Як хазяїн* ***вишукається****, я знов служитиму* (Марко Вовчок).

Стосовно зміни у навколишньому середовищі розрізняємо:

- перебіг спостережуваних процесів у природному середовищі, напр.: *Пусто, глухо,* ***згасали*** *По всіх вікнах огоньки* (П. Грабовський);
- процес зміни зовнішнього вигляду об'єкта під впливом чогось, напр.: *Чорнило* ***вицвітає*** *від часу, повітря і сонця* (С. Скляренко);
- зміну якості об'єкта внаслідок тривалого процесу, напр.*: Виступати з непродуманою промовою, – це однаково, що пригощати людей вином, яке ще не* ***вибродило*** (М. Руденко);
- втрати з часом почуттів, напр.: *Я гадаю так, Що це життя вояцьке в чистім полі* ***Вивітрює*** *кохання в козака* (В. Самійленко).

Дієслова процесу відрізняються від дієслів стану за ознакою темпоральності та реалізують кілька сем:

1) тривання процесу впродовж певного часу, напр.: – *Не слід їм, вітре, догоджати, Бо що вони за Квіти, треба знати? Ще тиждень* ***поцвітуть****, А потім і посхнуть* (Л. Глібов);
2) тривання процесу в часі, напр.: *Матіола* ***квітла*** *на грядках.. І лила лукаво-ніжний пах* (М. Рильський);
3) поступове завершення процесу, напр.: *Пусто, глухо,* ***згасали*** *По всіх вікнах огоньки …* (П. Грабовський).

Компонент «розвитку» дієслів процесу передбачає поріг предикатної ознаки, незалежно від видового значення дієслова. Оскільки суб'єкт процесу пасивний, скерованість на межу в аналізованих дієсловах є іманентною властивістю. Цим вони відрізняються від дієслів дії, у яких така ознака зумовлена дією суб'єкта на об'єкт.

2.3.3. Дієслова на позначення динамічного стану

Окрему семантичну групу становлять дієслова із семантикою динамічного стану істот та фізичного стану природи.

Вони називають ознаки, властивості, яких надають субстанціям як іманентно їм притаманні, що не виходять за межі суб'єкта і не охоплюють своїми властивостями інших реалій.

В українському мовознавстві, користуючись набором дихотомічних сем «особа / неособа», «стан зовнішній / стан внутрішній», «стан фізичний / стан психічний», що виступають як диференційні ознаки, О.І. Леута виділяє дві семантичні підгрупи дієслів стану − дієслова внутрішнього стану та дієслова зовнішнього стану. На думку вченого, семантика дієслів внутрішнього стану властива дієсловам психічного стану (*блаженствувати, вередувати, благоговіти, жаліти, скучати, сумувати, соромитися, тужити, хитрувати* та ін.) та дієсловам фізичного стану (*лихоманити, марити, мовчати, спати, терпіти, треміти, хворіти* та ін.). Семантика зовнішнього стану властива дієсловам існування *(зимувати, ледарювати, ночувати, розкошувати, таланити фортунити та ін*.), дієсловам локальної характеристики (*висіти, звисати, сидіти, стирчати, лежати, прилягати, стояти, стриміти, височіти* та ін.); дієсловам кольорової кваліфікації (*багряніти, голубіти, зеленіти, жовтіти, біліти, чорніти, червоніти, золотитися, сіріти, рум'янитися* та ін.) [313, с. 22.]

Дієслівну семантику стану, окрім лексем на позначення фізичного, фізіологічного та психічного стану суб'єкта, за словами А. П. Загнітка, мають дієслова поведінки (*безчинствувати, вередувати, капризувати, коверзувати, сваволити, химерувати), звучання (барабанити, галасувати, гудіти, дзвеніти, дзижчати, кричати, репетувати, шелестіти, шуміти), буття (бути, жити, зароджуватися, існувати, стояти) і функтивні дієслова (горіти, йти, працювати (годинник), кипіти, накрапувати, світити, текти*) [193, с. 192]. У загальній системі предикатів дослідник виділяє в окремі підкласи предикати процесуальні (*Йде дощ; Віє вітер*), предикати існування

(*Книги є*), предикати стану (*Хлопець хворий*), предикати володіння, належності (*Батько має будинок*), предикати місцезнаходження або статальної локалізації (*Хата знаходиться в саду*); предикати якісної характеристики (детермінації) (*Хлопець косить. Хлопець кривуляє // Хлопець косий. Хлопець кривий*), предикати відношення (*Батько любить дітей*) [193, с. 212 – 213]. Дієслівні предикати стану, на думку І. Р. Вихованця, утворюють периферію предикатів стану й охоплюють власне-дієслова типу *любити, кохати, ненавидіти, знати, вірити, думати*, що не виражають значень дії або процесу [108, с. 101]. Розширюють коло предикатів дієслова, які відтворюють відповідний стан людини, Т. Є. Масицька та М. В. Мірченко. Вони зараховують до їхнього складу лексеми на зразок *бентежити, відревнувати, кохати, любити, мріяти, ненавидіти, покохати, полюбити, ревнувати, розкохати, розлюбити, розхвилюватися, хвилюватися* тощо [329, с. 38; 356, с. 120].

Дієслова стану передають:

1) позитивне ставлення одного суб’єкта до іншого, напр.*:* [Любов:] *Він* [татко] *не виховував мене, він просто* ***любив*** *мене. (Зітхає). Люблю тебе,* **милуюся** *тобою* (Л. Костенко);

2) зміну внутрішнього стану людини, напр.: *Випивши до денця склянку каламутного самогону, Ярошенко враз* ***повеселішав*** (В. Речмедін);

3) стан душі суб’єкта, напр.: *Душа* ***марніла,*** *як зів'яле клечання* (Л. Костенко);

4) зміну стану природи, напр.: *Зорі* ***викльовуються***, ***висипають*** *на небі – умиті, врочисті, рясні* (Ю. Яновський); *– А по кількох роках гать вирвало, річка* ***поменшала****, земля* ***просохла,*** *і їм* [будякам] *не стало роздолля. І вивелися* (І. Франко);

5) зміну стану об’єкта:

а) смакових властивостей, напр.: *Мало не третю частину кімнати займало величезне, широке ліжко..; другу третину – два поруч*

поставлених стола, де ***вичахали*** *уготовлені до торгу пряники* (Л. Яновська);

б) температурних властивостей, напр.: *Тривожні погляди розпливалися в зелених просторах. Поблискували хліба,* ***вивітрювалася*** *волога* (К. Гордієнко).

На думку деяких дослідників, такі дієслова утворюють проміжну (синкретичну) групу, що поєднує більшою чи меншою мірою ознаки дієслів процесу та дієслів стану.

Відчуття людиною фізичного стану може передавати вона сама за допомогою дієслів типу *болить, коле, ломить, нудить, морозить, пече, ниє і под.*, напр.: *Щось* ***болить*** *голова; Ой* ***коле*** *в боці! Зранку* ***нудить*** *мене,* ***ниє*** *серце, то* ***морозить****, то* ***попустит****ь трохи* (Укр. народна творчість). Так само мовець повідомляє про стан іншої людини у певний період, використовуючи двоскладні або односкладні структури речення, пор.: *У* ***матері болить голова*** *цілий день;* ***Зранку її нудить****; У* ***брата*** *ще* ***ниє*** *і* ***щемить рана***. Значення предиката стану, вираженого головним членом односкладного безособового речення, представлене як динамічна ознака своєрідно – як деміпасивна. Але дієслова зі значенням зміни відчуття свого (чийогось) стану особи з якоїсь причини, під впливом негативних дій збоку іншої (інших), що викликають бурхливу реакцію, виражають динамічну ознаку. Семантика таких дієслів пов'язана із семантикою дієслів фізичних процесів, але як вираження реакції людини на якусь дію, подію, напр.:. *Еней піджав хвіст, мов собака, Мов Каїн,* ***затрусивсь увесь*** *...; Чого* ***сумує*** *пан Еней ... / Дідона гірко* ***заридала****, / із серця аж волосся* ***рвала*** */ І* ***закраснілася****, мов рак /* ***Зациналась, посатаніла,*** *Неначе дурману з'їла...; Прибіг к троянцям,* ***засапався****, /* ***Немов в поту****, як би купався; Дідона* ***тяжко зажурилася****, / Ввесь день не їла, не пила: /* ***Все тосковала****,* ***все нудилась****, /* ***кричала, плакала,*** *ревла;... І Ганна що їй не робила, / Ніякої ради не дала, / Сама з царицей* ***горювала****, / І сльози рукавом втирала, / І* ***хлипала*** *собі в кулак* (І. Котляревський). Значення це психічного стану об'єктивується то як вияв

фізичних процесів як зовні виражених (*затруситися, почервоніти, збліднути, засапатися, засатаніти* та ін.), то як внутрішніх переживань – психічних (*сумувати, горювати, затоскувати, занудьгувати* та ін.), ступінь вияву яких передають обставинні детермінанти (*враз, увесь, уже*), і обставини часу, причини, а також дієслова із семантикою сприйняття зором, на слух, на інші відчуття. Важливу роль виконують також фразеологічні вирази, напр.: *Уже він начинав* ***боятись****, /* ***На всі чотири озиравсь****; Вулкан – коваль тогді трудився, / Зевесу блискавку кував, /* ***Уздрів*** *Венеру –* ***затрусився****, / Турк зирк – і бачить пред собою / Присяжного свого врага … /* ***Осатанів і затрусився****, /* ***Холодним потом весь облився****; Енея очі запалали, / Уста од гніву* ***задрижали****. / Весь зажарівсь, мов жар* (І. Котляревський).

У таких уживаннях дієслів спостерігаємо явище накладання сем: з одного боку семантика категорійності, а з іншого – емоційності, раптової зміни психічного стану, пор.: *Остап кричав* (дієслово мовлення)*; Остап раптом скрикнув. І замовк* (стан афекту).

2.4. Аспектуальність і категорія виду дієслова

До характеристики частин мови як лексико-граматичних класів слів, крім статусу лексичної семантики, обов’язковим показником їх є морфологія слова, орієнтована на синтаксичну функцію [427, с. 3]. Орієнтація слова на виконання синтаксичної функції в реченні закладена в парадигмі форм змінюваної частини мови, що відображає семантику її граматичних категорій. За словами Ю. С. Степанова, протиставлення субстанції та акциденції, що тримається на розрізненні суб’єкта і предиката (підмета і присудка, теми і реми), лежить в основі розмежування предикативних та ознакових слів [444, с. 21]. Це розмежування закладене в граматичних категоріях дієслова, відмінних від граматичних категорій іменника та інших частин мови, зокрема й прикметника, що виражає статичну ознаку предмета.

Граматичні категорії дієслова в українській мові спрямовані на вираження його функцій у реченні та семантико-синтаксичних відношень у плані відображення об'єктивної дійсності. І. Р. Вихованець за ознакою семантичної мотивованості виділяє дієслівні морфологічні категорії часу, способу та виду, а інші – особи, числа та роду, що не мають семантичної мотивації, а зумовлені відповідними категоріями іменника, характеризує як невласне-дієслівні, орієнтовані на вираження зв'язків і відношень з іншими словами [103, с. 89]. Вони мають похідний характер: транспоновані в дієслово від іменників [103, с. 104 – 107]. Щодо категорій перехідності – неперехідності й стану, то вони не входять до морфологічної парадигми, оскільки відображають валентні характеристики дієслова, пов'язані з їхньою семантикою та роллю в реченні.

У структурі речення словоформи дієслова займають позицію предиката, який пов'язується із суб'єктною синтаксемою, координуючись за семами граматичних категорій як виразників значень: персональності (особи), статі (роду), кількісності (числа), що взаємодіють із категоріями синтаксичними – предикативності, модальності, часу, суб'єкта та об'єкта. Категорія виду відображає ядерну семантику поняттєвої категорії аспектуальності.

У сучасному мовознавстві загальноприйнятим є положення, що категорія виду – це морфологічна категорія, граматичне значення якої входить до лексичного змісту дієслова, тобто до його лексичної семантики, як обов'язкова вказівка на внутрішню межу дії на опозиції результативність / нерезультативність, цілісність / нецілісність.

Традиційно увагу мовознавців привертають лексико-граматичні класи дієслів, зокрема з погляду категоризації їхньої граматичної семантики. В українському мовознавстві засади семантичного дослідження лексики закладені ще в працях О. О. Потебні, який уперше висловив думку про розрізнення виду і способів дієслівної дії, зазначивши, що граматична форма

є елементом значення слова, але в слові все залежить від уживання в мовленні [412, с. 46].

Вагомим теоретичним підґрунтям для дослідження лексико-граматичних категорій українського дієслова та категорії аспектуальності стали праці українських (О. О. Потебні [400], О. С.Мельничука [351], В. М. Русанівського [412], І. Р. Вихованця [103], О. І. Бондаря [70], К. Г. Городенської [134], А. П. Грищенка [454], А. П. Загнітка [179], М. Я. Плющ [385; 389], С. О. Соколової [433], М. В. Мірченка [356], М. І. Калька [245], О. І. Леути [313] та ін.), російських (В. В. Виноградова [96], Ю. С. Маслова [331], І. І. Мєщанінова [353], Ю. Д. Апресяна [28], Н. С. Авилової [4], О. В. Бондарка [72], М. Я. Гловинської [125], А. М. Ломова [317], О. М. Соколова [435], В. С. Храковського [482], О. В. Падучевої [372] та ін.), а також західноєвропейських і американських (З. Вендлера [575], А. Барентсена [51]) лінгвістів.

Трактування аспекуальності і виду представлено в концепції темпоральних полів українського лінгвіста О. І. Бондаря [70]. Підґрунтям його теорії та функційної граматики загалом, а аспектуальності зосібна, є теоретичні напрацювання фундатора російської аспектології Ю .С. Маслова [331], О. В. Бондарка [73], М. О. Шелякіна [497], О. М Соколова [430], О. М. Ремчукової [407], О. В. Петрухіної [375].

У сучасному зарубіжному мовознавстві активно досліджують типологію виду на основі польового підходу, висувають нові ідеї. Так, К. В. Чвані вважає, що вид не є дієслівною категорією, обмеженою єдиною бінарною опозицією, а становить собою семантичне поле, яке містить ознаки вищого рангу, ніж частини мови, зазначивши: «Якщо зняти частини мови з їхнього «п’єдесталу» та надати їм підрядного, нижчого статусу, то це вможливить виявити загальний набір семантично подібних ознак і надасть додаткові можливості для опису внутрішніх та міжмовних «семантичних полів» чи історичного пояснення «граматикалізації» або «лексикалізації» [485, с. 420]. Дослідник розглядаючи теорію виду в мові, вважає, що ця

категорія складається з двох незалежних компонентів: ракурсу та ситуаційного типу, кожен із яких представляє семантичну концептуальну категорію і репрезентований у лінгвістиці як окрема категорія. «Перфективи позначають закриті події, уводячи в поле зору початкову та кінцеву точки у схемі ситуації. Імперфективи позначають відкриті події, оскільки вони не вводять у поле зору кінцеві точки схеми ситуації» [485, с. 421].

У працях когнітивістів сутності слов'янського дієслівного виду кваліфіковано на основі протиставлення двох типів знань про світ, тобто двох типів картин світу: 1) безпосередньо спостережуваної, яка подана у відчуттях, і 2) структурованої, концептуалізованої картини, що базується на умовиводах та абстракції, частково, у межах цього підходу створені «ментальна» [537; 538] та «дейктична» [279, с. 49 – 61] теорії дієслівного виду.

У «Ментальній граматиці» П. Дурст-Андерсена слов'янський вид визначено як пропозиційно-семантичну категорію, що оперує базовими пропозиційними структурами [538]. Учений наголошує, що в різних мовах дієслова типу *сидеть, работать, убить, sil, work, kill* взаємопов'язані не тільки з відповідною ідеєю, але й з образом (подібно до імен на зрозок *проигрыватель, дом, recoder, house*, вибудованим на відповідностях між фігурою та фоном (figure-ground). Образний фрейм, створюваний дієсловом, автор називає *базовою ситуацією* (ground-situation), а поняттєвий фрейм – базовою пропозицією (ground-proposition) та на основі цих понять будує аспектуально релевантну класифікацію дієслів. Статальні дієслова російської мови *сидеть, стоять* і под., що позначають стан, створюють прості стабільні образи, а *стучать, идти, ходить,* що є дієсловами динамічної діяльності, створюють нестабільні образи. Загалом ті чи ті образи представляють гомогенні ситуації і є дієсловами «недії» (non-action verbs). Дієслова дії на зразок російських *дать / давать, открыть / открывать* мають дві базові ситуації та дві базові пропозиції: діяльність і стан [537, с. 58]. П. Дурст-Андерсен розглядає дієслова дії як конструкти, що не мають денотата в

реальному світі. Дієслово *доконаного виду* (ДВ) представляє позначувану ситуацію як подію, тобто як статичну ситуацію, зумовлену попередньою діяльністю, а дієслово *недоконаного виду* (НДВ) ту саму ситуацію представляє як діяльність – процес, який сприяє цій події. НДВ пов'язаний з подіями, які спостерігаємо, тому що тільки діяльність (activity) або стан (state), виражені дієсловами НДВ, можуть бути подані у відчуттях, спостережувані, тоді як дієслова ДВ виражають події, які безпосередньо спостерігати не можна, це вже своєрідні конструкти (пор. *уложить*), у яких встановлені причинові зв'язки між спостереженим станом (пор. *лежать*) та попередньою діяльністю (пор. *укладывать*). На думку вченого, дієслова дії НДВ (на зразок *укладывать*) також виражають концепт-конструкт, оскільки позначають спостережену діяльність, яка сприймається як причина майбутньої ситуації стану (*лежать*) [537, с. 58 – 62]. На цій підставі він робить висновок, що в основі аспектуально релевантної типології дієслів слов'янських мов лежить перцептивне поняття зображення, картинки (a perceptual notion of picture), яке може бути двох типів – стабільне та нестабільне, співвіднесені зі станом та діяльністю. Видові відмінності простежуються в межах пропозиційних структур, створюваних дієсловами дії: видові пари на зразок: рос. *открыть / открывать* виражають два аспекти, два сприйняття того самого концепту – дії, причому ДВ представляє ситуацію як подію, НДВ – як діяльність, саме за допомогою акціональної деривації – делімітативного, інхоативного, пердуративного способів дії [537, с. 65]. Ця теорія, на думку О. В. Петрухіної, пояснює лексичну тотожність членів видової пари, їхню здатність до взаємозаміни у відповідних типах контексту [375, с. 46].

На думку А. В. Кравченка, опозиція ДВ та НДВ відображає «контраст між двома типами знань та подій: феноменологічним на основі індивідуального чуттєвого досвіду та структуральним знанням, що базується на абстракції, … спостережені події протиставлені подіям, референція яких не пов'язана із вказівкою на спостерігача» [279]. Таке визначення, за

О. В. Петрухіною, прямо протилежне інтерпретації когнітивної сутності видів у теорії П. Дурст-Андерсена, воно ґрунтується на традиційній аспектології зв'язку ДВ з одиничними та локалізованими на часовій осі ситуаціями, а також здатності НДВ вільно вживатися як щодо локалізованих, так і до нелокалізованих дій і для аналізу змістової сутності видів у слов'янських мовах. Дослідниця наголошує, що когнітивний підхід не заперечує положення попередніх досліджень аспектуальної семантики, які базуються на таких важливих онтологічних характеристиках дії, як параметри її перебігу в часі. На думку О. В. Петрухіної, традиційна аспектологія та когнітивно орієнтований підхід до вивчення слов'янського виду принципово не суперечать з'ясуванню моделі розподілу дії в часі [375, с. 37]. Лангакер уважає, що оскільки семантичне поле дієслова формують процеси, то концептуалізація їх багато в чому визначена концептуалізацією темпорального розвитку ситуації – темпоральним профілем процесу [560, с. 44]. Отже наголошено, що вид як одна з основних категорій слов'янських мов тісно пов'язаний з категорійною семантикою основного ознакового слова – дієслова, як процесуальна ознака за перебігом у часі – внутрішнього часу за перебігом процесу.

Іншу інтерпретацію російського виду запропонував А. М. Ломов, який визначав вид як «кваліфікатор буття», що вказує на «те, як існує в часі семантичний об'єкт, або як представляє субстанційний компонент загалом (в односкладних реченнях), чи один з елементів цього компонента – присудок (у двоскладних реченнях)» [317, с. 57]. У цій теорії обґрунтовано темпоральну модель, але не дії, а «буття», що виводить вид за межі дієслова.

Цікаві міркування А. Мейє з приводу вивчення семантики дієслів слов'янських мов, зауваживши, що: «Вивчати слов'янське дієслово, незважаючи на префіксальні форми, – це означає займатися абстрактними судженнями, віддаляючись від реальних фактів мови» [349, с. 235 – 237]. Використання різних префіксів, на його думку, дозволяє слов'янським мовам надавати дієсловам, крім видового значення, різних оцінних, експресивних

відтінків. Зокрема дієслова недоконаного виду не завжди набувають значення доконаного виду тільки завдяки приєднанню префікса. Цієї ж думки дотримується І. Р. Вихованець, зосереджуючи увагу на внутрішньовидових, формально виражених й успадкованих від глибокої давнини відмінностях, що репрезентують відношення дії до її завершення в часі, до її перебігу, тривалості, спрямованості / неспрямованості руху, поступового переходу з одного стану до іншого тощо [105, с. 263]. Про те, що префіксальні дієслова можуть виражати і недоконану дію, писала і М. Я. Гловінська [125, с. 174].

У працях Ю. С. Маслова, наголошено на тому, що всі «аспектуальні значення, які виступають у ролі категорійних компонентів лексичного значення дієслів, становлять систему аспектуальних класів і підкласів дієслівної лексики» [331, с 10 – 11]. Аспектуальні класи частково накладаються один на одного і подрібнюються на аспектуальні підкласи, або так звані способи дії. На думку Ю. С. Маслова, лексеми різних способів дії (в українському позначенні – родів дії) – це завжди різні дієслова і частіше вони позначають об'єктивно різні дії. Видові ж форми загалом позначають абсолютно тотожні дії [331, с. 10 – 11].

Динамічність, темпоральність та процесуальність як невід'ємні ознаки дієслова назвав свого часу і Є. К. Тимченко, визначивши дієслово («часівник») як частину мови, що виражає «чинність», корелятами чого в сучасній аспектологічній метамові є «діяльність», або «процес» [463, с. 14]. Таке трактування ґрунтується на аристотелівському визначенні дієслова як частини мови, що позначає час – міру руху і спокою [33, с. 94 – 153].

О. В. Бондарко, характеризуючи модель функційної граматики, зазначає, що для неї особливе значення має питання «як побудована сфера функцій, сфера функціонування», для з'ясування якого пропонує вивчення системи семантичних категорій та мовне вираження їх. Концептуальною засадою моделі такої граматики він уважає *семантичну категорію*, *семантичне поле і категорійну ситуацію.* За його визначенням, «функційно-

семантичне поле (ФСП) – це семантична категорія, розглядувана в єдності із системою засобів її вираження в конкретній мові» [75, с. 289]. Хоч ФСП пов'язане з категоріями мислення, а через них і з реальною дійсністю, але такі єдності (угруповання) є мовними, і не тільки за формальним вираженням, але й за змістом кожного із засобів. Причому ФСП пов'язане з динамікою мови, відображає реальні процеси мисленнєво-мовленнєвої діяльності людей. Це означає, що в теорії О. В. Бондарка «мовна парадигматична система ФСП співвідноситься з їхньою проекцією на висловлення – аспектуальними, таксисними, модальними, кваліативними, локативними, буттєвими, посесивними та іншими категорійними ситуаціями» [75, с. 290 – 291].

Вид дієслова в українській мові трактують як морфологічну категорію дієслова, реалізовану в системі протиставлених одна одній форм доконаного і недоконаного виду чи в зіставленні різних дієслів, об'єднаних у видові пари. Категорія виду виражає перебіг дії з огляду на її цілість / нецілість, процесуальність / непроцесуальність та деякі інші семантичні ознаки. В. М. Русанівський характеризує вид як специфічну категорію у слов'янських мовах. На його думку, у давній слов'янській прамові дієслова розрізняли з погляду односпрямованості чи різноспрямованості дії, означеності чи неозначеності. Пережитком цього давнього праіндоєвропейського протиставлення дієслівних основ у всіх сучасних слов'янських мовах є невелика група дієслів руху й переміщення, у якій слова з тим самим коренем об'єднані в пари за ознакою «односпрямованість / різноспрямованість» або «нерозчленованість / розчленованість» [412, с. 24]. Учений зазначає, що кожна дієслівна форма в певному контексті виражає значення доконаного чи недоконаного виду, у якій втілено одну з найсуттєвіших рис дієслівності – вираження динамічної ознаки або в процесі її розгортання, становлення, або цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на вичерпне здійснення [412, с. 216 – 217]. Категорія виду відображає одну з найхарактерніших структурно-семантичних особливостей

слов'янських мов, із формально-граматичного погляду ґрунтуючись на взаємному протиставленні форм доконаного і недоконаного виду в межах дієслівної лексеми. Дослідник не заперечує діаметрально протилежних поглядів на статус категорії виду, зокрема Л. А. Булаховського, який визначив як словотвірну категорію [81]. В. М. Русанівський поділяє думку щодо поділу дієслів на парновидові, двовидові й одновидові, виділяючи серед одновидових такі, що мають спеціальні показники родів дії – префікси та суфікси, уперше в українській аспектології торкається проблеми взаємозв'язку виду і лексичного значення дієслова, одним із виявів чого вважає можливість безпрефіксних імперфективів співвідноситися за видом одночасно з кількома префіксальними перфективами [412, с. 68 – 72]. Важливо зазначити, що хоч праці В. М. Русанівського написані в аспекті формально-граматичної парадигми, у них відчутно помітний крок у бік функційно-категорійної, що продовжено у працях М. І. Калька [245, с. 25] і словотвірно-категорійної – у працях І. Р. Вихованця [105, с. 93], К. Г. Городенської [136, с 227].

З'ясовуючи специфіку видової опозиції дієслова, І. Р. Вихованець зазначає, що в семантичному плані на парадигматичному рівні лежить стосунок грамем до диференційної семантико-граматичної ознаки цілісності дії. Різна орієнтованість видових форм до ознаки цілісності формує привативну опозицію грамем. Маркованим членом опозиції є доконаний вид, немаркованим – недоконаний. Маркований доконаний вид завжди виражає ознаку неподільної цілості дії. Немаркований недоконаний вид у різному контекстуальному оточенні стосується або ознаки процесуальності, або ознаки цілісності. Отже, на думку дослідника, семантичну структуру категорії виду визначають дві диференційні ознаки – цілість і нецілість дії [105, с 93].

А. П. Грищенко характеризує категорію виду як несловозмінну морфологічну категорію, яка ґрунтується на протиставленні двох значень: 1) повністю реалізованої, обмеженої граничним виявом, цілісної

процесуальної ознаки; 2) неповністю реалізованої, не обмеженої граничним виявом, нецілісної процесуальної ознаки [454, с. 408] і зазначає, що цю дієслівну категорію неможливо розглядати без дослідження внутрішніх семантичних засад видових відмінностей – способів (родів) дієслівної дії [494, с. 409].

На думку М. І. Калька, вид не належить ні до словозмінних, ні до класифікаційних категорій. Із позицій традиційного поділу він має лише репрезентації, співвідносні з відповідними їхніми виявами. «Обслуговуючи окремі значеннєві варіанти дієслова, – зазначає автор, – вид є категорією особливого, конгломераційного зразка, що передбачає поєднання словозмінних та класифікаційних виявів у межах однієї полісемічної лексеми» [245, с. 36].

Подвійний статус категорії виду як граматичної (морфологічної) категорії ґрунтується на протиставлені значень обмеженості / необмеженості, результативності / нерезультативності дії, процесу, тривалості стану. Інші спектри аспектуальної категорійності дієслів, представлені словотворчими засобами, є невидовими парами, а переважно одновидовими, хоч утворені від спільного кореня (чи тієї самої твірної основи). М. Я. Плющ уважає, що класифікаційна функція категорії виду як ядерної семантики категорії аспектуальності реалізується на лексичному рівні також у родах дієслівної дії, які мають нашарування кількісних, темпоральних, оцінних, емоційних, експресивних (конотативних) значень. У лексикографічному потрактуванні, на її думку, одновидові префіксальні дієслова доконаного виду треба подавати окремою словниковою статтею, а можливу форму – на другому місці (наприклад: *сохнути – висохнути* (видова пара – перфективація), *засохнути – засихати* (видова пара – імперфективація); *розсміятися* – одновидове дієслово) [385, с. 245 – 250].

Різні погляди на категорію виду висловлювали зарубіжні лінгвісти, характеризуючи її або як словозмінну морфологічну [96, с. 395; 125, с. 111], або як класифікувальну категорію [4, с. 41; 372, с. 85; Леман 1997, с. 54], або

як категорію змішаного словозміно-класифікувального типу («непослідовно корелятивну») [331, с. 181 – 183; 72, с. 76; 317, с. 18 – 20]. Багатопланова категорія виду, яка пронизує дієслівні системи слов'янських мов, тісно пов'язана з граматичною, словотвірною, лексичною системами, але це не означає, що для її інтерпретації не можна не використовувати логічну категоризацію відношень**,** зокрема за ознаками віднесення виду до того чи того типу мовних категорій. У цьому аспекті на особливу увагу заслуговує питання об'єктивації категорійної семантики аспектуальності в особливих класах слів – родах дієслівної дії.

2.5. Роди дієслівної дії як лексико-семантичні та граматичні класи аспектуальних дієслів

Розмежування предикатів має давню традицію. Мовознавці, покликаючись ще на Аристотелеву класифікацію, визначали критерії для виділення тієї чи тієї групи ознакових слів. У логіко-лінгвістичній інтерпретації ототожнюють їх із предикатами як знаками вираження дій, процесів, станів, відношень, орієнтуючись на виділені давньогрецьким філософом три основні категорії, що охоплюють зв'язки реального світу: сутності, стани і відношення. Логічна сфера «стану речей» універсальна для всіх мов, але наповнюється реальним змістом у кожній окремій мові своєрідно, ґрунтуючись на тісному зв'язку мовних функцій і значень поняттєвих (семантичних) категорій, виражена в лексичній, морфологічній і синтаксичній системах.

Виділення в структурі знака субстанційних та несубстанційних сем є підґрунтям для аналізу значення і функції будь-якого предиката. Синтез їх визначає синтаксично релевантні ознаки предикатних слів. Неоднозначні погляди на аналіз ознакового слова зумовлені складністю проблеми ознаковості у виділенні частин мови та залежить від аспекту дослідження – семантичного, ономасіологічного, комунікативного чи власне синтаксичного. Особливості ознакових слів пов'язані з функцією предиката, відмінної від

субстанційних компонентів у структурі знака. Дослідження ж ознакової синтаксеми з позиції структури речення пов'язане зі змістовим планом синтагми, тобто субстанційними семами.

Несубстанційні семи в структурі ознакового слова (предикатного знака) представлені його морфологічними та лексичними особливостями функцією (призначенням) у структурі речення – бути предикатом. Центральне місце в системі частин мови із цією функцією посідає дієслово, що реалізує себе в категоріях темпоральності та аспектуальності. Якщо в першій із них зосереджені «зовнішні» характеристики загального часу, то в другій – часові особливості дії, а саме: характер перебігу її в часі.

На характеристику предикатів за аспектуальною ознакою «часової протяжності» дієслів указував З. Вендлер [575]. Згрупувавши предикатні значення, залучивши основні ознаки дієслів у цій функції і виділивши основні критерії для оцінювання таких одиниць, що виявляють можливість уживатися без указівки на внутрішню межу (в недоконаному виді) та здатність поєднуватися з обставинами часу (на зразок *через дві години*), або одиниць, що виражають внутрішню межу (у доконаному виді), З. Вендлер схематично передав аспектуальні ознаки дієслів: подільності на фази (– +), скерованість до внутрішнього порогу (– +), або тривалості (– +).

Зарубіжні та українські мовознавці у класифікації предикатів зосереджують увагу на таких диференційних ознаках, як: динамічність / статичність та активність / пасивність. О. Н. Селіверстова вказує також на «фазовий характер існування», притаманний предикатам «дії», «процесу», «стану», на відміну від «якості» [418, с. 86]. Н. М. Арват виділяє в межах семантичних предикатів («статальних» та активних) окремі підгрупи [32]. Предикатна типологія І. Р. Вихованця базується на залученні і часових, і субстанційних характеристик з опорою на другу. Важливе місце в ній відведено предикатові та іменниковій синтаксемі в семантико-синтаксичній структурі речення. Він виділяє шість типів предикатів – дії, процесу, стану, якості, локативного стану та кількісного стану [105, с. 250]. Але основні типи

предикатів можуть субкатегоризуватися. У кожній групі предиката є окремі лексико-семантичні підгрупи. Наприклад, у семантиці предикатів стану виділяють фізичний, психічний, емоційний, інтелектуальний, буттєвий та інші, що по-різному конкретизує набір таких груп. Пор.: ознака «чуття» об'єднує часткові ознаки відчуття, бажання, сприйняття, уваги, емоцій, переживання [87, с. 32 – 49.].

Конкретизація дієслівних предикатів можлива і за категорійною семантикою аспектуальних класів – *родів дієслівної дії*. На матеріалі української мови їх досліджено в працях В. М. Русанівського [412], А. П. Грищенка [454], А. П. Загнітка [191], М. Я. Плющ [385], Н. М. Мединської [335], О. М. Попенко [396], Г. П. Серпутько [420], Т. К. Денисюк [163] та ін. Дослідники категорії аспектуальності (С. О. Соколова [435], М. І. Калько [245], А. П. Загнітко [198], О. В. Кульбабська [294] та ін.) наголошують на зв'язку цієї категорії зі словотвірними процесами. Субкатегоризовані групи в такому потрактуванні витлумачують як об'єднання семантично споріднених і морфологічно однотипних лексико-морфологічних розрядів дієслів. На думку А. П. Загнітка, роди дії можна вважати підгрупами аспектуальних класів, оскільки вони вказують на особливості перебігу дії в часі. Ця внутрішня ознака дії тісно пов'язана зі словотвірною активністю мовних одиниць – їхній поняттєво-акціональний статус моделюють афікси [191, с. 213]. На цій підставі значення родів дії тлумачать як похідні від первинних лексико-семантичних ознак, так званих «Т-категорій» [372, с. 103]. Наприклад, дієслівні словоформи *почитати, перечитати, прочитати* відображають різні аспекти дії (кількісно-якісні виміри) інваріанта *читати*. Семантику інтенсивності дії можуть реалізувати такі роди дії, як: термінативно-інтенсивний *(вимотатися, виморитися);* кількісно-інтенсивний *(виблагати, вимолити);* результативно-інтенсивний *(видушити, вимордувати);* квантитативний *(розбундючитися, розбешкетуватися);* однократний *(куснути, рубонути).* Проте в лінгвістів немає одностайної думки щодо

виділення кількості угруповань дієслів на підставі спільності лексичного, граматичного та словотвірного значень, недостатньо вивчена проблема ускладнення дієслівної семантики. Відомо, що О. О. Потебня, розкриваючи механізм вираження думки в слові, зазначив: «Граматична форма є елементом значення слова, але в слові все залежить від уживання в мовленні» [400, с. 39]. У сучасних дослідженнях спостерігаємо намагання вчених дати теоретичну інтерпретацію семантики, яку позначають терміном роди (способи) дії. В аспектуальному плані дослідженню підлягають окремі лексико-семантичні розряди дієслів, їхня структурна організація та функціонування в актах мовлення. Якщо такий зміст традиційно розглядали як варіативні значення граматичної категорії виду (А. Мейє [Мейє 1951], О. О. Шахматов [494], Л. В. Щерба [506]), то в сучасній лінгвістиці його кваліфікують як особливу семантику, що властива насамперед одновидовим дієсловам (О. В. Бондарко [71], Ю. С.Маслов [332], А. П. Грищенко [454], С. О. Соколова [435], А. П. Загнітко [191] та ін.). Дослідники твердять, що роди дієслівної дії однотипні за аспектуальною семантикою [71, с. 67]. Виділення їх ґрунтується на розрізненні в дієсловах видових пар та ознак за характером перебігу дії в часі, багатократності / однократності його вияву, інтенсивності, оцінки та ін.

Пошук системи в багатогранній структурі дієслова потребує дослідження категорійних аспектуальних значень з позиції лексичної, словотвірної, граматичної та функційної семантики.

У трактуванні функцій дієслова наголошують, що за допомогою категорії виду передається одна з найголовніших його властивостей як частини мови – вираження динамічної ознаки дії або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на повну реалізацію в процесі виконання [452, с. 228]. Однак утрадиційнене трактування категорії виду з погляду граматичної семантики досить суперечливе. В. В. Виноградов говорив із цього приводу: «Морфологічний механізм категорії виду складніший і різноманітніший, ніж

інших категорій дієслова. Але його малюнок німий, невиразний без висвітлення внутрішніх, семантичних засад видових відмінностей» [95, с. 5 – 23].

За основу семантичної інтерпретації категорії виду дослідники брали однократність і багатократність (К. С. Аксаков [15]), тривалість і завершеність дії (О. О. Потебня [400], Л. П. Размусен [404], В. В. Виноградов [96]). Багато з них категорію виду виходила з визначення доконаності як цілісного, замкнутого, комплексного вираження дії (Ю. С. Маслов [331], О. В. Ісаченко [223] та ін.).

В акціональності перетинаються лексичні, словотвірні та граматичні семи, між якими не завжди можна провести межу. Одні лінгвісти на перший план висувають семантику родів дієслівної дії [331, с. 204; 73, с. 122; 412, с. 217 – 218; 454, с. 411], інші надають перевагу їхній лексико-граматичній специфіці або співвідносять значення родів дієслівної дії з окремими словотвірними елементами, зараховуючи їхнє значення до словотвірної семантики [81, с. 213; 103, с. 102 – 103; 431, с. 73; 191, с. 216; 434, с. 122 – 142]. Поодинокими є розвідки, у яких роди дієслівної дії аналізують у синтаксичному аспекті [83, с. 33; 418, с. 88; 245, с. 248 – 252].

Роди дієслівної дії за вираженням категорійної семантики аспектуальності є компонентами, які поряд із видовими значеннями приєднують також інші компоненти значення, неоднорідні з ним, марковані не тільки префіксом, а й іншими засобами, зокрема й лексичним значенням багатозначного дієслова з емоційними, оцінними, експресивними та іншими конотаціями.

У 60 – 80-ті роки XX ст. префіксальний словотвір дієслів описали В. С. Ільїн [234], М. Я. Плющ [378], Н. Ф. Клименко [265], К. Г. Городенська [438]. У їхніх працях утворення дієслів за допомогою префіксів схарактеризовано як внутрішньодієслівний словотвір, за якого префікс приєднується до безпрефіксного дієслова і утворює нове похідне слово. Видову пару в гнізді префіксальних дієслів визначали за ознакою

протиставлення тільки за значенням нерезультативність (в усіх часових формах) – результативність (у минулому та майбутньому часі). Усі інші додаткові значення трактували як значення різних слів, що виражають додаткові семантичні відтінки. Зокрема, у праці В. С. Ільїна виділено кілька префіксів *(по-, на-, при-, з-, с-),* що виражають тільки видове значення [234, с. 32].

Новим кроком у з'ясуванні представлення у змісті дієслова лексичної семантики і граматичної семантики виду стало пов'язування значення переважної більшості префіксів із прийменниками, які передають разом з іменниками просторові, часові, об'єктні, розподільні значення і модифікують не тільки пряме, а й переносні лексичні значення дієслів [438]. Відповідно об'єктно-просторове значення префікса може ускладнюватися значенням інтенсивності, тривалості в часі, розподільності та ін., (напр.: *увійти – вийти, випорожнити, видихнути і видушити, вибити (усіх, одного за одним).* Досліджено префіксальний словотвір дієслів за значеннями, які передають префікси в утвореннях доконаного виду внаслідок уведення до їхнього змісту не тільки граматичного значення виду, а й вторинних лексичних значень часової характеристики дії, надмірності, негативного наслідку дії (напр.: *заговорити, засмикати, заїздити, залікувати)*, причому багато із цих значень набувають тільки префіксальні дієслова, мотивовані безпрефіксними дієсловами різних семантичних розрядів [438, с. 253 – 265]. Звернено увагу не тільки на значення префіксів, що приєднуються до безпрефіксного дієслова, а й на значення лексико-семантичної групи (мовлення, мислення, фізичної дії особи), а також позначень процесів, подій, властивостей тощо відповідних предикатів, які обирає мовець для спілкування, передання інформації. Ураховано й модифікацію основ слів (мотиваторів), утворюваних за допомогою конфіксів, постфікса *-ся*, у яких конотативні значення є наслідком взаємодії всіх наявних у слові сем, представлених словотворчими афіксами. Отже, до появи терміна *рід (дієслівної) дії* (РДД), або *спосіб дієслівної дії,* у потрактуванні категорії виду вже простежуємо це поняття як

вираження аспектуальної семантики ядерним засобом – творенням видової пари або виявом непарності – одновидового дієслова або двовидового.

Проблему родів дієслівної дії як лексико-семантичних і граматичних класів аспектуальних дієслів в українському мовознавстві досліджено в монографії С. О. Соколової «Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові» [434], яка і в попередні роки вже зверталася до окремих питань з теорії аспектуальності та видових кореляцій.

З'ясовуючи стан вивчення аспектуальних категорій в українській мові на основі сучасних підходів, дослідниця поставила за мету визначити сутність видового протиставлення і критеріїв видової парності та з'ясувати особливості родів дієслівної дії з погляду їхньої польової організації як структури категорії аспектуальності. Вона констатує: «Граматична категорія виду посідає особливе місце серед інших елементів аспектуальності, оскільки вона ґрунтується на регулярному суто граматичному протиставленні, яке може існувати за збереження лексичної тотожності» [435, с. 10]. С. О. Соколова скористалася терміном *роди дієслівної дії,* запропонованим у російському мовознавстві Ю. С. Масловим у такому потрактуванні: «Роди дії – це семантичні (саме семантичні, а не, скажімо, словотвірні) розряди дієслів… Вони не утворюють рубрик класифікації.., лежать в іншій площині, ніж види, але так чи так взаємодіють із видами [331, с. 71]. Дослідниця наголошує, що в кожній мові категорійна семантика аспектуальності об'єднується неоднаково, та й в одних мовах, зокрема в російській, вона досліджена ґрунтовно О. В. Бондарком [75], а в україністиці до цієї проблеми частково зверталися дослідники дієслова – Л. А. Булаховський [82], В. М. Русанівський [412], І. Р. Вихованець [103], А. П. Загнітко [191]. Але саме С. О. Соколова роди дієслівної дії української мови описала з погляду словотворення дієслів, висловила низку положень, які проливають світло на особливості об'єктивації їхньої семантики в дієслівній лексемі та в реченні [432; 433; 435]. Дослідниця схарактеризувала не тільки утворення за допомогою префіксів як внутрішньодієслівного словотвору, а й похідні від

основ слів інших частин мови, яким притаманний суфіксально-префіксальний, суфіксальний та суфіксально-префіксально-постфіксальний способи, унаслідок яких модифікується значення лексеми, а префікс виконує дві функції – словотвірну (надає конотативної семантики) та граматичну, що маркує дієслівний вид. На думку М. Я. Плющ, відмінність полягає саме в тому, що префікс не переводить безпрефіксне слово до іншої частини мови, а приєднується до цілого слова: *пис-а-ти → пере+писати, сид-і-ти → про+сидіти,* на відміну від суфікса, який здатний перевести основу слова з іншої частини мови в дієслово: *син-ій → син-і-ти; квіт-к-а → квіт-ува-ти; муж-н-ій → мужн-і-ти → по+мужніти.* За цією ознакою вона пропонує розміщувати їх у такій послідовності в лексикографічному потрактуванні: на першому місці за алфавітом ставити префіксальне дієслово доконаного виду (бо, за незначними винятками, воно має значення доконаного виду), а після перфектного – утворену від нього форму (імперфектну того самого дієслова, напр.: *перечитати (*від *читати) – перечитувати; пересохнути (*від *сохнути) – пересихати,* або без такої форми: *розізлити* (немає форми імперфектива (недоконаного виду) [89, с. 193 – 197].

У трактуванні родів дієслівної дії сучасні дослідники зосереджують увагу на характері твірних основ – (мотиваторів) дієслова, оскільки, як уважає С. О. Соколова, основа слова виражає лексичну семантику, на яку можуть нашаровуватися різні конотації [432, с. 42].

Багатоаспектність виявів лексичної, словотвірної та граматичної семантики у слові, якої надають афікси, спричиняє надто суперечливе сприйняття родів дієслівної дії, тому що їм притаманна архісема, яка об’єднує розряд слів, і водночас за наявності багатозначності слова окремі семи випадають, перехрещуються із семами інших розрядів. Цю проблему словотвірної і морфологічної дивергенції всебічно розглянув О. М. Соколов і на прикладах дієслівних лексем прокоментував так: «Можлива нейтралізація і перфективного значення дієслівних префіксів, які зберігають інформативність лексичного значення, що також зумовлює творення цілої

низки синонімічних пар (у цьому разі лексично повнозначний префікс приєднується до дієслова доконаного виду). Пор.: рос. *взболтнуть – взболтать, обрызнуть – обрызгать, выдернуть – выдергать*» [430, с. 187].

Різновиди нейтралізації таких опозицій, на його думку, пов'язані з морфологічними чинниками, установлювані внаслідок зворотної дивергенції, тобто такого зв'язку, «коли якість лексичної опозиції (омонімії, синонімііі, паронімії та ін.) розкривається і з'ясовується у процесі зіставлення компонентів такої опозиції з утвореннями, які мотивують основами або словами» [430, с. 187]. У наведених дієсловах протиставлені слова, утворені від дієслів тієї самої основи за допомогою різних суфіксів, де префікс у паралельному дієслові вже виконав свою функцію: утворив дієслово доконаного виду *взболтнуть (*від *болтать)* як похідне з новим значенням: виражає однократну дію суфіксом *-ну-*, а друге дієслово за допомогою суфікса *-а-* виражає аспектуальне значення «виконати ту саму фізичну дію *(болтать),* але із вказівкою на результативну дію після нетривалого часу. У першому випадкові дієсловом *збовтни* (по-українському) зі значенням «один раз і швиденько», а в другому – дієсловом *збовтай* зі значенням «виконай за кілька рухів».

Аспектуальна семантика може бути експлікована як семантична (відтінок її) і граматична (тут за характером часового вияву дії) і суфіксом, широку об'єктивацію якої виражає також контекст. Причому в такому разі відбувається взаємопереплетення категорійних значень часового перебігу дії, перебування стану, інтенсивності, міри, ступеня вияву, кількісних, емоційно-оцінних та інших чуттєво сприйнятих характеристик тощо. Очевидно, можна погодитися з думкою О. В. Ісаченка, який трактував вид дієслова з боку фазовості, кратності або кількості, оскільки ці значення семантично доповнюють семантику дієслів доконаного виду [223, с. 216]. Але доконаний вид – це завжди факт, подія, стан, ознака, що вже відбулися або результативні в процесі на майбутнє, а недоконаний вид – це дії, процеси, стани, не спостережувані мовцем зараз, у минулому, у перспективі без

указівки на результативність – як постійні (вічні), властиві комусь, чомусь взагалі в певний (внутрішній) для семантики дієслова час.

У цьому зв'язку доречне положення О. В. Бондарка про те, що граматична категорія може охоплювати не тільки опозиції, а й неопозиційні відмінності. Базою для інтеграції членів граматичної категорії (грамем) є всі значення, які вона об'єднує, зокрема й неопозитивні. Він ілюструє це положення і видовими формами дієслова, заявляючи, що якщо форма слова виражає одне значення, то вона обов'язково передбачає й інше, пов'язане з ним однорідним граматичним значенням [76, с. 33]. Так, у похідному префіксальному дієслові наявні семи, що реалізуються у висловленні як об'єктивовані значення так званих «прихованих», функційно-семантичних категорій – кількості, міри, темпоральності, оцінки, інтенсивності та ін. У певній ситуації мовлення мовець знаходить у системі мови потрібне слово, яке, відображаючи реалії, дії, стани, якості, відношення, маркує й аспектуальне значення виду, але по-різному передає їхній перебіг у часі і просторі та з погляду емоцій, оцінок, експресії. За словами В. В. Ґрещука, донедавна в дериватології недостатньо звертали увагу на твірну основу, ішлося лише про належність її до тієї чи тієї частини мови, що призводило до однобічності й неповноти пояснення багатогранності слова. На сучасному етапі спостерігаємо значну увагу до неї: «Загальнокатегорійна й індивідуально-лексична семантика твірного слова, його семантико-синтаксичні позиції в реченні та валентність, фонетична довжина, формальна простота чи складність, синонімічні, омонімічні відношення в лексико-семантичній і стилістичній системі, прагматичні й функціональні параметри є його словотворчо релевантними ознаками» [159, с. 7]. Урахування всіх чинників і складових семантики слова, на його думку, допоможе окреслити словотвірну семантику мови у функційному аспекті. Це, зокрема, має безпосередній стосунок до потрактування категорії виду і родів дієслівної дії і характеризує сучасні підходи до вивчення цих категорій.

У працях українських мовознавців [131; 435; 265; 250] з'ясовано основні осі багатовекторних дієслівних одиниць лексико-семантичних родів дієслівної дії, визначено центральну зону в кожному з них, близьку до центру периферію і найдальшу периферію, виявлено взаємоперехрещування їх, усю складність системної організації слів, що виражають динамічні ознаки, та засоби об'єктивації їхніх граматичних категорій у морфологічній категорії виду й інших «прихованих» функційно-семантичних категорій в актах мовлення в тексті.

У працях деяких мовознавців, зокрема Ю. С. Маслова [330] і О. В. Бондарка [76] способи дієслівної дії класифіковано за семантикою, яка відображає характер перебігу дії в часі незалежно від структурних особливостей слів. «Способи дії, – пише Ю. С. Маслов, – це семантичні (тільки семантичні, а не словітворні) розряди дієслів» [330, с. 87].

Н. І. Авилова [4] виділяє семантичні типи простих дієслів і їхні модифікації за допомогою певних формальних засобів, які, змінюючи значення простих дієслів, створюють групи семантико-структурних родів дії. При цьому до родів дії Н. І. Авилова відносить такі «структурно-семантичні групи дієслів, в яких значення дії, назване простим дієсловом, певним чином обмежується, змінюється, модифікується словотворчим формантом» [4, с. 3]. Дещо інше потрактування в Г. А. Анисимова**,** який родами дієслівної дії називає лише ті групи дієслів, що відображають відмінність у характері перебігу дії і дістають послідовне вираження за допомогою словотворчих морфем, наприклад, *женити / переженити, хворіти / перехворіти*) [24, с. 11 – 17].

Ю. С. Маслов розрізнює вид і способи дії за планом вираження. «На противагу видам способи дії не виражають часткових парадигматичних протиставлень широкого обсягу, залишаються в межах лексичних відмінностей між дієсловами» [330, с. 89]. Ю. С. Маслов наголошує, що відмінність між способами дії полягає не в словотворчих морфемах, а, по-перше, у значенні, по-друге, в особливостях взаємодії з іншими способами дії

[332, с. 4 – 44.]. У нашому дослідженні родів дієслівної дії наголошено на співвіднесеності їх з різними ієрархічними рівнями мови. Оскільки роди дієслівної дії виявляють особливості і на граматичному рівні, то це дає підстави віднести їх до лексико-граматичних угруповань, виділюваних за спільністю лексичної і граматичної семантики.

Для аспектолога, констатує М. О. Шелякін, способи дієслівної дії важливі не самі по собі, а як такі семантичні ознаки дієслів, що мають пояснювальну силу для вивчення видових особливостей окремих груп дієслів [497, с. 21 – 31].

На розгляді родів дієслівної дії у власне-синтаксичному аспекті наполягає А. П. Загнітко, який вважає, що вони реалізують своє значення тільки в умовах певного контексту і значно модифікують його в межах того чи того контекстного оточення [191, с. 32]. Він поділяє всі акціональні значення на інваріантні та контекстуальні. Інваріантними вважає ті значення, що містяться в самій семантичній структурі дієслова. Кожне акціональне значення властиве семантичним угрупованням дієслівних лексем, члени якого об’єднані наявністю в їхніх семантемах того чи того відтінку значення перебігу дієслівної дії починального, граничного, однократного, повторювального та ін. Певні способові значення можуть виявлятися тільки на синтаксичному рівні, а на віртуальному рівні знака кваліфіковані як відповідна валентність, пор.: делімітативний спосіб дії: *поговорити певний час, повідомити комусь про щось* і пердуративний: *прочекати* – три години, цілий рік. У семантиці таких дієслів, констатує А. П. Загнітко, міститься вказівка на межу, але вона є не зовнішньою, а тільки внутрішньою: тривалість дії обмежена зовні. Водночас така реалізація граничної дії передбачена вже відповідною семою в семантичній структурі дієслова.

Контекстуальними є аспектуальні значення, виражені за допомогою лексичних і синтаксичних показників – поширювачів групи дієслівного присудка. Аспектуальні значення детермінативності мають синтаксичний статус, який часто взаємодіє з конотативними відтінками слова. Це

зумовлено тим, що роди дії пов'язані з різноманітними фазами процесу, а також із такими показниками характеру дієслівної дії, як багатократність, миттєвість, інтенсивність, однократність та ін. На підставі вивчення певних особливостей етапів дії можна встановити цілий комплекс акціональних значень. Такі фазові значення нашаровуються на інші або співіснують з найтоншими акціональними відтінками, що межують з конотацією, відображаючи суб'єктивне в значенні того чи того компонента акціональності.

Цікаво, що вже Дж. Грубор зробив спробу послідовно диференціювати дієслова на підставі семантики виду, розподіливши в загальному плані їх на дієслова розвитку, або еволютивні (тепер поширений термін – динамічні дієслова), і стану (стативні). Така диференціація відображає суб'єктивну інтерпретацію мовцем зображуваних подій, об'єктивний хід яких представлений відповідними родами дії (акціональностями).

Із-поміж виділюваних родів дієслівної дії А. П. Загнітко розрізняє дієслова, для яких характерна: 1) сполучуваність з обома видами (інгресивний, дистрибутивний, результативний, дефінітивний); 2) поєднуваність тільки з одним із видів (одноактний, фінітний, сумарний – доконаний вид; статальний, інхоативний, багатоактний, переривчасто-пом'якшувальний, супровідний, неозначено-моторний – недоконаний вид) [191, с. 70]. У класифікації Ю. С. Маслова [332, с. 4 – 44.] виділено інгресивний, дистрибутивний, результативний способи дії як типи варіативної семантики в межах загальнолексичного значення дії, а І. Г. Милославський [355, с. 176] виокремив «формально виражені і формально невиражені» способи дієслівної дії. До останніх зарахував статальний спосіб дії, що означає постійний стан. Дієслова, які належать до цього типу – недоконаного виду. Видових пар вони не мають. Другий, формально не виражений спосіб дієслівної дії – це багатоактний, що означає дію, яка розпадається на кілька однорідних актів. Дієслова цього способу дії також належать до недоконаного виду і не мають видових пар. Усі інші

способи дієслівної дії формально виражають свою семантику суфіксами і префіксами.

Завжди до доконаного виду, на думку І. Г. Милославського, належать дієслова обмежувального й зменшувального способів дії: 1) інхоативний; 2) багатократний; 3) ускладнено-інтенсивний; 4) тривало-дистрибутивний; 5) перервчасто-пом'якшувальний; 6) тривало-пом'якшувальний; 7) супровідний; 8) взаємний [355, с. 177].

Специфіка родів дієслівної дії полягає в тому, що вони виражають результативність та інтенсивність дії (як підвищену, так і знижену), фазовість та кількісний вияв.

Роди дієслівної дії охоплюють усі ті одновидові дієслова, які передають певну часову чи розподільну ознаку дії та інтенсивність її, маючи для цього спеціальний граматичний показник.

У «Граматиці української мови» [60, с. 36] виділено близько 20 родів дієслівної дії. За своєю семантикою вони поділені на результативні, фазові, кількісні та ступеня інтенсивності дії [60, с. 201 – 202]. Проте виділення величезної кількості родів дії становить проблему їх зведення у ще об'ємніші класи. У цьому плані повну, послідовну і викінчену класифікацію запропонував О. В. Бондарко [71, с. 14 – 28], який поділив усі способи дієслівної дії на характеризовані, непослідовно характеризовані і нехарактеризовані. Суттєвим є тлумачення способів дії як співвідносних саме категорійними значеннями виду. За цією ознакою Ю. С. Маслов пропонує терміни *внутрішньовидові* і *невидові* дієслова [332, с. 4 – 44.]. У «Сучасній українській літературній мові» за редакцією А. П. Грищенка [454, с. 414] названо три класи способів дієслівної дії: часові, кількісні (кратні) та оцінні, які виділено за значеннєвими відтінками та безпосередньо пов'язаними з ними словотвірними ознаками. А. П. Грищенко пропонує: у складі **часових** способів дії, що характеризують насамперед реалізацію відповідних процесуальних ознак у часі, розрізняти такі часткові різновиди: **починальний** (виражає момент виникнення дії, перший часовий момент її

буття) – *заспівати, захворіти;* **кінцево-результативний** (указує на завершення дії) – *зробити, дописати;* **тривало-обмежувальний** (указує на реалізацію дії, стану протягом відносно тривалих і фіксованих відрізків часу) – *просидіти дві години;* **тривало-дистрибутивний** (виражає повільну неінтенсивну дію або стан) – *роздумувати, розгулювати.*

Кількісні (кратні) способи дії поділив на такі часткові різновиди: **однократний** (виражає одноразову миттєву дію) – *штовхнути, вкусити;* **гранично-кількісний** (указує на граничну кількісну оцінку тривалості з відтінком інтенсивності з погляду активності суб'єкта в її реалізації) – *начитатися, намучитися;* **підсилювально-інтенсивний** (виражає крайній ступінь інтенсивності в розвитку дії) – *розкричатися, розговоритися;* **кінцево-негативний** (указує на надмірність кратного вияву дії з негативними для суб'єкта наслідками) – *догулятися, дограти́ся;* **надмірно-тривалий** (має значення надмірного прояву тривалості або інтенсивності дії, позначуваної мотивували дієсловом) – *засідатися, заговоритися;* **наднормативно-тривалий** (означає надмірну тривалість дії з погляду звичайної норми вияву) – *перетримати, перехвилюватися;* **розподільний (дистрибутивний)** (указує на дію, виконувану багатьма суб'єктами або спрямовану на кілька об'єктів) – *повиходити, повиносити;* **багатократно-дистрибутивний** (виражає багатократну дію багатьох суб'єктів) – *перестрілюватися, перешіптуватися*.

Оцінні способи дії згрупував за різними особливостями прояву процесуальних ознак за суб'єктивним сприйманням їх мовцем у такі часткові різновиди: **переривчасто-пом'якшувальний** (позначає переривчасту неповну дію, що характеризується нерегулярною кратністю) – *поболювати, посміюватися;* **процесно-пом'якшувальний** (виражає конкретно-процесний, послаблений вияв дії) – *награвати, накрапати;* **ускладнено-інтенсивний** (виражає підкреслену інтенсивність дії) – *висвистувати, вистукувати;* **процесно-супровідний** (позначає послаблену дію, яка супроводжує іншу дію) – *приспівувати, підспівувати* [454, с. 415].

Щодо оцінних родів дієслівної дії М. Я. Плющ зауважує, що суб'єктивні оцінки об'єктивних дій, станів, процесів у часових і кількісних виявах дії як додаткові характеристики їхнього перебігу нашаровані на видові значення. Ці значення можливі переважно на основі видового значення досяжності, результативності як оцінні характеристики внутрішньої межі, установлюваної мовцем – міри або ступеня реалізації дії, процесу і рідше обмежених, досяжних процесів [385, с. 254 – 255].

Отже, розмежування родів дієслівної дії є особливо важливим для функційної граматики. Для встановлення типів акціонального значення необхідно враховувати його екстралінгвальну мотивованість у системі мови і суб'єктивні конотативні значення, зумовлені контекстуальними зв'язками, словотвірною моделлю дієслова, граматичною формою залежного від дієслова іменного слова та іншими чинниками.

2.6. Об'єктивація та експлікація граматичної семантики категорії способу в системі дієслівної парадигми

Категорія способу дієслова виражає відношення дії до дійсності як центральна складова семантичної категорії модальності, яка, разом із категорією предикативності є сутнісною категорією речення. Категорія способу тісно пов'язана з категоріями особи і часу, відображаючи характер представлення дійсності мовцем у часі перебігу дії, та в аспекті її цілості / нецілості вияву (у категорії виду).

Одним з аспектів модальності є суб'єктивність у мові й мовленні як результат мисленнєвої діяльності суб'єкта-мовця у процесі творення висловлення [61, с. 294]. Переорієнтація лінгвістичних досліджень семантики речення на динамічний аспект його функціонування у XX столітті сприяла глибшому пізнанню суб'єктивності не тільки на протиставленні *я* / *не я*, а й виявленню семантико-синтаксичного потенціалу модальних значень, виражених конструкціями речень, у процесі комунікативної діяльності [351; 76; 118; 480; 179; 104; 134; 154; 165].

І. Р. Вихованець, наголошуючи на центральності дієслова в побудові синтаксичних контрукцій, зазначає, що саме воно формує модально-часові характеристики простого речення [105, с. 124].

Характеризуючи функційно-семантичний аспект морфологічної категорії способу дієслова, А. П. Загнітко також акцентує на особливостях внутрішньокатегорійної структури форм дійсного, умовного та наказового способів на основі опозицій: 1) дія реальна (дійсний спосіб) – нереальна (умовний і наказовий); 2) вираження вольової спрямованості (наказовий спосіб) – без вольової спрямованості (дійсний та умовний). За його словами імператив – єдина форма, що виконує специфічну функцію: апелятивну, ширше закличну. До імперативної парадигми відносять форми другої особи однини і множини синтетичні (*прийди, скажи, мовчи, прийдіть, скажіть, мовчіть*) та аналітичні першої особи (*хай прийду, хай мовчу, хай скажу*) і третьої особи, також аналітичні (*хай прийде, хай мовчить, хай скаже, хай мовчать, хай прийдуть, хай скажуть, хай мовчать*). Усі форми імператива реалізують волю мовця [191, с. 228]. Центр імператива становить друга особа – адресат мовлення. Імперативні форми дієслова розглядає як спеціалізовані на реалізації дебітивності, співвідносячись із функціями вокатива, напр.: *Гей! **Дзвони** свята! **Гукніть** завзято…* (В. Чумак); ***Жди** мене, мамо, у кожну хвилину, **Жди** у жорстоку добу…* (І. Гнатюк). Як і І. Р. Вихованець, він наголошує на опосередкованості морфології способів дієслова типом висловлень [191, с. 231].

Дослідники синтаксису наголошують на тому, що зміст речення охоплює в плані відношення до дійсності три різні за своєю природою елементи: 1) пропозицію (власне-зміст, що відображає живий фрагмент дійсності; 2) модальну рамку, яка відображає відношення змісту до дійсності як реальну чи ірреальну в певному часі – як відношення до моменту мовлення і 3) комунікативну рамку, що виражає цілеспрямованість мовленнєвого акту [153, с. 141; 294]. Модальна рамка містить різні вияви суб'єктивності. Суб'єктивність, за визначенням Е. Бенвеніста, – це та

фундаментальна якість мови, що забезпечує комунікативну функцію мови [61, с. 296 – 297]. Різні значення об'єктивної модальності передає лексична семантика компонентного складу речення, доповнюючись, зокрема, і граматичними значеннями категорії способу дієслова. Увесь комплекс суб'єктивних відношень, відображених у реченні, Ш. Баллі визначив терміном «модус», протиставивши його поняттю «диктум» – об'єктивній константі, мисленнєвому аналогові події, ситуації, передаваної у висловленні [49]. Реальну модальність виражають форми дійсного способу (індикатива) як об'єктивну константу події, процесу, стану (диктум). Модусну частину експлікують у реченні різні мовні засоби. Форми наказового й умовного способу передбачені вже в пропозиції – висловленні з прагматичною метою мовця забезпечити функцію впливу на адресата, заклику, повчання, поради, прохання, настанови (імператив) або представити модальну константу можливості, бажаності, зумовленості тощо (оптатив) із нашаруванням емоційних, експресивних, оцінних характеристик спостережуваних, сприйнятих у певних ситуаціях явищ, ознак, властивостей і почуттів особи (у позиції мовця).

Поділ висловлення на диктум і модус зумовив поділ предикатів на два класи: предикати диктуму, що виражають об'єктивну інформацію, і предикати модусу, модусної рамки, що виявляють позицію суб'єкта мовлення» [220, с. 75].

Граматична категорія способу дієслова виражає відношення дії, стану, процесу до дійсності з погляду мовця, тому, відображає суб'єктивний підхід до представлення в акті мовлення. Основною опозицією, покладеною в основу категорії модальності, традиційно вважають реальність / ірреальність. На цій опозиції дійсний спосіб – це реальна дія, протиставлена ірреальній, яку виражають всі інші способи. Індикатив у дієслівній парадигмі об'єднує усі форми виду, часу, особи (роду) і числа як статусні засоби його вираження. Інші способи, зокрема в сучасній українській мові – це наказовий та умовний, які мають меншу кількість граматичних форм, але вони здатні

варіювати значення семантичних категорій наказу, прохання, вимоги, бажаності, можливості та ін. відповідно до наміру (ілокуції) мовця і конкретної ситуації, як її осмислює суб'єкт мовлення.

У різних мовах морфологічна категорія способу може бути представлена різними граматичними формами для вираження граматичних значень. О. О. Селіванова наводить приклад виділення п'яти способів у французькій мові А. Мейє та Ж. Вандрієсом: *індикатив, імператив* (наказ, прохання), *дезидератив* (бажання й наміри), *кон'юнктив* (воля), *оптатив* (можливість і бажання) [417, с. 573]. У багатьох мовах світу наявний *дебітив* (виражає обов'язковість дії), еспектатив (очікувана подія), когортатив (ввічливе спонукання до дії), експіріентив (безпосереднє сприйняття фактів) та ін [417, с. 573]. Звичайно, семи емоційно-оцінного, як і логічно осмисленого мовцем характеру вияву дії чи стану, містять не тільки дієслова, а й інші мовні засоби в актах мовлення. Категоризація відношень, які передає мовець, має багатоаспектні вияви в мовних засобах. У парадигмі дієслова сучасної української мови наявні морфологічні форми як інваріантні форми вираження динамічної ознаки: реальна дія, певний стан / ірреальні, недійсні. Наказовий та умовний способи, що відображають і функцію апеляції до адресата (як спонукальну) і послаблену – в умовному способі. Бажальна сема й зовсім нейтралізована в умовному способові [136, с. 257]. На думку К. Г. Городенської, в українській мові категорія способу чотирикомпонентна: вона об'єднує грамему умовного способу, що передає значення гіпотетичної дії чи гіпотетичного процесу і стану, та грамеми наказового, спонукального й бажального способів, що виражають значення бажаної дії чи бажаного процесу і стану з різним ступенем апелятивності» [136, с. 257]. До такого потрактування варто, очевидно, додати значення граматичної семантики дієслів із переносними уживаннями. Парадигма словоформ відображає опозицію індикативу, чітко розмежовуючи форми за призначенням у реченні: форми наказового й умовного способів за співвіднесеністю дії з адресатом *ти, ви* в акті мовлення або представленого мовцем як адресата-неучасника дії

він, вони, або узагальненим (форми наказового способу). Форма ж першої особи наказового способу виражає не апелятивну функцію, а оптативну. Пор.: *Бабусенько!* ***Скажи*** *мені, де я? «В Лебедині, моя пташко,* ***Не вставай,*** *ти хвора»* (Т. Шевченко); *Так оце-то та богиня! Лишенько з тобою! А я, дурний… Ото дурний … От і* ***читай****, І* ***йми*** *ти їм віри!* (Т. Шевченко); *Клич громаду. «****Признавайтесь,*** *Що ви католики!.. Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!* (Т. Шевченко); *Чужі люди не спитають – Та й нащо питати?* ***Нехай*** *плаче сиротина,* ***Нехай*** *літа* ***тратить*** (Т. Шевченко); *А я ще раз побачу,* ***Нехай*** *ще раз* ***послухаю****, Як те море грає* (Т. Шевченко).

Форма наказового способу першої особи однини виражає бажаність самого ***«я»*** якось діяти (певної події), а перша особа множини *(ми*) наказового способу включає й адресата (*ми – я з тобою, ми – я – ти (вони)* або й *він*) як спільне побажання, звернення до адресата, запрошення до якоїсь дії як бажаної, можливої чи й потрібної з погляду мовця, напр.*: А* ***я*** *й* ***кажу*** *Покойній Марині, Таки жінці: «А знаєш що!* ***Возьмім*** *за дитину,» – Тебе б то це. «Добре, кажу, От ми й спарували* (Т. Шевченко). У цьому реченні висловлено спонукання як заохочення адресата (дружини) до дії.

Умовний спосіб виражає можливість дії за певної умови, бажаність дії за певної умови, бажання щось змінити, чогось досягнути, напр.: *А у мене, як на теє, й рушники вже ткались, От-от* ***була б подавала*** (Т. Шевченко). У простому реченні з формою умовного способу конкурує аналітична сполука інфінітива з часткою *би*, напр.: ***Взять би*** *істик, торбу через плечі, І* ***піти*** *світ за очі з села* (В. Симоненко). Частка ***би*** може маркувати значення бажаності, вводячись до складу сполучника у складнопідрядному реченні з відношеннями **умови**: ***Якби*** *знав, де впав, то й подушку б підіклав* (Укр. прислів'я); *Ох,* ***якби*** *я знала, Що діждуся, що побачу, То ще* ***б*** *подождала* (Т. Шевченко); мети: *В Баварії я став, мов гострий колос або мов з хмари спущена стріла з бажанням-тугою почути голос з далекого черкаського села і* ***щоб*** *дівчина* ***співала*** *під вербою, полошучи на кладці сорочки, і* ***щоб кричали*** *десь за рогозою з сороками білесенькі качки*

(Т. Осьмачка); *В душі старій шумує пісня юна: Ах, Жити б, жити: вічно бути й жити,* ***Щоб*** *бачить гори ці, ясну блакить* (С. Черкасенко).

Форми наказового способу першої і другої особи однини та першої особи множини у внутрішньому мовленні, власне, спонукають мовця до діалогу з самим собою, який у художньому тексті відтворюється як діалог з адресатом (читачем), зрештою, як роздум, осмислення життєвих, філософських сутностей, напр.:

Ночуймо *ще раз, каже, на лимані.*
Нам не до сну, нам не до, не до!
Не ґелкотіть, Господь нам явить небо.
І що цю в грудях тісно, тісно, тісно!
Велике діло танець між ножами!
Танцюй *собі, лиш пальчика* ***не вріж***
За день банальності і фальшу
Ото ***піднімеш*** *стільки той –*
Що не напишеш, І що не скажеш
Не те! – застягне камертон.
Калина міряє коралі
А ти летиш по магістралі
Життя – це божевільне раллі
Питаю в долі (Ліна Костенко).
Ой, живу, впівголосу, впівсили,
Відкладаю щастя – на коли?
Ти знов прийшла, моя печально музо.
Не бійся*, я не покладаю рук.*
Пости ж є і кращі, і щасливі,
Спасибі [музо]*, що ти вибрала мене*
У хаті глухо, як в печері
От тільки щастя хочеться душі (Л. Костенко).

Характеризуючи взаємодію диктуму й модусу в різних комунікативних регістрах, Г. О. Золотова зазначає, що в умовах репродуктивного регістру збігаються спостерігач і мовець, модусної рамки немає, тоді модус розосереджує компоненти моделі, яка виражає зміст диктуму. Суб'єкт постає в одній з своїх іпостасей: той, хто сприймає, який мислить і відчуває суб'єкт-мовець. Учена виділяє п'ять модусних рамок: *перцептивну, ментальну, волюнтивну, реактивну і мовленнєву*, кожна з яких має свій репертуар модусних, рамкових предикатів. У перцептивних модульних рамках використовують дієслова почуттів (*бачити, чути, почувати*); у ментальних – дієслова сприймання і власної думки (*знати, вважати, розуміти, пам'ятати, здогадуватися, здаватися*); у волютивних – модальні дієслівні предикати (*хотіти, бажати, виявляти бажання*) та модальні предикативи (*можна, треба, потрібно*); дієслова мовного впливу (*помагати, просити*) [220, с. 279; 310, с.14]. Це означає, що в кожній дієслівній формі закладено граматичне значення однієї чи кількох граматичних категорій.

Комунікативний регістр Г. О. Золотова потрактувала як певну модель відображення дійсності, зумовлену точкою зору мовця, його комунікативними інтенціями та виражену сукупністю мовних засобів, призначених для реалізації цієї моделі в тексті [220]. Дієслово як засіб вираження динамічної ознаки є центральним компонентом вираження іллокуції адресата мовлення, об'єктивної в граматичній семантиці способах дієслова та в інтонації й інших засобах мови.

2.7. Зв'язок категорії часу з категоріями способу й виду

Із граматичною категорією способу дієслова пов'язана категорія часу, що співвідносить дію або стан із моментом мовлення. За потрактуванням В. М. Русанівського, значення граматичного часу в морфологічних формах дієслова залежить від плану висловлення: воно може бути прямим (індикативним) у плані однобічної інформації в безпосередньому мовному спілкуванні (теперішній і минулий час), тоді як у майбутньому часі є ірреальним, гіпотетичним, уявним [469, с. 722]. Однак, як зауважує

Г. О. Золотова, момент у перебігові часу далекий від точкового представлення в межах теперішнього, минулого та майбутнього в мовленні на осі часу на відрізку «до» і «після» [221, с. 21]. На її думку, «вибір темпоральних форм і їхні комбінації в тексті визначено не *реальним моментом мовлення*, а представленням мовцем співвідношення часу події і часу її сприйняття, спостереження» [221, с. 21].

Форми часу дієслова в морфологічній парадигмі дієслова виражають значення словозмінної категорії, що «є однією з центральних власне-граматичних категорій, яка разом з іншою центральною категорією способу передає основну синтаксичну категорію речення – предикативність» [136, с. 250]. Грамема теперішнього часу позначає момент дії, події, стану як одночасний із повідомленням – у ситуації *«я – тут – зараз»*, напр.: ***Чуєте*** – ***чуєте****: шерх очеретом?* ***Стеле*** *туман свою вільглу верету.* ***Нишкнуть*** *у тирсі вовки… Коні гривасті скаженого лету, Бою* ***чекають*** *полки* (Б. Олійник). *На землі, Люди великі й малі, Люди єдиного роду з великим ім'ям народу* (М. Ткач).

Актуальний час теперішній відрізняється від невласне-теперішнього тим, що форма дієслова здатна характеризувати дії, відчуття, істини, що виходять за межі моменту, напр.: *Коли печаллю* ***обростає*** *квітка І в буйне зело* ***ронить*** *пелюстки, Я осінь* ***згадую****…* (А. Мойсієнко); *Я* ***стверджуюсь,*** *Я* ***утверждаюсь,*** *Бо я* ***живу*** (П. Тичина); *У всякого своя доля І свій шлях широкий: Той* ***мурує****, той* ***руйнує****, Той неситим оком За край світа* ***зазирає****…* (Т. Шевченко).

Форми теперішнього часу мають дієслова недоконаного виду. Дієслова доконаного виду мають форми тільки минулого й майбутнього часів.

Форми минулого часу, виражаючи дію, процес, стан, що відбувалися чи відбулися до моменту розмови про них, також представляють їх неоднозначно: частіше – як неозначеного інтервалу або й тривання, або як такі, що змінилися або як нетривалий час тощо, напр.: *Як на Кавказі серед літа мій день замріяний* ***гостив****, Я* ***підіймалась*** *на вершину – І* ***не боялась***

висоти (Г. Чубач); ***Наткнувся-глянув*** *зашуміли сили, що гонять звіку над землею час* (Т. Осьмачка).

На думку А. П. Загнітка, минулий час посідає центральне місце в описі видів, і «структуру категорії часу дієслова утворює двокомпонентна опозиція минулий / неминулий, другий компонент якої є складним і з ономасіологічного боку передбачає співвідносність і майбутнього часу» [191, с. 212 – 213]. Аналізуючи неоднозначні погляди лінгвістів на часову парадигму дієслова, А. П. Загнітко наголошує на тому, що позиція мовця щодо дійсності дістає вияв у суб'єктивній кваліфікації спостережуваного й експлікації (чи імплікації) в дієслові на основі взаємодії граматичних значень часу, виду і способу. Підтримуючи положення Ю. С. Степанова [444, с. 338] про те, що позиція спостерігача передує позиції діяча й поступово транспонується в позицію діяча, а також те, що спостерігач-мовець оцінює дію з погляду її цілості (комплектності), результативності, він робить висновок, що «час і вид диференційовані в семантичному плані: вид – внутрішньо-часова межа, позбавлена темпоральної локалізації; час дейктично орієнтована, актуально-інтерпретована МКу, поняттєво-системному: вид указує на зв'язок двох і більше ситуацій, час орієнтований на вираження конкретної ситуації, актуалізуючи момент дії [444, с. 215].

Категорії часу і виду розрізняються і засобами вираження граматичного значення: видові – префіксами і суфіксами, а часові – флексіями, які спрямовані на вираження синтаксичних зав'язків у реченні [136, с. 256]. На нашу думку, вид і час розрізняються також тим, що видові значення входять до лексичної семантики, оскільки граматична категорія виду виконує і класифікаційну функцію, і граматичну, а категорія часу – тільки синтаксичну (словозмінну) функцію на основі використання видо-способово-часових (особових та родових) форм дієслів.

Форми майбутнього часу передають сему часу як бажану, можливу, очікувано результативну тощо, тобто ірреальну, напр.: *За думою дума роєм*

вилітає… її ***покажу*** *я?..* (Т. Шевченко); *Я тебе, красиву й молоду, Я знов для себе* ***віднайду*** *В цім вересневому саду* (А. Мойсієнко).

Як зазначають автори «Теоретичної морфології української мови», грамема майбутнього часу виражає дії, процеси, стани, що є реальними тільки з погляду мовця [136, с. 253]. І. Р. Вихованець вважає, що ця сема входить до категорії способу як з'єднувальна ланка між категоріями часу і виду та способу [103, с. 95]. А. Є. Курилович взагалі визначав майбутній час як спосіб, що виражає можливість, імовірність, чекання тощо [298, с. 143]. К. Г. Городенська зазначає, що майбутній час доконаного виду (проста форма) пов'язаний з моментом мовлення і може виражати дію, виходячи за його межі, напр.: *Я сорочку* ***знайду*** *вишивану І* ***надіну****, як хлопчик радий, По барвінку піду на світанку, Молодий, молодий, молодий* (А. Малишко) [136, с. 253].

Синтетична й аналітична форми дієслів недоконаного виду майбутнього часу виражають тривалий проміжок часу або просто невизначений час дій, станів як передбачуваних, можливих, бажаних тощо, а доконаного виду як можливу, бажану результативність, напр.: *Ото потоп буде, Пани туди повилазять Та* ***дивиться будуть****, Як мужики* ***тонутимуть*** (Т. Шевченко); *Не смійтеся* [з України], *чужі люде! Церков-домовина* ***Розвалиться****… Із-під неї* ***Встане*** *Україна. І* ***розвіє*** *тьму неволі, Світ правди* ***засвітить****, І* ***помоляться*** *на волі. Невольничі діти!* (Т. Шевченко).

Цілком слушною є думка лінгвістів про те, що процесуальність як безпосереднє сприйняття можна пов'язати з перебігом часу, а пояснення, (виклад думки) пов'язане із моментом мовлення в живому природному діалозі, хоч він може переходити в повідомлення, опис поза «моментом» мовлення [145, с.15; 221, с. 36].

2.8. Категорія особи у граматичній системі дієслова

Дієслово як ознакове слово асоціюється постійно із синтаксичною ознакою присудковості, що загалом відповідає його семантиці і спеціалізації

в ядерній площині, яку обслуговують особові форми. Без активної взаємодії особової семантики із самою семантичною структурою лексеми не може утворитися дієслово [191, с. 301]. Його функція предиката орієнтована на прилучення до нього та позв'язуваних із ним іменних слів як структурних компонентів речення. Специфікація дієслова у предикативній функції зумовлює всю систему його категорійних значень та реалізацію просторово-часової стратифікації денотативного змісту речення щодо особи мовця, на що спрямовані первинні функції форм часу, способу та виду дієслова [191, с. 302]. За словами В. фон Гумбольдта, у дієслівній формі найстотнішим є позначення особи [156, с. 213].

В українському мовознавстві статус категорії особи дослідники визначають по-різному. Граматичне значення особи властиве тільки іменниковим займенникам та дієслову [333, с. 9 – 39]. Значення особи як суб'єкта дії властиве іменникові в називному відмінку, що протиставлене значенню об'єкта в непрямих відмінках іменника. Кличний відмінок він виділяє за значенням другої особи на протиставленні третій особі, позначуваної іменником у називному та непрямих відмінках [333, с. 38].

І. К. Кучеренко, заперечуючи статус займенників як окремої частини мови, наголошував, що особові протиставлення належать узагальнено вказівним словам – іменникам третього рівня та іншим іменникам у називному й кличному відмінках та дієслову, а в непрямих відмінках значень особи не виражають [306, с. 303 – 330].

М. В. Мірченко категорію особи відносить до синтаксичних категорій і кваліфікує її як комунікативно орієнтовану, що входить як підкатегорія до предикативної категорії поряд із підкатегоріями часу та модальності [356, с. 312 – 321]. Комунікативну сутність підкатегорії особи дослідник визначає як підпорядковану надкатегорії предикативності, як «актуалізовану комунікативну категорію, що вказує на роль суб'єкта дії, процесу, стану тощо в комунікативному акті з погляду мовця», і виділяє три грамеми мовця у висловленні: мовця-адресанта, адресата мовлення і грамему неучасника

комунікації. Грамеми мовця й адресата безпосередньо підпорядковані підкатегорії особи, грамема неучасника вирізняє осіб, інші істоти чи предмети, які не беруть участі в комунікативних актах [356, с. 321]. У висловленні дієслово в особовій формі реалізує «персоніфіковану» семантику на основі його зв'язку з особовими та особово-вказівними займенниками, що займають позицію суб'єкта (підмета), адресата, й того, хто не бере участі в комунікативному акті.

М. Я. Плющ, аналізуючи семантику особи в іменниках, займенниках і дієслові, розглядає її в найтіснішому зв'язку з функційно-семантичною категорією персональності: в іменнику за відмінковими формами: третя особа в синтаксичній функції суб'єкта (підмета) у називному відмінку та об'єкта – у непрямих відмінках, а в кличному відмінку – значення другої особи в синтаксичній функції звертання до адресата мовлення. Авторка визначає статус особи в іменнику і займеннику як функційно-семантичної. В особових займенниках (*я, ти*) – це статус дейктиків: вказівка на особу мовця та на адресата в актах мовлення [383; с. 100 – 104; 384, с. 9 – 15].

І. Р. Вихованець кваліфікує категорію особи як невласне-дієслівну, що формується в іменнику. Категорія особи в дієслові є граматичною, вона виражає це значення флексією, а в іменнику – семантично [103, с. 104].

Семантичний зміст категорії особи становлять особа або предмет, семи особи властиві дієсловам дії, повідомлення, мовлення та ін., який представлений особовими займенниками *я, ти (ми, ви*) та іменниками-назвами осіб та займенниковими іменниками з анафоричною функцією щодо іменників – *він, вона, воно (вони)*.

Підмет, виражений іменником-назвою предмета значення особи не виражає й у зв'язку координації головних членів семантично особа не представлена, особові займенники *він, вона, воно (вони)* виражають граматичні семи роду і числа, які переймає і дієслово. Особово-числові форми наявні в парадигмі дієвідмінювання дієслів теперішнього і майбутнього часу дійсного способу та наказового, а у формах минулого часу

й умовного способу особових дієслів наявна координація закінчень за родом і числом (в однині) або тільки числом (у множини).

Дієслова, у змісті яких відсутня категорійна сема особи, мають неповну морфологічну парадигму форм – тільки третьої особи однини і множини або тільки однієї форми, напр.: *Іде дощ / Ідуть дощі; Минає день / Минають дні; Темніє; Морозить; Настали канікули; Скрипіли ворота.*

А. П. Загнітко вважає, що, аналізуючи конкретні висловлення, треба враховувати семи предметних слів, що корелюють із певними парадигматичними і синтагматичними класами і підкласами непредикатних слів, оскільки «…у семантико-синтаксичній структурі речення агентивність виражається іменником – назваю істоти, який виконує функцію суб'єкта, а об'єктність – іменником – назвою неістоти, що виконує функцію об'єкта, адресатність – іменником – назвою особи, якій приписується виконувана дія та ін.» [191, с. 291]. Отже, кожна функція формально спеціалізована. За значенням особи сема адресатності закріплена за кличним відмінком іменника на опозиції: називний суб'єкта – кличний – адресата.

У філософському потрактуванні матеріального світу, що має вияв у часі і просторі, людина осмислює його сутність – (людина розумна), протиставляючи себе іншим істотам у живій та неживій (предметній) природі.

Персону (особу) в мовному вираженні передає займенник *я,* що вказує в мовленні сам на себе. У М. Гайдеґґера *я* схарактеризовано як істоту, яка володіє мисленням і мовленням [114, с. 56]. У лінгвістиці категорія персональності логічно відображає матеріальний світ істот – неістот. Поняття особи як центральний компонент поля персональності об'єктивоване в змісті іменника, а в дієслові відображає ці поняття у взаємодії з категорією особовості – безособовості, та з функційно-семантичною категорією референтності, семантика якої входить до структурування компонентного складу речення. Сема особи від іменника транспонується до змісту морфологічної категорії особи дієслова через зв'язок предиката з іменником

(субстантивованим словом), що займає позицію суб'єкта. Характеризуючи первісне додієслівне слово, О. О. Потебня зазначав, що воно означало не дію, ізольовану від діяча, а цілісне сприйняття, і тільки згодом змінилося: «Дієслово виражає ознаку під час її породження особою-діячем [400, с. 91].

Категорія особи іменника в актах комунікації виявляє статус функційно-семантичної категорії персональності, інваріантне значення якої реалізується в відмінкових формах та анафорично у займенниках і варіюється в структурних моделях двоскладних та односкладних речень або в ускладнених звертанням до адресата [385, с. 275].

Іменник дає власну назву чи номінує особу за різними ознаками (національністю, місцем народження і проживання, за соціальним становищем, за видом діяльності, звичками, ставленням до інших тощо). Дієслова, які за ознакою антропоцентричності пов'язані з іменниками (займенниками, субстантивованими словами), мають повну способову, часову й особову парадигму форм. Парадигма дієвідмінювання відображає особливості лексичної семантики різних груп дієслів і категорійної семантики, зокрема пов'язаної з вираженням дії суб'єкта – особи: конкретної фізичної дії, мислення, мовлення, ставлення до когось / чогось, почуттів, емоцій, психічного і фізичного стану та ін., які мають найбільш розгорнуту актантну структуру в реченні. Дієслова ж, що пов'язані з назвами інших істот та предметів, мають неповну парадигму [394].

До змісту дієслова входить сема, що передає відношення дії до істот – неістот, яка об'єктивується в граматичній категорії особи та валентності дієслова. Релятивність семантики дієслова визначають внутрішньо притаманні йому ознаки не тільки спрямованості на результативність (граничність) дії як вияву категорійної семантики аспектуальності, а й на характерну ознаку персональності: вияву дії суб'єкта на об'єкт.

І. Р. Вихованець зазначає: «Сутність предикатного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні …Ядро дієслівних предикатів становлять дієслова дії, яким властива найбільша функційно-семантична

розгалуженість залежних від них іменникових синтаксем» [104, с. 41]. Активність дії виявляє тільки суб'єкт-особа. Належність суб'єкта до класу осіб є визначальним чинником для вибору структурної схеми речення із предикатом активної дії, моделі якого є варіантними залежно від предикативних ситуацій, які передає мовець, та регістру мовлення й модальності. Особові форми в дієслівній парадигмі об'єднані з формами дійсного і наказового способу теперішнього й майбутнього часу, а з формами минулого часу та умовного способу, взаємодіючи аналітично – через зв'язок з особовими займенниками та з особово-вказівними й іменниками, маркують також граматичне значення роду.

У семантиці іменника сема особи об'єктивована не тільки як онтологічно (поняттєво) визначена у внутрішній формі слова, а й граматично, представлена відповідно до логіки сприйняття його словоформ у відмінковій парадигмі: у називному (хто?), у родовому (кого?), у давальному (кому?), у знахідному (кого?), в орудному (ким?), у місцевому (при кому? на кому?) та в закінченнях (непослідовно) давального і місцевого відмінків, називного й знахідного в іменниках чоловічого роду [381, с. 35 – 37].

Внутрішня граматична структура іменників містить семи предметності, істот / неістот, особи / неособи, кількості й обрахованості та ін., зумовлені можливими синтагматичними зв'язками з дієсловами [202].

Персональність як функційно-семантична категорія в сучасній українській мові об'єктивована на морфологічному рівні семантично і словотвірно в іменниках, тобто в змісті слова, у дієслові – у змісті слів окремих груп та займенниковими словами, що вказують на першу, другу та третю особу на синтаксичному рівні у предикативному зв'язку дієслівних форм у функції предиката. У реченні позицію суб'єкта дії, стану займає іменник у називному відмінку, що позначає третю особу однини або множини, яка не бере участі в мовленні. У діалогічному мовленні позицію суб'єкта займає особовий займенник першої особи однини *я* (мовець, адресат, діяч). Займенник *ти* займає позицію суб'єкта-адресата (другої особи

однини чи множини, того, до кого звертається мовець). Займенники *я* і *ти* вказують на учасників мовлення в конкретній ситуації, ролі яких змінюються в процесі обміну думками, повідомленнями тощо.

Репрезентація особовими займенниками суб'єкта мовлення й адресата мовлення в синтаксичній позиції підмета двоскладного речення на формально-граматичному рівні в діалозі часто є надлишковою, оскільки в акті мовлення його учасники дивляться один на одного, можуть скористатися жестами, мімікою, іншими засобами, використовуючи відповідні особові форми дієслова-присудка.

На думку Н. І. Формановської, активний суб'єкт спілкування – адресат – є своєрідним співавтором дискурсу і тексту адресанта, а адресат, що сприймає, інтерпретує комунікативний продукт адресанта, або адресат, який змінює комунікативну роль слухача на роль мовця [475, с. 174 – 175].

Актуалізація *ти* – адресата способом найменування його іменником у формі кличного відмінка залежить від настанови суб'єкта *я* – адресанта. Це функція апеляції до адресата, яка взаємодіє із функцією емоційно-оцінної характеристики, вираження ставлення до особи співрозмовника. Звертання, що синтагматично виділяється відповідною інтонацією, а на письмі розділовим знаком, не є членом речення на формально-граматичному рівні, воно іменує адресата *ти,* що в непрямих відмінках представлений його формами непрямих відмінків у реченнях різних структурних типів, напр.: ***Мій добрий друже**, Доля **нам** дарує Так мало часу на святу любов* (Г. Чубач); ***О Юрію**! Носив на серці **ти** швидкий політ і вже **не зміг стерпіти** Повільних крил, як руху без мети* (Д. Павличко); *Хтось **чинив над тобою**, **Руслано**, наругу? А чи й зараз **тебе** хто у смерть **наверта**?* (Л. Горлач); *І повернувсь Аскольд до брами, І мовив пошепки чомусь: Тепер **ми будем**, **други**, з **вами** зі славою вертать на Русь* (Л. Горлач); ***Ти** підійди до **них**, **сину мій**, ближче* (Б. Олійник).

У діалозі чітко осмислюється просторові і часові координати та учасники мовлення: *я* і *ти*. Напр.: ***Я** дочекалася свята – В гості приїхала*

*мати … «Як **ти, дитино**, Вдвох чи одна?» Всяко буває, Що тут казати? Біль материнський приховує мати. «Рідше **слабую**, Часто **сумую** …» Мати зітхає: «**Чую**, ой **чую**…»* (Г. Чубач). У художньому тексті репліки суб'єктів мовлення чергуються, де пряме мовлення виділено розділовими знаками – лапками, обірвані висловлення адресанта й адресата – трьома крапками. Адресант представлений тільки на початку займенником *я*, як і особовий займенник *ти,* щоб миттєво актуалізувати адресата.

Особливим типом адресата є звернення до неістот, який позначають терміном *квазіадресат* або характеризують як позадіалогове уживання *ти* – адресата [27 с. 304; 401, с. 246; 475, с. 257]. Напр.: ***Ти старієш, Дніпре**? В задумі **ти, Дніпре.** Колишні пороги мовчать в глибині. **Скажи** мені, **Дніпре,** під вічності вітром ти все пам'ятаєш? Повідай мені* (С. Йовенко). ***Україно**! **Ти** для мене диво! /І нехай пливе за роком рік, / Буду, **мамо горда і вродлива**, / З тебе дивуватися повік...* (В. Симоненко).

Дослідниця категорії персональності в сучасній українській мові Н. Ю. Ясакова зазначає: «Категорія персональності виконує функцію співвіднесення учасників позначуваної ситуації з учасниками акту мовлення, структурні функції координації підмета й присудка та семантико-прагматичні функції, що виявляють оцінку мовцем учасників і обставин комунікації» [515, с. 279]. Безперечно, що різні видозміни вживань особових форм дієслова в актах мовлення треба сприймати з погляду ілокуції, мети мовця та модальності речення, а в аналізі синтаксичних конструкцій урахувати модифікацію речення, зокрема й у разі ускладнення речення відокремленого синтагмаю – звертанням.

Інваріантні категорійні значення дієслова на функційно-семаничному рівні варіюються, зумовлені прагмакомунікативними чинниками: наміром мовця й типом відображуваної ситуації в мовленні.

У реалізації категорійних значень дієслова постулюється механізм поєднання лексичної семантики самого дієслова, призначення форм слова, загальне значення структурної моделі речення та найближчий контекст.

Щодо категорійного значення суб'єктності особливого значення набуває дієслівна комбінаторика, пов'язана з модальністю, характером семантико-синтаксичних, що впливає на модифікацію суб'єктно-об'єктних відношень. Наприклад, суб'єкт як джерело непасивної ознаки у зв'язку з дієсловами *поперерубувати, поперегризати, позарубувати, посікати, порозстрілювати, позакльовувати,* позначає:

особу як діяча в аспекті навмисне здійснюваної дії: *посікти*, док., перех. Убити шаблею або іншою холодною зброєю всіх або багатьох, напр.: *На приволзьких берегах в грізнім бойовиську* ***посікли*** *ми шаблями чужинців на шматки* (Український історичний журнал)*;*

суб'єкта, що спрямовує дію на об'єкт з відповідною метою: *позліплювати, позливати, подоклеювати, подописувати, подоплітати*, напр.: *Мефістофель: (просвірчує дірки; хтось тим часом* ***поналіплював*** *з воску пробок і затикає дірки)* (Гете). Інше значення – надмірності у вияві дії – виражають дієслова *понаносити, понаварювати, понаходити (багато, надмірно),* напр.: *Хтось* ***поналіплював*** *на дірки пробок з воску.*

суб'єкта-мовця, який інформує про процес розумової діяльності з відповідною метою: *попридумувати, понавчати, понаучувати, попригадувати, поперенаучувати,* напр.: ***попридумувати***, док., перех. Придумати що-небудь (про багатьох); придумати багато чогось: *Турбаївське селище і якась Нова. А яка саме? Скільки тих Нових! – Не могли* ***попридумувати*** *їм назви! – гнівався (Анатолій) не знати на кого* (Ю. Мушкетик); *Якось Кузьма Власович, жартуючи чи не жартуючи, сказав, що навіть* ***попридумував*** *уже імена для Володиних дітей* (О. Тихий);

суб'єктів взаємодії у стосунках людей: *перезнайомитися, женитися, переженитися, листуватися*, напр.: ***Перезнайомитися***, док. 1. Познайомитися з усіма, багатьма або кимось (про всіх або багатьох). 2. Познайомитися один з одним, між собою (про всіх або багатьох). *Як звичайно буває в поїзді всі в купе* ***перезнайомилися,*** *розговорились* (О. Кобилянська). Ці дієслова є двосуб'єктними.

Отже, у функційному аспекті, у плані представлення подій – їх структурування, пропозиціоналізації основне місце займають акціонально-актантні значення. Категорійне значення суб'єктності, безпосередньо пов'язане з типом предиката в їхній взаємодії на етапі формування змістового ядра будь-якого речення. Зважаючи на універсальний характер суб'єктно-предикатних відношень, можна твердити, що будь-які зміни категорійної функції дієслова пов'язані насамперед зі змінами його суб'єктних категорійних значень, відображуваних у змінах дієслівної синтагматики та всієї синтаксичної структури речення. Категорійно-поняттєвий зміст дієслова орієнтований на суб'єкта позначуваної події, дії, ситуації. Широкий спектр дієслівних категорійних значень суб'єктності відображає аспектуальний простір можливостей дієслова-предиката, пов'язаного з представленням у ситуації виконавця дії чи джерела процесу, пасивного носія властивості або стану, чи як суб'єкта відношення.

2.9. Реалізація категорійних значень особи в односкладних означено-особових та узагальнено-особових реченнях

Специфіка односкладних речень із дієслівними предикатами полягає в незаповненні позиції суб'єкта на формально-синтаксичному рівні речення. Для конструкцій із незаповненим лівобічним семантичним компонентом-суб'єктом (підметом на формально-синтаксичному рівні) характерне імпліцитне представлення суб'єкта як означеного, неозначеного або узагальненого, тобто учасника / неучасника мовлення чи адресата. Такі речення позначають відповідно термінами *означено-особові, узагальнено-особові* та *неозначено-особові*. Кожен тип названих речень має предикат у граматичній формі дієслова, що є маркером імпліцитно представленого суб'єкта.

В актах мовлення, зокрема в описах, переказах, у внутрішньому мовленні, коли немає потреби вказувати на себе займенником *я*, цю функцію виконує форма дієслова першої особи в ролі головного члена означено-

особових речень, напр.: ***Відмикаю*** *світанок скрипичним ключем* (Л. Костенко); *Перед очима якісь кола.* ***Глянув*** *на балкона, а він палає.* ***Дивлюсь –*** *дерево, на гілляці привиділося зашморг* (Л. Костенко);); *Запах осінній троянди* ***візьму*** *із собою на спомин… І невичубну блакитняву всіх туманів наддніпрянських* (Д. Чистяк); ***Поспішаю*** *до отчого дому. Тільки краще б отак не летів* (М. Карпенко).

Означено-особовим є також речення, у якому особу називано формою іменника в кличному відмінку, що виконує функцію звертання до адресата мовлення, а дієслівний головний член маркує адресата формою другої особи однини та множини. Позицію вокатива-адресата може заповнювати не тільки назва особи (іншої істоти), а й предметне ім'я, напр.: ***Прошу, Марійко*** *… І встань, коли з тобою розмовляє вчитель* (Є. Гуцало); ***Кохайтеся, чорноброві****, та не з москолями* (Т. Шевченко);

- ***Мамо****, а дайте я спробую.*
- *За плугом* ***хочеш****? – здивувалася мати.*
- *Еге. Думаєте не вмію? – відповів з гіркотою Андрій.*
- *Спробуй, – відповіла вона тихо.*
- *Давай мені віжки* (Д. Бедзик);
- *О* ***слово! Будь*** *моїм* ***мечем*** (О. Олесь).

У діалозі особова форма дієслова вказує то на мовця (першу особу *я* однини або множини *ми*, мовець говорить від імені присутніх) або адресата (другу особу однини *ти* або множини *ви,* коли звертається до всіх чи з пошаною до когось), напр.: ***Прийди****, милий,* ***подивися****, як я тут горюю* (Т. Шевченко); *Ну, що ж, хлопці:* ***присядемо*** *… Та й у путь-дорогу* (І. Нерубайський).

Отже, в означено-особових реченнях на особу (суб'єкта) вказує флексія особових форм дієслова в ролі його головного члена та додатково форма кличного відмінка, яка виконує функцію апеляції до адресата.

У реченні з предикатом волевиявлення займенник *ти*, що вказує на адресата мовлення, на формально-синтаксичному рівні може бути не

експлікований формою називного відмінка суб'єкта дії. Тут адресата виражено формою кличного відмінка іменника, а для присудка в системі дієслівної парадигми наявні спеціалізовані форми, що позначають адресата мовлення, які взаємодіють із формами наказового способу дієслова. В односкладному реченні форма наказового способу виконує роль головного члена, у двоскладному – роль присудка, що координує з підметом *ти*. Для односкладних, як і для двоскладних речень, характерна своя просодика: виділення звертання в окрему синтагму паузою й фразовим наголосом, особливо поширене одним чи кількома означеннями. Основний зміст передає односкладне або й двоскладне речення, напр.: ***О боже наш милосердний****! О* ***царю поганий****!* ***Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий****! Що ти зробив з козаками …* (Т. Шевченко).

Узагальнено-особові речення мають головний член, що виражає певні судження, пораду, застереження тощо у стосунку до узагальненого суб'єкта, адресата. Основною сферою їх функціонування є прислів'я, що передають досвід народу, а отже, є повчальними. Дієслово в них ужите у формі другої особи однини наказового способу, яка не передбачає назви адресата вокативом, ні суб'єкта *ти*. Узагальнено-особові речення найбільш поширені в афористичному використанні, напр.: ***Дмись, не дмись*** *– волом* ***не будеш*** (Укр. прислів'я); ***Їж*** *борщ з грибами,* ***держи*** *язик за зубами* (Укр. прислів'я); ***Держи*** *хвіст трубою* (Укр. прислів'я); ***Не плюй*** *у колодязь: пригодиться води напиться* (Укр. прислів'я)*;* ***Сиди*** *до сивої коси, а за п'яницю заміж* ***не йди*** (Укр. прислів'я).

Узагальнено-особові речення з головним членом у формі дієслова другої особи множини набувають ознак трафаретних вимог, заборони, поради, попереджень, напр.: *По траві* ***не ходіть****;* ***Не пускайте*** *собаки без намордника;* ***Вимагайте*** *в автобусі проїзний квиток;* ***Зачиняйте*** *за собою двері;* ***Не стійте*** *на краю платформи (за жовтою лінією); Виходячи з вагона,* ***не забувайте*** *своїх речей.* У художньому тексті навіть займенник *ти* у функції підмета позначає узагальнену особу, напр.: *Ти зрікся мови рідної.*

Твій дух на милицях, жадає танцювати (Д. Павличко); ***Відсій*** *кукіль і* ***відбери*** *зерно,* ***Посій*** *його … Тоді вже витри піт, любуйся із краси, Тоді вже* ***знатимеш****, який ти хліб їси* (А. Малишко). У цих реченнях підмет *ти* можна встановити з останнього речення.

Узагальнене значення передають також речення, головний член яких виражений формою першої особи множини наказового, рідше дійсного способу, але в часовій перспективі передає дію як властиву узагальненій особі ознаку, напр.: ***Саджаєм*** *дерева Обличчям до сонця,* ***Саджаєм*** *дерева Сердцями до людей,* ***Саджаєм*** *дерева на батьківській землі… І дерева* ***ростуть*** *корінням у землі* (М. Боровко); ***Живемо*** *так, щоб бути для століть* (М. Боровко).

Головний член узагальнено-особового речення може бути виражений формою другої особи однини дійсного способу.

У художньому тексті узагальнено-особові речення дещо модифіковані, особливо в поетичному, де своє внутрішнє мовлення поет звертає до свого народу або до окремих груп людей, напр.:

Не завидуй *багатому,*
Багатий не знає
Ні приязні, ні любові —
Він все те наймає.
Не завидуй *могучому,*
Бо той заставляє.
Не завидуй *і славному,*
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву (Т. Шевченко);
Не завидуй *же нікому,* ***Дивись*** *кругом себе…* (Т. Шевченко).

Другий тип односкладних узагальнено-особових речень становлять конструкції, що виражають звернення (апеляцію) до узагальненого адресата, ділячись своїми враженнями, відчуттями, досвідом. Такі конструкції передають особливу модальність у різних описах психічного стану оповідача, в описах природи, напр.: ***Підеш*** *тією стежкою – і* ***побачиш*** *зелене-зелене море верб, очеретів, кукурудзи та густої осоки* (І. Нечуй-Левицький). Своєрідними є конструкції, головний член яких виражає заборону чи застереження або пораду, напр.: ***Не пийте*** *сирої води з невідомих водойм!* ***Стій****! Б'є струмом; Уранці* ***зробіть*** *зарядку і не* ***забудьте*** *поснідати. Не спиться –* ***порахуй*** *до п'ятдесяти свій вдих і видих* («Біологічні системи»*).* *Як* ***візьмеш*** *красиву то гордись, а як багату –* ***не журись*** (Укр. прислів'я). Такі конструкції формально відрізняються від двоскладних, у яких займенник – підмет *ти* має узагальнене значення, напр.: *Ти не питай, що буде там …* (О. Олесь); *Як* ***ти боїшся*** *– виріж, викинь геть, Своє безрадне й небезпечне серце, А замість нього в груди* ***впхай*** *собі Ганчірку, що до блискавок байдужа. Але, вчинивши так,* ***не вибігай*** *Із хати в бурю,* ***не вдавай*** *сміливця, Коли онучу* ***носиш*** *за ребром* (Д. Павличко).

2.9.1. Неозначено-особове речення як засіб вираження категорійної семантики неозначеності

Семантика категорії означеності-неозначеності на синтаксичному рівні може бути об'єктивована в неозначено-особовому реченні, структурованому на основі предиката, який передбачає лівобічного аргумента – суб'єкта, діяча, носія ознаки тощо, але на формально-синтаксичному рівні речення він неексплікований, що зумовлено настановою мовця наголосити на самій дії або умисне не називати його, бо в цьому взагалі немає потреби. Неозначена особа і кількісно не визначена, формально на неї вказує дієслово у формі третьої особи множини. Адресат – читач чи слухач – загалом орієнтується або не орієнтується щодо особи (осіб), але далеко не завжди намагається дізнатися, хто є виконавцем дії. Пор.: 1. *У двері* ***стукають****: Вставай!*

(А. Малишко); Читачеві вже відомо, що *сім'я, яка сховала на горище пораненого бійця, здогадується, що це прийшли німці або поліцаї.* 2. *Учора* ***передали*** *інтерв'ю з одним російським психотерапевтом, він говорив про диспластину людини* (Л. Костенко); 3 *У США, нарешті,* ***вибрали*** *президента, … А тепер вимагають імпічменту* (Л. Костенко). У другому і третьому реченнях неозначеність особи діяча відрізняється: хто передавав інтерв'ю, не має значення, але неозначено-особовий займенник ***один (якийсь)*** та іменник *психотерапевт* певною мірою орієнтують на фах ученого, якого можна встановити, якщо є потреба. Інформацію ж про вибори президента і подальші події представлено структурою неозначено-особового речення, у якому немає потреби називати діяча (народ США).

О. М. Пєшковський виділяв неозначено-особові речення як своєрідно представлені мовцем, на відміну від неповних двоскладних з опущеним підметом та від безособових, у яких (за його визначенням) присудок виражений безособовим дієсловом, оскільки опущений підмет можна встановити з контексту, а в безособовому реченні головний член передає процес без участі особи, а тому предикат не відкриває позицію суб'єкта [376, с. 98].

Неозначено-особові речення передають також усталені істини, пор.: *Та* ***кажуть****, що горю нічим не зарадиш* (Л. Горлач) і *Люди ж і осудять доки* ***не замовкнуть***. ***Скажуть*** *– як зав'яжуть* (Є. Гуцало). Опущений підмет в неповному реченні може бути об'єктивований наприкінці, напр.: *Їм пес вершини моститься до ніг. Вітрища голос, як в дубовій бочці. Жбурляє страх шматками на навідліг, Назад стежина. Тут нема доріг…* ***Спускаються*** *у сутінків сорочці Натомлені. Щасливі.* ***Переможці*** (М. Боровко). Іменник *переможці* конкретизує осіб, які сходили на Говерлу, хоч скільки їх було, хто саме сходив на гору, невідомо, як, наприклад, і в реченні, напр.: *На Говерлу щороку* ***сотні піднімаються*** («Тиждень»); *У лісі ялинку* ***зрубали****…* (Д. Павличко).

Зауважимо, що традиційні односкладні дієслівні конструкції І. Р. Вихованець кваліфвікував як другий тип речень із нульовим будь-яким членом (перший тип – неповні речення із нульовим будь-яким членом, співвідносним із підметом). Підставою кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних неповних для нього послугувала «наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, з одного боку, і потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменника або займенникового іменника, з другого боку» [104, с. 75 – 76]. Не заперечуючи можливості трансформації означено-, неозначено- й узагальнено-особових речень у двоскладні, ми все-таки подіяємо думку О. О. Шахматова, який увів терміни *означено-особові, неозначено-особові* й *узагальнено-особові* для позначення типів односкладних речень і вважав, що не потрібна контекстна підтримка для вираження особи підметом, оскільки дієслово вже виражає це значення [494, с. 56]. А О. М. Пєшковський уточнює, що в таких конструкціях не вистачає займенника, який указує на особу [376, с. 184]. Отже, підстава для кваліфікації аналізованих конструкцій як односкладних повних є, якщо враховувати особливе призначення дейктичних слів, які виражають функційно-прагматичну семантику в реченні: *я* – це мовець, діяч, адресант, а *ти* – адресат; *він* (як і *вона, воно, вони*) – неучасник в актах мовлення, предмет (об'єкт) повідомлення.

2.9.2. Категорійна семантика безособовості в дієслові та її реалізація в структурі речення

Категорія особи дієслова, що виражає стосунок дії до суб'єкта та об'єкта, спрямована в синтаксис ще однією ознакою, співвіднесеною з категорією персональності – здатністю визначати процеси, явища самодостатньо, не пов'язано з діяльністю істоти взагалі, або як стихійні, природні явища, процеси, осмислені людиною як певні закономірності за

певних обставин (*світати, смеркати, дніти, вечоріти* – пори доби, пов'язані зі сходом і заходом сонця); *морозити* (стан, пов'язаний зі зміною температури), що передають фізичний, психічний стан людини, незалежний від її волі або характеризує її в певний період (*не спиться, не лежиться, не сидиться, не віриться, щастить, не щастить, не віриться* та ін). В українській мові такі дієслова називають безособовими, які виконують роль головного члена безособових речень. Причому в актах мовлення предикати зі значенням фізичних процесів синонімічні з предикатами, які відкривають позицію суб'єкта як чинника, напр.: *Гримить грім (як чинник* – розряд, що сприймається на слух; ***Сніжить*** *– Сніг покриває землю – падає сніг;* ***Дощить*** *– довго йде дощ.* Пор. також можливі заміни особовими конструкціями: ***Не спиться*** *(мені, дитині)* і *Сон не бере (мене, дитину);* ***Не віриться*** *в перемогу (нам, спортсменові)* і *Ми не віримо в перемогу; Спортсмен не вірить у перемогу.*

Безособові дієслова мають тільки форму третьої особи однини, на що може вказувати і частка *щось*, яка посилює вказівку на незалежний від волі людини стан. Пор.: *Ой, не спиться, не лежиться, і сон мене не бере…* (Укр. народна пісня) і *Нудиться Кирило Хоць. Ніч, а йому* ***не спиться щось*** (А. Тесленко).

На семантичному рівні суб'єкт стану постає як пасивний, якому не вдається щось змінити. На формально-синтаксичному рівні речення він займає позицію додатка у формі давального відмінка іменника (займенникового іменника).

До безособових належать і дієслова зі значенням оптативної модальності: *хочеться (не хочеться), бажається, прагнеться, кортить.* Ці дієслова функціонують переважно у сполученні з інфінітивом та іменником у давальному адресата або родовому відмінку однини, напр.: ***Спать*** *мені не хочеться, і сон мене не бере* (Укр. народна пісня); ***Хочеться*** *дивитись, як сонечко сяє, трава шелестить* (Т. Шевченко); ***Хочеться*** *води криничної, живої.* Головний член таких односкладних речень може корелювати з

присудком двоскладного; але дієслівний присудок тоді вжитий в особовій формі, що співвідноситься з формою підмета в називному відмінку, пор.: ***Захотілося*** *бабі скоринки* і *Захотіла баба скоринки* (Укр. народна казка).

Безособовість здатні виражати і дієслова дії, напр.: ***Читається*** *художній твір із захопленням – Мені сьогодні* ***не читається***.

Речення з дієслівним предикатом на позначення стану легко трансформуються з двоскладного в односкладне, пор.: *Дівчинка не терпить образи* і *Дівчині не терпиться відповісти на образу; Дівчина вірить у щастя* і *Дівчині віриться в щастя.*

Безособові дієслова мають також форму третьої особи однини середнього роду минулого часу та умовного способу на *-л(о): кортіло, бажалося,* ***було (не було)*** та форму майбутнього часу ***не буде,*** теперішнього часу ***немає*** (заперечне), напр.: *У дворі нікого* ***не було****; Так* ***кортіло*** *солодкого та не було*; ***Немає*** *святіш за мовчання. Що дзвонить від землі до небес* (П. Осадчук); ***Немає*** *у світі більшої драми І більшої душевної муки, Як махати рік у рік прапорами, Відучивши від праці руки* (Л. Костенко); *Затанцювали птиці на лимані, А вранці неба* ***не було*** *в тумані* (Л. Костенко).

Безособовими на формально-синтаксичному рівні визнають і дієслова повної способово-часової парадигми, які в аналогічний формі третьої особи однини передають стихійні процеси, напр.: *Удень* ***припікало****; Уже* ***світлішало****; Раптом* ***завихрило, крутило, жбурляло, ревло*** *– щось страшне творилося.* До таких конструкцій належать і речення з дієслівним предикатом стану, репрезентованим головним членом односкладного речення, напр.: ***Болить, тисне*** *на серці; Так* ***схопило*** *аж* ***трусило, тіпало****, ніби в гарячці;* ***Похолонуло*** *в грудях,* ***сперло*** *дихання* (переважно в уснорозмовному стилі).

Ці та інші дієслова у формі інфінітива, зі зв’язкою, предикатні форми на *-но, -то*, предикативні прислівники виражають безособовість у своїх вторинних функціях, напр.: *Хай буде легко спогадом про Вас. Хай буде вічно*

спогадом пресвітним Вмовляю себе, що місяць – це так небагато (Л. Костенко).

Категорія особи дієслова взаємодіє з категорією способу на рівні лексичної і граматичної семантики, з категорією персональності й підкатегоріями субстанційності – суб'єкта і об'єкта, аспектуальності (виду і родів дії), темпоральності (внутрішнього і переважно зовнішнього часу) та з синтагматичною семантикою категорій предикативності і модальності.

2.10. Дієслівний предикат як центральний компонент семантико-синтаксичної структури речення

Зміст речення, співвідноситься з позамовною дійсною або мисленнєвою ситуацією як своїм денотатом. Воно вичленовує в дійсності той чи той її фрагмент, представляючи його водночас як цілісту єдність. Його денотатом є не просто сукупність окремих елементів досвіду, а взаємопов'язані в межах ситуації певним відношенням субстанцій (люди, тварини, предмети природи та ін.), що постають як учасники ситуації. Відношення та властивості предметів (предметних учасників ситуації) – це й є ті ознаки, які виражає речення.

Пізнаючи дійсність, конкретні, одиничні ситуації, люди відносять їх до відповідних структурних типів, здійснюючи логічну і мовну категоризацію, в якій у процесі еволюції виробляються відповідні конструктивні схеми.

Позамовна ситуація може бути відображена семантичною конструкцією або конфігурацією, ядром якої слугує семантема ознаки, тобто відношення або властивості. Цю ядерну семантему логіки кваліфікують як пропозицію (логічний знімок конкретної ситуації), або як предикатну семантему чи семантичний предикат [529, с. 64].

У лінгвістиці розрізняють семантичний предикат, або пропозиційний та функційний, чи синтаксичний. В умовах семантизації синтаксичних досліджень речення постала проблема в багатоаспектному описі його –

семантичному, семантико-синтаксичному, формально-граматичному, комунікативному та інших.

Феномен взаємопов'язаності мовних одиниць у системі (у парадигматиці) та мовленнєвих одиниць в актуалізації (у синтагматиці) привертає особливу увагу сучасних лінгвістів, оскільки системна організація мови виявляє себе у складній взаємодії одиниць різних рівнів. Центральна роль у формуванні речення належить дієслову як ознаковому слову, якому властивий потенціал структури та семантики речення.

Теоретичною базою дослідження у сфері семантичного синтаксису є праці зарубіжних (У. Чейфа [486], О. О. Шахматова [494], Ю. Д. Апресяна [28], Г. В. Колшанського [270], Ч. Філлмора [472], В. Г. Гака [118], М. В. Нікітіна [362], В. В. Бабайцевої [46], Н. Д. Арутюнової [39], І. М. Кобозєвої [266], Г. О. Золотової [221], Ю. О. Левицького [309], О. В. Падучевої [372], А. О. Худякова [483]), та українських (О. О. Потебні [400], Л. А. Булаховського [82], В. М. Русанівського [412], О. С. Мельничука [351], А. П. Грищенка [148], М. Я. Плющ [379], Й. Ф. Андерша [20], І. Р. Вихованця [104; 105], І. І. Слинька [425], М. І. Степаненка [441], Т. Є. Масицької [329], Н. В. Гуйванюк [154], А. П. Загнітка [193], К. Г. Городенської [142], Н. Л. Іваницької [225], М. В. Мірченка [356], А. К. Мойсієнка [357], М. І. Калька [245]) лінгвістів.

У дослідженні синтаксичних теорій загальновизнаним є положення про те, що значення дієслова однозначно співвідноситься з моделлю аргументної структури. Однак питання про джерело корелятивних відношень, лексичної семантики дієслова у процесі формування структури речення та його змісту досі дискусійне. Відомі теорії, у яких пріоритетне місце відведено семантиці дієслова, що організує ядро речення [459, с. 64; 255, с. 52]. Проте в багатьох працях надано перевагу синтаксису, тобто акцентовано увага на аргументній структурі речення, яка може впливати на процес породження змісту [542, с. 52].

Подолання розбіжностей у підходах до трактування речення лежить у площині з'ясування опосередкованості дистрибуції дієслівного слова у процесі концептуалізації ситуації на ментальному рівні. У сучасних концепціях змісту речення дослідники зосереджують основну увагу на розмаїтті джерел інформації. Реалізація тієї чи тієї аргументної структури є результатом взаємодії значення відповідного лексико-семантичного варіанта дієслова з його морфологічною формою та особливостями структурної схеми речення.

Саме О. О. Потебня, сприйнявши від Х. Штейнталя вчення про предикативність як первинну організаційну форму самостійного слова, наголосив на пріоритеті речення над словом.

Дослідники синтаксису речення зазначають, що категорійне значення дієслова зумовлене його предикативною функцією, яка реалізується в реченні та, власне, є властивістю всього речення. Будь-яка ознака предиката – це ознака всього речення, а не тільки дієслова, оскільки тільки він є носієм цієї ознаки [400, с. 234; 494, с. 78; 68, с. 96].

Семантика предиката випливає з характеру відображуваної ознаки. Основними семантичними типами предикатів є предикати дії, стану, процесу, якості, властивості та кількості. Предикатні значення засвідчують тісний зв'язок мовних функцій та понятєвих категорій, втілюваних у лексичній, морфологічній та синтаксичній системах мов.

Уже в класичних синтаксичних дослідженнях дієслівний присудок кваліфікують як граматичне втілення поняття предиката. Згідно з вербоцентричною теорією Л. Теньєра присудок як основний член речення є його організаційним ядром. Подальший розвиток постулата про домінувальну роль присудка в реченні зумовив потребу розмежування типів предикатів залежно від характеру тих ознак, які вони виражають. Як зазначає Г. В. Кутня, виділені в структурі знака субстанційні та несубстанційні семи є підґрунтям для аналізу будь- якого предиката. На основі їхнього синтезу встановлюються синтаксично релевантні ознаки предикатних слів [302,

с. 76]. Неоднозначні погляди на аналіз предиката зумовлені різними принципами оцінювання рівневого характеру його структури. Воно залежить від аспекту дослідження – власне-семантичного, семантико-синтаксичного чи власне-синтаксичного. Власне-семантичний підхід до природи предиката передбачає аналіз несубстанційних компонентів у структурі знака. Ю. С. Степанов вважає, що дієслово необхідно розглядати як складну (комплексну) одиницю словника, яка позначає: а) певний предикат; б) певну семантичну ознаку імені (терма – суб'єкта чи об'єкта), що входять до цього предиката в цілісному реченні [444, с. 115]. Учений, розрізняючи із семіологічного погляду поняття «дієслівна функція» і «дієслівна лексема» (дієслівне слово), поняття «дієслівна функція» ототожнює з поняттям предиката речення. Предикатна синтаксема в позиції «макета» речення, на його думку, належить до структурних елементів одиниці, які містять у змістовому плані потенційну синтагму, тобто до субстанційних сем. Відповідно зауважує, що функційний опис передбачає характеристику дієслівного предиката і тих імен, які він об'єднує в структурі ситуації (суб'єкт, об'єкт та ін.). І тому, хоч дієслівна лексема фіксована в словнику як окреме слово, але потрактована вона як синтаксичний предикат у текстуальних виявах його семантики в єдності із семантикою валентно зумовлених ним компонентів речення [444, с. 110].

Дієслово як лексичну одиницю у словнику інтерпретують переважно через синонімічні слова. Інтерпретаційна частина словникової статті відображає також семантичну валентність, яка випливає з лексичного значення слова, а наданий йому зміст – із семантичних ролей суб'єкта, об'єкта, знаряддя, засобу та інших компонентів складу речення, що реалізують варіанти лексичного значення дієслова, напр.: *Позарубувати*, док., перех. Убити сокирою, шаблею і т.ін. всіх або багатьох (по одному). Розм.: *Хтось* ***позарубував*** *сокирою курей* (СУМ, т.VI, с.796). У наведеній статті представлено суб'єкт *хтось* (дія здійснювана невідомим діячем), дієслово фізичної дії *позарубувати,* перехідне, передає об'єкт (*курей),* на

який спрямована дія та знаряддя *(сокирою).* Структурна схема речення: S + P + In + O. Фізична дія осмислена як цілеспрямована (на об'єкт або результат); передбачає застосування знаряддя (чи засобу) виконання дії або й адресата. Семантична валентність дієслова *позарубувати* реалізована на основі сумісності і поєднуваності всіх компонентів. Це дієслово семантично тривалентне. На відміну від семантичної, синтаксична валентність, на думку Ю. С. Степанова, передбачає облігаторне чи факультативне заповнення в реченні відкритих предикатом позицій певної кількості і якості, відмінних в окремих мовах [444, с. 157].

За В. І. Кононенком, «унікальна властивість предиката як синтаксеми забезпечувати валентні та інтенційні зв'язки робить її центральною фігурою на чолі зіткнення не лише облігаторних, а значною мірою й фундаментальних компонентів речення, забезпечуючи, зрештою, взаємини смислу й тексту, які зумовлюють функціонально-прагматичне призначення мови» [402, с. 7].

Несубстанційні семи у структурі предикатного знака розрізняються морфологічними та лексичними особливостями одиниць, пов'язаними з часом. Г. В. Кутня вважає, що дієслову властиві такі атрибути фізичного часу, як лінійність, протяжність, векторність, сегментованість тощо, які відображені в ознаках, об'єднаних категоріями темпоральності та аспектуальності [302, с. 77]. Якщо в першій із них зосереджено «зовнішні» характеристики загального часу, то в другій – «внутрішні» часові особливості дії. Пропоновані класифікації зорієнтовані на аналіз властивостей предиката, часто пов'язані з морфологізованим підходом – аналізом ознакового слова, обмеженим оцінюванням дієслова в цій функції, і засвідчує тісну взаємодію сфер лексики, морфології та синтаксису. Саме тому в роботах окремих синтаксистів класи дієслів ототожнено з класами предикатів, а ті – з типами ситуацій, відтворених семантичними моделями речення [83; 418; 563].

І. Р. Вихованець спочатку поділив предикати на два класи – дії та стану [101, с. 85]. Такий поділ уважає Г. В. Кутня, відображає онтологію динамічних та статичних явищ і, опираючись на компонентний аналіз одиниць – виділення лексичних дієслівних сем різного ступеня узагальнення, може слугувати підгрунттям для аналізу семантичної будови речення. Поділ предикатів на два класи пов'язаний також із розмежуванням дієслівної лексики. І. К. Кучеренко із цього приводу зазначає: «У граматиках робиться спроба показати відмінність значень дієслів, що виражають «дію», від тих, що позначають «стан» (механічний рух і стан, у якому може перебувати особа чи предмет)» [305; 306, с. 322]. Дихотомічне розмежування дієслів проводять дослідники, ураховуючи не лише лексичну, а й граматичну семантику і виділяючи на таких засадах одиниці «акціональні» та «неакціональні» [86, с. 114], що майже співвідносні з класами дій і станів.

За традицією західноєвропейських термінологічних визначень термін *предикат* був застосований до характеристики складу речення як позначення ядерного компонента цього складу. У слов'янському мовознавстві він був замінений калькою «присудок», що дозволило уникати термінологічного збігу логічних і граматичних категорій. Речення в елементарному своєму вияві структурується навколо одного предиката як логіко-семантичного поняття й одночасно семантико-синтаксичного. На логіко-семантичному рівні предикат, типовою реалізацією якого в українській мові є дієслово, розглядають як пропозиційну функцію, що відтворює той чи той «стан речей» в об'єктивній дійсності [356, с. 124]. С. Д. Кацнельсон уважає, що предикативні слова постають «як носії пропозиційних функцій у будь-якій мові, у них закладена модель розгортання речення» [255, с. 143]. У згоді з таким визначенням предикат потрактовано як семантичний центр висловлення.

За визначенням М. В. Мірченка, предикат усього речення – це особлива семантична сутність, якість, яка не передбачає однозначного лексичного заповнення в структурній схемі речення. Тому дієслово віддаляється від імені

навіть тоді, коли воно (ім'я) займає позицію предиката. Як пропозиційна функція предикат визначає кількість і якість актантних компонентів, які заповнюють віртуальні позиції в реченні або ж можуть їх словесно і не представляти. Дієслово як лексико-граматична категорія забезпечує лише семантичну (одну із семантичних, хоч і найпоширенішу) ознаку предиката [356, с. 125]. Предикатність як категорійне явище, що ґрунтується на «гегемонії дієслівної семантичної ознаки, яка пронизує всі типи предикатів, є всеохопною ознакою в позиційній структурі речення. Синтаксична позиція предиката визначає відношення між функціями компонентів структурної схеми, у якому предикат задає функційні параметри непредикатних актантів. Така гегемонія дієслівного предиката як ознакового слова протиставлена іншим, непредикатним субстанційним словам у структурі речення» [356, с. 126].

Категорійність предиката створюють значення, закладені в поняттєвих категоріях із проекцією їхньої репрезентації мовними одиницями.

Говорячи про специфіку предикативних значень дієслів, сучасні лінгвісти беруть за основу класифікацію дієслів. Зокрема, З. Вендлер [575] узагальнив одиниці за такими критеріями: можливість уживатися у формі недоконаного виду та здатність поєднуватися з обставинами часу (на зразок *через два дні*). Такі показники загалом відповідають аспектуальним характеристикам дієслів: подільності на фази (– +), скерованості до внутрішнього порогу (– +), тривалості (– +). За цими ознаками динамічні ситуації (за термінологією З. Венделера – процеси) поділено на «діяльність» (з ознакою спрямованості на межу: *стрибати, ходити*) та «виконання» (з ознакою наявності межі: *написати, нарізати*). Статичні ситуації (непроцеси) розмежовано на «стан» (тривала часова ознака: *думати, спати*) і «досягнення» (миттєва ознака: *одружитися, народитися*) [575, с. 97].

Сучасні дослідники удосконалили функційно-семантичну класифікацію дієслів З. Вендлера. Зокрема, Т. В. Булигіна, О. М. Селіверстова, використавши її як базову, зосередили свою увагу на

пізнанні категорійно-лексичної семантики дієслів, що потребувало врахування семантичного, лексичного та і синтаксичного рівнів [83, с. 32 – 49; 418, с. 86 – 157]. У таких класифікаціях наголошено на особливостях дії: статичність / динамічність, тривалість / миттєвість, часова перспектива (перспективність для процесів, підготовленість попереднім процесом – для подій), де також враховано ознаки наявності / відсутності часової зв'язаності [83] та фазовості [418, с. 93]. Характеристику предикативних значень дієслів конкретизують одновидові значення «родів дії», або лексико-граматичні аспектуальні класи [412, с. 230; 496, с. 21; 191, с. 213] .

2.11. Специфіка категорійного значення дієслова у функції предиката

Мова і мовлення як єдиний її об'єктивний вияв, поєднуючи мисленнєвотвірну та комунікативну функції, є засобом репрезентації ідеальних, мисленнєвих відображень явищ реальної дійсності в матеріальних знаках, що взаємопов'язані в тексті за правилами синтаксису. Основною завершеною синтаксичною одиницею-конструкцією є речення – мовний знак ситуації, що вказує на стосунок до дійсності й до повідомлюваного, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семанико-синтаксичних відношень [105, с. 53]. Речення як багатоаспектна одиниця мови зумовлює осмислення його природи за різними критеріями: логіко-семантичним, семантико-синтаксичним, формально-граматичним, функційним, прагматичним та ін. М. В. Мірченко зауважує, що вразливим місцем традиційної теорії членів речення було намагання укласти їхню класифікацію, застосовуючи якийсь один критерій – чи то формально-граматичний, чи семантико-синтаксичний [356, с. 282]. Тому, одним із завдань сучасного синтаксису є уточнення аспектів вивчення речення як основної синтаксичної одиниці мови, зокрема розмежування формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і комунікативної його організації [105, с. 4]. Важливим завданням є також дослідження природи взаємодії

семантики мисленнєвих структур і синтаксичної семантики. Дослідники виокремлюють «лінгвістичну семантику» і «семантику відображення», наголошуючи на тому, що такий підхід є перспективним та цікавим лише за умови порівняння форм обох цих різновидів семантики і з'ясування природи їхнього взаємовпливу. Інакше «лінгвістична семантика» опиниться замкненою сама в собі, буде незрозумілим і те, як за допомогою «лінгвістичної семантики» люди передають один одному свої думки та почуття, як вони висловлюють своє ставлення до навколишнього світу [80, с. 11].

Логіко-семантичний підхід до вивчення синтаксису пов'язаний із вивченням об'єктивного змісту речення, що є відображенням екстралінгвальної ситуації – внутрішньо цілісного фрагмента дійсності. Будуючи повідомлення, мовець обирає насамперед деяку логіко-семантичну схему, що визначає структуру речення. Вивчення речення з погляду логіко-семантичного виконало багато дослідників українського і зарубіжного мовознавства. Й. Ф. Андерш серед виокремлених ним трьох рівнів представлення об'єктивного змісту речення – денотативного, логіко-семантичного, мовно-семантичного – тільки логіко-семантичний пов'язував із поняттями і відношеннями між ними [20, с. 8]. І. Р. Вихованець у структурі речення виділив чотири яруси: власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-граматичний і власне-комунікативний. Компоненти власне-семантичної структури речення витлумачив як глибинний ярус, що відображає логічну будову речення [101, с. 125].

С. Д. Кацнельсон наголосив, що в аналізі зв'язків необхідно враховувати мисленнєві передумови, пов'язані з деякими об'єктивними подіями чи реальністю [257, с. 160 – 161]. О. В. Падучева запропонувала класифікацію речень на основі пропозицій – концептів ситуацій [371, с. 98]. І. П. Сусов увів поняття «абстрактної ситуації» – мисленнєвої схеми, що охоплює безліч денотативних ситуацій з однаковою будовою [451, с. 120]. М. І. Лещенко розглянув структуру речення в актуальному (семантико-

синтаксичному) та віртуальному (логічному) аспектах. Віртуальний аспект у його потрактуванні представляє типову ситуацію як концептуальну модель (логіко-семантичний предикат), що формує відповідну мовну семантико-синтаксичну структуру речення [314, с. 13]. Таке тлумачення теоретично вмотивоване, і хоч для позначення невербального рівня речення немає загальноприйнятого терміна (відомі – логіко-семантичний, віртуальний, власне-семантичний), беззаперечною є співвіднесеність речення з пропозицією. Це дає підстави йменувати його терміном «пропозиційний рівень речення» (пропозиційна структура речення). На вербальному рівні речення лексичне наповнення пропозиційної схеми конкретизує та прив'язує повідомлення до фрагмента дійсності.

Семантико-синтаксичну структуру речення формують два типи знаків: предикатні та непредикатні синтаксеми, серед яких центральним, конститутивним компонентом є предикат, що визначає кількість і якість залежних від нього непредикатних компонентів. Синтаксеми – це елементарні одиниці, пов'язані у структурі речення певними синтаксичними відношеннями з іншими подібними одиницями та виокремлені на основі семантико-синтаксичних відношень, що виражають стосунки між предметами і явищами навколишнього світу [489, с. 31; 360, с. 23; 105, с. 43]. Структуру речення семантико-синтаксичного рівня значною мірою окреслює формально-синаксичний рівень, а в системі мови їм притаманна симетрія: однаковий кількісний склад компонентів. Виокремлюючи синтаксеми, ураховують часткові синтаксичні значення (адресат, об'єкт, локатив тощо), а виокремлюючи члени речення – загальні (додаток, обставина). Кожна синтаксема функціонує в ролі формально-граматичного члена речення, відповідно, кожен тип члена речення є результатом узагальнення значень синтаксем. Послідовне розмежування й виокремлення двох рівнів вербальної структури речення передбачає аналіз їх у єдності змістових і формальних властивостей. Особливістю синтаксеми є її семантично-синтаксична ознака,

змістова ж властивість члена речення – це ознака суто синтаксична, не пов’язана безпосередньо з позначенням явищ позамовної дійсності.

На основі аналізу семантичного типу, валентної потенції предикатних синтаксем і синтаксико-семантичних типів непредикатних синтаксем та їхніх варіантних моделей у мові визначають основні структурно-семантичні типи речень. Між пропозиційним і вербальним рівнями речення наявна певна семантична кореляція. Для позначення компонентів пропозиційної структури (що відображають узагальнені поняття позамовної дійсності) використовують терміни, якими оперують в описах семантико-синтаксичного рівня: предикат, суб’єкт, об’єкт, адресат, інструмент, локатив. Переважно наявна кореляція і між пропозиційною та семантико-синтаксичною структурами речення, хоч поглиблений і детальніший аналіз їхніх компонентів виявляє деякі відмінності між ними в семантиці та кількісному складі. На симетрію цих двох рівнів впливає лексична семантика предикатного слова, фонові знання носіїв мовної спільноти, контекст, комунікативна настанова мовця. Семантика предикатних і непредикатних компонентів пропозиції відображає позамовний, онтологічний зміст типових і узагальнених ситуацій, явищ, логічних відношень між об’єктами позамовної дійсності. Предикатні і непредикатні компоненти семантико-синтаксичного рівня – синтаксеми – це вербальна реалізація абстрактних понять.

У теорії синтаксису речення досі однозначно не розв’язана проблема семантичної та морфологічної природи ознакових слів. На сучасному етапі функціонування лінгвістичної науки спостерігаємо значні розбіжності в поглядах лінгвістів на граматичні особливості лексем зі значенням ознаковості та відсутні чіткі критерії їх виокремлення та функціонування. Сучасна наукова орієнтація лінгвістів на динамічний синтаксис зумовлює потребу ґрунтовного вивчення ролі граматичних категорій ознакових слів у змісті речення. В українському мовознавстві характеристику ознакових слів у функції предикатів знаходимо в працях О. О. Потебні [400], Л. А. Булаховського [82], О. С. Мельничука [351], В. М. Русанівського [412],

А. П. Грищенка [148], М. Я. Плющ [379], Н. М. Арват [32], Й. Ф. Андерша [20], І. Р. Вихованця [104; 105], І. І. Слинька [425], Н. В. Гуйванюк [154], О. Г. Межова [347], М. І. Степаненка [440], Н. Б. Іваницької [229], М. В. Мірченка [356], С. О. Соколової [435], А. П. Загнітка [193], І. А. Пасічник [373], О. І. Леути [313], К. Г. Городенської [142], Н. М. Костусяк [276]. Дослідження ознакових слів у функції предиката розкривають тісну взаємодію сфер лексики, морфології та синтаксису та проблему ієрархічності відношень ознакових слів у функції предикатів, але дотепер чітко не окреслено особливостей реалізації різних класів ознакових слів на семантичному, власне-синтаксичному та комунікативному рівнях речення.

Структура речення формується внаслідок взаємодії двох планів, в одному з яких отримує відображення зв'язок речення з об'єктивним світом, а в іншому – зв'язок його з процесом мислення. Як головний засіб формування, вираження та повідомлення думки речення виражає повідомлення про дійсність [94]. Акт мислення, виражений реченням, завжди двочленний: у ньому про щось повідомлено, певному суб'єктові надано якоїсь предикативної ознаки. Суб'єктові та предикату думки-судження в структурі речення відповідають два його організаційні центри, або два «головні члени», які позначають носія предикативної ознаки та саму предикативну ознаку. Двоскладність (двочленність) речення – це обов'язкова ознака, властива всім реченням. Предикативність визначає, яке предикативне відношення між структурними опорами думки-речення – суб'єктом та предикатом, виражених у мовних категоріях часу, модальності та особи [221, с. 24].

Предикативність – це синтаксична категорія, основна ознака речення як комунікативної одиниці, оскільки в ньому позначено центр певної події, наявна інформація у формі повідомлення, що відносить його до дійсності, часових планів і певного мовця [417, с. 586]. У такому потрактуванні предикативність визначено як синтаксичну категорію речення, саме тому, ця

категорія пов’язана з предикатністю – процесом формування думки висловлення, унаслідок якого «відображена засобами мови денотативна ситуація стає сигніфікативною: цілісному і певною мірою нерозчленованому уявленню про фрагмент реальної дійсності відповідає санкціонована семантикою мови предикатно-актантна структура, або пропозиція, та один із можливих типів комунікативної рамки» [252, с. 25]. До того ж речення має також обов’язкову модальну характеристику та додаткові значення щодо основної інформації, темпоральні, аспектуальні та інші характеристики мовця.

Характеризуючи модальність речення як синтаксичну категорію, В. Д. Шинкарук зазначає, що саме комунікативно-прагматичні інтенції мовця визначають об’єктивну і суб’єктивну модальність. У змісті речення наявні два плани вираження: модально-комунікативний (модусний) і номінативно-репрезентативний (диктумний), що мають у мові різні і водночас співвідносні засоби експлікації [498, с. 235].

Речення як одиниця мовленнєвого спілкування, що відображає нижчий, вищий, найвищий ступені абстрактного мислення мовця в ситуації «я – тут – зараз», становить складну змістову структуру, вербалізовану мовними засобами різних рівнів. «Поверхнева реалізація глибинного змісту чуттєво-рецепторного рівня в мові (знаковому відображенні поняттєвого змісту про повідомлення), – зазначає М. Я. Плющ, – ґрунтується на закономірностях вибору моделей синтаксичних побудов та лексико-фразеологічних, словотвірних і граматичних засобів для структурування змісту висловлення» [387, с. .234].

Оскільки семантика слів кожної частини мови структурована за критерієм призначення, орієнтації на вираження когнітивної, емотивної, імперативної та інших функцій, то в мовленні, у синтаксичних побудовах, вона постає в певній формі як синтаксична одиниця, семантика якої взаємодіє із семантикою пов’язаного з ним іншого слова, виражаючи предикативні / непредикативні відношення.

Мовна структура речення реалізована в конкретних мовних формах та значеннях суб'єктів і предикатів у різних моделях речення. Мовними формами та значеннями суб'єктів і предикатів, різним типовим змістом та засобами його оформлення пов'язані основні структурні типи речень. Саме в цих відмінностях і виявлений план зв'язку речення з позамовним світом. Відображаючи категорійні явища об'єктивної дійсності, їхні зв'язки та відношення, мова для називання тих чи тих категорій та зв'язків оперує відповідними номінативними та конструктивними засобами. Дійсність має тільки опосередковане відображення в мовних формах, вона розчленована та організована у свідомості мовців відповідно до бачення її тим чи тим національно-мовним колективом.

За комунікативно-функційного підходу предикацію розглядають як акт членування висловлення на комунікативно значущі елементи. В актуальному мовленнєвому процесі логічний суб'єкт ототожнюють із темою, даним, відомою інформацією, основою висловлення, а предикат – із новим, ремою, предикативною частиною. Ще древні філософи відзначали про зв'язок мови з мисленням. Лінгвісти вважають, що «неможливо визначити реального суб'єкта й предиката, властивих природному мовленню (тобто тему й рему), якщо обрати за критерій кваліфікації імена-суб'єкти або дієслова-предикати Аристотеля чи стоїків. Мовний матеріал, узятий в актуального вжитку (а іншого вживання немає), виявляє не вербальні, а когнітивні (комунікативні) принципи організації речення» [89, с. 21].

Відомо, що П. Ф. Фортунатов зробив спробу розмежувати поняття граматичного і актуального членування речень і виявив деякі типи кореляцій між ними [476, с. 20]. Але й на сучасному етапі розвитку лінгвістичної теорії мовознавців цікавить проблема формування речення як комунікативної одиниці в аспекті з'ясування ролі актуального членування для завершення акту предикації. На думку І. П. Распопова, саме актуальне членування – той ґрунт, на якому здійснюють предикування, оскільки «зміст речення має стосунок до дійсності через співвідношення двох компонентів актуального

членування [405, с. 44]. М. В. Всеволодова зауважує, що вибір пари «предиковане» – «предикувальне» – це утворення своєрідної опозиції «носій ознаки» – «ознака» чи «ознака» – «її носій», що стосується комунікативного аспекту висловлення [113, с. 85]. На думку О. В. Бельського, у названій вище опозиції бере участь інтонація, що зумовлена не так граматичними значеннями, як значеннєвими зв'язками означуваного й означеного, комунікативною перспективою висловлення [63, с. 195].

Загальні категорії суб'єкта та предиката речення можуть бути реалізовані в різних моделях як власні значення особи та її дії, стану, властивості, предмета та його якісної чи кількісної характеристик, виражених структурно-семантичними компонентами в їхніх конкретно-типових формах. В основі організації речення лежить відповідність категорійного значення основних частин мови у змісті предиката основним категоріям позамовної дійсності, структурованої національною мовною свідомістю.

Синтаксеми у функції суб'єкта та предиката вступають у предикативні відношення. Цю предикативну ознаку надано предмету-носієві у відповідному плані часу, модальності та особи. Тому повідомлення, що постало як результат предикативного сполучення головних компонентів, завжди співвіднесене з позамовною дійсністю. У такому витлумаченні предикативності з'являється можливість двох трактувань предикативності: як відношення змісту речення до дійсності та як відношення між суб'єктом і предикатом [105, с. 154 – 155].

Речення як одиниця мови і мовленнєвого спілкування відображає нижчий чи вищий ступінь абстрактного мислення мовця і становить складну змістову структуру, вербалізовану мовними засобами різних рівнів.

На противагу тлумаченню предикативності як функції повідомлення, що протиставлена функції називання [318, с. 29], сьогодні переважає думка, що предикативність як загальна ознака всіх речень має часові і модальні характеристики, виявляє граматичний спектр, своєрідний за граматичною категоризацією в часовій і просторовій локалізації та категорійним

значенням особи (хоч останній аспект визначають не всі). І. Р. Вихованець вважає, що предикативність – це комплексна семантико-синтаксична реченнєва категорія, до змісту якої входять категорії часу і модальності [105, с. 62]. Прибічники теорії динамічного синтаксису (О. С. Мельничук [351], М. Я. Плющ [379], І. І. Слинько [425], Н. В. Гуйванюк [154], А. П. Загнітко [193] та ін.), розходячись у деталях, загалом визнають наявність (експліцитно чи імпліцитно) «особи» в усіх типах речень.

У мовленнєвому акті взаємопроникнення зазначених категорій відбувається і в плані змісту (позиція мовця визначає часткові значення часу, модальності, особи), і в плані вираження (координація в особі, числі та роді між головними компонентами зазначених категорій між суб'єктним та предикатним компонентами, злиття в дієслівних флексіях значень часу, модальності та особи). Отже, у реальному мовленні виокремлену ознаку супроводжують певні об'єктивно-модальні та часові характеристики (предикативні ознаки). Оскільки стосунок ознаки до предмета в мовленнєвому акті встановлює сам мовець, то предикації властивий ефект безпосередності, присутності – «я – тут – зараз».

Аналіз синтаксичних категорій речення в комунікативно-прагматичному аспекті передбачає враховування конкретної мовної ситуації, а також особливостей компонентів цієї ситуації наміру мовця, предмета мовлення, обставин тощо та як саме в категоріях предикативності й модальності відображено дійсність у комунікативному акті. Невід'ємними компонентами аналізу синтаксичних категорій речення є його учасники – мовець, слухач, і тільки в умовах конкретного мовного акту може бути виявлений імпліцитний сенс змісту речення, адресований для сприйняття слухачеві. Формування змісту висловленння базується на взаємодії лексичних, словотвірних, морфологічних та синтаксичних значень, безпосередньо відображених у сукупності контекстної та ситуативної інформації, а також у суб'єктивній оцінці мовцем. Розгляд синтаксичних категорій предикативності і модальності в комунікативно-прагматичному

аспекті вможливлює виявляти співвідношення експліцитного та імпліцитного компонентів речення.

У лінгвістичній теорії сутність предикатів трактують в аспекті виконання предикативної функції слів різних частин мови як морфологізованих / неморфологізованих засобів вираження. З боку семантики розглядають як предикативне ім'я – повідомлення про дію, стан, якість та інші ознаки предмета. З боку синтаксису предикат кваліфікують як головний член речення – присудок. Але важливо те, зауважує Г. О. Золотова, що різні граматичні форми, ужиті в ролі присудка, мають різне синтаксичне призначення: особові форми дієслова, на відміну від інших дієслівних форм, функціонують тільки як предикати; деякі форми іменника і у функції предиката, і в ролі атрибута або в інших позиціях [221, с. 168]. М. В. Мірченко наголошує на тому, що «синтаксична позиція предиката визначає відношення між функціями компонентів структурної схеми, у якій предикат <...> задає функціональні параметри непредикатних актантів» [356, с. 112].

Семантичну природу предиката визначає співвідношення його морфологічних та синтаксичних властивостей. На думку Г. О. Золотової, комплексне вивчення властивостей дієслівного предиката відкриває можливості побудови семантико-синтаксичної класифікації речення, що виявляє єдність форми та змісту в синтаксисі. Категорійно-граматичні типи предикатів та взаємозумовлені типи і форми суб'єктних компонентів становлять об'єктивний критерій, здатний конструювати єдину семантико-синтаксичну класифікацію речень. На думку дослідниці, структуру речення, усупереч вербоцентричним концепціям, визначають не тільки предикат і не тільки дієслова, й взаємна відповідність двох компонентів – суб'єктного та предикатного, які організують його структурну модель [221].

Українські мовознавці обстоюють позицію про виділення типів предикатів на основі часових і субстанційних характеристик, наголошуючи, що непредикатним словам більшою мірою властиві парадигматичні семи, а

предикатним – синтагматичні, як такі, що потенційно визначають валентну модель речення і якісно характеризують його валентних партнерів. Важливою тут, як уже було наголошено, є характеристика суб'єкта – центральної іменникової синтаксеми в семантико-синтаксичній структурі речення. Запропонована І. Р. Вихованцем типологія предикатів охоплює 6 типів: – дії, процесу, стану, якості, локативного та кількісного [105, с. 250]. Предикати з різним сполучувальним потенціалом семантико-синтаксичного рівня займають відповідні місця: предикати дії – першого рангу, процесу – другого, стану – третього, якості – четвертого тощо. Але система предикатів передбачає також і поділ на підкласи та на дрібніші групи [419, с. 84 – 85]. Побудовані за логіко-семантичною ознакою, такі класифікації здебільшого враховують поділ на найбільш абстрактні за значенням категорії, такі як «сутність», «якість», «кількість», «відношення», «час», «місце», «стан», «положення», «дія», тощо, кількість яких різна в інтерпретаціях різних наукових шкіл. Ця таксономія ґрунтується на виділенні окресленого граматиками набору структурних схем простого речення, тобто не лише на власне-предикаті, а й на пов'язаному з ним другому компоненті – «можливості його співвіднесення з деяким суб'єктом» [443, с. 150].

Дослідники синтаксису основним типом уважають *предикати дії* – клас дієслівних предикатів, яким властиві диференційні ознаки активності, динамічності, локалізованості в часі і просторі (фазовість).

Активність як семантична категорія, в основі якої лежить протиставлення активних та інактивних джерел, має вияв у взаємодії та взаємозв'язку дієслівних лексем з іменними актантами. Ця характеристика дієслівних предикатів пов'язана із суб'єктом – істотою. Активні дієслова виражають дію, яка спрямована на об'єкт (чи суб'єкт) і спричинює в ньому відповідні зміни, тобто внаслідок дії об'єкт створюється, змінюється або знищується. У сфері активної дії наявні суб'єктно-об'єктні та суб'єктно-суб'єктні семантичні відношення, напр.: ***Перекидали*** *усе в скрині, а намиста*

нема! (І. Нечуй-Левицький); *Стали турбаї козачих свої прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви* ***покрав*** *та* ***попалив*** (Ю. Яновський).

У сфері суб'єктно-суб'єктних відношень активність самих людей може бути спрямована з виховною, творчою метою або впливу на інших людей, напр.: *Ті, що* ***поскінчували*** *курс, були надзвичайно веселі та говорючі* (І. Нечуй-Левицький); *Уроки він* ***повчив*** *ще вчора* (О. Донченко); на зміну зовнішнього вигляду, напр.: *В його (свата)* ***виріс*** *хвіст і роги.* ***Зробився*** *він лютий, наче вовк. Ногами посуд* ***перетовк*** (О. Олесь); *Дати вам волю – усіх би людей* ***перестригли*** *в ченці, так що й мир перевівся б* (Панас Мирний); знищення інших істот, напр.: [Марко] *Я їх, падлюк (фашистів), сорок штук* ***перетопив*** *на перевозі* (З. Мороз).

В активних дієслівних предикатах кількісне уточнення може бути представлене за шкалою інтенсивності дії (міри вияву): немаркованість дії – деяка інтенсивність дії – значна інтенсивність дії, пор.: *Тхе! – сказала Олеся, покуштувавши сухої ніжки – Килина не догляділа й* ***пересмажила*** *й* ***попсувала*** (І. Нечуй-Левицький); *Геть мене* ***потовк*** [чоловік]*, місця живого нема – скрізь синяки...* (М. Коцюбинський); ***Попересушувала*** *все насіння*.

Предикати процесу також наділені ознакою динамічності, яка, на відміну від предикатів дії, не має контролю з боку суб'єкта, тобто носій цієї ознаки пасивний. Ця ознака властива предикатам реченнєвим структурам з однією іменниковою синтаксемою, напр.: *Всі хто був почав підспівувати, один за одним* ***помовкли і слухали****, як вони гарно вдвох* ***співають*** (П. Куліш).

Предикати стану, на відміну від предикатів дії і процесу, характеризуються елементарною семантичною структурою. Вони називають ознаки, властивості, надані субстанціям як іманентно їм притаманні, що не виходять за межі суб'єкта і не охоплюють своїми властивостями інших реалій. У предикатах стану відсутня сема активності, але їхня пасивність формально не маркована [179, с. 56].

Стан – статична ознака, морфологічне вираження якої стосується сфери дієслів, прислівників та іменникових форм, що втратили зв'язок із

парадигмою відмінювання. Пор.: *Усі товариші* ***позасмучувалися,*** *як почули про його лихо* (Грінченко). *(Бичок) Кажуть, що Христя* ***заслабла*** *і не встає, зовсім* ***немощна...*** *Та нехай лучче* ***перехворіє****, ніж піде до обідраного злидня!..* (М. Кропивницький); *Мені* ***однаково****, чи буду Я жить в Україні, чи ні* (Т. Шевченко); *Чогось мені* ***сумно****, Чогось мені* ***дивно****, Все третій деньочок, Милого не видно* (Укр. народна пісня).

Деякі дослідники трактують стан як статичне явище, на відміну від процесу і події тобто визначають як онтологічну трихотомію, здатну, проте, розпадатися на окремі типи лише за умови реального мовного наповнення [294]. Визначальну роль у такому разі відіграє контекст, що слугує необхідним чинником розмежування вказаних значень [563, с. 200; 520, с. 6]. Пор.: *Червоніє мак у житі / Андрій з кожним словом жінки дужче червоніє; Падає ціна / Падає дощ / Падає від несподіваного удару парубок; Горять очі / Горять хліба від спеки* [295].

Предикати якості позначають абсолютну ознаку предмета, тому позбавлені часових конкретних характеристик, напр.: *Хлопці* ***слухняні****. Робота* ***корисна.*** *Ніч була* ***глибока і сива.*** *Ніч* ***була терпка****, як слива* (І. Жиленко); *Я ж досі* ***не заквітчана!*** (Леся Українка); *Ти дав мені дари, які хотів такі були й мої –* ***неміряні, нелічені…*** (Леся Українка).

Предикати кількості становлять периферійну площину предикатності. Вони морфологічно оформлені числівниками та кількісними прислівниками, при яких типовою формою суб'єкта є родовий відмінок, напр.: *Дівчат* ***було троє.*** *На дереві* ***мало вишень.***

Локативні предикати виділяють за особливими формально-синтаксичними і морфологічними ознаками: наявності в реченні локативного компонента, вираженого прийменниково-іменниковою словоформою, напр.: *Над шляхом стояла курява. Гості в саду.*

Власне-семантична, в основі своїй універсальна, класифікація, на думку сучасних мовознавців, передбачає виділення таксономічних, реляційних предикатів і предикатів характеризації із можливими

поєднаннями цих значень та деталізованою рубрикацією кожного із цих типів. У дослідженнях реалізацій предикативних відношень на матеріалі природних мов такі узагальнені типи значень можуть слугувати вихідними положеннями, поняттєвим підґрунтям, що вможливлює подальшу диференціацію, зокрема з опертям на конкретні класи предикаторів [402, с. 29].

Застосування трансформаційної методики в дослідженні предикатів мало б ґрунтуватися передусім на перетвореннях предикаторів, при яких зберігається тотожність змісту, тобто сигніфікативний зміст залишається той самий, змінюються лише його позначення. Позначуване (денотат) у такому разі не зазнає змін, оскільки його заміна може суттєво вплинути на предикативну функцію й аналіз переміститься на рівень структурної схеми, пропозиції, речення, а не власне предиката. Трансформації на зразок *Вона почервоніла → Вона стала червоною, Мені холодно → Мене охопив холод* відповідають тим деривaційним процедурам, які дають змогу відстежити особливості функціонування, адже, за словами Н. Д. Арутюнової, «потреби комунікації диктують усе тонше диференціювання значень предикатів, тобто слів, що виконують функцію повідомлення [39]. У цьому зв'язку доречне зауваження В. І. Кононенка про застосування трансформаційних процедур, деривaційних перетворень на рівні речення, які призводять до ототожнення предикатного значення з концептним поняттям у його багатомірних значеннях і реалізаціях [274, с. 5 – 7]. На думку вченого, побудований на такому підході аналіз може здійснюватися шляхом «сходження» від концепту до його репрезентацій у предикатному вираженні, а може ґрунтуватися на «підвищенні» предикатів до рівня концептного розгляду (вочевидь, у дослідженнях предикатів другий шлях більш природний) [402, с. 30].

Нерозривний та постійний зв'язок мови із життям та діяльністю суспільства виражається в тому, що всі процеси, які властиві йому, динамічно та багатогранно відбиваються в мові. Відношення подібності,

порівняння пронизують унаслідок своєї універсальності всі сфери життя та діяльності суспільства, посідають одне з важливих місць в осмисленні людиною та в категоризації й об'єктивації в мовленні характерних ознак предметів.

2.12. Валентність як іманентна семантико-синтаксична ознака дієслова

У лінгвістичних дослідженнях важливе місце посідає теорія валентності мовних одиниць, що оформилася в один із найважливіших напрямів сучасного синтаксису, пов'язаних із вивченням у дослідженні плану змісту і плану вираження в процесах мовлення, сполучуваності слів та формування структури речення.

Різноаспектному вивченню валентності та визначенню її складників: семантичного (у різних концепціях – логічної, семантичної, логіко-семантичної, лексико-семантичної, змістової) та синтаксичного (морфолого-синтаксичної, формальної, реляційної, конфігураційної) присвячені праці В. Г. Гака [116], Ю. Д. Апресяна [28], Б. А. Абрамова [2], С. Д. Кацнельсона [256], Г. Хельбига [479] та ін.

У лінгвістичних студіях сучасної граматичної науки спостерігаємо посилену увагу дослідників до питань, пов'язаних із валентністю слів ознакової семантики. В україністиці характеристику ознакових слів у функції предикатів знаходимо в працях А. П. Грищенка [148], О. Г. Межова [347], І. Р. Вихованця [105; 107], К. Г. Городенської [135], Н. Б. Іваницької [229], М. В. Мірченка [356], О. І. Леути [312], Н. П. Гальони [122], М. Я. Плющ [387], Н. М. Костусяк [276], та ін. Семантико-синтаксичну валентність предикатних слів української мови досліджено в дисертаціях В. В. Гумовської [158], Т. Є. Масицької [329], Н. М. Попович [398], О. В. Куц [303], Н. Г. Ніколаєвої [364], О. М. Галаган [120], В. А. Тимкової [460], І. А. Пасічник [373], О. Ю. Грипас [147] та ін. Однак досі залишається недостатньо з'ясований сатус валентності з погляду реченнєвотвірного

потенціалу слів різних частин мови та їхньої стилістичної маркованості в тексті.

В енциклопедії «Українська мова» валентність визначено як здатність слова відкривати певну кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлену його семантичними і граматичними властивостями [469, с. 59].

Поняття валентності запозичене лінгвістикою з хімії, де воно слугує для опису здатності хімічних елементів утворювати поєднання тої чи тої структури. З його виникненням у 30-ті роки ХХ ст. поняття валентності вживалося в лінгвістиці тільки щодо дієслівного компонента в позиції предиката, що визначає певну структуру фрази, у якій іменні елементи прогнозовані дієсловом і перебувають у граматичній залежності від нього, утворюючи структурну єдність із цим ядром (Л. Теньєр [459], Г. Хельбиг [479] та ін.). На думку Л. Теньєра, валентність реалізується в кількості актантів (усього того, що пов'язано з актом здійснення дії), яке дієслово може притягувати й утримувати біля себе. Ця сила «притяжіння», закладена в семантиці дієслова. Тому на позначення такої дієслівної властивості було обрано термін «валентність» (лат. valentia– сила): «Кількість актантів, якими [дієслово] має здатність керувати, і є сутністю того, що ми будемо називати валентністю дієслова» [459, с. 250]. Отже, засадниче визначення валентності було пов'язане з вербоцентричним напрямом у синтаксисі і постало на його основі. Валентність розглядали як синтаксичну властивість дієслова – ядерного компонента речення. І тільки пізніше лінгвісти застосували це поняття і до іменників, прикметників, числівників та до інших частин мови.

Водночас в українському мовознавстві визнають, що хоч валентність властива всім словам, але закономірності сполучуваності слів треба аналізувати насамперед в аспекті характеристики предикатних (ознакових) слів, зокрема й тих, які набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом, оскільки предикат – організаційний, найголовніший компонент речення, зі значеннями якого пов'язана денотативна ситуація, логіко-

мисленнєва діяльність мовця, його комунікативна настанова та граматика мови, створюючи навколо себе валентне поле [108, с. 87].

На думку С. Д. Кацнельсона, валентні властивості предиката, що реалізуються в реченні, у самому предикаті представлені як «місця», що підлягають заповненню «прогалин». Кожен предикат ніби відкриває «вакансії» для інших членів пропозиції [253, с. 177]. За його визначенням, валентність – це властивість значення, «закладена в лексичному значенні слова синтаксична потенція», «це щось більше, ніж здатність вступати в синтаксичні відношення з іншими словами», її слід розуміти «як передбачувану значенням слова вказівку на необхідність доповнення його словами певних типів у реченні» [256, с. 20 – 21].

За сучасним потрактуванням дослідників синтаксису, кожне речення відображає певну типову подію, або типову ситуацію, і одну типізовану подію, або одну типову ситуацію, які можна описати кількома реченнями. Загальними для всіх цих речень є учасники певної ситуації, які на «глибинному» рівні виконують ту саму роль, хоч на поверхневому рівні є різними членами речення і вжиті в різних граматичних формах. Саме особа-мовець здатна оцінити саму ситуацію як типову, яку можна розглядати як одиницю мовного рівня, що відображає певну позамовну ситуацію. Кожну типову ситуацію передає мовець відповідно до описуваної ситуації, кількісно і якісно представленої залежно від типу предиката.

Різні класифікації предикатів (у тлумаченнях дієслів, пропозицій, ситуацій, речень) у загальних рисах збігаються. Так, у спробах класифікувати семантичні типи предикатів, що б найоб’єктивніше відображала онтологічні властивості речей і ситуацій, лінгвісти акцентують на найзагальнішому протиставленні за ознакою статичність / динамічність. Поділ предикатів за цією ознакою вони використовують як засадничий принцип у своїх класифікаціях. Незважаючи на вибір аспекту дослідження (до аналізу залучають дієслова або утворення з дієсловом *бути* чи його нульовою

формою, ситуації), різні класифікації відображають саме семантичні типи предикатів в онтологічному аспекті.

Т. В. Булигіна класифікувала семантичні типи дієслівних предикатів на предикати *якості (або властивості) та предикати явища. Явища* поділила на *динамічні* (процеси і дії) та *статичні* (стани, ситуації, положення, місцеперебування). Динамічні явища схарактеризувала як *процеси і події*. *Процеси* за ознакою перспективності / безперспективності поділила на *тенденції та гомогенні процеси.* Події розмежувала за ознакою поступовості / непоступовості на *результативні та випадкові (досягнення)* [83, с. 17 – 56].

Семантичні типи ситуацій О. В. Падучева поділила на статичні та динамічні. Статичні характеризувала як постійні (тобто властивості і співвідношення), напр: рос. *Кит – млекопитающее; Рыбы дышат жабрами; Справа к реке примыкают заволжские степи*; і непостійні (стани): рос. *Он рад; Он сегодня был мрачен; Я в панике,* а динамічні явища – як тривалі процеси (рос. *Он пишет письмо*) і події (рос. *Он написал письмо*). Дослідниця класифікувала процеси за ознакою «наявність / відсутність внутрішньої межі розвитку» на гомогенні, або заняття (рос. *Ваня купается*), і негомогенні (рос. *Ваня пишет письмо*). Події об'єднують результати та випадки (за ознакою підготовки події попереднім процесом) [372, с. 98 – 101].

Г. О. Золотова поділила дієслова на два семантичних типи: акціональні (фізичної дії, ментальної дії) та неакціональні (статуальні, функтивні, реляційні, комплікатори). Неакціональні статуальні виражають стани: суб'єкта, об'єкта; предметів; середовища. Функтивні дієслова сполучаються з іменами предметних суб'єктів, втрачають значення дії (рос. *Телевизор работает. Нож режет. Мотор тарахтит. Месяц светит*). Серед реляційних дієслів розрізнено локативні, партитивні, посесивні, зіставні, а в групі комплікаторів – каузативні та авторизаційні.

За Г. О. Золотовою, реляційні дієслова виражають не дію, а різні типи відношень між предметами; локативні – місцеперебування та орієнтацію в

просторі. Партитивні вказують на значення цілого і частини (рос. *Дельфины относятся к млекопитающим. Молекула состоит из атомов*), посесивні – на належність (рос. *У Петра мотоцикл*). Семантика компаративних містить порівняння двох предметів (рос. *Сын не уступает отцу в росте и силе. Крым своими пейзажами напоминает Грузию*). Комплікатори є ускладнювачами елементарних моделей речення [221, с. 59 – 79].

Наукове зацікавлення в комунікативному аспекті викликає позиція Н. Д. Арутюнової, яка обмежила поняття предиката значенням не будь-якої інформації про суб'єкт, а вказівки на ознаку предмета, його дію, стан і відношення до інших предметів. Серед семантичних типів предикатів вона виділила таксономічний (уходження предмета до певного класу чи виду), реляційний (відношення між об'єктами), характеризаційний (динамічні і статичні, постійні і перехідні ознаки об'єкта) та окремий підтип оцінних предикатів [39, с. 366 – 367]. Дослідниця наголосила, що предикатні слова різноманітні за своїми властивостями: крім двох великих груп фізичної дії та психічних актів, проміжне місце посідають предикати соціальної активності та особистісно орієнтовані (рос. *хлопотать, добиваться, протестовать*); інституційних дій (рос. *преследовать, арестовывать, награждать, назначать*); орієнтовані на подію (рос. *бороться, руководить, требовать*) [39, с. 361].

Концептуально важливим у теорії валентності вважаємо також питання про семантичні та синтаксичні критерії її визначення. На думку Ю. Д. Апресяна, семантичні валентності зумовлені безпосередньо лексичним значенням слова, характеризують його як конкретну, відмінну від інших лексичну одиницю. Змістові елементи, яких їм надають, або ролі, якщо вживати термін Ч. Філмора (суб'єкт, об'єкт, інструменталь, засіб, місце та ін.), є частинами цього лексичного значення [28, с. 120].

У лексичній семантиці, відзначає Ю. Д. Апресян, «семантичні валентності випливають безпосередньо з лексичного значення слова, характеризують його як конкретну, відмінну від інших, лексичну одиницю.

Зокрема, дослідник наголошує на необхідності відрізняти семантичні компоненти (актанти) від інших типів залежностей, зазначивши, що валентностей у більшості слів небагато, а їхнє морфологічне вираження часто ідіоматичне й залежить від того слова, до якого відповідна валентність належить. Семантичні компоненти (семантичні валентності) відображені в лексичному значенні, у структурі значення ознакового слова, кожному з яких відповідає «змінна величина в тлумаченні його значення» [28, с. 42].

Поняття семантичної валентності поєднує два аспекти: логіко-семантичний, що виявляє позамовні відношення дії та її учасників, та лексико-семантичнй, який визначає поєднуваність між відповідними лексико-семантичними класами слів. Семантична валентність, на думку Ю. Д. Апресяна, постає як властивість предикатного слова певних семантичних класів, що позначають учасників відповідної позамовної ситуації. З одного боку, семантичні валентності зумовлені лексичним значенням слова, а з іншого – їх установлюють на основі осмислення позамовної ситуації, позначуваної предикатним словом. Семантичні валентності – це синтаксичні властивості дієслова: можливість приєднати до нього в реченні певну кількість актантів [28, с. 120].

Українські граматисти схарактеризували семантичну природу різних типів дієслівних предикатів, що дало змогу змоделювати кількісний та якісний склад речень, тобто набір субстанційних синтаксем та визначити їхні семантико-синтаксичні функції [136, с. 269].

Синтаксична валентність предиката полягає в його здатності вживатися в певному синтаксичному оточенні, заповнючи відкриті ним позиції як облігаторні синтаксичні компоненти (аргументів). Аргументна структура предиката на семантичному рівні виявляє різну співвіднесеність із його актантною структурою на синтаксичному рівні. Синтаксичну валентність розглядають як потенцію слова (словоформи) в плані сполучуваності з іншими словоформами, тобто як здатність мати при собі деяку кількість відповідних словоформ, які пояснюють, розкривають, уточнюють відповідну

семантику. Функційно-семантичну валентність як зумовленість дієсловом обов'язкових іменникових компонентів дослідила М. Я. Плющ у монографії «Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення» [381, с. 43].

Учені виокремили такі типи валентності як здатності мовної одиниці сполучуватися з іншими одиницями: 1) активну й пасивну залежно від статусу слова (головного чи залежного); 2) обов'язкову й факультативну; 3) одномісні й багатомісні слова); 4) за напрямом – ліву та праву валентності; 5) за типом семантичного компонента при предикаті – суб'єктну, об'єктну, обставинну [32; 22; 106].

Г. Хельбигу належить уведення термінів на позначення факультативної та облігаторної валентності. Він розмежував три групи компонентів речення, залежних від дієслова: облігаторні актанти, факультативні актанти та вільні поширювачі. Валентно залежними є факультативні та облігаторні актанти. Проте не всі облігаторні позиції, необхідні для формальної та змістової цілісності предикативної конструкції, залежать від валентностей дієслівної лексеми. Це, зокрема, відношення присвійності між додатком і підметом або між непрямим і прямим додатком, що встановлюються незалежно від значення дієслова [16, с. 93].

Суперечливими вважаємо міркування дослідників щодо визначення активної і пасивної валентності. Валентність дієслівного предиката як ядерного компонента може бути лише активною. Пасивна валентність характеризує синтагматичні особливості залежного компонента, а отже, є властивістю слова за ознакою сполучуваності. Ю. Д. Апресян, уживаючи термін «сполучуваність слова», зазначає, що «семантичний зміст валентності і сполучуваності слова за певною валентністю – це різні речі». [28, с. 142]. Н. П. Гальона слушно зауважує, що валентну структуру слова становить сукупність потенційних сполучувальних властивостей, які воно реалізує в реченні, виконуючи роль предиката. Слова, яким властива активна валентність, і є носіями валентності. Це не тільки дієслова, а й іменники, прикметники, прислівники, числівники, які можуть бути вжиті в

предикативній функції. Проте, наприклад, прислівники, безособові дієслова та форми на *-но, -то* в ролі предиката реалізують тільки правобічні активні синтаксичні валентності, а решта дієслів й іменні частини мови – ще й лівобічну [122, с. 261].

Дослідники звичайно виділяють два типи валентності – ліву та праву. Дієвідмінюваному дієслову в особовій формі властива обов'язкова ліва валентність – здатність сполучатися зі словоформою називного суб'єкта. Перехідним дієсловам властива і ліва, і права валентність. У неперехідних дієсловах правої валентності немає *(Діти вже спали).*

Валентність дієслова – це властивість зумовлювати певну кількість і якість залежних від нього словоформ. Дієслово як ознакове слово у функції предиката становить структурний центр речення, який заповнює при собі «порожні місця», необхідні позначуваній ситуації. Кількість таких «порожніх місць» залежить від типу ситуації, позначеної дієсловом, від семантичного типу предиката та його лексичного значення. Іншим повнозначним частинам мови валентність властива лише у зв'язку з дієсловом, оскільки, займаючи позицію предиката, вони здатні реалізувати семантику цієї категорії (І. Р. Вихованець [104], А. П. Загнітко [191], Т. Є. Масицька [329], К. Г. Городенська [135], та ін.). М. В. Мірченко наголошує, що термін валентність уживаний на позначення «семантико-синтаксичної категорії не лише дієслова, а й будь-якого предикатного (ознакового) слова, що виявляється в реченнєвій властивості своєю семантикою зумовлювати певну кількість субстанціальних (зі значенням предметності) синтаксем і формувати семантико-синтаксичну структуру простого елементарного речення» [356, с. 91]. Автори «Теоретичної морфології української мови» так само акцентують на «здатності предиката мати певну кількість валентностей, відкритих позицій, які повинні заповнити одиниці відповідної семантичної природи, властивої ознаковим словам, до яких належать дієслова, прикметники, предикатні іменники, деякі типи прислівників та інші. Проте названі ознакові слова набувають валентних властивостей у позиції

предиката як вторинної для них функції. Пор.: *Листя* ***зелене****; Земля* ***є круглою****; Небо* ***стало прозорим»*** [136, с. 269].

Залежно від виконуваної функції Л. Теньєр виділив трьох учасників комунікативного акту і зображуваної реченням ситуації. Кожен з учасників у такій ієрархії має власний номер і свою специфіку: «... перший актант», «другий і третій актант» [459, с. 265]. Із семантичного погляду першим учасником є той, хто здійснює дію, – суб'єкт (традиційно тлумачений як підмет), «другий учасник» інтерпретований як об'єкт, що відчуває на собі дію (традиційно кваліфікований як прямий додаток).

Співвідношення між учасниками певної дії може змінюватися у структурному плані: за умови трансформації активу в пасив перший учасник активної конструкції стає другим учасником пасивної конструкції. Семантика третього учасника визначена в загальному плані як той (те), кому (чому) адресовано певний процес. Кількість таких учасників у вербальній фразі завжди обмежена, підлягає точному обліку. Ці властивості реченнєвої організації Л. Теньєр вважав підґрунтям для трактування теорії валентності [459, с. 265].

Українські мовознавці максимальну кількість дієслівних аргументів довели до шести – семи, або тоді ієрархічна структура семантико-синтаксичної валентності постає інакше.

Такий підхід, на думку А. П. Загнітка [179, с.74], ґрунтується на власне-синтаксичному тлумаченні валентності. Визначення парадигматики незайнятих позицій дієслова дає підставу встановити моделі речення.

Поняття валентності, за Л. Теньєром, трактовано досить широко: до аналізу валентних ознак дієслів залучені різні чинники, наприклад, контекстуальне оточення слова, його зв'язки і відношення на семантичному і синтаксичному рівнях, контекстуальна сполучуваність слів як семантичних і синтаксичних партнерів. Неврахування одного з них призводить до різнобою в класифікації валентності. Однак валентно характеризованими є не всі повнозначні слова, а тільки ті з них, які «самі по собі дають відчуття

неповноти висловлення і вимагають заповнення у висловленні» [256, с. 20 – 32]. Такими характеристиками наділені насамперед дієслова.

Українську предикатну лексику, класифіковану за валентністю та її реченнєтвірним потенціалом, досліджено у працях О. В. Куц (чотиривалентні дієслова) [303], О. М. Галаган (тривалентні дієслова та прикметники) [120], В. А. Тимкової (одно-, двовалентні прикметники) [460], О. Ю. Грипас (тривалентні дієслова) [147], І. А. Пасічник (одно-, дво-, тривалентні прикметники) [373] та Л. В. Гмирі (двовалентні дієслова) [126].

Окремі лексико-семантичні групи дієслівних предикатів та їхні сполучувальні можливості проаналізовано в дисертаційних працях В. В. Гумовської (мислення) [158], Н. О. Бондар (зміна якості) [70], Л. О. Харченко (емоційного стану) [478], Н. Г. Ніколаєвої (мовлення) [364], С. В. Котляренко (вираження міжособистісних відношень) [277], Г. П. Серпутько (ставлення до об'єкта та суб'єкта) [420], І. І. Овчиннікової (створення об'єкта) [365]. Досліджено структуру речень з предикатами посесивності, предикатами партитивних відношень, з предикатами відношення.

О. М. Галаган виділила шістнадцять лексичних дієслівних груп, що реалізують у реченні тривалентні предикати дії, та дев'ять прикметникових. До предикатів стану, на її думку, належать групи дієслів з семантикою емоційно-оцінного стану (почуття): *любити, кохати, ненавидіти, боготворити* та ін.; до предикатів процесу – дієслова, що вказують на динамічну ситуацію емоційно-психічної сфери діяльності людини, яка не передбачає активного виконавця: *сердитися, гніватися, подобатися,* та з семантикою визнання: *вважати, признавати* [120, с. 17].

У дисертаційній праці О. Ю. Грипас розглянуто валентність дієслів в аспекті характеристик семантичних типів тривалентних предикатів [147, с.23].

На основі дослідження чотиривалентних предикатів О. В. Куц зробила висновок, що такими в сучасній українській мові можуть бути лише

предикати дії. Вона поділила їх на дві семантичні групи: 1) руху (породжувачем і виконавцем є особа) і 2) переміщення (під впливом особи дія спрямована на предмет**)** [303, с. 5].

Автори досліджень властивостей предикатних слів обмежують кількісний вияв валентності певними групами, з'ясовуючи типи непредикатних компонентів, що залежить від комунікативної настанови й зумовлює диференціацію потенційно можливих субстанціальних позицій на обов'язкові та факультативні. Проте довільний набір (залежно від комунікативної настанови) компонентів не є достатньо ефективним критерієм визначення підтипів, адже при кожному з предикатів може бути кілька факультативних валентностей у різних комбінаціях. Якщо визначати обов'язкову валентність як потенційну здатність передбачати обов'язкові компоненти, через відсутність яких синтаксична конструкція втрачає граматичне й семантичне завершення, то це сприятиме точнішому описові семантики ознакових слів та чіткій диференціації їхніх типів. Валентність ознакового слова передбачає відповідну кількість непредикатних складників певної мовної ситуації, коли вилучення хоч би одного з них зумовлює нелогічність (незавершеність) змісту відображеного факту позамовної дійсності. Виділення лексико-семантичних груп ознакових слів як репрезентантів семантичних предикатів передбачає з'ясування обов'язкової валентності, що є одним із критеріїв визначення типів пропозиційних структур із тим чи тим семантичним предикатом. Інші чинники не завжди враховують дослідники. Зокрема, В. А. Тимкова та І. А. Пасічник у своїх дослідженнях предикатів якості не враховують пропозиційну логічну семантику предикатів-прикметників, яка увиразнила б їхню валентну характеристику. На думку В. А. Тимкової, прикметники загальної оцінки, що виражають позитивне або негативне ставлення до кого-небудь на зразок *ненависний, милий, любий, смішний* двовалентні, пов'язані із синтаксемами «суб'єкт якісної ознаки» і «об'єкт обмеження», пор.: *Петро любий Наталці* [460, с. 16]. На думку І. А. Пасічник, ці прикметники є тривалентними, тому,

що певні контекстні умови передбачають одну облігаторну (суб'єктну) позицію і дві факультативні (об'єктну із семантикою уточнення та об'єкта обмеження): ***Вона*** [війна] ***страшна і потворна (для людей)*** *своїм кривавим олов'яним* ***градом*** [373, с. 13]. У цих конструкціях ідеться не про семантичний предикат власне-якості, а про предикат якості-відношення в ситуації з оцінкою якості суб'єкта щодо певного об'єкта (частіше істоти, що, власне, й оцінює цю якість). Якщо якість-відношення в лексичній репрезентації має загальне значення, то за комунікативної настанови мовця реалізується компонент, що уточнює цю ознаку, пор.: *Одяг йому малий – Одяг йому невідповідний за розміром; Природа мила йому своїми барвами*. Третя валентність тут, імовірніше, факультативна, залежна від лексичної семантики конкретного прикметника та від комунікативної настанови. До речі, Н. Г. Ніколаєва, досліджуючи предикати мовлення, указує на зближення їх у разі їхньої тривалентної реалізації з предикатами динамічних посесивних відношень у суспільно-матеріальній сфері [364, с. 6]. Так само В. В. Гумовська на основі аналізу дієслів мислення виявила подібність семантичної структури речень предикатів мислення з предикатами матеріальної сфери – «створення об'єкта». Дослідниця розрізняє мислення-дію: суб'єкт + предикат (інформаційно творить) + матеріальний / інформаційний об'єкт (напр.: *Я переписував, перекладав, тлумачив книги*) та мислення-процес: суб'єкт + предикат (продукує думку) + зміст думки (напр.: *Нащадки будуть судити про людину нашої епохи)* [158, с. 13].

Отже, виокремлення семантичних типів предикатів на основі їхньої валентності як реалізацій дієсловами різних лексико-семантичних груп цілком прийнятне, хоч лексичне поверхневе представлення предикатних актантів предиката не єдиний і не всеохопний критерій. Матеріалом для вивчення типів предикатів можуть слугувати і реченнєві структурні схеми, оскільки предикат у його лінгвістичному описі є не що інше, як тип речення, модель речення, структурна схема речення.

Аналіз валентнісних значень дієслівного предиката ґрунтується на врахуванні системних можливостей дієслівних лексем сполучатися з відповідною кількістю актантів, передбачених семантичною структурою відповідної лексеми. Семантична валентність дієслова на словниковому рівні представлена як здатність слова сполучатися з певними семантичними класами слів (наприклад, дієслова спрямованої дії передбачають сполучуваність з іменником – назвою об’єкта і назвою знаряддя-інструмента: *різати хліб ножем, вишивати голкою рушник*).

У семемі дієслова наявні семи, які повинні експліцитно позначатися (вони визначають обов’язкову валентність дієслова, обов’язкові позиції актантів), а також семи, експліцитне вираження яких необов'язкове (вони формують факультативну валентність (позиції) дієслова) [115, с. 44]). Диференційні синтагматичні семи визначають кількість валентностей у дієслові та якісну характеристику цих валентностей – суб’єкт дії, об’єкт дії, засоби дії та ін. Словоформи, що реалізують валентність дієслова, потрібно розглядати в лексичному і граматичному (парадигматичному і синтагматичному) аспектах [392, с. 67].

Синтаксичну валентність трактують як імовірність появи після дієслова чітко детермінованої граматичної форми слова певної частини мови. Дієслово своєю семантикою визначає певну кількість позицій, які повинні заповнюватися відповідними в передбачуваних літературною нормою формами, зумовленими типовими пропозиціями висловлення.

Щодо засобів та способів заміни типових позицій, то тут простежуємо певну закономірність. Сполучуваність дієслів із правими актантами, тобто на рівні непредикативних словосполучень, характеризує передусім, граматичний аспект, а ліва валентність дієслів – предикативна сполучуваність – лексичне наповнення. Це зумовлено різноманітністю форм вираження предметних актантів (об’єкта, адресата, знаряддя, засобу дії, матеріалу тощо) та універсальністю форми для вираження граматичного суб’єкта. Серед непредикативних компонентів найбільше зацікавлення

викликає позиція об’єкта та основна форма його вираження – знахідний відмінок, спроможний виражати різні відношення залежно від семантики дієслова. Дослідження мовознавців спрямовані на вивчення значень знахідного відмінка в сполучуваності з дієсловами різних лексико-семантичних груп (М. Я. Плющ, [379], І. Р. Вихованець [103]).

В українській мові актантні (аргументні) позиції заповнюють відмінки (у функції підмета, прямого додатка) та прийменниково-відмінкові форми в ролі керованого другорядного члена речення – додатка.

Центральну позицію у структурі речення посідає дієслово, тому що воно, визначаючи семантичні ролі залежних іменників, передбачає заповнення позицій. У кожного дієслова свій набір залежних іменників, тобто своя валентна рамка. На її основі дієслівні лексеми об’єднують у валентні класи. Наприклад, серед дієслів багатократно-дистрибутивної та розподільної дії переважають одновалентні дієслова різних лексико-семантичних груп, що виражають:

- зміну фізичного стану суб’єкта: *перехворіти, перестраждати, переглухнути, перетерплювати, перетіпати,* напр.: *Хоч Кузьма після того таки* ***перехворів,*** *температуру його нагнало, і нога була як колода, але, бач, вижив* (О. Гончар). На синтагматичному рівні багато одновалентних дієслів можуть реалізуватися як двовалентні: *перехворіти на гепатит – про багатьох людей*;
- результат тривалих процесів, що стосуються багатьох осіб: *перемирати, передохнути, перегинути,* напр.: [Настя] - *...хата наша стоїть ніби пусткою, все пустує, як* ***перемерли*** *мої старші діти* (І. Нечуй-Левицький);
- пасивну якісну ознаку предмета, шо є наслідком певного тривалого процесу: *перекришитися, переламатися, перерізатися, перебиватися і перебитися,* напр.: *Весь посуд* ***перебився***;
- значення стану особи після хвилювання, емоційного вибуху, стресу: *переказитися, перехвилюватися, перебіситися*, напр.: *Ми дуже*

перехвилювались, *проте речі на станції тій знайшли, та не всі* (М. Коцюбинський);

- зміну зовнішнього вигляду особи чи предмета після тривалого процесу: *перерядитися, переряджатися, перемаститися, пересушитися,* які можуть виражати здебільшого не тільки дієслівну ознаку, а й супутні їй обставинні характеристики (цілі, причину, інтенсивність дії) і ставати двовалентними: *пересушуватися на сонці*, напр.: *Увечері дівчата* ***перерядилися, причесалися. Перерядився*** *царевич у* ***просту одежину****, сів на свого коня і поїхав з купцями до батька* (О. Стороженко).

Інші характеристики мають двовалентні дієслова. Вони формують на семантичні групи за ознакою спрямованості / неспрямованості дії на об’єкт, що виявляється в категорії перехідності / неперехідності.

Перехідність і валентність споріднені як категорії, залежні від семантики. Але перехідність визначають за особливістю виділення тільки залежного елемента (іноді у двоперехідних дієсловах), тоді як валентність – це здатність дієслова приєднувати елементи, до складу яких входить і суб’єкт (підмет).

Розмежування перехідних і неперехідних дієслів ґрунтується на змістовій особливості цієї категорії: розрізняють семантику дієслова, що приєднує сильнокерований іменник – актант, як об’єкт, на який спрямована дія чи якій він підлягає, і відсутність такої функційної семантики, напр.: *Студент* ***порозкладав*** *книги по полицях, на столі; Дмитрик* ***повипивав*** *молоко з глечика і з горщика.*

Формальним показником, за яким розрізняють перехідність / неперехідність дієслова, є знахідний відмінок без прийменника.

У теорії валентності найбільш суперечливим є трактування плану її змісту. Твердження про відсутність прямого зв’язку валентності з лексичним значенням дієслова відзеркалюють класифікації за кількісним принципом (можливостями приєднання актантів): виділяються класи одно-, дво-, три-,

чотири- (і більше) валентних дієслів. Водночас відходить на задній план і ті, у яких за однаковою кількістю актантів можуть критися семантичні відмінності. Наприклад, до одного з великих класів – двовалентних дієслів – належать різні лексико-семантичні групи дієслів: просторового значення, емоційного стану та ін. За своєю семантикою дієслова можуть потрапляти в різні валентні класи. Тому, на нашу думку, зіставлення класів перехідних / неперехідних дієслів з валентними класами, які виділяють за формальним принципом, може призвести тільки до констатації їх перехрещування. Це засвідчує те, що неперехідні дієслова можуть бути як одно-, так і багатовалентними, а перехідні дієслова є здебільшого дво- й тривалентними, хоч можуть мати і більшу кількість актантів. Отже, класи суб'єктних і об'єктних дієслів потребують уточнення через установлення їх усередині валентних типів між різними класами дієслів залежно від особливостей сприймання й оцінки відображуваної ситуації.

Це простежуємо на прикладах функціонування двовалентних дієслів, семантика яких передбачає суб'єктний та об'єктний актанти. При цьому дія суб'єкта може бути спрямована на об'єкт різного характеру. Можливі такі типи об'єктного спрямування дії:

- перетворення об'єкта в якісно новий стан: *перезолочувати, пересмажувати, перегрівати, перероблювати*, напр.: *– Авжеж і крадуть. Те* ***дворище*** *де шинок був, собі одгромив* [Йосипенко]*, на весну, чула, будуть перестроювати та* ***перероблювати.*** *Заїжджиний двір робити має* (Панас Мирний);

- зіпсування вигляду або якостей об'єкта**:** *перемочити, перепаскудити, перемотлошити, перегиджувати,* напр.: *Хоч яке добре м'ясо, а одна погана муха* ***все перепаскудить*** (Укр. прислів'я);

- розумової діяльності суб'єкта**:** *передумати, перемріяти, перечитати*, напр.: **–** *То мрії сестро.* ***Скільки*** *я вже* ***їх перемріяла*** (В. Собко).

Дієслова цієї групи семантично вможливлюють допускають приєднання обставинного детермінанта *багато*, *скільки* та ін., якщо розумова

діяльність суб'єкта зумовлена певною метою досягнення результату, напр.: *Справжній учений чоловік тяжко працює, доходячи розумом до правди,* ***скільки книжок мусить*** *він* ***перечитати****, скільки розумних речей переслухати, скільки чужих мов навчитися* (Леся Українка).

Своє об'єктне спрямування дії мають дієслова з такими значеннями: тривале переміщення по конкретному місцю багатьох людей (із вказівкою як на завершеність, так і на незавершеність), напр.: ***По*** *йому* ***(полю)*** *вдовж і впоперек бігали коні,* ***переходил****и люди, палили з гармат; стріляли з рушниць...* (Панас Мирний);

- переміщення через багато місць, напр.: *Відлітаючи у вирій, птахи* ***перелітають*** *гірські, водні й земні* ***простори,*** *долаючи з трудом великі відстані* («Рівне вечірнє», 2016);

- переміщення в багатьох місцях, напр.*: Злива* ***переплавав*** *усі* ***моря*** *земної кулі* (М. Трублаїні).

Своєрідні значення об'єкта реалізують двовалентні дієслова взаємної дії, де ролі об'єкта і суб'єкта чергуються. Це так звані двосуб'єктні дієслова. Двовалентні дієслова з «усіченим» другим актантом *(-ся)* у своїй семній структурі передають два суб'єктні актанти. Але на формально-граматичному рівні один суб'єкт репрезентований формою номінатива, а другий – формою орудного відмінка з прийменником ***з***. Семантика об'єкта змінюється залежно від лексичного значення дієслова, що займає позицію присудка. Ідеться про дієслова, що виражають соціальні стосунки між багатьма суб'єктами: *перезнайомитися, пересварити, передружитися*, напр.: *Як звичайно буває в поїзді всі в купе* ***перезнайомилися****, розговорились* (О. Кобилянська). Однак такі дієслова можуть мати ще одне значення, якого не подає тлумачний словник української мови: «перезнайомитися з усіма, з якоїсь причини удруге», і тоді воно виступає як тривалентне, напр.: *Пляшки раз у раз мінялися. Люди охмеліли, розговорилися. Я почав* ***удруге*** *з* ***усіма*** ***перезнайомлюватися*** (А. Хорунжий).

Двовалентні дієслова можуть виражати також зміну координат об'єкта в просторі: перебувати де-небудь. Пор.: *То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак* ***переваляється день****: десь води принесе, дров врубає або що, аби кусник хліба або ложку страви дістати* (І. Франко) і *або отак переваляється день на піску (у траві).*

Ієрархічно вищою ланкою в системі валентних можливостей є дієслова із зайнятими трьома актантними позиціями. У таких дієсловах переважно спрогнозований: суб'єкт – перший актант, що є інваріантною семантикою інших комбінаторно факультативних реалізацій. Перший актант виражений номінативом лівобічної позиції речення як предикативної одиниці. Другий актант за таких умов здебільшого позначає об'єкт дії суб'єкта, а третій актант – того, кому чи для кого адресован дія. На реалізацію цієї валентності спрямовані категорійні значення особи дієслова і значення називного відмінка.

Другий актант може бути експлікований формою акузатива без прийменника, третій – формою датива без прийменника, первинною семантико-синтаксичною функцією якого є адресат, що приєднується до присудка (предиката дії) підрядним зв'язком, або прийменниковою формою родового відмінка іменника (*для кого?*).

Серед тривалентних дієслів О. Ю. Грипас виділила такі лексико-семантичні групи: фізичної дії (*ламати, рвати, зіпсувати*), розумової, мовленнєвої (*заявити, доповідати, домовитися*) та духовно-емоційної дії (*заінтригувати, заінтересувати, задовольнити, зацікавити, задобрити)* [147, с. 56]

Своєрідні підгрупи об'єднує лексико-семантична група тривалентних дієслів багатократно-дистрибутивної дії, а саме зі значеннями:

- знищення суб'єкта за допомогою чогось: *перестріляти, перевішати, передавити, перетруювати, перегризти, перебити, передушити*, напр.: *Молодші (молдувани) нахвалялися не пустити* ***ворогів*** *на виноградники,* ***перестріляти з рушниць*** (М. Коцюбинський). Проте ці дієслова можуть

реалізувати компонент із семантикою причини дії (знищення об'єкта): *Ощасливлений народженням доньки, Уралов* ***перестріляв*** *на радощах всіх* ***селезнів****, усіх* ***качок та курей*** *задля широкого розсіяного «раю» – свята народження першої на полігоні людини* (О. Гончар);

- перетворення об'єкта за допомогою якогось знаряддя: *перекопати, передраювати, перемолочувати, перетрощувати,* напр.: *Катерина засміялася, розшукала лопату і граблі і пішла* ***перекопувати*** *свій* ***городець*** (П. Бервінок). Це тривалентне дистрибутивне дієслово може мати значення завершеного тривалого процесу, який дає результат у формі досвіду і реалізується як двовалентне*: Видно, не один* ***гектар*** *грунту* ***перекопали та переорали*** *вони за своє півстоліття* (Д. Бедзик);

- діяльність суб'єкта з відповідною метою: *перемальовувати, переклеювати,* напр.: *Можна почитати... книжку про Тараса Бульбу, потім* ***перемальовувати звідти*** *деякі* ***малюнки*** (Д. Бедзик); *Художник у підземному переході за день* ***перемальовує*** *профіль двадцяти-тридцяти бажаючих;*

- переміщення суб'єкта з одного місця в інше: *перепроваджувати, переводити, перескакувати, перебігати,* напр.: *Цікаво спостерігати, як* ***з дерева на дерево перескакують*** *білочки* («Дивослово», 2015).

Трьома актантами характеризуються дієслова, семантика яких прогнозує модифікацію об'єкта, переведення його в інший якісний стан, вимір унаслідок істотного впливу на нього*: пересвердлювати, перерубати, перемуровувати, пересіювати, перемішувати,* напр.: ***Сокири*** *зробити такі, щоб* ***перерубувати супротивника****, як дровину* (А. Хижняк). У разі вказівки, на скільки частин перерубати, дієслово відображає і четверту позицію: *Батько* ***перерубав сокирою*** *усі* ***дрова*** *на дрібні* ***поліна.***

До тривалентних дієслів належать також дієслова зі значенням впливу суб'єкта на об'єкт у процесі миття, прання: *переполоскати, перемити*, напр.: *Тихне робочий день...,* ***переполоскали білизну*** *гуцулки в* ***потоках*** (Г. Хоткевич). Ці дієслова на синтаксичному рівні можуть бути і

двовалентними, напр.: *Шовкун легким рухом зібрав* ***посуд, перемив, перетер****, і, хоча сам він обертався повільно, проте робота в його руках якось йшла сама собою, швидко й до ладу* (О. Гончар) і чотиривалентними, напр.: *Скільки* ***білизни*** *за свій вік мати* ***переполоскала*** *своїми* ***руками*** *у холодній проточній* ***воді*** **.**

До тривалентних належать лексеми, що позначають переміщення суб'єкта (об'єкта) до кінцевого пункту і орієнтують на адресата. Вони вказують: на тривале переміщення об'єкта в певному напрямку, з місця на місце: *перекантувати, перекантуватися*, напр.: *Я даю наказ військам за ніч* ***перекантуватися з Букрина на Вишгород*** (Л. Дмитерко); *– Колись як розсержусь, то, без сорома казка,* ***попроганяю з покоїв*** *своїх* ***тіточок та дядинок****, – сказала Настуся* (І. Нечуй- Левицький).

Чотири позиції можуть мати дієслова, що виражають:

- спрямовану дію суб'єкта на об'єкт з відповідною метою за допомогою якогось знаряддя в багатьох місцях: *понадрізувати, понадстригувати,* напр.: *Він* [Конюшний] *негайно став із постелі, знайшов* ***ножиці*** *– … і обережно* ***понадстригував усіх слуг****, що у челядній спали, потроху* ***над ухом****, так як йому король* (Д. Бокаччо);

- рух об'єкта чи суб'єкта звідкись кудись на чомусь (за допомогою чогось) з відповідною метою: *позвозити, поприїжджати, попривозити, поперевозити,* напр.: *Косарів звідкілясь понаводив* [Паценко] *і покосив, і* ***все до зілиночки у двір до себе на конях позвозив*** (Б. Грінченко). На синтаксичному рівні дієслова цієї групи можуть вживатися як тривалентні, указуючи на місце завершення переміщення чого-небудь, напр.: *Як* ***позвозили*** *снопи у тік – оттакі!* (Панас Мирний); ***Поприїжджали*** *на хрестини деякі Єреміїні управителі й дрібні шляхтичі, і католики, і православні* (І. Нечуй-Левицький); *Аж ось прийшли збожчики з кіньми, позапрягались і* ***поперевозили*** *товар до лавки* (Г. Квітка-Основ'яненко); *В місті було так багато людей, неначе вони з'їжджались на ярмарок. Деякі польські дідичі* ***попривозили*** *цілі хури з скарбами і ховали їх в збаразькій*

твердині (І. Нечуй-Левицький). Вид транспорту здебільшого не експлікований *(поперевозити возами* та ін.*)* [335, с. 14].

П’яти- і шестивалентними дієсловами є переважно дієслова руху та переміщення, напр.: .: *Син* ***понавозив з міста машиною матері харчів.*** Деякі дієслова руху та переміщення в певних контекстах можуть бути реалізовані як шести- й семивалентні, якщо експліковані предметні валентності суб’єкта, об’єкта, адресата, засобу і два або три значення локатива: ***Син понавозив матері продуктів машиною з міста в село*** *різними* ***дорогами.***

Семи дистрибутивності, що відображають сукупність ознак позначуваної дієсловом дії (позначуваного процесу, стану) і є мінімальними одиницями змісту номінативного словесного знака, ускладнюються в синтагматичних побудовах відповідно до орієнтації на виконання дієсловом предикативної функції. Валентні відношення загалом репрезентують характер семантичних відношень між елементарними семантичними віртуальними одиницями, трансформованими в реченнєву структуру (предикатами й аргументами). Валентність – дворівнева категорія і постає як складне явище в системі взаємодій формальної структури і структури значення. Лінгвісти наголошують, що найповнішого висвітлення особливостей мовних структур можна досягнути в органічному поєднанні в єдине ціле моделей синтаксичної, граматичної і лексико-семантичної (логіко-семантичної) валентності та проведенні семантико-компонентного аналізу висловлення.

На думку І. Р. Вихованця, шестивалентні предикати – непоширине явище в українській мові. Дієслівний шестивалентний предикат передбачає сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях суб’єкта дії, об’єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху і кінцевого пункту руху [104, с. 41].

Семантична якість предиката впливає на кількість субстанційних синтаксем, які може об’єднувати елементарне просте речення.

Розрізняють лівобічну і правобічну валентність дієслова-предиката. Лівобічну валентність репрезентує суб'єкт, який ужитий переважно перед дієсловом. Правобічні іменникові синтаксеми визначають об'єктну, адресатну, інструментальну, локативну синтаксеми. А. П. Загнітко вважає, що наявність правобічної синтаксеми залежить від валентності дієслова. Він диференціював одно, дво-, три-, чотири-, п'яти, шести-, семивалентні дієслова [183].

2.13. Реалізація валентного потенціалу дієслів у структурі речення

Семантико-синтаксичну валентність предиката дослідники трактують як його здатність сполучатися з іншими, переважно неознаковими словами, мати певну кількість відкритих позицій. Предикат визначає кількісний склад іменникових компонентів – тих, що позначають реальні предмети, а не опредметнені дії, стани, ознаки – речення та їхні семантичні функції [445, с. 157]. Й. Ф. Андерш пов'язує поняття «валентність» з дієсловом, але розмежовує потенційну сполучуваність дієслів на семантико-синтаксичному рівні (інтенцію) та здатність дієслова відкривати чи не відкривати функційно-семантичні позиції в реченні для іменників на формально-синтаксичному рівні (валентність) [22, с. 124].

Дієслівний присудок своєю валентністю визначає склад семантичних компонентів. Валентність дієслова є постійною величиною для нього в конкретному значенні, хоч це не означає, що всі валентності, потенційно закладені в його семантиці, можуть бути виражені спеціальними синтаксичними поширювачами в поверхневій структурі речення. У кожному конкретному функціонуванні дієслівного предиката реалізовані лише ті валентності, актуалізації яких потребує відповідна модель речення [20, с. 40]. Ця особливість зумовлена однією з функційних характеристик слова, яке виявляє здатність до згортання, зберігання і відтворення інформації. Дієслово може згорнути інформацію про час і простір, позначаючи здебільшого певні

види руху, але вміщує в це позначення уявлення про суб'єкт дії, об'єкт, інструмент тощо. Акцент на тій чи тій ділянці описуваної ситуації зумовлений потребою актуалізувати одну частину відомостей, фіксуючи її досить жорстко, натомість інша – тільки імплікується [20, с. 41]. Саме тому, як зазначає Ю. Д. Апресян, синтаксична зона словникової статті повинна бути присвячена описові семантичних валентностей слова, оскільки вони залежать від лексичного значення слова, до того ж кількість їх незначна. Крім цього, морфологічне вираження валентностей часто ідіоматичне, тобто залежить не так від змісту валентності, як від слова, що зумовлює цю валентність (напр.: *продавати товар / торгувати товаром*) [28, с. 281]. За словниковим тлумаченням дієслівна лексема – це репрезентант певної ситуації. Фізична дія передбачає виконавця, об'єкта, застосування знаряддя (чи засобу), адресата (на користь чи на шкоду якого вона відбувається, напр.: *висівати (хто – що, куди); стругати (хто – що, чим); писати (хто – чим, що, кому; на чому, куди); відпрацьовувати (хто – що, кому; протягом якого часу).* У «Словнику української мови» в 11 томах інтерпретаційну частину родового значення доповнюють функційні характеристики дієслова як виразника певного типу предиката. Їх проілюстровано конкретними прикладами речень, у яких може бути реалізована предикатно-аргументна структура конкретної ситуації, напр., ***подарувати:*** Дати, віддати що-небудь назовсім, безплатно. *Легше десятьом* ***подарувати****, чим в одного попросити* (Укр. прислів'я); *У той день, як нам рушать,* ***подарував*** *він свого коня* (О.Стороженко); *Моряки* ***подарували*** *щасливим батькам… колиску роботи корабельного тесляра* (З. Тулуб).

Визнання того, що в побудові висловлення беруть участь різноманітні чинники, пов'язані з категоріями думки, змушує дослідників в аналізі речення як синтаксичної одиниці мови звертати на реалії, що відображають позамовну дійсність, якої стосується висловлення: тип комунікативної ситуації, мету повідомлення, граматичні й лексичні засоби вираження, мовний узус, стилістичні норми тощо. Природно, що не всі синтаксеми

зумовлені лексичним значенням предикатного слова підпорядковувати ті чи ті форми, властиві йому не як лексемі, а як представникові певного граматичного класу. Ця істотна розбіжність між семантичними валентностями та іншими типами залежностей виражена і в тому, що обов'язкових валентностей предикатних слів небагато, але слово здатне граматично підпорядкувати собі багато інших слів. Ю. Д. Апресян визнає 25 типів валентностей, що можуть бути семантичними хоч би при деяких словах, але, на його думку, і цей список валентностей є неповним. Сім із них – це частина значення відповідного предиката; чотири – є переважно змістом семантичної валентності, але не суто граматичної залежності, а решта значень, імовірніше, є змістом граматичної, ніж семантичної валентності [28, с. 120].

На думку С. Д. Кацнельсона, потрібно розмежовувати мисленнєві передумови та особливості структури мови, а отже, й змістові та формальні валентності. Формальна валентність пов'язана з відповідною словоформою, зумовлена елементами синтетичної морфології певної мови, змістова ж залежить лише від значення слова, а не від морфології мови. Формальна валентність не завжди може збігатися зі змістовою, тобто перехід від однієї до іншої вимагає спеціальних редукційних процедур. Формальна валентність має значення для опису характеризаційних особливостей конкретної мови, а змістова важлива для всіх мов, принаймні, однакового рівня розвитку. Виділення типів валентності передбачає орієнтацію на мисленнєві категорії, що лежать в основі граматичної будови мови [256, с. 21 – 22].

Валентності предикатного слова і предиката пропозиції взаємопов'язані. Але кількість компонентів пропозиційної і семантико-синтаксичної структури речення не завжди збігається. Лексична валентність корегує заповнення наявних логіко-семантичних відкритих позицій облігаторними чи факультативними актантами і їхню синтаксико-морфологічну репрезентацію частинами мови у відповідних відмінках. На семантико-синтаксичному рівні речення аргументи предиката пропозиції

набувають найрізноманітніших реалізацій або можуть бути не експліковані з багатьох причин, серед яких дослідники називають такі:

- ситуативність, коли значення слів залежить від ситуації і безпосередню номінацію замінює вказівка на щось;
- вибірковість, коли мовець вибирає і формує схему ситуації по-своєму;
- компресія і надмірність, якщо у висловленні велику роль відіграє значення співрозмовників про предмет мови;
- спрямованість, тобто співвіднесеність з мовцем чи іншою особою, зацікавленою цією ситуацією;
- інформативність, тобто відображення характеру запитуваної інформації засобами актуального членування речення: порядком слів, виділенням, питальними конструкціями;
- ефемерність, якщо висловлення щоразу заново організується (хоч і за одним принципом) і не закріплюється в мові;
- рівнева інтеграція, коли той самий елемент ситуації може бути позначений мовними одиницями різних рівнів [119, с. 257].

Валентність предиката пропозиції може бути реалізованою в повному обсязі тільки тоді, коли в структурі речення всі позиції, що він відкрив, заповнені аргументами. Іноді максимальні потенції валентності можуть бути не реалізовані. Наприклад, семантичні валентності предиката дії: «творити об’єкт», «змінити якість» на пропозиційному рівні для вираження мінімально-достатньої інформації є обов’язковими: суб’єкта дії, об’єкта дії та компонента, що описує в матеріальному вираженні (у фізично-матеріальній сфері) саму природу дії як здійснювану якимось способом, допоміжними засобами. На вербальному (поверхневому) рівні значення способу дії чи засобу (інструмента) містяться переважно в лексичному значенні ознакового слова узагальнено чи конкретно, напр.: *побити / перестріляти ворога, сканувати / друкувати документи, вишивати сорочку.* У комунікативному плані загальне значення дії (у фізично-матеріальній сфері) репрезентують

додаткові компоненти-лексеми, що позначають інструмент дії, матеріал, засіб, напр.: ***Побити*** *ворога зі* ***зброї***. ***Вишивати*** *сорочку* ***голкою*** */ на швейній* ***машинці*** */ шовковими* ***нитками***. В інтелектуальній сфері значення засобу конкретизоване компонентом, що вказує на розумову діяльність або ментальність суб'єкта: *думати над проблематикою статті / укладати угоду (з ким?).*

Комунікативна функція безпосередньо пов'язана з валентністю семантичного предиката, бо тип предиката обирає мовець залежно від мети висловлення, напр.: *Вона вишиває – хтось володіє навиками вишивання* (характеристика виду діяльності). *Вона вишиває рушник* – хтось створює об'єкт.

На валентність ознакового слова, крім комплексу лексичних значень, впливає його віднесеність до певної лексико-граматичного розряду. Дієслова передбачають більшу в кількісному вимірі валентність, ніж інші ознакові частини мови. Але що більший семантичний обсяг дієслова і ширша зображена ним ситуація, то менший склад компонентів речення, які репрезентують її. Пор.: *клеїти шпалери – накдадати на стіну шпалери за допомогою клею.* Але, дієслово *оглухнути* не вимагає інших предметних компонентів, крім суб'єкта, і позначає ситуацію якнайповніше, хоч і вможливлює вираження компонента спричинення стану: Втратити здатність чути; стати глухим, напр.: *Тілько я, мов окаянний, І день і ніч плачу На розпуттях велелюдних, І ніхто не бачить, І не бачить, і не знає* ***– Оглухли,*** *не чують* (Т. Шевченко). Дієслово *перестріляти* вимагає три компоненти: суб'єкта, інструмента або засобу та об'єкта: ***перестріляти***, стріляючи, вбити всіх або багатьох, напр.: *Молодші* [молдувани] *не пустили ворогів на виноградники, перестріляли з рушниць* (М. Коцюбинський).

Дієслова української мови залежно від їхньої сполучуваності з іншими словами в реченні Н. Л. Іваницька поділяє на три групи: 1) закритої (абсолютної) семантики, із самодостатнім змістом *(полум'яніти, німіти, плакати, стогнати* тощо*)*; 2) відкритої (релятивної) семантики, які

вимагають заповнення позицій після них у певній морфологічній формі *(зрікатися чого, здійснити що, стежити за ким, личити кому)* або словом певного змісту незалежно від його морфологічної форми *(опинитися, перебувати де? – біля річки, за мостом, у селі, через дорогу; податися куди? – до бібліотеки, вздовж лісу, до друзів);* 3) дієслова, які залежно від характеру структурно-семантичної моделі речення можуть в одних випадках реалізувати семантику абсолютно, а в інших релятивно *(читати, співати, любити, радіти)* [225, с. 40].

Проте в сучасній лінгвістиці спостерігаємо великі розбіжності щодо визначення складу і функціональної якості аргументних компонентів. Зокрема, на думку І. Р. Вихованця, збільшення кількості семантичних функцій не сприяє точному описові семантики речення. Він зауважує, що більшої вартості набуває теоретична концепція, яка ґрунтується на досить високому ступені узагальнення, має пояснювальну силу для опису семантичної структури елементарного речення і побудована на строгому розрізненні семантичних відношень між компонентами елементарного речення. Тому так звані «глибинні» відмінки Ч. Філлмора, попри деяку недосконаліть, оцінюють як один із варіантів адекватного опису семантики речення [104, с. 39].

Українські мовознавці виділяють п’ять субстанційних синтаксем на основі семантико-синтаксичних відношень між ними і відповідним класом предиката: *суб’єктні синтаксеми,* що позначають діяча, носія процесу, стану, якості, кількісної ознаки; *об’єктні синтаксеми,* що позначають предмет, на який спрямовано дію, процес або стан; *адресатні синтаксеми,* що вказують на особу або іншу істоту, на користь чи шкоду якої відбувається дія; *інструментальні синтаксеми,* що позначають знаряддя або засіб, за допомогою яких виконують дію; *локативні синтаксеми,* що виражають місце, напрямок руху і шлях рух [104; 276].

Валентності визначають: 1) за статусом необхідності – *обов’язкову* і *потенційну* (нереалізовану), що в деяких тлумаченнях кваліфікують як

факультативну; 2) за напрямом – *ліву* і *праву*, пов'язаних у структурі речення з підметом, вираженим іменником у формі називного відмінка, та додатками, обставинами; 3) за кількісним значенням приєднуваних предикатом аргументів (від одного до шести – семи) [104; 122; 276].

Вербальна структура речення зумовлена кількома чинниками: 1) «способом бачення» факту дійсності і вибором типової ситуації (пропозиції) мовцем як способу відображення; 2) принципом бінарності в актуальному членуванні дійсності і формальній побудові речення; 3) лексичною семантикою предикатного слова, що позначає той чи той тип предиката [276, с. 198].

Загальноприйнятою є класифікація предикатів за основним семантичним протиставленням на динамічні та статичні. До статичних належать предикати якості, кількості, стану, відношення.

Предикати якості, що є постійними та абсолютно статичними, репрезентовані ознаковими словами – прикметниками та дієприкметниками. Статусу носія валентності в реченні надають насамперед прикметникам, які набувають валентних ознак у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок переміщення їх у предикативну позицію [103, с. 108], напр.: *Тільки тепер усі побачили, який він* ***був гарний, стрункий, широкогрудий*** *– справжній красень* (О. Гончар); *Сама Венеція, де я вже другий день – така* ***гарна****, що трудно описати* (М. Коцюбинський); *Це* ***був радісний*** *день* (О. Донченко); *Як теперки спогадаю – яка* ***була*** *вона* ***бліда і яка радісна*** *мені!* (Марко Вовчок); *Я мріяв про синів-соколів, єдине, ради чого треба жити; Я їх маю, цих синів. І хто мені* ***дужче радісний чи любий*** *– не знаю* (Ю. Яновський).

Прикметник як ознакове слово репрезентує предиката якості, статус якого «полягає в оцінці статичних властивостей (ознак) предмета дійсності» [387, с. 87]. Предикатні компоненти із семантикою якості, – констатує І. Р. Вихованець, – «позначають постійну, внутрішню, у певному розумінні невід'ємну щодо предмета ознаку. Тому якість <…> не виявляє фазовості існування, не характеризується цілісністю переміщення на часовій осі. Вона

не переходить безпосередньо з однієї фази в іншу в кожен момент існування, а постає такою властивістю, з якою пов'язується типова своєрідність предмета, його відмінність від інших предметів. На противагу предикатам дії, процесу та стану, предикати якості стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предмета» [104, с. 101].

В українському мовознавстві семантичну природу предикатів якості класифіковано на три прикметникових форми: 1) предикати власне-якісної ознаки; 2) предикати якості-відношення; 3) предикати якісно-модального відношення. Як зазначає Н. М. Костусяк, у структурі речення, виконуючи роль опорних компонентів, слова кожної групи мають різний ступінь предикативної закріпленості та обсяг семантико-синтаксичної валентності [276, с. 209].

Одновалентними предикатами є прикметники як носії власне-якісної ознаки, оскільки для них присудкова позиція вторинна, не типова. Це найчисельніша група прикметникових ознакових слів, які відкривають одну валентну позицію – лівобічну семантико-синтаксичну позицію суб'єкта власне-якісної ознаки, напр.: *Слово в тебе ще* ***зелене****, а серйозно пишеш ти: дайте критику на мене, щоб я знав, куди іти* (П. Тичина); *На людську думку, Яків* ***не був дуже мудрий,*** *тільки* ***був*** *він* ***хитрий*** (Г. Григоренко); *А Степанида* ***хитра****! Як тільки зустрінеться, то, мов наумисне, моргає на мене* (М. Кропивницький); *Душа народу* ***не сліпа****, Вона* ***стоока****; До могил героїв Повік-віків не заросте тропа* (М. Рильський); *Заздрість* ***сліпа****. І що* ***гостріша*** *вона, то ще* ***більш сліпа*** (В. Козаченко); *Була весна, море було спокійне і сине, небо — так само, сонце обливало помаранчеві сади по горбах* (М. Коцюбинський); *Не писав до Вас, бо* ***був слабий*** (М. Коцюбинський). Предикатна синтаксема зі значенням якісної ознаки у формально-синтаксичній структурі речення перебуває у вторинній позиції присудка, а суб'єкт корелює з підметовим компонентом простого двоскладного речення. Дослідники синтаксису прикметників констатують,

що семантично елементарному реченню, утвореному одновалентним предикатом якості, відповідає власне-формально-синтаксичний різновид елементарних простих речень, до формально-синтаксичної структури яких увіходять тільки конститутивні з формально-синтаксичного погляду компоненти, тобто предикативний мінімум – головні члени [108, с. 34].

У реченнях із предикатами власне-якісної ознаки важлива роль належить суб'єктній синтаксемі, представленій називним відмінком власне-іменників. У структурі речення він виконує роль домінанти, усі інші варіанти суб'єктної синтаксеми становлять її лексико-комбінаторні еквіваленти.

Двовалентні предикати якості-відношення в реченні експліковані прикметниковими формами, які в семантико-синтаксичній структурі речення потребують двох облігаторних субстанційних синтаксем – суб'єктної та об'єктної. Порівняно з одновалентними для них характерне збільшення валентних позицій. Дослідники двовалентних предикатних компонентів указують на відмінність між первинними і вторинними, транспонованими у дієслівну сферу форм. Ядро предикатів якості-відношення утворюють прикметникові компоненти, що «виражають постійну, внутрішню ознаку предмета у зв'язку з ознакою іншого предмета» [460, с. 27] та компаративні [135, с. 24 – 26] ознакові слова. Предикативна функція для них, на відміну від одновалентних, є типовою, напр.: *Суддя повинен* ***бути*** *дійсно* ***незалежним*** *і* ***від держави****, і* ***від громадського тиску*** (І. Самсін); *Сперечаються хлоп'ята, жваві дошкільнята. – А наш татко* ***розумніший за вашого татка!*** (П. Глазовий); *– Тимко* ***любий мені*** *– і все тут! З ним хоч на край світу піду* (Г. Тютюнник); *Прощай! Та ти* ***за дорогий мені,*** *Оцінку знаєш взагалі свою* (Шекспір). За спостереженнями Н. М. Костусяк, двовалентні прикметникові предикати в лівобічній позиції передбачають наявність суб'єктної синтаксеми, репрезентантами якої є називний відмінок як основний морфологічний варіант та давальний і прийменниковий родовий відмінники як вторинні в цій сфері.

Склад тривалентних прикметникових предикатів, порівняно з одновалентними та двовалентними, є найменш чисельним. Трьох компонентів передбачають ознакові слова *винний, винен, винуватий*, які відкривають позиції об'єкта, переважно вираженого акузативом, та адресата, репрезентованого дативом, напр.: – *Твій дідусь та його* ***дідові*** *та* ***винен був п'ятдесят рублів*** (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Чому ви* ***не визнаєте себе винним*** *у* ***вбивстві двох товаришів****?* (О. Довженко). На думку Н. М. Костусяк, адресат посідає проміжне місце між облігаторними та факультативними одиницями, оскільки порівняно з грамемою знахідного він перебуває в слабшому зв'язку з опорним предикатом. Тому адресатну синтаксему у формі датива вона кваліфікує як напівоблігаторний компонент. Подібну структуру мають реченнєві побудови з предикатом заперечної семантики, однак прогнозований ознаковим словом об'єкт морфологічно представлений генітивом, напр.: *Нікому і* ***нічого я не винна*** (М. Олійник). *Ці люди тобі нічого* ***не винні*** (Р. Іваничук) [276, с. 235]. Однак уважаємо, що давальний адресата на семантичному рівні є обов'язковим компонентом, він може бути лише імпліцитно представлений у висловленні стосовно мовця або на формально-синтаксичному рівні виражений займенником. Отже, саме орієнтація на конкретну семантику ознакового слова відіграє важливу роль у вияві його валентного потенціалу.

На семантико-синтаксичному рівні речення прислівники, виконуючи предикативну функцію, лише функційно уподібнюються до дієслів, оскільки дієслівні зв'язки надають їм синтаксичного часу й способу, визначають інші компоненти речення. Категорія валентності в такому потрактуванні має похідний характер від іменників, прикметників, числівників та дієслів. Оскільки прикметники у присудковій позиції реалізують дієслівні категорії часу, способу не за допомогою синтетичних засобів – флексій або інших морфем (морфологічного слова), а аналітично, за допомогою аналітичних синтаксичних морфем, їх називають аналітичними дієсловами [104, с. 99].

У парадигматичній структурі речення функціонують прислівникові предикати стану, – відношення, які відкривають одну чи дві валентно залежні позиції. Одновалентні предикатні компоненти вимагають тільки суб'єкта стану. Особа чи предмет у таких синтаксичних структурах є пасивним носієм ознаки, напр.: ***Сумно було*** *Дмитрикові, жалко недужої мами* (М. Коцюбинський); *А може, вам* ***важко****, то дайте мені клунок, я понесу, – жебонів він* (М. Коцюбинський); *– Ні, дочко, моя смерть вже в мене за плечима. Так мені оце* ***стало важко****, що вже не стає духу й дихать* (І. Нечуй-Левицький); *– Ох,* ***важко,*** *спочити б уже... – зітхає він* (М. Коцюбинський). У цих реченнях одновалентні предикати вживані зі значенням психічного, емоційного та фізичного стану суб'єкта.

Двовалентні прислівникові предикати стану передають його в поєднанні із залежними синтаксемами з локативним значенням, напр.: *Він глянув їй у очі, і одразу* ***стало лагідно і спокійно на серці*** (Н. Рибак); *Йому* ***тут було радісно й добре****..* (М. Коцюбинський).

Тривалентні прислівникові предикати стану – відношення зумовлюють синтаксеми з локативним значенням у формі місцевого відмінка та адресата – особи, яка переживає стан, напр.: *– І не* ***сумно тобі*** *самому* ***в тайзі****?* (О. Донченко).

У сучасній лінгвістиці за функцією предиката числівник вирізняють серед іменних лексико-граматичних класів слів як частину мови із загальнокатегорійною семантикою кількості (специфічною квантитативною функцією). І. Р. Вихованець вважає, що «призначення числівників виявляється насамперед у передаванні супровідного предикатного (кількісного) значення» [108, с. 155] і зазначає, що семантичний критерій поряд із синтаксичним та морфологічним становить домінанту, оскільки «морфологічні категорії роду, числа та відмінка в числівникові або нейтралізовано, або модифіковано. Якоюсь мірою трансформовано й знебарвлено також його синтаксичні особливості» [108, с. 152].

Крім первинної синтаксичної функції числівники виконують роль вторинних предикатів. Н. М. Попович виокремила шість типів предикатів кількості: 1) власне-кількості; 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення; 6) динамічно-кількісної ознаки [398, с. 4 – 5]. К. Г. Городенська об'єднала квантитативні предикати в п'ять груп: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати кількості-відношення; 5) предикати кількісно-змінної ознаки [135, 24 – 26]. Н. В. Кавера розглянула чотири семантичні групи ознакових слів: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості [238, с. 14]. Напр.: *Землі у нас* ***було сім чи сім з половиною десятин*** (О. Довженко); *Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якимів,* ***буде верст з тридцять*** (М. Коцюбинський).

Предикати власне-кількості найуживаніші, напр.: *У баби Онисі* ***було три сини*** (В. Симоненко); *Йому* ***було двадцять два роки****, коли вирушив у далекий світ із Києва* (С. Лакавий). Такі ознакові слова вказують на вікову характеристику суб'єкта й становлять схему: зв'язка *бути* + числівник + іменник *рік.* У деяких контекстах іменникова форма *рік* має приховане значення: *Двадцять років тому, коли йому* ***було*** *вже* ***більше тридцяти****, чоловік прийшов у цирк* («Світогляд», 2015).

Заслуговує на увагу виділення К. Г. Городенською серед предикатів із семантикою кількісної ознаки синтаксем із «зв'язковими елементами, серед яких названо дієслівні невласне-зв'язки *становити, досягати / досягнути, налічувати / нараховувати, сягати / сягнути* та ін. та числівниково-іменниковою сполукою в ролі складеного присудка» [135, с. 100]. *За оцінками МВФ, частка тіньової економіки України* ***становить близько 20%*** *(РБК Україна). «Армія» бойовиків* ***налічує близько 7 тисяч терористів*** *– АТЦ* («7 Днів», 2015). Напр.: Предикати неозначеної кількості обмежені у

вжитку. Загалом же числівникова валентність має похідний характер, оскільки лексеми з кількісним значенням набувають її лише внаслідок синтаксичного переходу до сфери функціонування дієслова. Суб'єктний компонент одновалентних предикатів кількісної ознаки зазвичай репрезентований лексемами у формі родового та давального відмінків.

2.14. Реалізація категорії ознаки на рівні пропозиції і семантико-синтаксичної структури речення

Класифікація ознакових слів є складною проблемою, що зумовлено, по-перше, широким обсягом самого класу ознакових слів, по-друге, відсутністю універсальної основи поділу ознакової лексики, і, по-третє, розмитістю меж ознакових слів. До них відносять насамперед прикметники і дієслова, а також абстрактні іменники, прислівники, числівники, займенники та будь-які словосполучення в ознаковій функції. Групування ознакових слів ґрунтується переважно на функційному принципові, хоч доводиться враховувати, що ознаковість не є внутрішньою, притаманною слову властивістю [269, с. 45].

Функційно-синтаксичний підхід базується на рівні абстракції, релевантному синтаксичним реаліям. Це означає, на думку Г. О. Золотової, що категорії предметності / ознаковості розглядаються у плані їхнього місця щодо синтаксичного рівня. Носіями предметності та ознаковості визнають не слова, а конститутивні одиниці синтаксису – синтаксеми [214, с. 25]. Розподіл синтаксем на ознакові та предметні залежить від їхніх функційних властивостей. На формування ознаковості впливає передусім комунікативне призначення лексичної одиниці. Це виявлено в тому, що сама ознакова синтаксема створена на основі слів відповідних семантичних розрядів. На думку, О. Б. Егорової, ознакова поведінка синтаксем значною мірою залежить від категорійно-семантичної належності слів, які їх утворюють, а сама ознакова природа слова не змінюється у процесі комунікації. Частини мови, які за своїм ономасіологічним змістом та граматичним оформленням

призначені виконувати ознакові функції, утворюють морфологічні парадигми, жодному члену яких, як елементів синтаксичної побудови, не властива предметність. Це означає, що дієслово, прикметник та прислівник у будь-яких своїх формах зберігають вихідну ознаковість [170, с. 7]

Різним лексико-граматичним класам слів властиві структурні та семантичні особливості, що накладаються на особливості актуалізації ознакового значення.

Ознака предмета може мати вияв не тільки на рівні слова (напр.: *білизна)*, але й на рівні словосполучення та речення (напр.: *зелене дерево; Дерево було зелене).*

За О. Б. Егоровою, ознаковість як функційно-синтаксична категорія має два аспекти: це одночасно і потенційна властивість конститутивної синтаксичної одиниці, і реальне її втілення в конструкції [171, с. 41].

Речення має знакову природу та складається із сигніфікативного (поняттєвого) та денотативного (предметного) планів. Н. А. Басілая зазначає, що змістовий бік речення сформований з двох складників: 1) значення схеми речення, 2) сигніфікативно-денотативного його значення [55, с. 56].

Саме співвідношенням семантичних категорій, на думку Г. О. Золотової, організована структура речення [212].

Будь-яке двоскладне речення має два компоненти, для яких характерна відмінна семантика: предметна – складова підмета, ознакова – складова присудка**.** Н. Д. Арутюнова вважає, що предметні слова реалізують у реченні свою здатність до денотації, викликаючи індивідуалізовані уявлення про конкретний предмет, тоді як ознакові слова реалізують у реченні своє сигніфікативне значення, яке базується на стандартизованих уявленнях про властивості предметів та подій [39, с. 337]. Обидва компоненти об’єднані в реченні предикативним зв’язком, який може реалізуватися в парадигмах часу, способу та – не завжди – особи [212]. Залежно від того, який тип поєднання суб’єкта та предиката, у реченні представлені різні типи ознакових відношень між складом підмета та складом присудка, які

відтворюють відповідні типи відношень предмета як сукупності якихось однакових чи багатьох ознак.

Предикація – це когнітивний процес, що є однією з важливих властивостей людського мислення [160, с. 245]. Основою предикації або акту предикування, за О. В. Труновою, є відповідність двох вербалізованих концептуальних понять: предмета та ознаки [467, с. 41].

Використання предикаційної концепції мови лінгвісти розглядають як можливість побудови динамічної, відкритої багатовимірної моделі мови, в основу якої покладено три базових концепти: предикацію, предикативне відношення та предикативність, щодо яких решта понять є суміжними або вивідними, похідними.

Поняття предикації древні логіки витлумачили як результат поєднання окремих понять світу. Аристотель, наприклад, виділяв десять категорій (предикаментів) [474, с. 515].

Порфирій називав п’ять класів предикації – «предикабілій». Стоїки вивели поняття «лектон», яке можна визначити як «пропозиційний концепт», «пропозиційне поняття», що відповідає змісту пропозиції [315, с. 393].

Древні індійські логіки оперували аналогічним поняттям – jnanani – знання, що бере участь у логічному висновку (силогізмі) та відображає предмети і явища, описуючи його як те, що існує у світі, але які не є ні ствердженням, ні запереченням [315, с. 393].

У середньовічній схоластичній логіці сформувалося поняття предикації як акту пізнання (з’єднання), на відміну від акту простого вбачання речі. «З’єднання» відображує те, що в зовнішньому світі є сполученим і не може бути репрезентоване простим поняттям. У цій логіці були детально розроблені такі види предикації, як деномінативна, пряма, сутнісна, формальна, природна та інтелектуальна [474, с. 515].

Схоластичних традицій дотримувалися Ч. Пірс та Б. Рассел. Б. Рассел вважав, що речі названі окремими словами, а «фактам» / «подіям» взагалі

неможливо надати ім'я. Їх можна розглядати як пропозиції, тобто предикації [315, с. 393].

Хоча середньовічна логіка ретельно описала типи предикації, але поняття предикації розумілося тільки як ствердження або заперечення ознаки (предиката) стосовно субстанції (суб'єкта) відповідно до формули «S є P». Отже, предикація трактувалася через буття, а основним дієсловом, яке передає це значення, вважали дієслово *бути*. У логіці тільки ці операції називались предикацією [315, с. 394].

У лінгвістиці прийнято вважати, що присудок є центром речення, зі змістового боку він – носій елементів нового, актуального, що міститься в повідомленні, на противагу атрибутові, що позначає постійні ознаки, хоча ознаки предметів можна уявляти не тільки як надані, притаманні їм властивості. Це означає, що предмети не лише носії відомих, закладених у них самих ознак, але й такі, що продукують ці ознаки. Спільним для присудка та означення є те, що у сполученні з субстанцією вони передають зв'язки та відношення реальної дійсності, активне розкриття їх у процесі пізнання. Але природа цих зв'язків і їхнє значення для процесу пізнання об'єктивного світу нерівнозначні. Якщо означення називає окремі сторони дійсності, відображені в нашій свідомості, як незмінні, позачасові ознаки, то предикат виражає змінні, непостійні, динамічні ознаки, надані їхньому носієві – суб'єктові – у відповідному часі та способі. Предикат, відзначає М. В. Мірченко, буквально означає «сказане». Первісно – це конститутивний елемент судження, який вказує на те, що стверджуємо чи заперечуємо про суб'єкт. Причому значення предиката не довільне чи будь-яке, а є вказівкою на ознаку *(Він високий),* стан (*Йому сумно),* відношення до інших предметів *(Іван вищий за Петра)* – градаційна ознака та ін. У сучасних напрямках логіки поняття предиката було замінене поняттям пропозиційної функції, пропозиційного предиката, аргументи якого представлені актантами (термами) – суб'єктом, об'єктом [356, с. 122 –123].

Пропозиційний (семантичний) предикат у широкому витлумаченні – це конститутивний член судження – те, що висловлюють (стверджують або заперечують) про суб'єкт; *ознака,* якої надають суб'єктові, його ядерний компонент [315, с. 392].

Предикат реалізований в ознаковій лексиці, тобто у словах з ознаковою семантикою: дієсловах, прикметниках, абстрактних іменниках, прислівниках, числівниках. Л. М. Васильєв у праці «Системный семантический словарь русского языка» подав детальну класифікацію предикатної (ознакової) лексики, основу якої становлять семантичні підкласи (категорії). Предикатну (ознакову) лексику, поділено на дванадцять основних семантичних мікрополів, які представлять: 1. Буттєві предикати. 2. Буттєво-просторові предикати. 3. Предикати відношення. 4. Оцінні предикати. 5. Предикати стану. 6. Кількісні предикати. 7. Предикати властивості. 8. Предикати поведінки. 9. Предикати звучання. 10. Предикати руху. 11. Акціональні предикати. 12. Акціонально-процесуальні предикати [88, с. 67]

Структурна схема, за В. І. Казаріною, – це передусім знак мисленнєвого акту предикування, тобто акту надання предметові ознаки, відповідно формування судження [243, с. 83].

Притаманна предметові ознака може бути надана йому двома способами. Суть першого способу полягає в тому, що ознака властива предметові як постійна, невід'ємна його характеристика, яка не може бути відділена від нього. Цей спосіб отримав назву атрибуції (за О. А. Худяковим), а «природно-мовним рефлексом логічної атрибуції» є атрибутивне словосполучення *(синє море)* [483, с. 156].

Інший спосіб надання ознаки предметові передбачає розгляд її як окремої, відокремленої від предмета, внутрішньо йому не властивої, такої, яка має тимчасовий та змінний характер. У такому разі предмет та ознака – це окремі складові змісту поняття, для виявлення яких потрібно провести

мисленнєву операцію надання ознаки предметові. Такий спосіб надання ознаки предметові є предикацією.

В основі логіко-поняттєвої системи предикаційної концепції лежать базові поняття, такі як предикація, предикативність, предикативне відношення. Речення є основною одиницею, у межах якої відбувається предикація – поєднання компонентів у процесі утворення пропозиції. Л. А. Булаховський трактує предикацію як психологічну та логічну властивість, що виявляється в «об'єднанні частин думки, яке характеризує головну пару (підмет і присудок)» [81, с. 21].

Предикація – це структурно-динамічна основа комунікації, тобто взаємне перманентне перетворення мовних структур [297, с. 45].

За визначенням І. Р. Вихованця, предикація стосується суб'єктно-предикатних відношень у їхньому абстрагованому вияві від комунікативних категорій модальності, часу, особи й актуального членування речення [107, с. 29]. Предикація, на думку О. І. Леути, – це процес когнітивний і для мови вторинний. Акт предикації є однією з основних якостей людського мислення, основним інструментом пізнання, що дає змогу порівнювати, зіставляти, поєднувати в мисленні людські знання про предметний і реальний світи у формі суджень (пропозицій), розвивати їх в умовиводах та інших формах мислення, що робить сам процес пізнання безкінечним [313, с. 80]

М. В. Мірченко зазначає, якщо припустити, що предикація – це процес віднесеності змісту висловленого до дійсності, а предикативність – вираження мовними засобами такого відношення (категорія актуального речення), то ці поняття можна співвідносити з мотивацією мовної одиниці – речення. Ця мотивація надає якомусь суб'єкто-об'єктові предикатної функції (ознаки). Предикатна мотивація, на думку вченого, – це предикативність у діахронії, яку передають грамеми семантико-синтаксичних категорій модальності, часу, особи, і є фактом мовної системи. Предикативність семантико-синтаксична – це актуалізована формально-граматична предикативність [356, с. 123].

Структурну основу речення, за В. І. Дєгтярьовим, утворює предикативне відношення, де предикативна (модально-часова) ознака пов'язана з синтаксичними предметами – граматичним суб'єктом та об'єктом [160, с. 230]. У межах дієслівного слова поєднані пропозитивно-предикатна, актуалізаційна та копулятивна функції [243, с. 84]. На думку В. І. Казаріної, завдяки сполученню суб'єкта та об'єкта постає змістове призначення речення. Саме це є головною особливістю речення, що відрізняє його від решти мовних одиниць [243, с. 84]. В. Г. Адмоні зазначає, що «речення семантично завжди співвідносить одне з одним два будь-яких поняття або уявлення, стверджує або заперечує зв'язок тих предметів, процесів, ознак та ін., які цими поняттями та уявленнями позначені, тобто визначає їхній (позитивний або негативний) екзистенційний зв'язок» [13, с. 16].

У такому формуванні речення виявлена дія двох взаємопов'язаних чинників – логічного та комунікативного.

Предикативне відношення, констатує В. А. Курдюмов, – це відношення між базовими елементами як поверхневих, так й глибинних бінарних структур за типом «характеризоване – характеризувальне». Воно орієнтоване на обов'язкове ствердження в мовленні мовцем та на відповідне сприйняття слухачем (внутрішні відношення у структурі). Такий погляд спирається на комунікативну теорію [297, с. 75].

Предикативність, за В. А. Курдюмовим, – це мовна категорія, що виражає конвенційні відношення між набором формально необхідних ознак речення як знакової одиниці та його комунікативною автономністю в потоці мовлення (як висловлення), тобто, предикативність, що робить бінарну одиницю самостійно виділюваною й значущою в потоці мовлення, має набір формальних ознак, що є носіями конкретної мови як сигнали комунікативної автономності [297, с. 75]. В основу цієї концепції покладено ієрархію мовних рівнів не від слова, а від речення – найвищого рівня мови. Водночас ця концепція і функційна. Щодо аспектів синхронії та діахронії в цій концепції на перше місце ставиться не лексичне значення та його носій, а бінарне

предикативне синтаксичне відношення, покладене в основу висловлення. Слова, за В. А. Курдюмовим, вторинні щодо речення, вони лише заповнюють базові предикативні ланки. Потреба говорити починає реалізовуватися з формування бінарної структури в онто- та філогенезі [297, с. 76]. Отже, з позиції предикації як динамічної бази мовної діяльності й мовних процесів предикацію треба інтерпретувати як спосіб сприйняття й осягнення дійсності за допомогою мовних структур, як системну парадигму слів, форм слів, їхнє призначення, інтенції дієслова-предиката. Відомо, що О. О. Потебня вбачав суть предикативності саме у вираженні дієслівним присудком енергії суб'єкта, який створює свою ознаку [400, с. 91]. Відповідно у визначенні предикативності вона постулюється як синтаксична категорія, що визначає функційну специфіку основної одиниці синтаксису – речення [315, с. 392].

Предикативність – це синтаксична категорія, основна ознака речення як комунікативної одиниці, що виявляється в наявності в ньому позначення центру певної події, ситуації, оформленні у вигляді повідомлення, співвіднесеного з дійсністю в часових планах. Конститутивними ознаками предикативності є модальність і темпоральність [417, с. 489**].**

Дослідники кваліфікують предикацію як мовленнєву дію, що репрезентує структурний центр речення й одночасно його структурно-семантичний мінімум та інші компоненти структури речення, що поширюють, доповнюють, уточнюють висловлення.

В акті предикації, як зазначає О. С. Кубрякова, зафіксовані відповідно до прагматичної та пізнавальної настанови (наміру) мовця предмети або процеси в їхніх реальних зв'язках та відношеннях [285, с. 41].

Перспективним підходом до потрактування предикативності є розгляд поетапного конституювання від пропозиції як мисленнєвого аналога ситуації до представлення предикативною (чи напівпредикативною) одиницею, тобто номінації позначуваної ситуації.

Пропозиція – це конкретна думка, виражена в реченні [39, с. 24]. У реченні позначено ту частину структури змісту речення, яка інформує про

марковану ним ситуацію, про події в реальному світі [254, с. 141]. Проте, на думку деяких мовознавців, немає потреби використовувати термін «пропозиція», особливо як «типового значення речення» [450, с. 72]. Потребу використання терміна *пропозиція* заперечує В. В. Богданов, який кваліфікує це типове значення як конститутивну одиницю змісту речення – предикативне висловлення [65, с. 6]. В. А. Бєлошапкова пропозицію витлумачує як «об'єктивний зміст речення, розглянутий відокремлено від усіх його супровідних суб'єктивних змістів і від тієї проекції, яку надає йому та чи та формальна організація речення» [62, с. 81].

Т. Ф. Шмельова розрізняє «пропозиції події» та «логічні пропозиції». Перші характеризує як семантичні моделі подій та ситуацій, наявні в реальному світі, другі – як відображення результату розумових операцій, логічних ходів. Наприклад, у реченні рос. *Он не пришел из-за дождя* авторка вирізняє три пропозиції: дві пропозиції події (рух суб'єкта і «метеорологічну ситуацію») та відношення між подіями [501, с. 7]. Нам імпонує поширена думка про те, що пропозиція формує каркас майбутнього речення, що всі можливі його трансформації визначають змінні форми кодування певного, того незмінного та інваріантного змісту, відображуваного в самій пропозиції. Зокрема, так характеризував пропозицію С. Д. Кацнельсон – як результат першого, мовленнєво-мисленнєвого (або семантичного) ступеня породження висловлення. При цьому зміст процесів першого ступеня визначає не структура окремих мов, а універсальна структура людського мислення. Змістом першого ступеня породження мовлення є живі образи речей, уявлення, покладені в основу змістів, формують пропозицію [254, с. 123 – 125].

Дослідники синтаксису речення відзначають ту особливість, що в пропозиції немає формальної структури. У ній відображені лише образи об'єктивної дійсності – знаки учасників позамовної ситуації та компоненти пропозиції: «діяч» (суб'єкт – агенс), «носій стану» (реципієнт), «суб'єкт володіння», «дія», «об'єкт дії», «стан», «якість», «кількість», «місце», «час»,

«причина», «мета», та ін., що у висловленні вербалізовані словоформами, за якими закріплені специфічні терміни: суб'єктив, об'єктив, ситуанти, або партиципієнти [109, с. 51].

На думку І. Р. Вихованця, який називає пропозицію семантичним інваріантом, спільним для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій, це стабільне семантичне ядро є об'єктивною константою речення, яка відображає структуру ситуації, події. Структуру пропозиції визначає предикат, який указує на характер ситуації (позначає дію, процес, стан або якість предмета) і відкриває відповідні місця для предметів – учасників ситуації (актантів, аргументів), зумовлює їх кількість і семантичні функції. В основу його характеристики пропозицій покладено дві ознаки: 1) семантичну природу предиката; 2) кількість і ролі актантів, зумовлених предикатом [104, с. 122]. За останньою ознакою він виділяє нульмісні, одномісні, двомісні, тримісні, чотиримісні, п'ятимісні та шестимісні предикати, пор.: *Смеркає; Дівчина веселішає; Діти посадили калину; Поет присвятив поему матері; Діти їхали з Полтави до Києва автобусом; Галинка несе з саду квіти бабусі до кімнати; Петро віз із Тернополя до Кременця вантаж братові автомашиною* [104, с. 122]. М. Я. Плющ виділяє і семивалентні дієслова, здатні відкривати позиції суб'єкта, об'єкта, адресата, двох локативів зі значенням *звідки переміщується об'єкт і куди* та третього – зі значенням *шляху руху (кудою?),* напр.: *Син привіз із далекого лісу для матері на село машиною дров об'їзною дорогою (бо основна перекрита)* [392, с. 112].

Поняття ознаки в семантичній структурі дієслова багатовекторне. Різні лексико-семантичні групи дієслів реалізують певний тип семантичного (пропозитивного) предиката, займаючи на семантико-синтаксичному рівні позицію предиката речення, що відповідає семантиці відображуваної ситуації.

Із-поміж різних мікрополів дієслівної лексики переважну більшість предикатних синтаксем становлять дієслова, які можна об'єднати в три

типи – предикати дії, процесу та стану. Пропозиція як логіко-семантичний аналог ситуації на етапі породження висловлення визначає тип синтаксичного предиката (фізичної дії, володіння, буття, процесу, стану та ін.). На семантико-синтаксичному рівні ознака представлена дієслівним предикатом. Дієслово протиставлене імені як динамічне слово статичному: воно виражає процесуальні ознаки, дії, події, процеси, фізичні або психічні стани, що структурує речення за певним типом мовленнєвого акту та відповідним ілокутивним наміром мовця.

2.15. Дієслівна зв'язка як виразник граматичної та семантико-граматичної функцій

На проблему теорії дієслівної зв'язки як обов'язкового компонента іменного складеного присудка, що виражає його граматичне значення (час, особу, модальність та ін.), вказували ще лінгвісти другої половини XIX ст.: О. О. Потебня [400], О. М. Пєшковський [376], О. О. Шахматов [494] та ін.

Значення дієслова як когнітивної структури, яку людина формує у свідомості, відображає відповідні її уявлення про світ. Традиційно значення дієслова розглядають як результат «психічного процесу узагальнення інформації, що постають в об'єктивній дійсності як виділення істотних ознак відображуваних референтів внаслідок абстрагування від їхніх неістотних ознак [423, с. 6]. Л. Теньєр – автор вербоцентричної концепції структури висловлення, ядром якої є дієслово, указував на те, що своїм лексичним значенням дієслово здатне репрезентувати всю ситуацію, визначати кількість і склад її учасників та їхній рольовий статус й ієрархію. Цю здатність дієслівної семантики учений розглядає як пропозиційний аспект дієслова [459, с. 235]. Її відзначили пізніше й інші дослідники. Зокрема, С. Д. Кацнельсон констатує, що дієслово співвідноситься з подією, й залежно від характеру події, яку виражає дієслово, воно відображає набір предметів та предметних функцій [251, с. 419 – 420]. У семантиці синтаксису дієслівне значення розглядають як відображення всієї ситуації або сцени (драми).

Представники відмінкової граматики та фреймової теорії встановлюють зв'язок дієслова з відповідними фреймами, сценами, сценаріями.

У працях О. С. Кубрякової постульовано зв'язок дієслів з різними видами людської діяльності [288, с. 85 – 86]. На її думку, дієслово можна розглядатися не стільки як позначення різних процесів, дій та станів, як позначення згорнутих ситуацій, що стосується опису стану справ, насамперед міжпредметних зав'язків та відношень [290, с. 245].

Як зазначають С. В. Кисельова та М. М. Боярська, в основі когнітивної моделі дієслівного значення лежить наочний образ ситуації або події, сприйнятий носієм мови. Унаслідок оброблення чуттєвої інформації в системі мови цій моделі відповідає когнітивна одиниця, яка має ієрархічну структуру, що містить саму дію та зв'язки з предметами й особами, які виконують цю дію. Дієслівне значення (його інваріант, «згорнутий» до формату пропозиції) зберігається в довгій пам'яті та на основі метонімії репрезентує всю ситуацію, тобто його використовує мовна особистість у процесі формування актуальних значень дієслова, сигналізуючи про них співбесідникові за допомогою певним чином організованого контексту [261, с. 190].

У сполученні з іменниками, прикметниками, прийменниковими зворотами дієслово набуває значення процесу (стану) [52, с. 155]. Як зазначає В. Я. Плоткін, дієслово-зв'язка є засобом, що вможливлює використати недієслівні частини мови у вторинній для них функції присудка як синтаксичних транспозиторів. Дієслово-зв'язка має бути морфологічно маркованим як дієслово сильніше, ніж прості дієслова: для виконання цієї функції йому потрібна підвищена дієслівність [377, с. 135].

«Слово в багатозначному вживанні, – зауважує М. В. Нікітін, – не вносить свого значення в сумарне значення словосполучення, а самонаділяється ним зі словосполучення як частина того, що залишається для нього – як залишок після виділення значень інших компонентів словосполучення, як у будь-якому ідіоматичному словосполученні, первинне

значення цілого, а компонент зараховується в другу чергу як семантичний залишок розподілу сумарного змісту» [363, с. 101–111]. О. І. Малютіна поділяє думку М. В. Нікітіна і наголошує на тому, що багатозначне слово не вносить у контекст свого значення, а само «харчується» з нього. Це узгоджується з відомою в семасіології закономірністю, сформульованою Г. В. Колшанським: «Чим ширше значення слова, тим більша його залежність від контексту» [326, с. 14]. В основі значення слова широкої семантики лежить максимально узагальнена та абстрагована семантика, на основі якої це слово стає семантично сумісним з усіма предметами та явищами, яким притаманна ця ознака.

Вторинне, предикативне, вживання прикметників, іменників, прислівників, числівників, займенників уможливлюють дієслова-зв'язки *бути, ставати (стати),* оскільки вони забезпечують таким предикативам дієслівне граматичне оформлення, виражаючи значення часу, особи, виду, а вже на базі спільних для іменника та дієслова – типових морфологічних виразників позицій підмета і присудка, також граматичних категорій особи та числа встановлюється необхідна для компонентів предикативного ядра взаємозалежна координація. Граматико-семантичні характеристики дієслів-зв'язок повністю не збігаються. Спільними граматичними значеннями для них є тільки значення часу, способу та особи. Деякі дієслова *(ставати, стати)*, розрізняються ще й за видовими ознаками та ознакою граматичного роду. Найбільш асемантичним є дієслово-зв'язка *бути.* Решта дієслів, уживаючись у ролі зв'язки, певною мірою зберігають свої значення.

Крім загальної власне-синтаксичної функції, зв'язки іноді можуть виконувати також семантико-синтаксичну функцію, суть якої полягає в оформленні логіко-семантичних відношень між суб'єктом і предикатом. Розрізнення предикатної функції дієслова *бути* і функції зв'язки в семантико-синтаксичній структурі речення становить складну лінгвістичну проблему. Одні граматисти кваліфікують функцію дієслова *бути* як суто синтаксичну – зв'язкову, інші, крім функції зв'язки, виділяють і семантичну,

тобто функцію предикативну, а дехто ототожнює предикатну (власне-семантичну) і предикатну (власне-синтаксичну) функції компонентів із дієсловом *бути*, уважаючи, що будь-яке непредикатне слово може бути використане в ролі предиката, якщо воно супроводжується зв'язкою *бути* [486; 65; 101].

Конкретні вияви цих функцій дієслова-зв'язки різні, що зумовлено категорійним вираженням і лексичним наповненням позицій предиката і суб'єкта. Якщо в позиції присудка перебувають не дієслівні ознакові слова – прикметники, прислівники, числівники, то дієслово-зв'язка *бути* виконує при них суто синтаксичну (формальну), а не семантичну функцію. Прикметники активно поєднуються з формами морфеми-зв'язки *бути* та морфеми-напівзв'язки *ставати*, рідше *робитися*, унаслідок чого утворюються синтаксичні дієслова [108, с. 291], які формують одно- або двовалентні предикати стану та предикати якості. Предикативні прикметники вживаються у формі називного та орудного відмінків.

Аналогічним способом потрапляють у позицію дієслова-предиката займенникові прикметники та відносні прикметники, що відомі в синтаксичній традиції як порядкові числівники.

Вербалізація прислівників у сучасній українській мові характеризується наявністю тільки синтаксичного ступеня переходу, що відбувається так само аналітичним способом. Прислівники вживані в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних безособових речень і обмежено – у позиції присудка двоскладних речень, куди вони потрапляють за допомогою тих самих зв'язок та напівзв'язок, які виражають граматичні значення часу, способу та виду, напр.: *У хаті* ***стало тихо*** (Леся Українка); *В нетрях* ***було спокійно і тихо*** (Іан Багряний).

Неможливість морфологічного завершення відприслівникової вербалізації зумовлена похідністю прислівника від іменника, прикметника, числівника та дієслова. Вербалізовані прислівники функціонують як синтаксичні дієслова зі значенням стану, причому дієслово-зв'язка *бути*

вказує на реальність предикативної ознаки, тоді як дієслова-напівзв'язки – на її становлення, набуття. Аналогічно відбувається синтаксичний перехід означено- та неозначено-кількісних числівників у семантико-синтаксичну позицію предиката кількості, співвідносну з формально-граматичною позицією присудка, напр.: *Дітей – **п'ятеро.** Дерев – **багато.***

Предикати стану, предикати якості та предикати кількості, репрезентовані складеним присудком, іменна частина якого виражена іменниками, прикметниками або числівниками, та експлікована прислівниками, здебільшого одновалентні, однак у формах компаратива та суперлатива, крім суб'єктної валентності, деякі з них можуть відкривати ще й об'єктну позицію, напр.: *Князь Юрій – найдобріший **з усіх князів*** (П. Загребельний).

2.16. Другорядnопредикативна функція дієприслівника у простому ускладненому реченні

Структурно-семантичний напрям постулює багатоаспектність дослідження речення й уможливлює всебічний аналіз мовленнєвих побудов. У цьому зв'язку потребує уточнення граматичний статус дієприслівника в аспекті реалізації його функцій, на рівні граматичної та семантичної модифікації синтаксичних структур.

До проблеми статусу дієприслівника зверталися дослідники XIX – XXст.: О. О. Потебня [400], О. О. Шахматов [494], В. Й. Борковський [79], В. В. Виноградов [96] та ін., кваліфікували його по-різному: як самостійну змішану частину мови, як форму дієслова, як вербоїд чи як віддієслівний прислівник, неоднаково визначали його граматичні особливості. О. О. Потебня характеризував дієприслівник як вербативну форму [400, с. 119], А. А. Зализняк – як не особову форму [203, с. 20], а В. В. Виноградов – як гібридну прислівниково-дієслівну категорію, зауважував, що «тільки видові значення, особливості дієслівного керування протидіють перевтіленню цієї форми (від основ недоконаного виду) у

прислівник, з яким його споріднює функція якісно-дієвого відношення до дієслова [96, с. 320]. Ще І. І. Мєщанінов відзначав, що дієприслівник передає одну із сторін значення основного предиката, але не уточнює його категорії часу й модальності. Дієприслівники, за його словами, що виражають дію або стан, відокремлюючись від предиката та займаючи в реченні різні позиції, виконують у ньому різні функції. Переходячи в позицію головної дії, набуваючи при цьому форми дієслова, дієприслівник може виражати дію або стан, змінюючи навіть семантику речення [352, с. 320 – 321].

В українському мовознавстві помітне місце в теоретичному осмисленні дієприслівника посіли праці Е. С. Сасинович [414], В. М. Русанівського [412], І. Р. Вихованця [103], К. Г. Городенської [136], О. О. Селіванової [417], О. В. Кульбабської [294], М. Я. Плющ [388], які об'єднує намагання охопити весь комплекс питань, пов'язаних з аналізом граматичних властивостей дієприслівника, з виявленням його транспозиційних можливостей, поясненням процесу адвербіалізації, установленням його статусу.

Утрадиційнене потрактування дієприслівника як вербоїда, або незмінної гібридної форми дієслова, що позначає додаткову процесуальність основної дії, ґрунтується на притаманних йому ознаках дієслова та прислівника [411, с. 296; 414, с. 132]. В. М. Русанівський виокремлював дієприслівник за морфологічними ознаками дієслова – здатністю виражати категорії виду і часу [411, с. 296]. А. П. Грищенко трактував дієприслівник як «незмінну дієслівну форму, що позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу» [454, с. 445]. К. Г. Городенська зауважує, що дієприслівник «перебуває за межами синтаксичного функціонування дієслова, бо трансформує його значення дії та стану в позицію прислівника» [136, с. 223] і характеризує його як «віддієслівний прислівник за синтаксичною та морфологічною ознаками, що є основними для прислівникового класу слів» [136, с. 223] та аналізує в розділі «Прислівник».

Дієприслівник трактують як форму дієслова, що є носієм предикативної ознаки, але не основної, а вторинної, яка додатково характеризує основну. Таке тлумачення цілком узгоджується з положенням О. В. Бондарка про стратифікацію семантики, що, за його словами, передбачає розмежування і співвіднесення різних рівнів та аспектів змісту, вираженого мовними засобами, в його відношенні до осмислення не лише всередині широкого семантичного змісту, й з урахуванням взаємозв'язків різних сторін семантики як складного цілісного об'єкта [75, с. 99]. Із приводу словоформи в синтаксичній конструкції учений наголошує на відмінності між функцією як призначенням (потенцією) і функцією результату – реалізації для вираження певних відношень у конкретному висловленні. Виділення цих двох аспектів функцій, на його думку, є вихідним пунктом … суджень про функції граматичних одиниць [75, с. 340]. Власне, ідею про пізнання специфіки відображення мовного змісту у його зв'язку з мисленням започаткували в своїх працях В. Фон Гумбольдт [157] і О. О. Потебня [400], яку неоднозначно репрезентують сучасні синтаксисти у наш час.

У «Синтаксисі сучасної української літературної мови. Проблемні питання» зазначено, що дієприслівник у ролі обставини частково зберігає другорядно предикативне значення [425, с. 312]. М. Я. Плющ наголошує, що основною для дієприслівника є функція другорядно предикативна, а «свідченням того, що дієприслівник зберігає значення напівпредикативності, є й інша його функція – неузгодженого означення, коли в прислівній (приіменниковій) позиції він втрачає дієслівні ознаки, напр.: *У положенні* ***стоячи*** *повільно присідаємо; Мах ногами з положення* ***лежачи*** *вгору, потім зігнути в колінах, опустити, не торкаючись підлоги* [386, с. 23]. Дослідниця вважає, що відмінність між дієприслівником у ролі пропозитивного присудка та неузгодженого означення полягає в особливості зв'язку: предикативного (координації) і підрядного – прилягання [386, с. 23].

У функції напівпредикативній дієприслівник опосередковано виражає категорії виду, часу, модальності. Позначаючи основну і додаткову дію,

мовець співвідносить їх із тим самим суб'єктом ситуації, пор.: *Молодці квапливо бігли по воду,* ***вимахуючи*** *мідяними побіленими кухвами* (М. Коцюбинський) і *Молодці квапливо бігли по воду, при цьому* [молодці] *вимахували мідяними побіленими кухвами*. На противагу цієї думці автори «Теоретичної морфології української мови» зазначають, що з погляду граматичних характеристик значення часу в дієприслівнику морфологічно нейтралізоване, хоч випливає з його стосунку до дії, процесу або стану, виражених дієсловом [108, с. 143]. У синтаксичній структурі простого ускладненого речення значення часу синтаксично виражене через зв'язок з основним предикатом. Дієприслівники співвіднесені тільки з формами теперішнього та минулого часу і зовсім не передають часової співвіднесеності з дієслівними формами майбутнього часу [136, с. 320]. Проте у структурі речення також може бути об'єктивований майбутній час дієслівної дії формою наказового способу як позначення поради, напр.: ***Увійшовши*** *до хати,* ***вклонися*** *господарям.* Семантично пов'язані з дієсловами того чи того виду, основний і другорядний предикати виражають значення одночасності, напр.: ***Водячи*** *паровоз, Мармура вчив свого помічника підтримувати у котлі потрібний тиск пари* (С. Чорнобривець); *Радюк пішов туди, де зібрались дівчата на вулиці, і стояв до півночі,* ***спершись*** *на тин,* ***дивлячись*** *на хлопців, на дівчат,* ***слухаючи*** *пісні* (І. Нечуй-Левицький); ***Вивчаючи*** *історію Стародавнього Риму, учні на кожному уроці робили позначення на контурній карті Європи* («Рівне вечірнє», 2017).

Дієприслівники доконаного виду і дієприслівникові звороти можуть також виражати другорядну дію як одночасну з головною: *Щоправда, на своєму весіллі фізично не був присутній, бо саме пролітав над екватором, але його наречена стояла у штаті Техас і дивилася в небо,* ***обнявши*** *картонний силует коханого* (Л. Костенко). Дієприслівники минулого часу доконаного виду передають значення одночасності з додатковим відтінком: виражають час, що передує основній дії в послідовному представленні обох дій: послідовність дії, напр.*:* ***Витягши*** *пістолет, підняв* [Мюльнер]

прицільну рамку на відмітку «300» (І. Багмут); *Хай про симфонію іншим разом, а тепер обмежимося тільки тим, що вони**, одержавши** дипломи, поїхали зразу до загсу, записалися, кріпко поцілувалися (вони, між іншим, і до цього цілувалися) і почали пакувати чемодани…* (Остап Вишня).

Дієприслівник у ролі організатора відокремленої синтагми здатний реалізувати позицію спільного суб'єкта і компонента з об'єктним значенням у формі знахідного відмінка іменника, напр.: *Княжич жив у печері великого Никона, **читаючи** вголос його **книги** й **приймаючи повчення** від великих старців Печерського монастиря* (М. Грушевський); зі значенням спрямування дії на об'єкт, крім форми знахідного, у формі родового відмінка іменника або давального (адресатного); орудного (інструментального), напр.: *У гарячці дівчина, не **зажаліви батька**, виказала, де схований кулемет* (І. Ле); *Є такий вид самотності – сидіти перед телевізором, **не вмикаючи світла*** (Л. Костенко); ***Читаючи** ту **статтю**, почуваєш, що кожний абзац ніби – тарарах голоблею, тарарах!* (Остап Вишня); зі значенням спрямування дії до адресата: *Не **подякувавши батькові**, вибігла з хати* або в позицію локатива, напр.: *Таку ж мету (добрі побажання) переслідували засівальники на різдвяно-новорічних святках, **колядуючи й щедруючи в** кожній **хаті*** («Рівне вечірнє»); *Їх* [лицарів] *вже кілька сот розбилось об мармуровий поміст, **ослизнувшись на** кришталевій **кручі*** (Леся Українка); ***Виходячи на озеро**, берете ви тридцять-сорок набоїв* (Остап Вишня).

Як зауважує М. Я. Плющ, кількісний склад компонентів дієприслівникової конструкції у структурі речення може змінюватися, оскільки, крім приєднання форм, зумовлених валентністю дієслівного слова, дієприслівникова форма здатна поширюватися за рахунок слів і словоформ, зумовлених комунікативними функціями висловлення – семантично доповнити, уточнити основне слово (структурний мінімум організованої ним конструкції) [386, с. 25].

Дієприслівник у реченні може реалізувати:

1) три валентні позиції: суб'єкта (того, що є і суб'єктом основної дії), об'єкта, адресата, напр.: *Оті шкільні* ***діалоги*** *мали вплив і на шкільну драму,* ***придавши їй*** *замість поетичного дидактичний* ***характер*** (І. Франко);

суб'єкта, об'єкта, засобу, напр.: *Над шанцями світової війни скреготали чавунні зуби смерті і жерли кинуті оселі, а* ***житці*** *їхні* ***з малими дітьми, склавши*** *убогі* ***манатки на вози,*** *тяглися битими шляхами на тихий схід* (О. Слісаренко); *Розуміється, що, сидівши в Києві,* ***не вивчивши*** *цього* ***матеріалу на місці, мені*** *трудно було б щось про них уїдливе написати* (Остап Вишня); *З вищенаведеною молитвою можна й треба полювати дикого кабана навіть самому,* ***продираючись*** *заплутаними* ***стежками*** *й* ***перескакуючи з купини на купину*** **в очеретяному** ***болоті*** (Остап Вишня). Останнє речення на семантичному рівні містить узагальнений суб'єкт формально не виражений. Такі конструкції називають односкладними;

2) чотири валентні позиції: суб'єкта, об'єкта, знаряддя, локатива, напр.: *Промчався ураган зі зливами, потім ударив мороз, – саме під час перельоту метеликів «монархів» на зимівлю, і* ***вони*** *попадали, як скляні,* ***встеливши собою землю на декілька кілометрів*** (Л. Костенко).

А. П. Загнітко розглядає дієприслівник (дієприслівниковий зворот) як відокремлену обставину, але зазначає, що обставинами їх можна назвати тільки умовно, оскільки вони ґрунтуються на детермінативному зв'язку, характеризується особливими семантико-синтаксичними функціями [192, с. 451]. М. Я. Плющ уважає, що дієприслівникові звороти на фоні вираження другорядної предикації, займаючи позицію детермінанта, здатні виражати складні логічні відношення, пов'язані як ситуативно зумовлені характеристики дії, процесу, стану [385, с. 31].

За словами Г. О. Золотової, дієприслівники у поліпредикативних ускладнених моделях співвідносяться з особовими дієслівними предикатами, уживаючись у реченні як засоби вторинного, імпліцитно-предикативного позначення дії, тому, їх можна розглядати як синтаксичні деривати дієслів-предикатів. Це положення дослідниця ілюструє конструкціями: рос. *Брат*

работает в деревне та ускладнене речення з його дериватом адвербіалізованим дериватом: рос. *Работая в деревне,* ***сын*** *часто писал* ***матери*** [221, с. 183]. На її переконання, синтаксичні деривати дієслівного предиката, або звороти, утворені на його основі, у реченні реалізують предикативні категорії часу, модальності, особи тільки частково та відносно дієслова-предиката, через це їм надають ознаки напівпредикативності. Речення, у якому функціонують напівпредикативні компоненти, стає поліпредикативним, або предикативно конденсованим [221, с. 183].

Будь-яка модель речення, на думку Г. О. Золотової, побудована двома взаємозумовленими компонентами, вираженими певними словоформами зі значенням відповідного предмета / поняття та його предикативної ознаки [221, с. 23]. Дієприслівник виражає другорядну предикативну ознаку в стосунку до підмета основного предиката, напр.: ***Відпочивши*** *трохи після ранкової зорьки та як слід* ***поснідавши****, ви йдете до озера, – може ж, де назирите якусь на озері дичину* (Остап Вишня). Препозитивний щодо дієслова-присудка дієприслівник доконаного виду із залежними словоформами характеризує основну дію з погляду способу її здійснення, указуючи на дію, яка забезпечує іншу або виявляється в ній.

Одиниці мови можна розглядати в трьох основних аспектах: структурному, логіко-орієнтованому та комунікативному, тісно пов’язаних між собою. За словами Н. Д. Арутюнової, у реченні «зосереджена вся специфіка мови, зумовлена з морфологічним оформленням слів» [39, с. 17]. Функційний статус речення «підпорядковує собі морфологію, надаючи їй функційного статусу» [39, с. 17]. Саме характеризуючи морфологічну форму дієприслівника в системі парадигми дієслова, визначаємо її функцію в реченні як засобу вираження другорядної предикації, тобто як компонента семантично ускладненого речення, що варіює з підрядною частиною складнопідрядного речення часу, способу дії, умови, допусту, причини, мети. Мовна економія в семантично ускладненому, але формально простому реченні полягає в тому, що дієслівна форма дієприслівника, виражаючи

другорядноопредикативну функцію на основі співвіднесеності з основним предикатом, одночасно передає і відношення часу, або умови, допусту, причини чи мети, не займаючи позиції обставини простого (неускладненого) речення, оскільки в реченні дієприслівник чи утворений ним зворот завжди виділений в окрему синтагму – як інтонаційно, так і за значенням.

Важливо наголосити також, що дієприслівник, як і інфінітив, а також дієприкметник, виражає значення виду, стану та перехідності – неперехідності, до того ж, виявляє в реченні морфологічну валентність дієслова та особливості синтаксичного зв'язку із залежними словоформами.

У реченні дієприслівник і дієприслівниковий зворот формують згорнуту (синкретичну) семантичну предикацію, передаючи поєднані (синкретичні) функції різного плану, що ґрунтується на значеннях дієприслівника, предиката й контексту. Є. С. Сасинович запропонувала типологію варіантів уживання дієприслівника як вторинного предиката із суміщеною функцією обставини: 1) відокремлений другорядний предикат із часовою залежністю; 2) відокремлений другорядний предикат із причиновою залежністю; 3) відокремлений другорядний предикат із допустовою залежністю; 4) відокремлений другорядний предикат із наслідковою залежністю; 5) відокремлений другорядний предикат із умовною залежністю; 6) відокремлений другорядний предикат з залежністю мети [414, с. 222]. На нашу думку, тут доцільно говорити не про ту чи ту залежність, а про семантико-синтаксичні відношення.

Залежно від актуалізації характеристик повідомлення просте ускладнене речення можна трансформувати в складне з підрядними обставинними, що передбачає заміну дієприслівникового звороту підрядною частиною із відповідними сполучниками. Завдяки цьому в структурі простого ускладненого речення встановлюються відношення мотиваційної предикації. У разі реалізації власне-мотиваційних відношень другорядна дія постає як самостійна з додатковими обставинними відтінками у значенні [272, с. 122]. Відношення мотиваційної предикації можуть набувати ознак

додаткових семантико-синтаксичних відношень, наприклад, причиново-наслідкового: *Марійка, **наздоганяючи** сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу* (М. Коцюбинський); часового: *Багато міст, містечок, сіл звидів Яким, **мандруючи** з цирковою трупою, та все ще якось не міг трафити до свого вуйка* (С. Ковалів); *Коли Яким мандрував з цирковою трупою, він багато звидів міст, містечок, сіл, та все ще якось не міг трафити до свого вуйка.*

Темпоральне, локативне значення передають переважно дієприслівники недоконаного виду на позначення руху та переміщення у просторі, напр.: *Отак-то я собі **вночі, Понад Невою ідучи,** Гарненько думав* (Т. Шевченко).

Дієприслівникові звороти можуть передавати порівняльні відношення, поєднуючись із дієслівним присудком за допомогою часток *мов, немов, наче, ніби,* напр.: *Навіть тоді, як їхали наступного досвітку на лови, позирали на свого князя, **мовби питаючи:** «Чи правда то? Чи нам не приснилося сп'яна?»* (Д. Міщенко). Дієприслівниковий зворот може бути семантично залежним від прислівника, який вказує на порівняння не тільки дій, а й обставин, напр.: *Журналісти не могли похвалитися такою витримкою. Вони **злякано позирали** на секретаря комітету комсомолу, **мовби питаючи**: що нас жде тут іще? Але той заспокоїв їх* (П. Загребельний).

Дієприслівник у функції вторинного предиката синкретично виражає значення: 1) мети: *На урочистому засіданні виступив президент, **продемонструвавши блиск і злиденність політичної мислі*** (Л. Костенко) – *На урочистому засіданні виступив президент, щоб продемонструвати блиск і злиденність політичної мислі*; 2) атрибутивності і причини: *Дисиденти, мовляв, і патріоти, **просидівши** все життя у таборах та в'язницях, досвіду керівництва не мали, тож «номенклатура була єдиною наступницею влади»* (Л. Костенко) – *Дисиденти і патріоти, які (тому що) просиділи все життя в таборах та в'язницях, досвіду керівництва не мали, тож «номенклатура була єдиною наступницею влади»;* 3) часу: *Двірники з мітлами*

обтанцьовують урни, ***підмітаючи*** *купи сміття* (Л. Костенко) – *Двірники з мітлами обтанцьовують урни, коли підмітають купи сміття;* 4) способу дії*: Татусь,* ***цілуючи*** *свою дитинку, Невільничого хліба дав скоринку…* (Леся Українка). – *Татусь дав скоринку хліба, коли цілував свою дитинку*; 5) допустові*: А один спритний хлопчисько, Навряд чи* ***відаючи*** *про Франкових «Каменярів», Зате добре знаючи Ціну сенсації* (А. Мойсієнко) – *А один спритний хлопчисько, хоч і не* ***відав*** *про Франкових «Каменярів», Зате добре знав Ціну сенсації*; 6) причиново-наслідкові: *Жінка давно слугувала комісарові,* ***отримуючи*** *за свої дрібні доноси мізерні подаяння* (Ю. Бедзик) – *Жінка слугувала комісарові, тому що отримувала за свої дрібні доноси мізерні подаяння*; 7) умови: ***Не знаючи*** *броду, не лізь у воду* (Укр. прислів'я) – *Якщо не знаєш броду, не лізь у воду.*

Ознакову другорядnопредикативну функцію дієприслівника М. Я. Плющ потверджує можливістю трансформувати одиничний дієприслівник чи дієприслівниковий зворот у підрядну частину складнопідрядного речення або замінити на другий присудок, що є підставою називати такий відокремлений компонент другорядним присудком, на відміну від дієприкметникових і прикметникових зворотів, які виражають предикативну ознаку будь-якого субстантивного члена головної частини ускладненого речення, щодо яких можливий термін «предикативне означення» [385, с. 24].

Як форма дієслова дієприслівник зберігає властиві йому (як основі-мотиваторові) лексичні і категорійні семи родів дієслівної дії – кількісні, часові, якісно-кількісні, оцінно-емоційні, оцінно-експресивні, модально-вольові та ін. Оскільки синтагматично виділений дієприслівник (дієприслівниковий зворот) в інтонаційній структурі речення перетворюється на актуалізоване в ситуації, тобто пристосоване до потреб конкретної мовленнєвої ситуації [268, с. 12], то ця синтагма набуває різних значень – напівпредикативних пояснювальних, уточнювальних та інших з яскраво вираженими конотаціями.

Проте різні конотації переважно зумовлені особливостями ситуації і типом (регістром) мовлення, що становлять функційно-синтаксичну парадигму дієслівного слова і його форм як комунікативно-текстових потенцій [220, с. 41].

Дієприслівники, що походять від дієслів різних родів (способів) дієслівної дії, реалізують відповідні процесуальні ознаки також в аспекті інтенсивності, кількісного вияву, тривалості, багатократності, оцінних характеристик тощо:

- емоційно-оцінний зміст: ***Полетівши*** *в космос, на землю не повернулися* («Фізика та астрономія в сучасній школі», 2016);
- якісну характеристику впродовж нетривалої дії: *Проте чемпіон світу, інтелектуал від боксу Віталій Кличко, таки дав українську якість, у дуеті з відомим співаком прегарно* ***проспівавши*** *Гімн України* (Л. Костенко);
- тривало-дистрибутивну дію: *Бату*, ***розмірковуючи****, повільно кивав головою* («Український історичний журнал», 2016);
- розподільну дію: ***Переглядаючи*** *історичні фільми, учні засвоюють навчальний матеріал* («Дивослово», 2016);
- однократну дію*: Всотавши в зір усе подвір'я,* ***штохнувши*** *двері носаком, він увійшов, як надвечір'я, щоб вийти згодом скрізняком* (П. Мовчан);
- процесно-супровідну (оцінну) дію: *Артамонов намагався думати про батьків, як вони зрадіють, побачивши його, як будуть охати й ахати,* ***пританцьовуючи*** *від радості* (Л. Дмитерко).

Дієприслівник потенційно здатний виражати дієслівну категорійну семантику стану, перехідності – неперехідності, виду, часу та інтенцію до приєднання конститутивних компонентів – об'єкта, адресата, інструменталя, локатива – чи детермінантів, утворюючи поширений дієприслівниковий зворот. Вибірковість мовних засобів завжди зумовлена настановою мовця.

Акцентованість на різних відтінках родів дієслівної дії потверджує положення синтаксистів про те, що в семантико-синтаксичній структурі речення дієприслівник у функції ознакового слова реалізує свою семантику в ускладненому (семантично складному) реченні категорійною парадигмою напівпредикативності, валентною семантико-синтаксичною категорійною парадигмою та адвербіальною категорійною парадигмою, виявляючи особливості виокремленої синтагми відповідно до представлення конкретної мовленнєвої ситуації.

Висновки до Розділу 2

У системі української літературної мови дієслово – основне ознакове слово, що є абстрактним вираженням будь-якої події в її узагальненому вигляді й імплікує водночас різні засоби структурування, пропозиціоналізації та категоризації подій, явищ, процесів, станів, відношень. Це відображено в номінативному значенні дієслова, що слугує основою формування його змісту і функцій позначень, представляючи той чи той аспект конкретного осмислення подій. Функційні значення внаслідок парадигматизації їх інтеріоризуються свідомістю як окремі значення дієслова, що формують його багатозначність. У цьому полягає специфіка функційно-семіологічного (динамічного) аспекту категорійного значення дієслова.

Категорійне значення дієслова як ознакового слова у функційно-семіологічному аспекті – це інтегрована ознака всього речення, що є наслідком складної взаємодії лексичних і граматичних значень усіх синтаксично пов’язаних із дієсловом елементів речення, а також його загального структурного значення.

Частиномовний статус дієслова як представника динамічної ознаки, організатора структурної основи речення детермінують морфологічні категорії, співвідносні з його семантикою. Це категорії часу, способу, виду, на базі яких сформована дієслівна парадигма словоформ, та категорії особи і

числа (частково і роду), граматичні значення яких координують форми пов'язуваних у реченні предикатного й непредикатних компонентів, зумовлених валентністю предиката.

Семантика виду є класифікаційною: усі дієслова містять сему динамічної ознаки, але їхні семантичні властивості з погляду представлення дії, процесу як результативного / нерезультативного розрізняються, крім основного протиставлення, також супровідними, додатковими ознаками. Значення дієслів, порівняно зі значеннями іменників, мають менш чітку віднесеність, але семний склад їх багатошаровий, тому вони здатні реалізувати описувану ситуацію варіантно, забезпечуючи широкий діапазон своєї семантики й тих імен, які об'єднує предикат відповідно до валентно-інтенційних характеристик як організатора структури речення.

Категорійність у системі мови реалізує змістовий бік мовних одиниць, моделюючи відповідні конструкції у процесі функціонування мови. Дієслівні лексеми виокремлено на основі трьох характерних особливостей: 1) семантичної орієнтованості дієслівної ознаки на предметну сферу суб'єкта дії; 2) конфігурації лексико-семантичних варіантів дієслівної лексеми в межах її змістової структури; 3) набору предметних імен, семантично поєднаних з відповідною дієслівною назвою. Для дієслова характерна найбільша кількість зв'язків для вираження відношень у позиції предиката. Акціональні дієслова передають динаміку дій, пов'язану із суб'єктом, а неакціональні обмежені внутрішнім світом людини, їм властива статальність, релятивність, що зумовлює відповідне оформлення для реалізації предикативності.

Можливість різного представлення подій закладена в дієслові як динаміка його категорійного значення. Суть її полягає в тому, що кожне дієслово здатне реалізувати різний набір категорійних та субкатегорійних ознак, наявних у його категорійно-поняттєвій основі. Ці ознаки можуть бути актуалізовані або модифіковані в мові на субкатегорійному рівні. Взаємодія системного категорійного значення дієслова та його функційного змісту у

процесі формування висловлення охоплює такі функційно-семіологічні процеси, як перекатегоризація, граматикалізація, полікатегоризація.

Невід'ємними ознаками дієслова є темпоральність та процесуальність. Саме в системі дієслівної парадигми відображено інваріантну об'єктивацію (й експлікацію) граматичної семантики в системі дієслівної парадигми. Її передають категорії способу, часу й особи.

Зміст речення передає відношення висловленого до стану, до дійсності. Реальну модальність виражають тільки дієслова дійсного способу. Модусну ж частину експлікують у реченні різні мовні засоби: насамперед форми наказового й умовного способів. Крім того, у кожній із форм цих способів закладено граматичне значення однієї або й кількох граматичних категорій – часу, виду й особи, що загалом відповідає функції дієслівного предиката як реалізатора предикативної ознаки.

Дієслово – центральна частина мови, реалізатор динамічної ознаки, яку воно експлікує у двоскладному реченні у функції предиката, відкриваючи позицію суб'єкта.

Своєрідно представлене значення особи як центрального компонента поля персональності в змісті іменника. У дієслова ця сема взаємодіє з категорією особовості – безособовості та з функційно-семантичною категорією референтності. Сема особи від іменника транспонується до змісту морфологічної категорії особи дієслова через зв'язок предиката з іменником (субстантивованим словом), що займає позицію суб'єкта.

Парадигма дієвідмінювання відображає динамічну ознаку своєрідно в семантиці різних груп дієслів, зокрема пов'язану з вираженням дії суб'єкта – особи: конкретної фізичної дії, мислення, мовлення, ставлення до когось / чогось, почуттів, емоцій, психічного і фізичного стану та ін., які мають розгорнуту актантну структуру в реченні. Дієслова ж, що пов'язані із суб'єктом іншої істоти, мають неповну парадигму.

Релятивність семантики дієслова визначає внутрішньо притаманні йому ознаки не тільки спрямованості на результативність (граничність) дії як

вияву категорійної семантики аспектуальності, а й на характерну ознаку персональності: як вияву дії суб'єкта на об'єкт.

Актуалізація адресата способом найменування його іменником у формі кличного відмінка залежить від настанови суб'єкта *я* – адресанта.

Категорійне значення суб'єктності безпосередньо пов'язане із синтагматичною діяльністю мовця формуванням змістового ядра будь-якого речення. Зважаючи на універсальний характер суб'єктно-предикатних відношень, можна твердити, що будь-які зміни категорійної функції дієслова пов'язані насамперед зі змінами його суб'єктних категорійних значень, відображуваних у змінах дієслівної синтагматики та всієї синтаксичної структури речення.

Речення як одиниця мовленнєвого спілкування, що відображає нижчий, вищий, найвищий ступені абстрактного мислення мовця в ситуації «я – тут – зараз», становить складну змістову структуру, вербалізовану мовними засобами різних рівнів. Оскільки семантика слів кожної частини мови структурована за критерієм призначення, орієнтації на вираження когнітивної, емотивної, імперативної та інших функцій, то в мовленні, у синтаксичних побудовах вона постає в певній формі як синтаксична одиниця, семантика якої взаємодіє із семантикою пов'язаного з ним іншого слова, виражаючи предикативні / непредикативні відношення. Лексичне значення слова визначає семантичну валентність, яка поєднує два аспекти: логіко-семантичний і лексико-семантичний. У дієслові ці два аспекти взаємопов'язані. Синтаксична валентність предиката полягає в його здатності вживатися в певному синтаксичному оточенні, заповнюючи відкриті ним позиції як облігаторні семантичні компоненти (аргументи). Аргументна структура предиката на семантичному рівні виявляє різну співвіднесеність із його структурою на синтаксичному рівні. Дієслово як ознакове слово у функції предиката становить структурний центр речення, який має свої «порожні місця», необхідні позначуваній ситуації. Кількість таких «порожніх

місць» залежить від типу ситуації, позначеної дієсловом, від семантичного типу предиката та його лексичного значення.

На валентність ознакового слова, крім комплексу лексичних значень, впливає його віднесеність до певного лексико-граматичного розряду.

За валентними характеристиками у сфері дієслів своєрідний вияв демонструє дієприслівник, що є носієм предикативної ознаки, але не основної, а вторинної, яка додатково характеризує основну предикацію різними конотаціями – інтенсивності, багатократності, тривалості в часі, оцінними значеннями тощо.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЧАСТИНОМОВНОЇ ЕКСПЛІКАЦІЇ СТАТИЧНОЇ ОЗНАКИ

3.1. З історії іменного походження ознаки прикметника

На сучасному етапі розвитку лінгвістичних досліджень помітно посилилося зацікавлення питаннями взаємодії частин мови на синтаксичному рівні функціонування їхніх одиниць.

Науковий пошук у зазначеному напрямі спрямований на пізнання співвідношення між індивідуальним та універсальним у конкретному слові, виявлення тенденцій у зміні характеру взаємодії лексико-граматичних класів слів послугують важливим підґрунтям для з'ясування загальної теорії мови, оскільки картина світу, усе життя людського суспільства у світі, що пропускається крізь колективне людське пізнання, відображене в кожній мові питомими засобами і формами [221, с. 5]. Зокрема, проблема взаємодії різних лексико-граматичних класів передбачає з'ясування характеру їхніх ознак, взаємозамінюваності конституентів і їхніх складників в певних умовах функціонування та поєднання слів одне з одним у різних типах словосполучень, у структурі речення та змін у системі частин мови, пов'язаних із явищами аналогії, синкретизму, синтаксичної деривації, транспозиції в системі частини мови та ін.

Проблемам семантичної структури прикметника української мови присвячені праці О. А. Земської [208], В. А. Бєлошапкової [62], А. П. Грищенка [149], Д. Х. Баранника [50], А. В. Висоцького [98], а російської мови – праці О. М. Вольф [110], О. М. Шрамма [503] та інших дослідників. Однак значеннєва структура ад'єктивів і дотепер є однією з найменш вивчених, що спричинено своєрідністю їхньої лексичної семантики. Прикметникові не притаманна ні денотація, ні конкретна референція, він функціонує в синтаксичному зв'язку разом з іменником як складна назва предмета (словосполучення), але в синтаксичній ролі в реченні як другорядний член.

Прийнято вважати, що прикметник не має власного екстенсіоналу, що відрізняє цей лексико-граматичний клас слів від іменника. Прикметник автоматично приймає екстенсіонал свого носія ознаки, позначуваного іменником, отже, потрапляє до сфери позначення предметів і явищ через взаємодію з іменником.

Як зазначає О. М. Вольф, «конкретна ознака не існує самостійно, поза її носієм, сфера використання прикметника залежить від обсягу сфери денотатів – предметів або подій, яким властива відповідна ознака» [110, с. 4].

Ще в античні часи Аристотель пов'язував категорію ознаки (якості) із категорією сутності, зазначаючи: «Якщо я називаю те, завдяки чому предмети називаються саме такими», то переважно і навіть майже в усіх випадках такими саме їх називають похідними іменами [33, с. 72]. Від часів Аристотеля категоризацію сутностей розглядають як властивість свідомості людини об'єднувати предмети і явища в певні класи та підводити їх на основі операцій порівняння, ототожнення і протиставлення під певні категорії. За визначенням Аристотеля, усі решта з виділених ним десяти категорій характеризують сутність як її акциденції, тому про них можна говорити як про загальні типи предикатів у судженнях, «схеми категорійних висловлень», тобто категорії – це загалом усе те, що можна сказати про предмет (явище), оскільки воно є і розглядається як сутність. Система категорій загалом, за його потрактуванням, дає нам знання про те, що сутність визначена просторово-часовим спектром, зокрема визначає якісну цінність у світі кількісного та вимірюваного, перебуває серед багатьох сутностей, взаємодіє з ними у своїх якостях **(**властивостях, ознаках) [33, с.78].

Витлумачення категорій як предикатів, що з'ясовують сутність існування кожного явища, створює певну пропедевтику до теорії судження. У судженні справжнім суб'єктом є те, про що мовиться, предикатом слугує те, що про нього мовиться.

Дослідники визначають категорії як логічні конструкти, найзагальніші фундаментальні поняття, що відображають сутнісні, закономірні зв'язки й

відношення об’єктів пізнання [417, с. 202 – 203] або як абстрактні символи, позбавлені матеріального втілення, але співвіднесені з категоріями реального чи можливого світу [316, с. 53], чи логічні категорії, протиставлені прототипним або природним [567, с. 14].

З’ясовуючи суть категорії якості, Аристотель писав: «Якість я витлумачую як те, що через щось те чи те названо якісно визначеним» [33, с. 72]. Якість допомагає збагнути зміст об’єктів, і вони отримують специфічні найменування. На думку О. О. Потебні, уже в самій внутрішній формі вихідного імені були потенційно закладені ті організаційні витоки, що згодом спричинили появу «зовнішньої форми», різні способи репрезентації внутрішнього змісту. Як зазначає вчений, можливості «центробіжної» інтенції полягають у дуалістичній природі первинного номінатива, що передає не лише категорійне значення субстанції, а й супровідні семантичні нашарування – те власне-означальне, що є одним із компонентів «картини світу» в усьому розмаїтті її проявів і характеристик. «Потебня, – писав В. В. Виноградов, – намагався встановити загальні принципи семантичного переходу від предметного тлумачення світу до сприйняття його якісних визначень, відтінків і розрізнень» [96, с. 65].

На основі досліджень найдавніших писемних пам’яток індоєвропейських мов у лінгвістиці панує думка про те, що формально-граматичні відмінності між іменником і прикметником не споконвічні. О. О. Потебня зазначав: «Прикметники виникли з іменників, тобто був період, який залишив у різних індоєвропейських мовах більш або менш переконливі свідчення того, що властивість уявляли тільки конкретно, тільки як предмет» [400, с. 69]. Акцентуючи увагу на тому, що прикметник як семантичний клас слів вирізняється високим ступенем абстрактності значень, який зумовлений відповідним рівнем розвитку людської свідомості, учений виокремлював дві стадії його формування. Перша стадія – «підготовча», вона характеризувалася тим, що мислення людей не було ще здатне відокремити якість від предмета, тому мова обходилася синкретичним іменем або

граматичною категорією субстанції. Наголошуючи на диференціації прикметників як самостійної граматичної категорії та іменників, він зауважує: «В історії мов, які розрізняють назву речі й ознаки, прикметник, виділений із низки ознак як абстрактніший, ніж іменник, пізніший від іменника й утворився із нього» [400, с. 60]. На його думку, таке давнє ім'я, яке могло означати і предмет, і якість, не було ще в повному сприйнятті ні предметом, ні якістю, ні іменником, ні прикметником. Воно було хистким, не володіло цілковито тією субстанційністю, яка притаманна імені-предметові при номінативному ладі. Спираючись на факти з писемних пам'яток, учений висловлює аргументовану думку про сприйняття якості як субстанції, що реалізується в атрибутивності іменника: «У ст.-руськ. мові *хоробрь* – не тільки прикметник, але й іменник у значенні *«молодец», «богатырь*» [400, с. 47].

Наступний стан розвитку мислення передбачений формуванням окремої категорії прикметника. У процесі активної діяльності і пізнання об'єктивної дійсності в мисленні людини виникає абстрактна категорія ознаки. Конкретним же вираженням категорії ознаки були назви тих предметів, з якими асоціювалися відповідні ознаки. Імена – назви предметів або явищ, що слугували в мові виразниками ознак інших предметів або явищ, займали в реченні відповідну синтаксичну позицію, на основі якої і розвинулася синтаксична категорія атрибута [400, с. 17]. Синтаксична функція атрибута визначає синтаксичний зв'язок його – узгодження з іменником у роді, числі та відмінку в іменниковому словосполученні, також і в ролі означення у формально-синтаксичній структурі речення. Ознака прикметника постала в процесі категоризації предметного світу як статична, притиманна предметові – назві предмета.

3.2. Семантична диференціація прикметникової ознаки

У філософії ознаку кваліфікують як «особливість предмета або явища, що визначає подібність свого носія до інших об'єктів пізнання або

відмінність від них; те саме, що і *властивість»* [474, с. 445]. Виділяють характерні і нехарактерні та постійні і змінні ознаки, що є результатом їх абстрагування від конкретних предметів. На думку середньовічних концептуалістів та сучасних дослідників, «ознаки невіддільні від свого носія і не мають самостійного існування; вони можуть розглядатися окремо лише завдяки здатності людського мислення до абстрагування» [474, с. 446].

Поняття ознаки в логіці в нетермінологічному вжитку – те саме, що й у філософії. У термінологічному значенні більш поширений термін *властивість* щодо одномісних предикатів [273, с. 274]. Властивість визначають як усталену ознаку предмета і водночас як безвідносну якість стосовно багатьох предметів: *білий папір, білий сніг, біла глина / жовтий папір, мокрий сніг, руда глина.* Пор. також: *довгий день, довга перерва* (ознака за часом тривання) і *рідний син, рідний батько* (ознака за родинним станом, по крові).

Характеризуючи відмінність прикметника від іменника і дієслова, О. О. Потебня зазначав, що прикметник є ознакою, наявною в чомусь, яка без допомоги іншого слова з боку змісту не визначена, тоді як іменник первісно є ознакою, наявною, уже готовою в чомусь, визначеному для думки і без допомоги іншого слова: *«белок есть белая часть яйца, белая покрытая снегом гора, бель есть белая пряжа, белые колосья без зерен, белая мелкая рыба, белый порошок»*. Дієслово «передає ознаку в час її створення особою-діячем» [400, с. 97].

За визначенням О. О. Шахматова, прикметник – це частина мови, яка охоплює слова, що позначають ознаки, якості, відношення в єдності їх із назвами субстанцій, де відношення сприймаються як такі, що випливають із природи самих субстанцій [494, с. 112].

Означальна властивість прикметника є статичною і як статична, непроцесуальна, вона послідовно відображена і в особливостях його семантики, і в морфологічній формі, і в синтаксичній ролі [452, с. 147].

Теоретичне обґрунтування статусу частин мови в українській лінгвістиці ставить характеристики слів з позицій функційно-категорійної граматики. Насамперед з-поміж частин мови виділяють протиставлені один одному два класи слів: предмети і непредмети [308, с. 347 – 348]. Їх формують іменники і дієслова як центральні лексико-граматичні класи слів. Прикметники (а також числівники і прислівники) займають периферію функціонування в структурі словосполучення і речення. Його частиномовна периферійність зумовлена низкою граматичних чинників, «найочевиднішими з яких є використання відповідних частиномовних компонентів у периферійній позиції речення» [108, с. 121]. Периферійність ознакових слів прикметників виявляється в різних площинах: у семантико-синтаксичній, формально-синтаксичній, в особливостях їхніх морфологічних категорій, пов'язаних із категоріями іменника. Формально-синтаксичні особливості прикметника дослідники вбачають у тому, що, на відміну від дієслова, яке виконує первинну функцію ознакових слів, він виконує функцію вторинну у прикметниковому зв'язку, є другорядним членом речення – означенням. Із формально-синтаксичною периферійністю пов'язана і його семантико-синтаксична периферійність. Автори «Теоретичної морфології української мови» зазначають, що найпростішу семантичну організацію мають якісні прикметники, на відміну від прикметників, пов'язаних із трансформаційними відношеннями з синтаксичними одиницями – конструкціями, ілюструючи прикладами: *сумна дівчина* і *дерев'яний стіл ← стіл, виготовлений з дерева.* За такими семантико-синтаксичними відношеннями «приховуються відношення різної природи» [108, с. 123].

Статична ознака прикметника має вияв тільки у присубстантивній позиції, що визначає його природу як ознакового слова. Прикметник, пов'язуючись з іменником як залежне слово від іменника, повторює його граматичну форму відмінка і числа, а також роду (в однині), напр.: *Заглядає в шибу казка* ***сивими*** *очима* (В. Симоненко); ***Сірі*** *води густо спливають з* ***сірого*** *неба на землю* (М. Коцюбинський); *І сниться степ … І на узгір'ях*

вітряки. Там свист ***херсонського*** *простору! Там вітер з* ***кришталевих*** *хвиль!* (Є. Маланюк).

Категорійне значення прикметника української мови (функційний аспект частини мови) полягає у вираженні ознаки, яка властива предметові, а тому, пов'язуючись з іменником, він набуває граматичних характеристик, властивих йому в тій чи тій граматичній формі, узгоджуючись в роді, числі та відмінку (формальний аспект частини мови). Тільки єдність цих двох аспектів дає підстави для зарахування відповідних лексичних одиниць до класу прикметників [149, с. 5].

Прикметники виражають поняття, в основі яких лежать різні ознаки предметів, напр.: *жовте листя, хатні речі, материн портрет.* Ця риса прикметників чітко відмежовує їх від похідних іменників, що передають якість (і часто мають спільний з прикметником корінь), але виражають її не як властивість того або того предмета, а як самостійну, абстраговану від предметів категорію, напр.: *блакить, синь, доброта, бадьорість, хоробрість, сміливість, білизна.*

Прикметник, ужитий з іменником, звужує і конкретизує зміст вираженого іменником поняття як складна назва його, напр.: *берег – лівий берег, крутий берег; дуб – розкішний дуб, столітній дуб.* Під цю загальну закономірність не можуть підводитися лише ті випадки, коли прикметник з іменником утворюють стійке, лексикалізоване словосполучення, власну назву або фразеологізм чи термін, напр.: *Кривий Ріг, чорне золото, морський флот, легка атлетика.* Той самий прикметник може вільно сполучатися з різними іменниками, що виражають подібні за якоюсь ознакою предмети, напр.: *зелене листя, зелені помідори, зелена галявина.* Ця особливість зумовлена тим, що вони є назвами не окремих, не конкретно віднесених, а узагальнених ознак і за значенням абстрактніші, ніж іменники, що є назвами конкретних предметів. Поняття ознаки в прикметнику може мати відносний характер, опредметненої, тобто виражати відношення між двома предметами – означуваним предметом і предметом, що пов'язаний з ним

якоюсь властивістю. Це відносні прикметники: ***військовий*** *марш,* ***людська*** *гідність,* ***шкільне*** *подвір'я.*

Саме тому характерною семантичною особливістю прикметника І. Р. Вихованець назвав вираження статичної ознаки предмета або безпосередньо, або через його стосунок до інших предметів [108, с. 124].

За здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи прикметники поділяють *якісні, відносні* та *присвійні.* Якісні прикметники позначають безпосередні, прямі, закладені в самій суті предметів ознаки, здатні виявлятися з різною інтенсивністю. Морфологічно ця особливість якісних прикметників виявлена в тому, що вони утворюють форми ступенів порівняння: *дорогий – дорожчий – найдорожчий; активний – активніший (більш активний) – найактивніший, (найбільш активний).*

Відносні прикметники незмінні, сталі щодо ступеня вияву ознаки предметів обов'язково через відношення їх до інших предметів або дій: ***нічний*** *сон,* ***земляний*** *вал,* ***вступний*** *екзамен.*

Присвійні прикметники окреслюють ознаку за її належністю істоті, а тому утворені від назв людей чи інших істот: ***батькова*** *порада,* ***сестрин*** *син,* ***Шевченків*** *«Кобзар»,* ***вовчі*** *зуби,* ***братові*** *речі.*

Поняття ознаки, морфологічно відображуваної у формі прикметників, розвинулися і продовжують розвиватися насамперед на основі відношень, близьких за якоюсь властивістю чи рисою предметів.

Прикметник у реченні функціонує як узгоджене означення, словоформа іменника – у ролі підмета, додатка, іменного складеного присудка. Прикметникове означення може входити і до складу іменникової форми кличного відмінка у функції апеляції до адресата мовлення, яка додатково виражає семантику емоційно-оцінного порядку – ставлення мовця до адресата, напр.: *Як і в бою, водити дії, Коли труда гримів прибій. Усі, всі надії обі,* ***мій краю дорогий*** (В. Симоненко).

У ролі узгодженого означення вживають також займенники, співвідносні з прикметниками, або займенникові прикметники: вказівні, означальні, присвійні, неозначені, заперечні, що виражають різні семантико-синтаксичні відношення вказівки на означеність / неозначеність предмета, належності особі, іншій істоті, заперечення тощо.

Оскільки семантику прикметників формують не поняття про предмети чи реалії світу, а поняття про якості предметів, вони обов'язково пов'язані з іменниками, причому в залежній від іменників граматичній формі, та особливостями семантики означуваних ними слів.

3.3. Об'єктивація ознаки прикметника в морфологічній парадигмі

Крім спеціалізованого прикметникового вираження ознаки (пор. *високий будинок, мудра людина, синє небо, яскраві зорі*) в сучасній українській мові є суто «предметний», або неприкметниковий спосіб, що має кілька виявів. Атрибутивну функцію здатний виконувати насамперед іменник у родовому відмінку. Він набуває ознаки внаслідок трансформації значення належності або «відношення до іншого предиката» через зв'язок із «прихованим предикатом». Пор.: *Не забуваю* ***батьківської*** *поради* і *Не забуваю поради* ***батька*** *(поради, яку дав батько);* ***Сонячні*** *промені заглянули у вікно* і *Промені* ***сонця*** *заглянули у вікно*.

Означення, виражене формою іменника в родовому відмінку, передає значення належності особі, стосунку до тієї чи тієї групи людей, до установи, організації, до певного роду занять тощо. У художньому тексті іменникове означення разом із прикметниковим образно виражає також емоційно-оцінні значення авторського світосприйняття реалій життя, подій, психічного стану, напр.: *Вона до мене випливала з туману* ***Моїх юнацьких несміливих*** *снів* (В. Симоненко); *У тобі* [**моїй** мові] *рости й не в'янути зроду, Квітувать в поемах і віршах, Бо в тобі –* ***великого*** *народу* ***Ніжна*** *і* ***замріяна*** *душ* (В. Симоненко).

Ознаку здатні виражати також присубстантивні непрямі відмінки з прийменниками, напр.: ***кришталевий*** *посуд – посуд* ***із кришталю***, ***жіночий*** *журнал – журнал* ***для жінок***. Їх уважають далекою периферією вираження ознаки.

Хоч між частинами таких словосполучень дехто вбачав і відтінки об'єктних відношень, через що кваліфікував ці відмінки як присубстантивні додатки, але функційно вони є переважно синтаксичними синонімами прикметникових атрибутів.

Помітний розвиток категорії ознаки, особливо тієї, що ґрунтується на предметних зближеннях, у сучасній українській мові спричинився до активізації в певних сферах мовної практики неморфологізованих засобів вираження ознаки, зокрема за допомогою іменників у родовому відмінку. Це спостерігаємо, наприклад, у творенні деяких складених назв, передусім термінологізованих: *палац спорту, будинок відпочинку, будинок матері і дитини, зал засідань,* а також у створенні складних характеристик предмета за допомогою родового відмінка іменника, ужитого разом з пояснювальним словом: *сукня синього кольору, дівчина років дев'яти.* Неприкметникові засоби передання багатьох таких ознак у мові розширюються за рахунок керованих форм іменників, приєднання прислівників (прислівникових сполук), інфінітива на основі зв'язку прилягання: *торгівля* ***в роздріб;*** *читання* ***вголос****,кава* ***по-турецьки****, бажання* ***мандрувати***.

Означення, виражені іменниками, – це вторинні їхні функції, що базуються на предметності, модифікуючись за формальними показниками слабкого приіменникового керування.

Формування в мові спеціальної лексико-морфологічної категорії для вираження понять ознаки, створення семантично виразних і водночас стислих назв різноманітних ознак предметів, причому ознак часом складних, пов'язаних із несподіваними предметними зближеннями, засвідчує високий рівень розвитку системи номінативних засобів мови, у складі яких є паралельні до основних варіанти [452, с. 144].

Ознака предмета, морфологічно оформлена прикметником, може бути виражена не тільки через відношення до іншого предмета, хоч це і типово, а й через відношення до дії, напр.: *машина* і *прати* – ***пральна*** *машина;* така ознака може бути виражена і за допомогою віддієслівного іменника як опредметнена назва дії, напр.: *приймальний пункт – пункт* ***приймання***, *розпізнавальний знак – знак* ***розпізнавання.***

Семантичні паралелі можливі й тоді, коли атрибутивне словосполучення, виражене віддієслівним прикметником та іменником, являє собою термінологічну або близьку до неї назву, напр.: *настановчі збори, законодавчий акт.* Проте можливості паралельно виражати ознаку предмета прикметником і за допомогою непрямих відмінків іменника значно менші, ніж ті, що передають ознаку через відношення до предметів.

В основі семантики багатьох прикметників сучасної української мови лежить поняття ознаки, яку визначають або за відношеннями до предмета, або за відношенням до дії, або (рідше) з відношень до обставини. Чимало прикметників, утворених від іменників і дієслів, містять у своїй семантиці елементи значень, що їх виражали основи відповідних слів. В. В. Виноградов із приводу цього зауважував, що якість, яку виражають прикметники, репрезентована «у формах відношень між особами, предметами, абстрактними поняттями. Вона визначена через відношення до предмета або дії» [96, с. 183].

3.4. Вторинна формально-синтаксична присудкова функція прикметника в структурі речення

Предикативна (присудкова) функція прикметника, як і інших іменних частин мови, є вторинною. Він виконує роль іменного складеного присудка на основі вираження предикативних відношень та синтаксичного зв’язку координації форми іменникового підмета з формою дієслівної зв’язки. Ця функція зумовлює категорійну трансформацію та зміщення функційного

діапазону відмінкових форм прикметника і засвідчує його синтаксичний перехід (транспозицію) до дієслова.

Уживаючись у ролі основної частини іменного складеного присудка, прикметник виражає ознаку, надану в реченні підметові, але, на відміну від означальної функції, він бере безпосередню участь у структурній організації речення як один із його граматичних складників, напр.: *Весна* ***була рання, дружна*** (З. Тулуб). Предикативна функція прикметника вказує на його особливість категорійного значення як ознакового слова. У цій функції якісні прикметники є формально-граматичними корелятами предикатів якості (якісного стану), що слугує підставою зарахувати їх до сфери дієслів стану, а саме до аналітичних відприкметникових дієслів якісного стану.

В. В. Виноградов виокремив такі ознаки прикметника в позиції присудка: постпозицію, інтонацію та наявність дієслівної зв'язки [96, с. 124].

На відміну від російської мови, у якій у позиції присудка (його іменної частини) відбулася нейтралізація морфологічних прикметникових ознак, зокрема в короткій формі, що стала незмінною і закріпилася в ролі присудка, а також у формах вищого і найвищого ступенів, що перейшли до прислівників, в українській мові, – наголошує І. Р. Вихованець, – відбулася тільки функційна нейтралізація граматичних категорій прикметника, не досягши їх формального усунення [108, с. 125 – 126]. Унаслідок трансформацій у російській мові, за незначними винятками, наявна потрійна кореляція присудкових прикметникових форм: коротка / повна називного відмінка / повна форма орудного, пор. рос.: *Ребёнок был послушен / послушный / послушным; Соседка оказалась хитра / хитрая / хитрой* [221, с. 289]. В українській мові коротку форму зберегли лише окремі прикметники (*жив, здоров, зелен, весел, рад, повен, ясен* та ін.), а в іменній частині складеного присудка наявна кореляція двох повних форм прикметників – називного й орудного, напр.: *Хлопець слухняний (був слухняним; буде слухняним); Робота корисна (була корисна; була корисною).* Позицію іменної частини складеного присудка може заповнювати також

прийменникове сполучення слів із головним прикметниковим словом або дієприкметником, напр.: *Хлопець був* ***легкий на руку****; Рідина була* ***підфарбованою****; Робота здавалася* ***неважкою для виконання***.

Синтаксична транспозиція, як відомо, зумовлює модифікацію категорійних ознак прикметника і призводить до зміни синтакичної функції слова в межах того самого лексичного значення. В. В. Виноградов зауважував: «У разі порушення кореляції між категорійним значенням і первинною функцією прикметники набувають здатності вживатися у вторинних формально-синтаксичних позиціях» [96, с. 127].

Синтаксична позиція прикметника визначена послідовністю слів у реченні: у препозиції до іменника прикметник перебуває переважно в ролі означення, а в постпозиції – у ролі присудка.

Прикметник, який функціонує в ролі присудка, Л.Теньєр називав «структурним еквівалентом дієслова» [459, с. 224].

Предикативний прикметник поєднаний з підметом переважно за допомогою дієслівної зв'язки *бути*, яка виражає граматичні значення способу, часу й особи або роду і числа, що формально обслуговують предикативний зв'язок координації головних членів.

У формі теперішнього часу дієслівна зв'язка *є* (зрідка – *єсть, суть*) здебільшого опускається (вона – нульова), а позицію іменної частини заповнює форма називного відмінка прикметника, напр.: *Сльози –* ***солоні*** *на смак* (Г. Чубач). *Живи, народе мій! – ти ж бо* ***єсть невмирущий*** (П. Тичина).

Семантика структурної схеми ад'єктивних речень N_1 – Adj_1 – це вираження постійної якісної ознаки чи властивості предмета. У ньому реалізований предикат якості як іменний складений присудок, форма якого ідентична формі підмета, функційно маркована послідовністю головних членів речення: підмет передує присудкові. Дієслівна зв'язка *бути* наявна у всій парадигмі, властивій дієслову у формах дійсного, умовного та наказового способів та всіх часів дійсного способу, напр.: *Повітря* ***духмяне, тепле*** (Є. Гуцало). *Спокуса* ***була*** *надто* ***велика****..., дівчина аж ніби*

захлиналася, заходилася від передчуття свободи (Н. Бічуя). *Сміх* ***буде,*** *плач* ***буде перламутровий*** (П. Тичина). *У інший час посватався б ти, дзузьки, Жених у неї* ***був би привозний.*** *Тепер твої всі Гальки й всі Мариськи...* (Л. Костенко). – *Будь, Зіночко,* ***здорова*** *і* ***щаслива*** (І. Світличний).

Н. Д. Арутюнова вилучала таку модель речення із конструкцій, що виражають буття, наявність, існування [38, с. 170], зокрема в разі характеризації фізичного стану особи, процесу чи явища природи**.** Якщо зв'язка *бути* передає значення минулого часу, то прикметникова частина присудка може бути виражена формами орудного або називного відмінків, напр.: *Часи* ***були непевні, лиховісні*** (Л. Костенко). *Батько* ***був суворий*** *до своєї родини* (І. Нечуй-Левицький); *Він* [батько] ***був святий****. Він жив непогрішимо* (Л. Костенко). Поділяючи цю думку, зазначимо, однак, що якщо це предикат існування, то він може бути представлений не зв'язкою й іменною частиною, а дієсловами *бути, існувати*, напр.*: – А донька* ***є****? – Я* ***є****. У мене* ***є*** *цікаві книги. Я існую, отже, я живу.*

Вибір варіантної форми орудного відмінка в ад'єктивних реченнях зумовлений кількома чинниками: семантикою предиката, формою дієслівної власне-зв'язки *бути* та дієслівних невласне-зв'язок *ставати (стати), зоставатися (зостатися), здаватися (здатися), робитися (зробитися)* та ін., використанням подвійних зв'язкових компонентів (*хочу бути, могла бути, хотів стати* тощо), інверсійним місцем присудка в реченні, уведенням до його складу локалізатора або об'єктного компонента, напр.: *Дитинству все* ***казковим видається*** (І. Низовий); *Облога Дніпра* ***ставала*** *все* ***відчутнішою і вражаючою*** (Я. Баш); *Спортсмен* ***хотів стати відомим*****.** Загалом семантика структурної схеми ад'єктивних речень N_1 – Adj_5 не відрізняється від N_1 – Adj_1, якщо виражає власне кваліфікаційне значення предметів, явищ, подій [38, с. 172; 96, с. 81 – 82]. Однак В. В. Виноградов виокремив з-поміж ад'єктивних речень таксономічно-кваліфікувальний тип, якому властивий предикат, що виконує функцію виділення з певної множини осіб чи предметів одного елемента за якоюсь відмітною стійкою ознакою. Цю

функцію здатні реалізувати прикметники, у змісті яких наявна сема «несхожий на інших», «становить виняток», «заслуговує на особливу увагу» тощо (*винятковий, відмітний, грандіозний, надзвичайний, незвичайний, особливий, оригінальний, панівний, своєрідний, унікальний* та ін.), напр.: *Фрески та мозаїка Софії* ***унікальні*** («Дзеркало тижня», 2017); *У Тоні з батьком дружба* ***своєрідна****, без ніжностей зайвих* (О. Гончар); *Висота, оточена з трьох боків... річками,* ***була панівною*** *в гри місцевості* (Я. Качура).

Виділюваність особи чи предмета із сукупності інших може бути реалізована внаслідок уведення до підмета означення або іменникового компонента – узагальненої назви: *людина, жінка, чоловік, фігура, штука, річ* та ін., напр.: *Кримська природа* ***виняткова*** («Дзеркало тижня», 2017); *Він* [Сковорода] *був на свій час* ***широко освіченою, енциклопедичною людиною*** (П. Тичина); *Пан Густав Трацький був зовсім* ***своєрідна*** *і* ***немаловажна фігура*** (І. Франко); ***Найкраща*** *ти* ***з*** *усіх* ***жінок*** *на світі* (Леся Українка).

Важливою ознакою таксонімічних предикатів є якісна характеристика предмета не в реальній ситуації *тут зараз, у минулому, надалі*, а ідентифікація за визначальною ознакою. Якщо характеризується фізичний стан людини, а позицію підмета заповнює абстрактний іменник, то у предикативній функції переважає форма орудного відмінка прикметника, напр.: *Охмеління* ***було*** *занадто* ***сильним****, і* ***тим болючішим було*** *протверезіння* (І. Цюпа). ***Радісним було*** *йому й перше знайомство з міськими людьми* (В. Підмогильний). Так само в ад'єктивному реченні, зокрема й з присудком, вираженим займенниковим прикметником, домінує форма орудного, що приєднується зв'язкою *бути* в умовному та наказовому способах. Напр.: *Ти* [мово] *є Вічність. Ти є Правда, Добро і Краса народу нашого. Тож* ***будь такою*** *і будь вічно, мово рідна! А з тобою* ***будемо вічними*** *і ми!* (С. Плачинда); *Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він* ***був би щасливим!*** (Іван Багряний).

Вибір прикметникової відмінкової форми зумовлений значною мірою семантикою дієслівної невласне-зв'язки. Відмітною рисою української мови є надання переваги орудному, що генетично пов'язаний із давнім орудним перетворення, який, на думку О. О. Потебні, об'єднувався з орудним способу дії в разі часткового збігу субстанцій [400, с. 456]. У працях деяких російських та українських мовознавців давнє значення перетворення кваліфіковане як особлива синтаксична одиниця – орудний перетворення [376, с. 67 – 80; 481, с. 181 – 188; 385, с. 141], напр.: *Коли згинув чорнобривий, То й я погибаю. Тоді неси мою душу Туди, де мій милий;* ***Червоною калиною*** *постав на могилі* (Т. Шевченко); *Потерчата, засвітіте каганчата!..* ***Перекиньтесь блискавками*** *над стежкою* (Леся Українка). У сучасній українській мові це значення частково збереглося в окремих дієсловах так званої неповної семантики, що приєднують іменну частину присудка, виражену іменником. Орудний предикативний прикметника та прикметникової форми займенника в ролі іменної частини складеного присудка поєднуються з дієслівними невласне-зв'язками *ставати (стати), зоставатися (зостатися), робитися (зробитися), здаватися (здатися)* та ін. Форма називного відмінка з ними вживана рідко, напр.: *Буланого Наталка розмалювала так, що з буланого він* ***став муругий,*** *як зебра* (Іван Багряний); *Панти* ***стали*** *наполовину* ***тонші,*** *та зате* ***були*** *уже* ***тверді,*** *як кістка, і* ***чистенькі, оксамитні*** *зверху* (Іван Багряний). Орудний предикативний переважає, якщо позначає видозміну, перетворення, набування нових властивостей, рис тощо. Напр.: *Відчув* [Гнат]*, як спадає йому на серце тихомирний спокій... Обкурене порохом його лице* ***стало ясним*** (П. Панч).

Орудний при невласне-зв'язці *ставати (стати)* конкурує з називним і переважає, оскільки вона виражає видозміну ознаки в усіх часових параметрах, напр., у минулому: *Коси* ***білими стали*** *Від яскравості зим* (Г. Чубач); у майбутньому: *Я буду соняшник любить, допоки світ* ***не стане чорним*** (Г. Чубач); у теперішньому: *Я спиняюсь на вулиці під тінями наших ясенів... Тут я одразу* ***стаю меншим.*** *Світ* ***стає більшим*** (М. Стельмах).

Переважає орудний предикативний і тоді, коли стоїть у препозиції до підмета: ***Стало пахучим і свіжим*** *повітря після грози* (А. Шиян).

Дієслівна невласне-зв'язка *робитися (зробитися)* виразно передає значення перетворення – «ставати яким-небудь, набувати нових властивостей, якостей, ознак, якогось вигляду». Саме це значення зумовлює вживання прикметника у формі називного відмінка. Пор.: …***зробився*** *я знову* ***незримий*** *Та й пропхався у палати* (Т. Шевченко); *Тіні надворі* ***робилися довгі, швидкі*** *й* ***скороминущі*** (Ю. Смолич). ***Дражливий*** [Гриць] ***став...*** *Такий* ***зробився****, не прозирнеш у душу. Якийсь* ***чужий*** (Л. Костенко). Можна вжити *став дражливий (дражливим), чужий (чужим),* тобто зробився іншим за своєю поведінкою, сутністю, «заховався в собі». Ці значення закладено в дієслові *зробився*, а прикметник разом із ним передає набуту ознаку.

Близькими за стилістикою до дієслівних невласне-зв'язок *ставати (стати)* є *залишатися (залишитися), зоставатися (зостатися) здаватися (здатися)* (залишатися в певному стані впродовж якогось часу), які приєднують переважно форму орудного прикметника, напр.: *А я все* ***залишався*** *б ій* [коханій] ***вірним*** (О. Гончар); *Після темного і вогкого тунелю парк, що розкинувся біля мосту,* ***здавався звабним*** *і* ***привітним*** (І. Цюпа); *Веселеє колись село чомусь тепер мені* ***здавалось темним*** *і* ***німим*** (Т. Шевченко); *Було просто чудом, що вона* ***зосталася живою*** *серед цієї руїни* (Г. Хоткевич); *Я сто віків* ***зостанусь молодою*** *Під непривітним небом голубим* (Г. Чубач). На змінену ознаку вказують також детермінати-темпоративи «колись» – «тепер».

Дієслівні невласне-зв'язки *вважатися, називати (називатися), почуватися* приєднують словоформу орудного, валентно зумовлену їхнім значенням, напр.: *А якби почули, що він, одинокий, Співа на могилі, з морем розмовля,* ***Дурним би називали*** (Т. Шевченко); *Безмежно* ***щасливим почував себе*** *(=почуватися) Яресько* (О. Гончар).

У поєднанні з модальними словами *можна, треба, мусити, хотіти і* под. зв'язка *бути* в початковій формі приєднує прикметник (співвідносний із

ним займенник) переважно в орудному відмінку, напр.: *То як же ви на смерть отут стояли?! Стоять на смерть – це ж* ***треба буть живим!*** (Л. Костенко); *Найперше – ніж* ***мусить бути гострим*** (Іван Багряний); *Його* [Воєводи] *люди, хоч як їм важко бувало, ніколи* ***не хотіли бути нещасливими*** (П. Загребельний).

Отже, синтаксична транспозиція прикметника до дієслова в українській мові представлена кореляцією двох повних форм прикметників – називного й орудного, які зумовлені семантикою дієслівних невласне-зв'язок. У сучасній українській мові переважає орудний предикативний, що позначає видозміну, перетворення предмета або набування нових властивостей, рис тощо. Ця ознака властива також прикметникам у формі вищого і найвищого ступенів порівняння.

Важливою ознакою, що характеризує прикметник у функції присудка і відповідно – предиката якості є також валентність. На матеріалі української мови дослідники виділили одновалентні, двовалентні і тривалентні прикметникові предикати якості [120; 460; 373]. Зокрема, О. М. Галаган зазначила, що дво- і тривалентні прикметники переважно закріплені у присудковій позиції як первинній формально-синтаксичній позиції, водночас для одновалентних функція присудка є вторинною. Присудкова позиція предикатів якості свідчить про їхнє невласне-прикметникове функціонування і семантико-синтаксичне зближення з дієсловом [120, с. 8].

3.5. Вираження статичної ознаки займенниковими прикметниками

Займенникові прикметники (займенники, співвідносні з прикметниками) посідають особливе місце серед частиномовних експлікаторів статичної ознаки предметів. Хоч вони і становлять підклас прикметників, який дублює типові морфологічні ознаки власне-прикметників і типову формально-синтаксичну функцію приіменникового валентно не поєднаного з опорним іменником другорядного члена речення та семантико-

синтаксичну функцію атрибутивної синтаксеми, проте відрізняються від власне-прикметників своєю анафорично-вказівною функцією [108, с. 202]. І. Р. Вихованець відзначив, що «займенникові прикметники лише опосередковано позначають ознаку предмета, пов'язуючись із конкретною ситуацією, тоді як власне прикметники безпосередньо називають ці ознаки» [108, с. 202]. Семантика займенникових прикметників абстрактніша від семантики власне-прикметників, оскільки виражена ними ознака предмета пов'язана з конкретною ситуацією, тоді як власне-прикметники безпосередньо називають таку ознаку, пор.: ***крутий (високий, похилий)*** *берег* і ***цей (такий, той)*** *берег.* Це означає, що займенникові прикметники в ізольованому вживанні не стосуються конкретної ознаки предмета і потенційно можуть бути спрямовані на багато прикметникових ознак. Вони набувають потрібного семантичного наповнення в конкретному контексті, тому поза контекстом займенникові прикметники позбавлені семантичної конкретності, вони лише вказують на ознаку предмета взагалі, належать до одиниць, спеціалізованих на вираженні ознаки предмета. Узагальнено-вказівний мовний характер займенникових прикметників поєднаний з їхнім конкретним мовленнєвим характером у висловленнях [108, с. 202].

Зважившись на те, що займенникові прикметники по-різному співвідносяться з мовною узагальненою вказівністю і мовленнєвою опосередкованою конкретністю, І. Р. Вихованець запропонував семантичну градацію займенникової прикметниковості, виокремив тип, орієнтований тільки на власне-прикметники, тобто семантично співвідносний із власне-прикметниками, мовленнєво найрухливіший у семантичному плані, і суто синтаксичний тип, які поділив на вісім конкретніших розрядів [108, с. 203] та вперше визначив їхню специфіку в реалізації анафорично-вказівної функції.

Присвійні займенникові прикметники (*мій, наш, твій, ваш, їхній, їх його, свій*) виражають належність предмета якійсь особі або іншій істоті, співвідносні з присвійними власне-прикметниками і особовими займенниковими іменниками. Займенникові прикметники *мій, наш* указують

на належність першій особі, напр.: ***Мій*** *світ, як храм, в якому бачу тата й маму В іконостасі бачу між богів* (П. Осадчук), займенникові прикметники *твій, ваш* – другій особі, напр.: *Страх боюся, Що слів* ***твоїх*** *я не збагну* (П. Осадчук); *Косарю, брате мій! Дзвінка* ***твоя*** *коса* (М. Рильський); *Косарі лягали на покоси, на* ***твої*** [Оксано] *дивилися сліди* (А. Малишко); *А сьогодні ваше ізмарагдове слово – на* чорта*? На чорта, коли нема молитви?* (М. Хвильовий), займенникові прикметники *їхній, їх його, її* – третій особі, напр.: *Засумував старий, особливо коли невістка втекла і самотність прописалась на* ***їхній*** *холостяцькій квартирі* (О. Гончар), займенниковий прикметник *свій* – першій, другій і третій особі, напр.: *Стій же муром на заході й сході – Бережи серце й душу* ***свою*** (Іван Багряний); *Нас … найперше по здоров'ю перевіряли, найперше було, мусиш лікарів пройти, здоров'я* ***своє*** *показати, а тоді вже розмовля…* (О. Гончар); *Зачіплянки молодий Лобода й тепер не цурається. Загляне при нагоді провідати* ***свого*** *двоюрідного брата* (О. Гончар).

На ознаку належності вказує займенник *твій* у формі означення в складі звертання до адресата. У множині займенникові прикметники виражають значення посесивності узагальнено: *наші* (стосовно першої особи – *ми*), *ваші* (стосовно багатьох адресатів), *їхні* (стосовно осіб, які не беруть участі в мовленні), напр.: *Хай розвиваються* ***наші*** *квітки. Втіхи, безумно червоної…* (Д. Загул); *Що чуже – то наше. А що наше – нам же й чуже.* ***Наша*** *доля вража нас доріже –* ***нашим*** *ножем* (В. Стус).

Вказівні займенникові прикметники (*цей, той, такий, оцей, отой, отакий*) вирізняються своїм досить абстрактним характером у системі мови, а в мовленні стосуються широкого кола ознак предмета, тобто можуть заступати багато вихідних для них власне-прикметників. Дейктична функція цих займенникових прикметників полягає в характеристиці предметів за їхнім віддаленням від мовця: *цей* указує на предмет, розташований неподалік від мовця, а *той* – на предмет, віддаленіший від мовця, пор.: *у* ***цьому*** *будинку*

і *в* ***тому*** *будинку*, а на основі просторових протиставлень сформувалися і часові протиставлення, пор.: ***цієї*** *неділі* і ***тієї*** *неділі.*

Питальні займенникові прикметники (*який?, котрий?, чий?*) виражають запитання про ознаки предметів: *який?* стосується запитання про якість, властивість або іншу ознаку кого-, чого-небудь, напр.: ***Які*** *люди живуть у Чорномор'ї* (В. Минко); *котрий?* виражає питально-порядкову семантику означення, напр.: ***Котрий*** *хлопчик твій син?*); *чий?* передає питально-присвійну семантику, питання про належність кого-, чого-небудь комусь, напр.: ***Чиє*** *це… дитя завітало до нас?* (М. Стельмах). Займенниковий прикметник *чий* оформляє запитання про належність кого-, чого-небудь кому: про походження (*якого роду?*), напр.: *– Ти що, троянівський? – Умгу. –* ***Чий*** *же ти будеш? – Чи не Уляни син? – Він самий* (Г. Тютюнник).

Відносні займенникові прикметники (*який, котрий, чий)* виконують функцію сполучних слів у складнопідрядному реченні і вказують на присубстантивну залежність підрядної частини та вираження нею атрибутивної семантики, напр.: *Ти п'єш із чистої криниці,* ***яку*** *ми щирістю зовем* (М. Рильський), що послугувало підставою кваліфікувати їх як слова-транспозитори, тобто вони є суто синтаксичним типом [108, с. 205].

Неозначені займенникові прикметники (*якийсь, чийсь, котрийсь, абиякий, абичий, деякий, дечий, який-небудь, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий* і под.) указують на чітко не окреслену якість, властивість або іншу ознаку, напр.: *Лагідний, ласкавий, глухувато-одноманітний, він* [туркіт горлиці] *таїть у собі* ***якийсь*** *особливий чар* (М. Рильський); ***Котрийсь*** *із парубків зненацька починав голосно співати коломийку до танцю* (Т. Масенко); *Люби дочку* ***абичию****…* (Т. Шевченко); *Безперестанку чий-****небудь*** *лікоть однихає тебе назад…* (М. Коцюбинський).

Неозначені займенникові прикметники, утворені від відносних займенників *який, чий, котрий* за допомогою словотворчих морфем, виражають різні відтінки категорійної семантики неозначеності предмета:

- зовсім невідомого: *якийсь, чийсь, котрийсь*;
- невідомого, коли для мовця не має значення ця ознака: *який-небудь, чий-небудь, котрий-небудь*;
- невідомого із вказівкою на неповне охоплення з кількісного боку: *деякий, декотрий*;
- невідомий, але із вказівкою на ставлення мовця до потреби вибрати предмет із багатьох з відтінком зневаги, негативної оцінки: *будь-який, будь-чий, казна-який, казна-чий.*

Словотворчі морфеми неозначених займенникових прикметників за значенням синонімічні таким структурним типам речень: *Невідомо, який / чий, який буде / чий буде; Хто знає, який / Хто його знає, чий* та ін.; *Аби хоч який / чий / котрий* та ін.

Означальні займенникові прикметники (*сам (самий), інший*) пов'язані з кількісно-означальною семантикою: *сам (самий)* вказує на виокремлення особи чи предмета, напр.: *Чує бусурмани, як козак сміється, чує, як кінь його іржe, а* ***самого*** *козака не видно* (О. Гончар); *інший* виражає означально-обмежувальну семантику, напр.: *Ах бризни, кров, Бо ми є ви* ***із іншим змістом****!* (М. Хвильовий); *Умивай же біле личко Дрібними сльозами, Бо вернулись москалики* ***Іншими*** *шляхами* (Т. Шевченко).

Узагальнювальні займенникові прикметники вказують на всі предмети якогось класу, тобто на їхню сукупність, тобто вони виражають статичну ознаку як міру охоплення предметів, осіб (інших істот) або певної групи, спільноти, маси тощо. Їх поділено на два різновиди: 1) стверджувально-узагальнювальний (*весь (ввесь, увесь), всякий (усякий), кожний*); 2) заперечно-узагальнювальний (*ніякий, нічий, нікотрий*). Належні до них займенникові прикметники розрізняються відтінками свого узагальнювального значення: *весь (ввесь, увесь)* вказує на охоплення цілого класу предметів, до якого входять однотипні або й різнотипні складники, чи одного предмета, напр.: *Разом крізь* ***усе*** життя моє *зливаєтесь ви, Два чуття незгасимі… крізь* ***усе життя моє*** (В. Поліщук); *Жнива, дитино моя, велика*

справа! ***Всім*** *народом треба, щоб ураз, швиденько, щоб зерно не осипалося* (Остап Вишня); *І промовили* ***всім душам*** *і* ***всім серцям*** *– Неминучого руху ніхто не спинить* (М. Семенко); *Від* ***усієї*** *картини віє чимось пісенним* (О. Довженко); *всякий (усякий)* виражає виокремлення предметів, що входять до відповідного їхнього класу (напр.: *Збирається Данило довго, бо треба йому взяти з собою* ***всякого*** *начиння* (Григір Тютюнник); *кожний* указує на роздільний характер вирізнення предметів, які входять до одного класу (напр.: *Ідіте на Вкраїну, Заходьте в* ***кожну*** *хату* (П. Тичина); *ніякий, нічий, нікотрий* узагальнено вказують на ввесь клас осіб, тварин, предметів чи абстрактних понять, на який поширюється це заперечення (напр.: *Йому, мабуть,* ***ніяка*** *жінка не догодить…* (Панас Мирний); *Мабуть, за власне угіддя він не сварився б з таким запалом, як сварився зараз за це* ***нічиє*** *узлісся* (О. Гончар).

Заперечні займенникові прикметники *ніякий, нічий* виражають статичну ознаку, уживаючись у ролі означення до підмета, додатка чи обставини, що посилює модальність заперечного речення, напр.: *Лінивцеві не допоможуть* ***ніякі*** *поради, побажання, а хворому на голову* ***ніякі*** *ліки; Не забудь погодувати* ***нічийого*** *котика; У* ***нічийому*** *саду уже не родять яблука.*

Цікаву думку з приводу функцій узагальнювальних займенників висловила М. Я. Плющ, яка наголосила на функції посилення ознаки – семантичного відношення міри вияву ознаки, характерної для іменників, що позначають певні угрупування на зразок *громада, ватага, колектив, мир, бригада, команда* або є назвами населених пунктів, установ, закладів тощо, і уживаними в переносному значенні, як синекдоха. Дослідниця вважає, що в сучасній українській мові іменники в орудному відмінку виражають суб'єкт із семантикою сукупності, виявляють здатність вербалізувати це значення синкретично: разом із займенниковими словами. Крім займенника *весь (усі)*, в орудному сукупності уживають також *цілий*, *самий*, напр.: ***Цілим товариством*** *випивають за здоров'я льотчика – Лебединого тобі віку* (О. Гончар). Такий орудний сукупності іменників приєднує займенникове

означення, уживаючись у позиції об’єкта чи обставин способу дії, міри та ступеня, напр.: *Вийшли йому* [Єремі] *назустріч* ***міщани стовпищами****…* (І. Нечуй-Левицький); *А щоб збудить Хиренну волю, треба* ***миром, Громадою*** *обух сталить…* (Т. Шевченко) [390, с. 116 – 120].

Ототожнювальні займенникові прикметники (*той самий, той же*) передають тотожність предметів, напр.: ***Той самий*** *чад,* ***ті*** *ж* ***самі*** *казани, лиш інший диявол дрова підкидає* (Л. Костенко).

Займенникові прикметники, як і власне-прикметники, у функції означення вказують на статичну ознаку через зв’язок з іменником у складі атрибутивного словосполучення.

Досить поширене значення вказівки на конкретну подію, факт, явище, про які вже йшлося вище в тексті. У багатьох реченнях є потреба звернутися до попереднього контексту, у якому названо особу або предмет, явище, про які йдеться і на які вказує займенниковий прикметник, напр.: *Отож раз поїхав* ***той*** *князь на полювання* (П. Куліш); *В день* ***такий*** *розцвітає весна на землі…* (В. Сосюра); *І гнів, і муку неозору Співаю я в* ***ці*** *дні журби* (В. Сосюра); *Високі айстри, небо синє. Твій погляд, милий і ясний…* ***Це*** *все було…* (М. Рильський).

У структурі займенникових прикметників переважають не парадигматичні, а синтагматичні семи, які відображають різні семантико-синтаксичні відношення в приіменниковому зв’язку як засоби представлення статичної ознаки пояснюваного іменника в ролі підмета, додатка чи обставини. Формально-граматичні характеристики займенникових прикметників зумовлені іменником як невласне-відмінювані, залежні від пояснюваного слова.

3.6. Предикативна функція як вторинна функція займенникових прикметників

Особливим виявом синтаксичного потенціалу займенникових прикметників є їхня предикативна (присудкова) функція. У цій функції вони,

на відміну від займенникових іменників, корелюють переважно із предикатами якості та характеризації. Цю роль виконують присвійні, означальні, вказівні, узагальнювальні та неозначені займенникові прикметники, ужиті в позиції основної (займенниково-прикметникової) частини іменного складеного присудка, напр.: *В дитинство хочу, там усе* ***моє,*** *В дитинстві ми – великі Магелани* (Л. Костенко); *Я* ***той****, що греблі рвав, А не сидів у скелі* (Леся Українка*);* ***Він такий****, як хліб м'який* (Укр. прислів'я); … *я певний, що* ***не буду сам*** (Б. Грінченко); *У дитинстві ти був слухняний, тепер –* ***інший****, норовистий. – Тепер діти* ***всякі****, пробубонів Галатин* (Є. Гуцало); *Сніданок видався* ***якийсь не такий, ніякий*** (І. Франко).

Як і власне-прикметники, займенникові прикметники активно поєднуються з формами морфеми-зв'язки *бути* та морфеми-напівзв'язки *ставати (стати)*, рідше *робитися (зробитися)*, унаслідок чого утворюються синтаксичні дієслова, що представляють одно- або двовалентні предикати зазначених семантичних груп. Подібно до предикативних власне-прикметників предикативні займенникові прикметники вживаються переважно у формі називного та орудного відмінків. Пор.: *Вода* ***була студена*** ... (Ю. Мушкетик); *Мій Роман* ***був лагідним...*** (Р. Федорів); *Після дощу цей пісок ставав липким і вогким* (В. Винниченко); *Тоді Десна* ***була глибокою, бистрою*** (О. Довженко) і *…Та коли ти Вкраїни не кохаєш – Ти* ***не моя!*** (М. Вороний); *Моє життя –* ***лише моє****, не більше* (С. Йовенко); *З тієї хвилини кожен З вас, всі ви –* ***мої*** (В. Поліщук). *Усі слова уже* ***були чиїмись*** (Л. Костенко).

Якщо в реченні передають події минулого, тоді предикативний займенниковий прикметник зі значенням належності має форму орудного відмінка, напр.: *Покупець поклав руку на батькове плече:*

- *Та ви, чоловіче добрий, не дуже й гнівайтесь на свого дотепника: кобила ж колись* ***була моєю:***
- ***Вашою****? Невже* ***вашою****?*
- ***Моєю****! Добродушно засміявся цибань* (М. Стельмах).

У народних піснях, приказках поширені обидві форми присудкових займенникових прикметників.

Питальні займенникоі прикметники виконують роль присудка в питальному реченні, де з'ясовують якісну характеристику предмета, напр.: ***Який*** *же він* ***собою****? Силач? Борець? Шибайголова?* (О. Гончар); *Народ, що був, якого вже нема, Носив красиве ім'я – кераїми,* ***Які*** *вони? Чорняві? Говіркі? Яких пісень у спадок наспівали?* (Г. Чубач).

Вказівні займенникові присудки функціонують у реченні в позиції присудка зі значенням характеризації, напр.: ***Не той*** *тепер Миргород, Хорол-річка* ***не та*** (П. Тичина). Такий присудок передає імпліцитний зміст авторської позитивної (у цьому реченні) або негативної оцінки суб'єкта.

Моделі таких речень з нульовою формою дієслівної зв'язки *бути* засвідчують усталеність певних характеристик. Вони властиві розмовному мовленню та художньому стилеві.

Питально-відносні та вказівні займенникові прикметники, уживаючись як корелятивна пара, функціонують у складнопідрядному реченні займенниково-співвідносного типу, причому в головній частині вказівний займенниковий прикметник, а в підрядній частині питально-відносний займенниковий прикметник виконує роль присудка, напр.: ***Який*** *батько,* ***такий*** *син* (Укр. прислів'я). ***Чиє*** *весілля,* ***того*** *й музика* (Укр. прислів'я).

У структурі речення прономінативні ад'єктиви, за визначенням О. М. Ожогана, структурують атрибутивно-атрибутивні предикати із синкретичною функцією [367, с. 165].

Отже, для займенникових прикметників як виразників дейктичної та анафоричної функцій позиція предиката і співвідносного з ним іменного складеного присудка із займеннико-прикметниковою основною частиною вторинна. Ця функція характерна для найвіддаленішої периферії вираження предикативних відношень. Займенникові предикати набувають валентних властивостей унаслідок трансформаційних процесів у структурі речення. На відміну від предикатів дії, процесу, стану, предикати якості функціонують у

параметрах відносної незмінності, стабільності, постійності тощо. Однак цілком відповідають такому визначенню тільки предикати якості, вербалізовані якісними прикметниками, що займають позицію основної частини іменного складеного присудка двоскладного речення, у якому ознака є внутрішньо присутньою у змісті названого предмета. Предикати, виражені займенниковими прикметниками та іменниками, що виконують роль іменного складеного присудка відповідно з прикметниковою та іменниковою основною частиною, виявляють своєрідність предикативної ознаки залежно від інваріантного значення того чи того розряду слів і їхніх граматичних форм та прагматичної настанови мовця в актах мовлення. Займенникові прикметники у вторинній функції іменного складеного присудка як формально-граматичні кореляти предикатів якості, подібно до власне-прикметників у цій вторинній функції, так само перебувають у сфері аналітичних відзайменниково-прикметникових дієслів якісного стану.

3.7. Функційна неоднорідність дієприкметників. Синтетичні та аналітичні форми дієприкметників як виразники статичної ознаки

Вивчення граматичних одиниць – як синтаксичних, так і морфологічних – у сучасній лінгвістиці полягає в з'ясуванні їхньої ролі у процесі комунікації. Своєрідно вони представлені, зокрема, формами дієприкметників, що функціонують у реченні як означення або присудки.

У різні історичні періоди побутувало неоднозначне трактування категорійної сутності дієприкметника. В українському мовознавстві його кваліфікували: 1) як дієслівну чи дієслівну неособову форму [400; 412; 176; 149; 385]; 2) як прикметник дієслівного (віддієслівного) походження [82; 305; 108; 495] 3) як особливе, окреме утворення, «своєрідний гібрид, що має ознаки дієслова і прикметника» [127]. Переважає думка, що це утворення щільніше пов'язане з дієсловом та входить до системи дієслівних форм.

Проте деякі російські мовознаці кваліфікують дієприкметник навіть як самостійну частину мови [490; 465, с. 46].

У працях, де дієприкметник визначають як форму дієслова або як окрему частину мови, констатують його семантичну подвійність: з одного боку – це форма дієслова, у якій поєднані значення двох частин мови – дієслова та прикметника, тобто значення дії та власне означальне [413, с. 665]. «Основна властивість дієприкметника, – пише В. В. Бабайцева, – це його синкретичне категорійне значення: у ньому поєднані значення дії та ознаки предмета» [46, с. 324]. На думку М. М. Шанського, категорійне значення дієслова в дієприкметнику домінує, якщо він виражає дію або стан за часовою ознакою [490, с. 205]. З іншого боку, «дієприкметник позначає дію (стан, відношення та ін.) як процес, що має свого носія, та лексично не відрізняється від інших форм дієслова» [429, с. 556].

І. Р. Вихованець зробив висновок, що всі ці концепції зорієнтовані на частину вживань дієприкметника і запропонував свою концепцію, у якій за граматичною ознакою поділив дієприкметник на прикметникові віддієслівні утворення – синтетичні форми дієприкметників, уживані в присубстантивній позиції, і дієслівні утворення – аналітичні форми дієприкметників, що займають дієслівну присудкову позицію. Перші зарахував до класу прикметника як один із різновидів віддієслівних прикметників, другі – до дієслова як різновид аналітичних (аналітичних пасивних) дієслів зі значенням результативного стану [108, с. 146 – 147, 150].

У дієприкметників як різновиду віддієслівних прикметників, на його думку, нейтралізовані основні дієслівні категорії часу, способу та особи і збережено лише дієслівну категорію виду, що в морфологічному плані сприяє диференціації сукупності прикметникових грамемних флексій категорій роду, числа, відмінка [108, с. 150].

Похідний характер дієприкметникових утворень засвідчує також те, що вони поєднали як динамічні, так і статичні якісні ознаки. Але проблему зарахування дієприкметника до класу дієслів чи до класу прикметників та

визначення відповідної сфери його функціонування на сучасному етапі лінгвістичної науки остаточно не розв'язано.

Поняття *функція* мовної одиниці або форми, за О. В. Бондарком, пов'язане з питанням, «для чого слугує ця одиниця: яке її призначення?». «Функція того чи того мовного засобу – це його роль, призначення, мета його вживання» [75, с. 343]. Поняття *значення* мовної одиниці або форми пов'язане з поняттям *функції*. Отже, незалежно від позиції дослідника щодо мовного статусу дієприкметника як мовного утворення, що має ознаки дієслова і прикметника, важливо з'ясувати потенціал його функціонування, зумовлений характером ознак дієслова і прикметника, та можливості комбінування їх у реченні.

Якщо для дієслова основною є функція предиката, то для дієприкметника характерна функційна подвійність – здатність заступати позиції атрибута і предиката. У реченні функційний план тісно взаємодіє з поняттям семантичного плану. Г. О. Золотова зазначає, що «синтаксичні можливості слова зумовлені передусім його категорійною семантикою» [221, с. 59]. Через відмінність категорійного значення предикативні функції дієслова та прикметника не є абсолютно тотожними передусім в аспекті часової віднесеності висловлення до дійсності, хоч семантику дієприкметника можна представити як просту суму: «дія» + «якість», де функційний потенціал його постає не як сума функцій дієслова та прикметника, а як їхня складна взаємодія. В. В. Виноградов зауважував, що взаємодія категорійних значень прикметника та дієслова в семантиці дієприкметника виражена не тільки в їхньому поєднанні, але й у їхній «боротьбі», що вможливлює асиметрію ознак, але з домінуванням однієї з них [96, с. 72].

Проблема статусу дієприкметника ускладнена тим, що в межах однієї частини мови співіснують декілька підкласів, або розрядів, причому їхня семантика не завжди відповідає категорійній семантиці частини мови, у складі якої вони виділені. Саме семантика дієприкметника являє собою

своєрідну «арену» взаємодії категорійної семантики двох частин мови: дієслова та прикметника, але враховує і їхні різноманітні підкласи [284, с. 21].

Функційно-семантичні дослідження дієприкметника базуються на понятті синтаксеми – мінімальної семантико-синтаксичної одиниці, ознаками якої є: 1) категорійно-семантичне значення; 2) морфологічна форма, що їй притаманна; 3) відповідний набір синтаксичних функцій-позицій [221, с. 32].

Диференціація функцій дієприкметника як різновиду ознакового слова представлена в системі мови на основі класифікації функцій (позицій) дієприкметника в реченні.

Семантична класифікація ознак дієприкметника ґрунтується загалом на класифікації предикатів [418; 83; 369; 22, с. 104]. За своєю семантичною сутністю предикати семантико-синтаксичної структури речення поділяють на класи, або семантичні типи предикатів. Українські мовознавці виокремили шість семантичних класів: предикати дії, предикати стану, процесу, якості, кількості та локативні предикати [104; 356]. Дієприкметниковий предикат кваліфікують у синтаксичних і семантичних термінах – як «набір семантичних ознак, що здатні фігурувати в синтаксичних правилах» [419, с. 11]. Класифікаційною основою, що об’єднує функційну та семантичну класифікації, є характер співвіднесеності ознаки з віссю часу. За основу семантичної класифікації дієприкметників прийнято семантичну типологію предикатів, хоч вона не становить окремого класу слів. До характерних ознак дієприкметників відносять позицію, яку вони займають у структурі речення, оскільки: власне-дієслівні і прикметникові форми виражають ознаки, але по-різному. Н. Д. Арутюнова зауважує: «Усе те, що було розірвано, повинно бути знову об’єднано. Відрив ознаки від предмета дає змогу в подальшому об’єднати їх атрибутивним зв’язком» [38, с. 47]. Зміна синтаксичної функції може супроводжуватися змінами в семантиці атрибутивного дієприкметника, а водночас може змінюватися і його класифікаційний ранг або їхня

комбінація в разі, якщо атрибутивний дієприкметник має властивості кількох типів, при цьому сам набір рангів буде незмінним.

Називаючи віддієслівну форму дієприкметником, дослідники наголошують на зовнішніх, морфологічних показниках – типізованих суфіксах дієприкметника, а також на семантичних зв'язках із дієсловом. Вони зосереджують також увагу на семантико-синтаксичних категоріях, які він реалізує в структурі речення: предикатності, атрибутивності, суб'єктності / об'єктності, на категорії семантико-синтаксичної валентності. М. Я. Плющ зазначає, що «дієприкметник як структурний компонент синтаксичного звороту виявляє в реченні формально-граматичні зв'язки із суб'єктом – субстантивним словом, а також значеннєвий зв'язок із дієсловом-присудком. Ця особливість зумовлена властивостями дієприкметника як форми дієслова, яка поєднує дієслівні граматичні значення часу, виду і стану із прикметниковими ознаками – здатністю узгоджувати свої форми з іменником у роді, числі, відмінку» [385, с. 32]. У синтаксисі речення деякі лінгвісти розглядають проблему функції дієприкметника в аспекті вираження ним другорядної предикації – предикативного означення або предиката простого речення, як і прикметникового, зі зв'язкою [425].

Семантико-синтаксичні категорії неоднорідні за своєю граматичною природою і характеризують об'єктивний та суб'єктивний зміст речення. Значення предиката є центральною величиною категорії предикатності. До того ж воно не може бути довільним, а повинне вказувати на ознаку, стан або на відношення до інших предметів тощо. Синтаксеми предиката, вираженого дієприкметником, відрізняються, як і інші, від прикметникового змістовими опозиційними ознаками: динамічністю / статичністю, часовою локалізацією, фазовістю, активністю / пасивністю суб'єкта тощо. Утілення в структурі предиката семантичних ознак має складний характер і засвідчує багатогранність природи цього знака в мові.

Обґрунтовуючи специфіку значення дієприкметника, О. О. Потебня зазначав: «Дієприкметник передає, як і ім'я, ознаку дану, але так, що під час відтворення її зберігається пам'ять про виникнення її від зусиль особи, а тому ця ознака в дієприкметнику є даною в певний час» [400, с. 143– 144].

У системі мови предикатні знаки постають як позначення динамічної ознаки. О. І. Леута наголошує, що поняття ознаки виражене в кожній мові, де чітко і послідовно виявлений поділ на частини мови: прикметником, дієсловом (чи його формами – дієприкметником, дієприслівником), і прислівником. На його думку, дієслівні, ад'єктивні та інші ознакові імена в сучасній лінгвістиці з її гіпертрофованим зацікавленням логічними аспектами функційної мови і мовотворчості не розмежовують, а розглядають у сфері вивчення семантичних предикатів. У значеннях ознакових частин мови переплетені два ряди категорій: у прикметниках – ознака і якість, властивість; у дієсловах – ознака дії, стану; у дієприкметниках, дієприслівниках і прислівниках – ознака другого ступеня – поняття простору, часу та інших обставин перебігу дії. Отже, у природних мовах виділено три різних категорії «ознаковості»: ознака предмета, ознака події й ознака ознаки» [312, с. 23 – 24]. Це дає підстави констатувати, що в дієприкметнику наявна ознака дії, пов'язаної з предметом, який він означує як атрибут, або є предикатом дії, виконаної діячем, наприклад у формі пасивного дієприкметника на *-н (ий), -т(ий)*: *План виконаний (ким?).*

Синтаксична позиція дієприкметника зумовлена порядком слів у реченні. У препозиції до іменника дієприкметник переважно виконує роль означення, напр.: *Земля здригалася від вибухів бомб,* ***занімілі*** *дівчатка лежали на підлозі вагона* (І. Ле), а в ролі присудка – у постпозиції (після підмета), напр.: *Остап і Соломія* ***були стомлені*** *дорогою* (М. Коцюбинський). Проте значення предикативності дієприкметника зберігається і в препозиції, якщо його виділено за допомогою логічного наголосу, напр.: ***Покопані й поорані*** *чумацькі дороги* (Я. Щоголів).

Як зазначає М. Я. Плющ, одиничний дієприкметник з атрибутивною функцією повинен займати периферійні позиції, хоч у минулому він функціонував як незалежна від дієслова форма, здатна відігравати предикативну роль (другорядно предикативну), що доповнює основну предикацію, поступово переміщувався ближче до центральних позицій. «У сучасній українській мові, – узагальнює дослідниця, – він входить до речення через подвійний семантичний зв'язок із дієсловом-присудком та з підметом, дієприкметник та утворюваний ним зворот і виражає значення другорядного предиката, й одночасно характеризує пояснюване слово як атрибут» [385, с. 38].

Предикативна функція дієприкметника, як і прикметника, є вторинною, вона зумовлює категорійну транспозицію – зміщення функційного діапазону його відмінкових форм, тобто синтаксичний перехід до дієслова.

Предикативний дієприкметник поєднаний з підметом насамперед за допомогою дієслівної власне-зв'язки *бути,* що виражає граматичні значення способу, часу й особи або роду і числа, які формально обслуговують предикативний зв'язок координації головних членів, напр.: *Поранений генерал Бонамі* ***був захоплений*** *в полон російськими гренадерами* (Я. Кочура); *Його чорна, густа борода* ***була*** *немов* ***перетикана*** *пурпуровими нитками* (І. Франко); *Двері* ***були зачинені й защеплені*** *... Хата* ***була засунена*** (Панас Мирний). Іноді зв'язку формально опускають, але ступінь предикативного дієприкметника стає вищим, бо він виражає логічні відношення причини, умови, зберігаючи граматичні значення дієслівної зв'язки, напр.: *За кілька хвилин щілина готова, дно її* ***застелене*** *пахучою травою* (О. Гончар).

Предикативний дієприкметник може поєднуватися із дієслівними напівзв'язками, серед яких – *робитися, ставати, виявлятися, визнавати* та ін., напр.: *Шумахер* ***визнав*** *себе* ***переможеним*** («День»)

Своєрідну функцію виражають дієприкметники в тих реченнях, у яких форма теперішнього часу позначає сталість ознаки. В українській мові

матеріально виражена зв'язка *є* стилістично обмежена, уживана переважно в науковому, діловому та регіонально обмеженому мовленні, хоч помітне поширення її на сучасному етапі і в інших стилях української мови. Ця зв'язка переважно матеріально не виражена, нульова: Пор.: *Я ж досі не* ***заквітчана****!* (Леся Українка); *Толока* ***не орана****, вівці* ***не лічені****, пастух рогатий* (Укр. прислів'я). Предикативність дієприкметника в таких реченнях підсилює заперечна частка *не*. Конструкції, утворені з дієслівної зв'язки та дієприкметника, функціонують як іменний складений присудок. В українській мові такий присудок є певною мірою варіантним. Предикативний дієприкметник може вживатися як у називному, так і в орудному відмінках, напр.: *Столітній дід, що їхав у рідний край вмирати, видно, зовсім не був* ***зацікавлений*** *у розмові* (М. Ірчан); *Коли він* [Володимир Івасюк] *мав три роки, він вже* ***був зацікавленим музикою*** («Дзеркало тижня», 2016).

У функції присудка, що корелює з предикатом, дієприкметникові властива семантико-синтаксична валентність. Одновалентний дієприкметниковий предикат може передавати семантику фізичного або психічного стану особи та зовнішнього вигляду суб'єкта, напр.: *Обидва* ***були стомлені і виснажені****, з облич їх не сходив вираз тупого терпіння, що його карбують тривалі незгоди* (Д. Лондон). Дієприкметниковий предикат здатний формувати конструкцію, бо він прогнозує наявність двох залежних компонентів: суб'єкта, що заповнює лівобічну семантико-синтаксичну позицію, та об'єкта, що займає правобічну позицію предиката, напр.: *Марта і Степанида* ***були убрані*** *в білі прозорі* ***сукні*** *і в білі* ***гірлянди*** (І. Нечуй-Левицький); *Поперед Василя йшли дві дівчини. Голови в їх* ***були заквітчані*** *червоними* ***квітками*** (І. Нечуй-Левицький).

Предикативна функція дієприкметника сприяє активізації його валентних можливостей: уживаючись у ролі іменної частини присудка, він уходить до зони активних синтаксичних зв'язків і фактично зближується за валентними ознаками з дієсловом» [444, с. 10].

Виражаючи об’єктну або локативну характеристику предмета, предикативний дієприкметник є двовалентним у синтаксичній конструкції, напр.: *У 1782 році* ***Потоцьким був побудований*** *за проектом французького архітектора Лакруа, в стилі класицизму, так званий* ***Старий палац*** («Україна молода»).

Узагальнивши різні підходи дослідників до потрактування статусу, семантичних і граматичних ознак дієприкметника, констатуємо його функційно-семантичне роздвоєння. Синтетичні форми дієприкметників, тобто ті, що вживані в приіменниковій, типовій для прикметника позиції, є виразниками тієї статичної ознаки, яку передають відносні прикметники – ознаки предмета за відношенням до виконуваною ним дією або за властивим чи набутим ним станом, пор.: ***змарніле*** *обличчя,* ***задубілі*** *пальці,* ***посохла*** *трава,* ***випрасуваний*** *одяг,* ***засніжені*** *полонини,* ***виважений*** *кошторис,* ***начищене*** *взуття,* ***відлитий*** *посуд*. Таку ознаку І. Р. Вихованець кваліфікував як нерозчленовану семантику стану, яка відрізняється від семантики стану дієслова, що є для нього хоч і периферійною, але має процесуальний характер. Дієприкметникові, навпаки, властива нівеляція ознаки процесуальності і перетворення її на віддієслівну ознаку предмета [103, с. 131; 136, с. 286]. Аналітичні форми дієприкметників, що зараховані до сфери дієслова – підкласу дієслів стану, бо вони виконують типову для нього формально-синтаксичну функцію присудка, куди їх переводять дієслівні власне- та невласне-зв’язки, передають у пасивних конструкціях значення результативного стану, що є наслідком виконаної дії, яку виражали вихідні для таких дієприкметників дієслова [136, с. 287 – 288]. Напр.: …*Софія Київська* ***закладена*** *не 1037, а 1017 року* («Тиждень», 2017).

Із семантичною неоднорідністю дієприкметників корелюють їхні граматичні ознаки. Морфологічні категорії часу і способу, що визначають граматичну специфіку дієслова як самостійної частини мови, синтетичним формам дієприкметників не властиві у зв’язку з їхнім використанням у прикметниковій позиції. За визначенням І. Р. Вихованця, такі

дієприкметники зберігають лише часову співвіднесеність з дієслівними формами теперішнього та минулого часу [103, с. 129]. Із власне-дієслівних морфологічних категорій дієприкметникам властива лише категорія виду, але її мають й інші, пов'язані з дієсловом одиниці – прикметники, віддієслівні іменники та ін. [103, с. 178; 108, с. 118]. Натомість синтетичні форми дієприкметників, уживаючись у приіменниковій позиції, набули від опорного іменника прикметникових, синтаксично залежних морфологічних категорій роду, числа й відмінка, пор.: ***розквітлий*** *сад,* ***забудована*** *територія,* ***застелене*** *ліжко,* ***викарбувані*** *слова*.

Аналітичним дієприкметниковим формам надали визначальних для дієслова морфологічних категорій часу та способу дієслівні зв'язкові компоненти, які перевели їх у присудкову позицію, унаслідок чого були нейтралізовані прикметникові несамостійні морфологічні категорії роду, числа та відмінка, пор.: *Закон підписаний; Закон буде підписаний; Назва забута; Назва була забута; Звернення поширене: Звернення буде поширене; Було б поширене звернення.*

3.8. Особливості числівникової експлікації кількісної ознаки

Числівник як ознакове слово сучасні дослідники виділяють у своєрідну частину мови, що виражає семантику категорії кількості, що є однією з найзагальніших властивостей буття [108, с. 151]. У сучасному мовознавстві маємо суперечливе трактування його належності до частин мови, аж до повного заперечення [299, с. 67; 448, с. 40; 449, с. 194 – 215; 103, с. 30 – 34]. В українському мовознавстві І. Р. Вихованець, услід за Є. Куриловичем, спочатку кваліфікував кількісні числівники як лексичні морфеми, оскільки вони разом із закінченням іменників у множині формують семантичну єдність, у якій конкретизують іменникове значення категорії числа (пор.: *студенти* і *десять студентів*), проте пізніше він виокремив його в окрему частину мови поряд із чотирма частинами мови – іменником, дієсловом, прикметником та прислівником і до того ж серед *ознакових* частин мови – як

виразника кількісної ознаки, на противагу дієслову, що виражає процесуальну ознаку – дію, процес, динамічний стан; прикметникові, який позначає статичну непроцесуальну ознаку; прислівникові, що передає статичну (непроцесуальну) ознаку іншої ознаки [108, с. 13].

Характеризуючи числівник як самостійну частину мови, виокремлену насамперед за номінативною функцією – мовною назвою кількості, дослідники вирізняють дві сфери його вживання: 1) несамостійне вживання, тобто поєднання з іменниками, що означають раховані предмети; 2) самостійне вживання, коли числівник виражає абстрактно-математичне числове значення, що дало підстави розчленувати семантику числівника на дві номінативні функції: квантитативну (називання кількості предметів) і нумеративну (називання абстрактно-математичного числа). Основною визнано квантитативну функцію, тобто вираження кількісно-предметних відношень [34, с. 61; 108, с. 152; 347, с. 182]. Призначення числівника в контексті цієї функції полягає в тому, щоб надати іменникові точної кількісної окресленості, модифікуючи при цьому іменникову семантику множини, пор.: *книги* і *чотири книги, місяць* і *п'ять місяців.* Числівники в поєднанні з іменниками утворюють функційно-семантичну цілісність, яка у формально-синтаксичній структурі неелементарного речення займає позицію складеного підмета або сильнокерованого другорядного члена речення – прямого додатка.

На переконання І. Р. Вихованця числівник відрізняється від інших частин мови тим, що не має виразно виявленої синтаксичної функції. Проте він визнає, що, «виконуючи квантитативну функцію, числівник звичайно вживається в присубстантивній позиції як основній своїй синтаксичній позиції» [108, с. 153 – 154]. Саме в цій позиції, на нашу думку, числівник ужитий як ознакове слово – назва статичної (кількісної) ознаки предмета. Причому ознака кількісного вияву предмета характерна в присубстантивному зв'язку для всіх відмінків, незалежно від ролі пояснюваного іменника у формально-синтаксичній структурі речення, напр.: у позиції складеного

підмета: ***Троє старшин*** *– у рубцях, у кривавому ключі, прямо із бою – говорили про бій за Дніпро* (Л. Костенко); *Уже не сто десятки, а* ***вісімнадцять тисяч гектарів лісів****, соснових борів вишумлює в їхньому районі* (І. Цюпа); у позиції додатка: *Голова дженджуриста* ***сорочок*** *наділа* ***триста****, а нога одна* (Укр. загадки); *От я і маю хоч якусь розсаду, Тих* ***кілька яблук*** *з маминого саду!* (Л. Костенко); *Кількість сортів гіацинтів усе зростала. Так, наприклад, із* ***сорока різновидів*** *їх стало тепер близько двохсот* («Біологія»); у позиції обставини місця, часу, способу дії та ін., напр.: *Уже* ***близько ста днів*** *група водіїв і вчених попередньої експедиції на* ***трьох «пінгвінах»*** *з причепами здійснювала геодезичний хід* (П. Автомонов); *Звичай вимірювати час* ***сімома днями*** *прийшов до нас із Древнього Вавилону, очевидно пов'язаний із змінами фаз місяця* («Фізика та астрономія в сучасній школі»).

Своєрідність функцій числівників як виразників кількісно-предметних відношень полягає в тому, що в присубстантивному зв'язку вони утворюють з іменником аналітично представлений підмет у називному відмінку, а в знахідному – аналітичний додаток. В інших відмінках числівники функціонують як узгоджене означення. На нашу думку, числівник здатний утворювати словосполучення з атрибутивними відношеннями, як і прикметник, але пояснюваний іменник має форму однини тільки в позиції з числівником *один (Один зошит),* а далі іменник із числівником *два* уживаний у формі двоїни чи множини, а числівники *три, чотири* – у формі називного чи родового відмінка множини *(Три (чотири) зошити)* і, починаючи із числівника *п'ять,* конкретизує значення «багато чого-небудь» у позиції підмета або додатка у формі родового відмінка множини ***(П'ять зошитів*** *лежить на столі*; *Хлопчик купив* ***п'ять зошитів)****.* У позиції означення числівник узгоджується з іменником у відмінку та у формі роду, напр.: *До* ***п'яти зошитів*** *треба додати ще хоча б* ***три зошити****; Я забезпечена* ***п'ятьма зошитами****; У* ***п'яти (п'ятьох) зошитах*** *немає обгортки.*

Статична ознака числівника відрізняється від прикметникової семантично: прикметник виражає зовнішню чи внутрішню ознаку на основі сприйняття її органами чуття: як іманентну ознаку предмета або як ознаку за відношенням до іншого предмета, дії тощо: ***струнка*** *дівчина,* ***дерев'яна*** *шафа,* ***учорашні*** *події,* ***перший*** *загін,* ***незгасний*** *вогонь*. Числівник виражає ознаку, осмислену в кількісному вияві як точну – арифметично точну чи приблизну (***десять*** *столів,* ***сто*** *студентів,* ***два-три*** *тижні,* ***понад чотири*** *роки*) або й невідомо яку (***кілька*** *днів,* ***декілька*** *годин,* ***кількадесят*** *вояків,* ***багато*** *птахів,* ***мало*** *дітей*).

І. Р. Вихованець констатував, що в синтаксичному плані числівник найчастіше являє собою неподільний компонент речення, складений член. Крім генетично первинної присубстантивної позиції, у якій числівник визначає кількісну ознаку кого-, чого-небудь, він уживаний у функційно вторинній формально-синтаксичній позиції позиції присудка – іменного складеного присудка з основною числівниковою частиною, у яку він потрапляє за допомогою дієслівних зв'язкових елементів. Із таким присудком, на думку дослідника, поєднується підмет лише у формі родового відмінка множини, пор.: ***Дівчаток*** *було п'ять;* ***Книжок*** *буде сто;* ***Міст*** *стане багато.* Числівниковий різновид іменного складеного присудка українські мовознавці визнали формально-граматичним репрезентантом предиката кількості (кількісного стану), поняття якого уперше ввів і теоретично обґрунтував І. Р. Вихованець [104, с. 72], а на українському матеріалі проаналізували Н. М. Костусяк [275], О. Г. Межов [347], К. Г. Городенська [135], Н. М. Попович [398], М. В. Мірченко [356], Н. В. Кавера [240], І. А. Мельник [350] та ін.

Присудкові числівники, подібно до присудкових прикметників та аналітичних форм дієприкметників, також уходять до сфери дієслова, так само до підкласу дієслів стану, бо вони виконують типову для дієслів формально-синтаксичну функцію присудка, куди їх переводять дієслівні власне- та невласне-зв'язки. На відміну від присудкових якісних

прикметників, що представляють аналітичні дієслова якісного стану, та аналітичних форм дієприкметників, або присудкових дієприкметників, що передають у пасивних конструкціях значення результативного стану як наслідок виконаної дії, присудкові числівники є аналітичними дієсловами кількісного стану.

У сучасному мовознавстві помітні суперечливі трактування структури речень з предикатами кількості. З одного боку, ця функція для числівника є вторинною, отже, формується на основі зміни статичної ознаки на динамічну, а з іншого боку, будь-яка транспозиція морфологічної форми імені зумовлює невідповідність компонентів семантично-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення. Зокрема, і предикат кількості семантико-синтаксичної структури речення, на думку деяких дослідників, можна трактувати на формально-граматичному рівні речення як складник головного члена односкладного речення, унаслідок чого іменник у формі давального відмінка постає як додаток [381, с. 86]. Пор.: *Дівчині було (взимку буде) вісімнадцять років – Дівчина має вісімнадцять років – Їй сповнилося вісімнадцять років*. Перше і третє речення – односкладні, корелюють із семантично елементарним реченням, утвореним предикатом кількості (кількісно-вікової ознаки) і суб'єктом із цим значенням, вираженим формою давального відмінка. Друге речення – двоскладне із формально-граматичного погляду, але ґрунтоване на тому самому типі семантично елементарного речення. У ньому суб'єкт кількісно-вікової ознаки виражений формою називного відмінка в позиції підмета.

Визнаючи сполуку числівника з іменником нерозкладеним зворотом, дехто з дослідників кваліфікує функцію такого звороту залежно від типу предиката. Предикати буття, наявності, перебування тощо передають кількісний вияв предметів, що підлягають рахунку, за значенням об'єднуються із функцію суб'єкта чи об'єкта або доповнюються обставиною часу, напр.: *На майдані зранку стояло (стояли) тільки три намети, а ввечері було уже понад сто (наметів / їх).* У реченні з предикатом дії (заклику до дії)

семантичний об’єкт безпосередньо визначений як такий, що виражає кількісну характеристику предиката, напр.: *Підніме*мо [Вип’ємо] *«по сто»* [грамів] *за всі свята* (Є. Дудар). Форма родового відмінка множини іменника може опускатися, оскільки дієслівні предикати *народитися, проживати* семантично поєднується тільки з назвами людей, напр.: *А відомо ж, що в Києві* ***народжується менше*** [людей]*, ніж приїздить туди працювати й умирати* (П. Загребельний).

3.9. Ономасіологічний аспект дослідження числівника

У мовознавстві відомі різні погляди на природу числівників. На сьогодні лінгвісти вважають, що тільки когнітивно орієнтований, ономасіологічний аналіз числівників допоможе дослідникам відповісти на питання: яке поняття вони іменують і чим ця частина мови відрізняється від інших лексико-граматичних класів слів. Відповідь на ці питання можна отримати, вийшовши за межі лінгвістичної семантики до сфери інших наук, які вивчають *число* як продукт думки. Ще філософ Платон, описуючи сутність числового поняття, твердив, що Світ є Число, тому він ніколи не буде вичерпаним, оскільки процес пізнання світу людиною безкінечний. Ідея належності поняття *числа* до елементів позначуваного світу, елементів певного класу поширилася за межі філософії математики, зокрема в логіці та мовній семантиці, суть якої полягає в тому, що окремі поняття об’єднуються в класи двох основних видів, і вони є або абстракціями узагальнення речей, виявленням якихось загальних для них ознак, або є абстракціями від самих ознак речей. При цьому ознаку в логіці трактують як «абстрактний предмет (об’єкт), або аналітичну абстракцію [362, с. 49 – 50]. Постулюють правило, що окреслення ознак від речей можливе тільки як результат мисленнєвої операції абстрагування, спрямованої на пізнання світу [557, с. 24]. *Речі* та *ознаки* визначають як відносні категорії, здатні до взаємопереходу: та сама сутність може поставати або як річ, якщо в ній відкриваються ознаки, або як ознака, якщо вона розглядається як характеристика, властивість або

відношення, властиві іншим речам. Відповідно розглядають два види сутностей: ті, що постають тільки як речі, і ті, що постають як ознаки речей, тобто як речі з ознаками. Перші – це фізичні тіла, їх поєднання та всі інші сутності: якості, стани, процеси, дії тощо. Протиставленню класів речей класам ознак у логіці відповідають у мові протиставлення предметних та ознакових слів – субстантивів та предикатів [557, с. 77]. У логіці *число* трактують як «абстрактний об'єкт», клас ознак речі, за мовним позначенням якого закріплена семіотична функція предиката.

Частиномовну систему, яка асоціюється зі змістовим боком розвинутого комплексу предметних ознак, необхідних для об'єктивації предметної сутності, наочно ілюструє положення Ю. С. Степанова про виокремлення трьох основних функцій мови: номінації (присвоєння імені об'єктові), предикації (пов'язування предмета та його ознаки), локації – фіксації названого у просторі та часі щодо самого суб'єкта, який розмовляє. Первинний апарат локації представлений комплексом *«я – тут – зараз».* Відношення *«я – тут – зараз»* із ситуації мовлення переносяться на будь-які ситуації, що стають щодо неї відношеннями *«він – там – тоді»* [444, с. 251 – 253].

Теза про локативну функцію мови, яка акцентує увагу на тому, що мова здійснює фіксацію названого фрагмента інформації у просторі-часі, розміщуючи категорії, що мають свої атрибути об'єктів, у відповідні «локуси» і набуває особливого значення, оскільки поняття *числа,* ймовірно, виникає, коли людина осмислює просторові характеристики предметного світу [530, с. 184].

В актах об'єктивації відбувається виведення конкретної предметної сутності з багатьох інших предметних сутностей, що передбачає введення в дію когнітивного механізму порівняння повторно помічених предметів на основі одного або кількох властивих їм ознак та визнання предметів під час репрезентації або тотожними, або нетотожними. Такі ознаки можуть бути статичними, що усвідомлюється як незмінно супутні предметові (інформація

про них узагальнена в категорійній семантиці класу прикметників), та динамічними, що мисляться як тимчасові, лише періодично відтворювані предметні властивості (інформація про такі ознаки узагальнена в категорійній семантиці дієслова). Предметні ознаки – суть результату осмислення відчуттів, породжених сенсорними сигналами – від п'яти органів відчуттів, за допомогою яких людина сприймає зовнішній світ [462, с. 94].

Після того, як у пам'яті людини з'явилися «особливі структури, що представляють абстрактні поняттєві *множини*» [264, с. 272], у свідомості постає завдання впорядкувати ці множини. Предметом мисленнєвої діяльності стають саме кількісні відношення, і з цього моменту шляхи практичного мислення, що породили операцію рахунку та математичного мислення, спрямованого на структурування загального поняття абстрактної системи чисел, починають розходитися. Відбуваються перехід від діяльності з предметами до діяльності зі знаками абстрактних понять. Водночас, обидва ці види діяльності пов'язані спільністю своїх когнітивних засад.

Особливої актуальності ці положення набувають з погляду когнітивістики. Про спільність когнітивних засад мовної та числової систем свідчать конкретні факти. На думку С. А. Жаботинської, у значенні числа наявні поняттєві елементи «процес рахунку» та «результат рахунку», у зв'язку з чим числове ім'я стає знаком елемента, що бере участь у самому процесі (1, 2, 3, 4, 5…), та знаком сукупної величини, установленої у результаті рахунку. У мові поняття «процес» та «його результат» представлені широко [174, с. 129]. Аналіз комунікативні одиниці мови, лінгвісти вирізняють тему та рему як частини змісту інформації. У словотвірному аналізі похідних одиниць мови ідеться про подібні поняття ономасіологічної бази та ономасіологічної ознаки [284]. Наприклад, *красень*: база – значення предметності, ознака – якість *«гарний».* У похідних назвах чисел спостерігаємо подібне: ономасіологічна базис (тема) знак розряду, а ономасіологічна ознака (рема) – знак внутрішньорозрядного показника. Пор.: *сто тридцять сім тисяч:* база – «тисячі», ознака – «*сто тридцять сім».*

Цілісне сприйняття просторової форми як безперервної, множинної субстанції забезпечує відчуття межі. Стабільність меж дає змогу ідентифікувати частини цілого та встановити їхню тотожність. Якщо поняття числа знайшло своє відображення в числівнику, то поняття множинності та величини об'єктивовані в семантиці мовних одиниць, які супроводжують становлення мовної числової категорії [174, с. 135].

Числівник, співвідносний із числовим поняттям як різновидом предметної властивості «просторова форма», може мати: 1) індексно-порядковий функційний ракурс, тобто бути знаком просторової характеристики (місця) безперервної окремої частини в складі деякого безперервного цілого, указуючи при цьому на: а) місце, яке посідає «тіло» об'єкта-частини в системі тотожних частин, яке є внутрішньою просторовою властивістю; б) положення об'єкта частини в системі тотожних частин, що є зовнішньою просторовою властивістю частини; 2) кількісно-інтенсивний функційний ракурс, тобто бути знаком просторової характеристики безперервного цілісного об'єкта, що складається з рівних частин, а також позначає водночас: а) внутрішній простір цього об'єкта, величину його протяжності; б) простір зовнішній, де ця величина має відповідне місцеперебування в ієрархії величин. Числівник перетворюється в «семантичний квант-слово», який містить «увесь семантичний потенціал», але «по-різному виважений» [361, с. 111]. У напрямку, що передбачений активізованою когнітивною складовою числового поняття, відбувається його взаємозв'язок з іншим – із предметним поняттям. Числове ім'я залежно від цього може стати знаком однієї з чотирьох можливих інтерпретацій числа: 1) перериваного цілого, точної суми частин (числівник – кількісне слово); 2) місця числової величини в ієрархії величин числової системи (числівник – знак градуйованої інтенсивності ознаки – *десять балів,* оцінка виступу спортсмена на змаганнях; 3) безперервного цілого (числівник – індекс: (*Boing) 707*); 4) позиції частин у сукцесії (числівник – рахункове слово: *(chapter) п'ять* [174, с. 147].

Числівник, що називає числовий індекс, функційно зближується з іменником, який визначає інший іменник *(пор. у прізвиськах Джон Криве Око).* Числівник, що позначає послідовність елементів під час лічби, корелює з порядковим відносним прикметником. Числівник – знак градуйованої інтенсивності предметного знака поняттєво збігається з якісним прикметником вищого та найвищого ступенів, пор.: *«десять балів»* – найвища оцінка. Отже, числівник, що не виконує ролі кількісного показника як такого, називає числове поняття, потрапляючи в маргінальні зони поняттєвих категорій предметності, статичної ознаки та ознаки ознаки [174, с. 147].

Числове поняття, у якому активізовані один чи кілька когнітивних складників, – це поняття, якому повідомлена енергія думки, що виявляє характер його взаємозв'язку з предметною сутністю. С. А. Жаботинська визначає його як *число-концепт* – це поняття, узяте не в статиці, а в його потенційній динаміці, у контексті можливих інтелектуальних дій із ним, узяте разом із його концептуальними валентними зв'язками (інтенціями), спрямованими на ті чи ті ділянки внутрішнього лексикону [174, с. 148].

Щодо граматичного класу числівника прийнято визначати його одиницею, яка здатна називати кількісно-інтенсивний та індексно-порядковий ракурси числового концепту. До таких одиниць належать кількісні числівники – назви цілих чисел. Велика ймовірність появи в ролі не тільки знака кількості, але також рахункового порядку, інтенсивності предметної ознаки. Знака-індексу мають порівняно невеликі числа, що зумовлено переважно екстралінгвальними чинниками – обмеженістю рахункових рядків, шкали інтенсивності, психологічними можливостями сприйняття індексних позначень. Крім того, поліфункційність імені цілого числа може залежати і від лінгвістичного чинника, а саме від морфологічної структури числівника. Назви великих чисел на зразок *один мільйон* поліфункційні актуально, їхні числові перифрази: *десять у шостому ступені*

поліфункційні лише потенційно. Вираз *десять у шостому ступені книг* не використовують у повсякденній мовній практиці.

До логіко-граматичного класу числівників належать також дробові та змішані числа, у семантиці яких наявні кількісно-інтенсивний, індексно-порядковий аспекти числового концепту, що відображно в словотвірних моделях їхнього позначення (послідовність під час лічби, кількісність, інтенсивність величини). Дробові числівники вживають тільки для позначення кількісно-інтенсивної ознаки предмета, оскільки в повсякденній практиці індексними та порядковими знаками будь-яких одиниць, даних у сукцесії, стають назви не дробових, а цілих чисел. Пор.: *п'ять книжок, одна п'ята (частина) книжки, частин п'ять (одна, друга, третя, четверта, п'ята) книжки.* Маючи свою словотвірну систему, семантика якої спирається на рахунок частки величини, дробові одиниці утворюють розряд логіко-граматичного класу [174, с. 150].

Для зняття неоднозначності у витлумаченні того, який саме – кількісно-інтенсивний або індексно-порядковий ракурс числового концепту позначено числівником, останній уживаний або в *пре-* , або в постпозиції до імені. Числівник у препозиції до іменника сигналізує про те, що він називає числовий концепт, де активізовані складові «перериване ціле» та «місце перерваного цілого в ієрархії величин». Число стає позначенням межі протяжності просторової форми, величину якої можна порівняти з іншими величинами однойменної множини, напр.: *п'ять книжок (з багатьох книжок) → п'ять книжок* (ціле з нефіксованою межею); *п'ять (книг) із книг → п'ять із книг* (ціле з фіксованою межею); *дві п'ятих частини книги → дві п'ятих книги* (ціле з фіксованою межею).

На думку С. А. Жаботинської, якщо частина мови є логіко-граматичним класом слів, категорійна семантика якого співвідносна з відповідним когнітивним простором внутрішнього лексикону, якщо специфіка структурації цього простору має вираження в словотвірній системі одиниць класу, якщо характер стабільних концептуальних реляцій цього

простору з когнітивними просторами, об'єктивованими в категорійній семантиці інших частин мови, виявлений у регулярних синтаксичних структурах, то імена цілих, дробових та змішаних чисел, відповідно до усіх вимог, формують самостійну частину мови. За визначенням дослідниці, «числівником є логіко-граматичний клас слів, до якого належать назви цілих, дробових та змішаних абстрактних (математичних) чисел, які використовують при характеристиці предмета для позначення кількості, градуйовано-інтенсивних величин, символічних індексів та послідовності під час лічби» [174, с. 152]. Таке визначення цілком корелює із характеристикою синтаксичних особливостей, адже вони мають змогу модифікувати числове ім'я за допомогою слів *приблизно, близько, більше* та ін., що виконують роль «нумеральних трансифікаторів», які перетворюють значення точної суми частин цілого [174, с. 114 – 124]. Крім того, числівник займає початкову позицію в ланцюжку іменних означень. Сутність, яку виражає числівник, пояснює ці синтаксичні феномени. Оскільки число є одним із засобів експлікації просторової межі, то вможливлює вживання з числівниками прислівників, у семантиці яких міститься поняттєвий елемент, пов'язаний із цією межею (рух до неї, від неї, положення біля неї тощо). Те, що ці прислівники вживані з мовними маркерах «зовнішньої» локації (*приблизно двадцять три, близько п'яти днів*) слугують ще одним підтвердженням генетичного взаємозв'язку понять числа та простору.

Д. Херфорд, аналізуючи когнітивну природу числівників, називає незрозумілою ту обставину, що числові слова завершують ланцюжок означень біля імені, незалежно від того, чи перебувають вони в пре- або в постпозиції до імені [557, с. 226].

Фіксована позиція числівника в атрибутивній позиції має змістове навантаження, що зумовлює мовну норму, порушувати яку не можна в аналітичного ладу мовах. Цікаво, що числівник (починаючи з *п'яти*) в атрибутивній функції, як і прикметник, займає препозицію щодо іменника у

формі родового відмінка, утворюючи субстантивний комплекс : *ці шість тоненьких фіолетових олівців.*

Уживання іменника, модифікованого числівником, у родовому відмінку зближує синтаксичні комплекси на зразок *п'ять кімнат* і *декілька (багато, мало) кімнат.* Зауважимо, що в усіх цих структурах модифікаторами імені є форми імені як частини простору, займаного множинною субстанцією, пор. *частина кімнат*.

Самостійна предикативна позиція закріплена за назвою стабільної предметної ознаки, зміст якої незмінний від ситуації до ситуації, напр.: *коні – білі, коні – десять* (але *коней – десятеро*), *табун* (але *коней – табун*).

Можливість узгодження комплексів «числівник + іменник» із дієсловом-присудком, ужитим у множинні та однині, також пов'язана з категорійною специфікою числових імен. Оскільки числівник є знаком цілісної членованої форми, то за допомогою дієслова позначається зсув змістового акценту або на ідею членованості (дієслово у множинні), або ж на ідею цілісності (дієслово в однині). Пор.: *пройшли десять років (один за одним); пройшло десять років (як одне ціле).* У першому випадкові експліцитна в семантиці числового імені сема просторово-часової сукцесії. Число, яке входить до внутрішнього лексикону, займає в ньому свою нішу, що прилягає до поняттєвої ніші предметності. Позначаючи просторову ознаку предметності, число є одним з основних компонентів, необхідних для того, щоб предмет був об'єктивований. За цією ознакою поняття числа може бути вилучене з поняття предмета та осмислене як самостійна категорія, яка стає, набуваючи концептуального оформлення, номінативною базою для самостійної частини мови – числівника, що відрізняється від інших частин мови, які іменують поняттєві категорії, пов'язані з іншими предметними ознаками. Ця відмінність полягає не тільки в специфіці самого числового поняття як одного з атрибутів просторових предметних форм, але й у тому, що числова категорія, маркована класом числівників, чітко структурована: кожна сутність, що входить до неї, займає місце, закріплене за цією сутністю

системою. У числовій категорії відображене не тільки зняте з предмета просторової межі, а й зі свого предметного класу поняття впорядкованого співіснування предметних форм, узятих у їхній статиці [174, с.143].

Число, на думку О. О. Реформатського, «дає не тільки міру речей, але й простий зв'язок явищ» [408, с. 385]. Скинувши із себе «кайдани чуттєвого досвіду», який відображений у предметному класі, числовий клас стає не тільки поняттєвою категорією, призначеною для ідентифікації реальності та її опису, але й моделлю для цієї реальності, що слугує для «пояснення, обчислення, передбачення» [263, с. 230]. Отже, лінгвістичний аналіз різних інтерпретацій числівника в межах буденної свідомості входить у когнітивну сферу, ставлячи завдання визначити, які мовні знаки співвідносні з тією ділянкою внутрішнього лексикону, що ототожнюється з поняттям числа як такого (з когнітивним простором числа).

3.10. Валентно і невалентно структуровані позиції числівниково-іменникових сполук

Крім дієслівної валентності увагу дослідників привертає також валентна своєрідність прикметників, прислівників, числівників і предикативних іменників, що набувають валентних спроможностей унаслідок переміщення в первинну для дієслова присудкову позицію, яка для названих розрядів слів є вторинною. [102, 2004; 135; 142; 398; 460; 373; 276; 387; 240 та ін.]. Досліджуючи вторинні функції цих частин мови, вони відзначають особливості вживання їх у присудковій позиції та наголошують на похідному характері їхньої валентності.

Числівник у семантико-синтаксичній структурі речення здебільшого перебуває у валентній рамці основного предиката. Через це такий предикат речення наділений активною валентністю, суть якої полягає в здатності предикатного слова відкривати певні позиції залежних компонентів. Для складеної числівниково-іменникової сполуки характерна пасивна валентність, яка регулює заповнення відкритих позицій залежними

компонентами. Поєднуючись з іменниками, числівники в семантико-синтаксичній структурі речення заступають дві іменникові позиції – суб'єктну та об'єктну. Числівник у поєднанні з іменником у називному відмінку в реченні вступає в корелятивні відношення з підметовою позицією формально-синтаксичної структури, про що свідчить форма координації як форма предикативного зв'язку.

І. Р. Вихованець кваліфікує вираження кількісності позначуваної предметності з погляду семантико-синтаксичної структури речення як функцію предиката кількості, який на формально-синтаксичному рівні ставиться в родовому відмінку, а числівниковий компонент – у називному однини чи множини, напр.: ***Дві дівчини, дві дівчини*** *– То велика зрада. Одна плаче, гірко плаче. Друга тому рада* (Укр. народна пісня); ***Три парубки*** *дізналися, що в криниці сидять* ***три дівчини****, і вирішили витягти їх звідти* (Укр. казка); *Настя зварила вареники й запросила молодь до вечері, а* ***обидві молодиці*** *відійшли осторонь* (І. Франко); *Скоро на телеканалі «1+1» стартує* ***четвертий сезон*** *популярного реаліті-шоу «Чотири весілля»* («Телеканал 1+1»).

У семантико-синтаксичній структурі речення числівник у поєднанні з іменником у знахідному відмінку виконує об'єктну функцію, який корелює з функцією приприсудкового другорядного члена формально-синтаксичної структури речення, про що свідчить форма керування – одна із форм підрядного зв'язку, напр.: *Не рви, милий, не рви, милий, Солодкі малини Та й не люби, та й не люби На раз* ***дві дівчини*** (Укр. народна пісня); *І ми боротися будемо Проти проклятих ворогів І вічну славу пам'ятати Про мужніх хлопців****, трьох братів*** (Укр. народна пісня).

Іноді відбувається ускладнення простого речення, коли предикат одного з вихідних елементарних простих речень потрапляє з типової для нього позиції в периферійну прислівну позицію, пор.: *Чотирикутник складається з* ***чотирьох точок і чотирьох відрізків*** («Математика»): *Точок – чотири + Відрізків – чотири.* У цьому випадкові один предикат, що

займає сильну, предикативну позицію, має активну валентність, а другий – у залежній атрибутивній позиції – втрачає валентний потенціал.

У формально-синтаксичній структурі неелементарного простого речення числівниково-іменникові сполуки у формах непрямих відмінків виконують функцію приіменникового другорядного члена речення – означення напр.: *Сільська хата. Ніч. Анна, молодиця* ***років двадцяти п'яти****, дружина селянина Миколи Задорожного, і Настя, кума Анни, дружина сусіда Миколи Олекси Бабича, порається коло печі* (І. Франко), а також функцією детермінанта зі значенням часу, напр.: *Події розгортаються* ***коло тисяча вісімсот сімдесятого року*** *в підгірському селі Незваничах* (І. Франко). Але, як зазначає І. Р. Вихованець, семантико-синтаксичні та формально-синтаксичні позиції означального та детермінантного числівниково-іменникових компонентів перебувають поза валентною рамкою предиката, тому в новітніх студіях їх кваліфіковано як невалентно структуровані позиції [108, с. 182].

Як зазначає М. Я. Плющ, у реченні граматичні форми кількісних числівників, орієнтовні на виконання в структурній схемі речення функцій суб'єкта чи об'єкта числівниково-іменниковим комплексом (складним найменуванням об'єкта повідомлення), зберігаючись на формально-синтаксичному рівні, змінюють актуальне членування відповідно намірові мовця наголосити на рематичному компоненті – новому, сприйнятому в предикативному відношенні як кількісного предиката. Цьому сприяє зміна порядку числівникового компонента зі складу суб'єкта, пауза й фразовий наголос, а також інтонація як мовний засіб вираження особливої системи відношень між формою і значенням у випадкові незбігу їх у прагмакомунікативному представленні. Числівник у функції кількісного предиката виражає ознаку дії, стану, логічно визначуваної питанням *як багато було, є, буде, перебуває, діє* та ін. [393, с. 36].

Не заперечуючи того, що числівниково-іменниковий складений компонент, який у типових виявах перебуває у валентній рамці основного

предиката речення, за зміни порядку слів перетворюється на основний предикат, виражений числівником, уважаємо, однак, що суб'єктний компонент у формі родового відмінка не втрачає цілісності з числівниковим словом. Транспозицію числівників до дієслів уможливлює дієслівна власне-зв'язка *бути* або дієслівні невласне-зв'язки *ставати / стати, виявитися, зоставатися / зостатися* та ін. Власне-зв'язка *бути* є своєрідним дієслівним транспозитором, що закріплює притаманні дієслову парадигматичні характеристики – час, спосіб, особу, напр.: ***Дітей*** *лише* ***двоє****; Ой там три браття з Прикарпаття Життя за волю віддали.* ***Їх було троє****, всього лиш троє, Були гранати, шмайсери* (Укр. народна пісня); ***Їх не було й десяти***.

У безособовому реченні виразником семантико-синтаксичної функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки є давальний відмінок, ужитий у ролі керованого другорядного члена речення, у двоскладному — називний відмінок у позиції підмета. В українській мові давальний відмінок належить до основних, а називний – до форм морфологічної експлікації суб'єкта кількісно-вікової ознаки. Якщо суб'єкт представлений словосполученням (складною назвою), то він координує свою граматичну форму з предикатом також у називному відмінку. Саме тому й основним формально-граматичним репрезентантом семантично елементарних речень, породжених предикатами кількісно-вікової ознаки, є підстави вважати безособові речення зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою), напр.: *Коли мені* ***буде шість****, а Ентоні раптом захворіє на кір, ми з татом підемо на футбол* (Джуділ Вйорст). Вони становлять велику за обсягом групу. Характерною особливістю їхньої формально-граматичної структури є те, що від складеного головного члена, куди входить основна числівникова (числівниково-іменникова) частина і форма дієслівної власне- або невласне-зв'язки, залежить другорядний член речення, виражений формою давального відмінка, яку лише деякі дослідники виокремлювали серед нетипових форм експлікації підмета на формально-синтаксичному рівні речення в українській

мові [137, с. 33], більшість же вважає цей відмінок формою вираження суб'єкта стану в односкладному реченні [381, с. 19; 398, с. 9] або в одній із моделей дієслівних речень, а саме дієслівних речень зі значенням часової характеристики суб'єкта-особи (антропоніма чи конкретного предмета) [313, с. 16]. У традиційному синтаксисі давальний у цій позиції кваліфікували як додаток в односкладному реченні. Безособові речення з давальним суб'єкта кількісно-вікової ознаки, як уже зазначалося, вирізняються ширшим, ніж у двоскладних реченнях з підметовим називним, набором дієслівних зв'язкових компонентів, у якому чільне місце посідає нульова форма теперішнього часу власне-зв'язки *бути*, що констатує наявність кількісно-вікової ознаки, напр.: *Йому* ***вісімнадцять****… Лише* ***вісімнадцять****… Відміряно юнакові… Та серце юнацьке Спинилось зненацька, І… випала з рук підкова… І це… в вісімнадцять… Лише в вісімнадцять… Недавно закінчив школу… Його ж дев'ятнадцять Тепер відзначаться У ангелів будуть колі…* (Г. Верес), а також форма середнього роду минулого часу та форма третьої особи однини майбутнього часу, що вказують відповідно на реальність кількісно-вікової ознаки в минулому, теперішньому часі або виражають упевненість у її реальності в майбутньому (напр.: *Коли мені* ***було сто років*** *Я був неначе молодий! Тепер вже двісті... І вже спокій – Мене не тягне до людей* (https://www.google.co.). У таких реченнях суб'єкт репрезентований не генітивом, а дативом, який на формально-синтаксичному рівні є керованим другорядним членом речення. Крім того, предикати кількісно-вікової ознаки можуть структурувати й двоскладні з формально-синтаксичного боку речення з підметом-номінативом та дієслівною напівзв'язкою *мати*, напр.: *Він* ***мав… вісімнадцять*** (Г. Верес).

На думку І. А. Мельник, валентність відчислівникових дієслівних аналітичних синтаксичних транспозитів має виразно похідний характер. Вона зумовлена синтаксичним переходом числівникових компонентів із лексико-граматичного класу іменних слів до класу дієслівних. Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в семантико-синтаксичній

структурі простого елементарного речення є предикатами кількості, статус яких полягає в позначенні статичної постійної чи тимчасової кількісної характеристики предмета, що входить до семантики стану в широкому витлумаченні [350, с. 274]. Їхній валентний потенціал семантично доповнено. До одновалентних належать відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості. Як найбільш диференційовані за значеннєвими параметрами одиниці, лексеми із семантикою означеної кількості формують ядро одновалентних відчислівникових похідних синтаксичних утворень. Морфологічними репрезентантами таких лексем можуть бути власне-кількісні, збірні та дробові числівники, семантико-синтаксичною валентністю яких прогнозовано одну облігаторну лівобічну актантну позицію – суб'єктну, що має специфічну експлікацію на формально-синтаксичному рівні – родовим відмінком: *Сьогодні* ***їх*** *лише* ***шестеро*** («Рівне вечірнє», 2017); *Відкриття, що* ***їх не двоє****, а* ***четверо*** *тут, приголомшило обох* (В. Бабляк).

Периферію одновалентних відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів становлять похідні одиниці, що виражають неозначену, приблизну та розподільну кількість. Неозначено-кількісні числівники або відприслівникові числівники із семантикою великої або малої неозначеної кількості є їхніми похідними морфологічними репрезентантами. Валентні спроможності таких числівників обмежені одним лівобічним облігаторним компонентом – суб'єктним у формі родового відмінка, напр.: *Ми проїжджаєм повз твоє село.* ***Возів багато****, ми в кінці обозу* (Л. Костенко).

Двовалентні реченнєві структури утворені відчислівниковими дієслівними аналітичними синтаксичними транспозитами із семантикою кількості-відношення. Значеннєва специфіка цих похідних дієслівних синтаксичних одиниць полягає у збільшені їхніх валентних спроможностей. У граматичній структурі української мови цей семантичний компонент виражений словами *менше, більше, найменше, найбільше*, напр.: *І хоч з*

роками в його душі світлої ***барви ставало все менше й менше****, а темної* ***більше й більше****…* (Ю. Мушкетик); ***Дітей більше, ніж батьків; Лимонів менше, ніж апельсинів, бананів – найбільше.***

Відчислівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити зі значенням найвищого ступеня порівняння реалізують свій валентний потенціал через один лівобічний облігаторний (суб'єктний) та один правобічний факультативний (об'єктний) актанти: *«А* ***сам*** *же був талановитий, як чорт, умів, може,* ***найбільше з*** *усіх своїх* ***людей****»* (П. Загребельний).

3.11 Предикатні іменники як виразники різних видів ознак

Використання іменних словоформ у вторинних функціях завжди зумовлене певними змінами. Переміщення субстантивних синтаксем за прагматичною шкалою від немаркованих до маркованих у діапазоні «позначення модифікатора властивостей референта – модифікатора властивостей предиката – власне предиката» пов'язане із згасанням у них прагматичної функції позначення референта та пристосуванням до виконання у синтаксичній структурі речення нетипової для іменника функції [325, с. 12]. На думку О. В. Кульбабської «функційний аналіз предикатів засвідчує, що виокремлені категорійні ознаки не мають чітко визначеного і сталого характеру: ознакові слова можуть утрачати чи набувати їх залежно від уживання в мовленні, нейтралізуючи те чи те предикатне значення» [294, с. 176].

За різними класифікаціями в основу типології повнозначних слів покладено розподіл їх між полюсом предметності та полюсом ознаковості [492]. Полюсом предметності названо дейктичні слова та власні імена. Перехідною ланкою від предметного до ознакового значень визначають групу слів, яку І.Б.Шатуновський кваліфікує як «імена природних класів (родів)». Первинною функцією цих імен є таксономічна (функція класифікації) – *(Це – золото).* Наступною сходинкою до полюсу ознаковості

є «різношерсні» у морфологічному відношенні слова зі значенням «події»: *світанок, дощ, холодно, вогнище* тощо. Такі слова відображають дійсність, не розчленовуючи її на предмети та ознаки, але ближчими вважають до ознак [492].

Ще одним підходом до поділу слів є виділення імен *номінальних* класів (за визначенням Н. Д. Арутюнової [38, с. 45]) – «предикатні іменники». Першим цей клас слів виділив академік В. В. Виноградов, який схарактеризував їх як «словоформи із синтаксично зумовленим значенням». До цих словоформ учений відніс лексеми, які отримують специфічні (оцінні) значення тільки у відповідних синтаксичних позиціях – у позиції предиката [96, с. 184 – 185]. Для імен номінальних класів ознакового характеру основною та типовою є функція предиката у реченні, хоча це значення менш узагальнене, ніж значення «чистих» предикатів – дієслів, якісних прикметників та прислівників.

За І. Б. Шатуновським [492, с. 33 – 40] полюс ознаковості представлений монофункціональними предикатами (дієсловами, якісними прикметниками та прислівниками). Дивись у схемі:

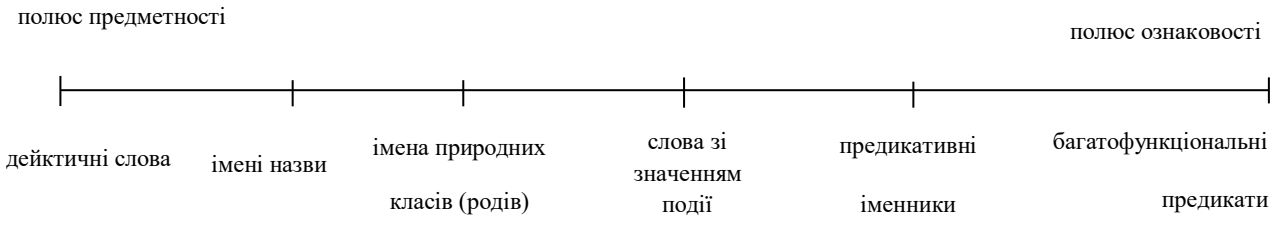

Ще одну предметно-ознакову типологію слів запропонував С. Д. Кацнельсон, згідно з якою «функції лексичного значення» повнозначних слів у процесі складання змістів у реченні поділено на іменні та неіменні. При цьому іменні слова, що мають субстанційне (предметне) значення, у реченні-висловленні виступають зазвичай як експлікандуми (що уточнюються), а неіменні слова, які мають несубтанціональне (ознакове) значення – як експліканти *(ті, що уточнюють)* [254, с. 134 – 214].

Предметне значення, за С. Д. Кацнельсоном, – це значення чи поняття, яке характеризується передусім відображенням матеріальних предметів,

містить у собі загальну категорійну ознаку не «граматичної», «фіктивної», а реальної предметності. Ознаковість також, на думку вченого, поділяється на ознаки предметів, ознаки подій та ознаки ознак [254, с. 214]. В. С. Юрченко, дотримуючись погляду про наявність у російській мові чотирьох «ядерних» частин мови (іменник, дієслово, прикметник та прислівник), визначає іменник як предмет, прикметник – як безпосередню ознаку предмета, дієслово – як опосредковувальну ознаку, а прислівник – як опосередковану ознаку до ознаки [510, с. 212].

Однак іменник у мові виражає предметне значення в своїх первинних функціях. А в синтаксичнх конструкціях N1 – N1 *(Моя мати – вчителька)* доводиться говорити про неморфологізований присудок, виражений іменником. О. О. Шахматов заперечував поширену думку багатьох дослідників про те, що єдиним засобом вираження присудка є дієслово. Учений зазначив, що в російській та в інших мовах атрибутивні відношення можуть бути виражені не тільки прикметником, але також іменником та прикметником: «ці атрибути, переходячи у предикати, не перетворюються у дієслова, а залишаються іменниками та прикметниками; відповідно вони є такими ж природними та необхідними присудками, як дієслово» [494, с. 167].

За словами М. В. Нікітіна, можливість вираження предикатної ознаки дієсловом, прикметником або іменником залежить від тривалості, стабільності та стійкості ознаки: «чим триваліша, стабільніша, постійна та характерна ознака, тим більше підстав очікувати, що, описуючи річ, номінація такої ознаки буде просуватися по лінії від дієслова до прикметника і далі до іменника» [362, с. 35]. Е. П. Кадькалова зазначає, що «перехід … від дієслівного предиката до іменного і навпаки …підкорений здійсненню двох … актуальних комунікативних завдань: усунення тих семантичних компонентів, які можуть перешкодити або завадити сприйняттю предикативної ознаки як ознаки не постійної (у разі заміни імені дієсловом)» [242, с. 95 – 96].

За спостереженням дослідників синтаксису двоскладного речення, іменники в називному та орудному відмінках, що позначали осіб за національністю, місцем народження, родом діяльності, родинними зв'язками, вживалися у складі іменного присудка ще у давньоруських пам'ятках [38, с. 7]. Деякі тематичні групи іменників генетично уможливлюють вираження предметної та ознакової функцій і в сучасних слов'янських мовах. Так, значення ознаки майже не властиве власним іменам. На межі між предметністю та ознаковістю перебувають «слова зі значенням події» (частіше вони виступають недиференційованим головним членом у номінативних реченнях). Найближчими до полюсу ознаковості є словоформи, визначені Н. Д. Арутюновою як «предикатні іменники», основною синтаксичною функцією яких є присудкова (за термінологією І. Б. Шатуновського, це «імена номінальних класів» [38].

Ознакову функцію іменник здатний виконувати внаслідок синтаксичної і часткової «семантичної» трансформації, у процесі якої глибинна предметна семантика частково змінюється: іменник у функції предиката не втрачає значення предметності, але набуває значення характеризації як вторинної ознаковості стосовно суб'єкта.

Імена природних класів є так званими «таксономічними предикатами», які, поєднуючись із суб'єктом, повідомляють про його належність до того чи того класу предметів, про які відомо тільки те, що вони існують: «таксономічна предикація підсумовує результати пізнання відповідного фрагмента світу, не входячи до їхнього аналізу та експлікації» [38, с. 8 – 9]. Це дає підстави визначити сутність таксономічної характеризації як підведення одного класу предметів (конкретних) під інший клас предметів чи ознак (узагальнених), тобто класу предметів – суб'єктів підкласів предикатів [313, с. 170]. У функції предиката виступають імена номінальних класів типу *блондин, юрист, подоляк, бідняк* та ін. Імена номінального класу містять обмежену кількість чітких, дискретних, обов'язкових ознак, про які вони повідомляють у позиції предиката. Це ім'я застосовується тільки того

об’єкта, який має ознаки, що творять його значення. Н. Д. Арутюнова називає такий клас слів «іменами загальними» і характеризує їх як «предикати класифікативного типу», уточнюючи, що «… денотативні можливості загальних назв забезпечені тим, що їхнє значення описує деякі властивості предметів, … вони є сигналом, який викликає у співбесідників уявлення» [38, с. 3]. Такої думки дотримується й Е. П. Кадькалова, що іменний предикат – це завжди предикат таксономічний за своєю лексико-граматичною природою [242, с. 65]. Такі предикати, представлені моделлю «сор. + N1»**,** виражають **функцію класифікаційну,** напр.: *Лев (лат. Panthera leo) - хижий* ***ссавець*** *сімейства котячих. Цинк - хімічний* ***елемент*** *з атомним номером 30* («Хімія», 2015).

Іншою є функція експлікації відношень, як-от:

- кваліфікації за професійною діяльністю, напр.: *Вільгельм Він – німецький* ***фізик, лауреат*** *Нобелівської премії. Матвієнко Ніна Митрофа́нівна — видатна українська* ***співачка****, народна* ***артистк****а України* («Тиждень», 2012);
- кваліфікації за національністю, напр.: *Те, що він* ***був напівєвреєм****, викликало серйозний внутрішній конфлікт, зумовлений не так релігією, як соціальним статусом,- в ті часи був поширений расизм проти євреїв* (Український історичний журнал). У таких конструкціях, представлених моделлю предиката «сор. + N5»**,** характеристика особи за родом діяльності та національності представлена як постійна ознака*;*
- кваліфікації за соціальним статусом, напр.: *Він* ***був сином*** *мужика – і* ***став володарем*** *у царстві духа. Він* ***був кріпаком*** *– і* ***став велетнем*** *у царстві людської культури* (І. Франко). У таких синтаксичних конструкціях характеристика особи за соціальним статусом є ознакою непостійною, яка була властива упродовж певного періоду часу;
- кваліфікації за виробничою діяльністю, напр.: *Її* [Рути Лі] *батько* ***був кравцем****, а мати —* ***швачкою*** (**«**Тиждень», 2016)**.**

Ім’я природного класу може виражати метафоричне значення, наприклад, у прислів’ях та приказках: *Хліб усьому* ***голова.***

Виділяючи групу іменників «зі значенням події», І. Б. Шатуновський зазначає, що усі такі слова є предикатами в позиції головного члена односкладних (дієслівних та номінативних) структур, оскільки відображають дійсність не розчленовано на предмети та ознаки, а тому найближчі до неї [492, с. 35]. Наприклад, такими є конструкції, в яких головний член виражено іменниками на позначення процесів – явищ природи: ***Світанок. Зима. Весна. Шепіт, шелест, шерех*** *листя...* (Т. Корольова); ***Весна. Весна. Яка блакить! Який*** *кругом* ***прозор!*** (П. Тичина).

М. В. Нікітін вважає, що «загальні іменники … завжди описують позначену ними річ. Для того щоб бути пойменованою таким іменником, річ повинна виявляти ті ознаки, які становлять її значення. При цьому загальний іменник, на відміну від власного, може поєднувати функцію опису речі з її репрезентацією у висловленні, але може і тільки описувати, нічого не репрезентуючи. У такому разі описувана річ повинна бути репрезентована у висловлюванні іншим словом, напр: рос. *Сосед наш* ***неуч***» [362, с. 36 – 37]. Наприклад: *Характерна особливість лева - густа* ***грива*** *у самців, чого немає у інших представників сімейства котячих* («Біологія», 2016). *Зовні лев - це ледачий* ***звір****, який подовгу дрімає і байдикує.* Загальновизнаною є думка, що предикат як змістовий компонент семантичної структури речення корелює з предикатом його семантико-синтаксичної структури, а на формально-синтаксичному рівні, виявляючи симетрію чи асиметрію представлення синтаксеми, вербалізується лексико-граматичними засобами мови. Конкретне слововживання у різному лексичному і граматичному оточенні синтаксичної конструкції речення реалізує синтаксичну семантику, зумовлену функцією його компонента і семантикою структурної схеми [390, с. 253].

Формально-граматичними репрезентантами граматичних значень іменникових предикатів є здебільшого нульова зв’язка або форми минулого

чи майбутнього часу власне-зв'язки *бути.* При цьому іменник у функції предиката має форму називного відмінка та виражає пасивну ознаку й може поширюватися атрибутом, напр.: *Кров твоя –* ***рубін коштовний****, Кров твоя –* ***зоря світання****, кров із серця для поета* ***Нагорода і придбання*** (Леся Українка); *Його* [В. О. Сухомлинського] *основні методологічні позиції: школа – це найперше* ***вчитель*** *і* ***особистість учителя*** *–* ***наріжний камінь*** *виховання, якому народ довіряє своє майбутнє* («Сухомлинський у роздумах»); *Це –* ***колишній голова*** *колгоспу* (Остап Вишня); Менш уживаною є словоформа орудного відмінка у поєднанні зі зв'язкою **бути,** напр.: *В умовах оновлення національної школи місія вчителя особлива. Він* ***має бути*** *активним* ***організатором****, наполегливим, вміти володіти собою і впливати на інших…* («Сухомлинський у роздумах»).У теперішньому часі зв'язка *є (єсть)* вживається рідко, переважно тоді, коли на неї припадає логічний наголос: *Я* ***єсть народ****, якого правди сила ніким звойована ще не була* (П. Тичина).

За словами І. Р. Вихованця «називний у складі предикативної форми відрізняється від називного в інших семантико-синтаксичних функціях» [102, с. 81]. На думку О. П. Сулими, форми називного та орудного відмінків як спеціалізованих, зумовлених не лексичними і граматичними властивостями, а виконуваною предикативною функцією виконують роль присудка, втрачаючи зв'язок з парадигмою відмінювання, і набувають ознак деяких дієслів. Специфічною рисою такого транспонованого субстантива є те, що він займає позицію предиката ідентифікації або характеризації [446, с. 155].

У сучасній українській мові предикативний іменник у складі прийменниково-відмінкової форми може бути представлений такими структурними моделями: 1) «сор. + praep. (без) + N2» (у родовому відмінку з прийменником **без**): *Коли б я* ***був без турботи****, радів кожному дневі. – Та* ***без часнику*** *ж ковбаса! Слово честі,* ***без часнику*** (Остап Вишня)*;* 2) «сор. + praep. (за) + N4» (у знахідному відмінку з прийменником **за**): *Він* ***був*** *мені* ***за***

батька. *Очерет мені* ***був за колиску*** (О. Задорожний); 3) «cop. + praep. (з) + N5»: *Хлопець* ***був з причудами.***

Предикативний іменник може поєднуватися із дієсловами, що не втратили повністю свого лексичного значення. Пор.: *Житло в кредит* ***залишається мрією*** («Тиждень», 2015). *Діти – вони* ***діти***. *А ми батьки, так повинні таки* ***бути батьками*** (Остап Вишня).

Предикат, виражений прийменниковою формою іменника із дієслівною зв'язкою (або нульова), напр.: *Жінка Цезаря* ***понад підозри****!; Дві жінки. Долі дві чи* ***дві любові****?* (С. Йовенко).

Іменниковий повтор, напр.: *Але сон* ***є сон; Був*** *день* ***як день***. *І люди в нім* ***як люди***. (С. Йовенко); *Море –* ***не море****, Горе –* ***не горе*** (С. Йовенко).

Порівняльні, напр.: *Вітер* ***був злий****, язики –* ***ще зліші*** (С. Йовенко) на основі заперечення – протиставлення: *Гадала я … Сирітку по голівці гладить гладить лицар … Та відсахнулась. В нім* ***не серце – криця*** (С. Йовенко).

З метою надання висловленню більшої експресії значення мовець використовує іменний предикат, що має, на думку О. П. Сулими, потужний імплікаціонал [446, с. 156]. Наприклад, предикат ідентифікації: *Дикі кнури-одинці, що за свої страшні ікла* ***звуться сікачами*** *(*«cop. + N5») і предикат характеризації: ***вигодовуються на справжнє страховидло*** («cop. + praep. (на) + N4» *(= стають страховидлами)* (Остап Вишня).

У народнорозмовних конструкціях предикативні іменники можуть виступати у ролі однорідних присудків: *Що таке собака ви знаєте:* ***голова, чотири ноги***, ***хвіст*** *і* ***гавкає*** (Остап Вишня). *Для кожного мисливця забити ведмедя – то вже така для нього* ***честь*** *і* ***слава****, що хоч теоретично, але хочеться* (Остап Вишня).

Вторинні функції прийменниково-відмінкових форм іменника у позиції предикатної синтаксеми відображають своєрідність мовної інтерпретації позначуваного змісту, взаємодію її як одиниці мовної системи (спеціалізованого чи тільки певною мірою спеціалізованого засобу) та

мовленнєвої актуалізації, зумовленої ситуацією (пропозиційною функцією висловлення). «Дослідження засобів переведення певного змісту у вербальну (словесну) форму передбачає простеження зв'язку між рівнями семантики денотативно- відображального змісту конкретного висловлення і семантики власне одиниць – лексичної, морфологічної та синтаксичної» [390, с. 252].

Складне переплетіння засобів реалізації відмінковими і прийменниково-відмінковими формами у позиції складеного іменного присудка властиве, зокрема кваліативному й екзистенціальному предикатам, які представлені різними словоформами і щоразу з різними зв'язками: (*бути, хотіти, стати*) та дієсловами у ролі зв'язки (*служити, найнятися, піти, ходити, сидіти, брати, жити та ін.*), на базі яких з часом утворилися нерозкладні синтаксичні звороти – предикати типу *бути за сторожа, служити за наймичку, ходити за плугом, іти в солдати, брати за виконавця, сидіти на сухарях, прочити в начальники, ходити в начальниках, жити в нестатках та ін.* За спостереженнями М. Я. Плющ, у Словнику української мови (в 11-ти томах) багато конструкцій таких моделей подано як фразеологічні звороти з ремаркою іст.: *віддавати, віддати, забрати в солдати; піти в старці; вийти в люди; постригтися в ченці та ін.,* хоча деякі моделі актуальні і сьогодні (*піти в учителі, брати в куми, пнутися в начальство, мітити в мерію).* Такі моделі складеного присудка розширюють своє функціонування уже не тільки в розмовному мовленні, а й у художньому та публіцистичному як комунікативно наснажені прагматикою мовця [390, с. 252].

Іменник у функції предиката речення-висловлення зазнає семантичних зрушень та трансформування його основного призначення, підпадаючи процесові транспозиції до виконання функції ознакових слів. Транспозиція іменникових прийменниково-відмінкових форм до дієслів зумовлює появу нових моделей іменного предиката.

Предикатні іменники як ознакові одиниці можна поділити на три групи на тлі значень співвідносних із ними слів: 1) предикатні іменники на

означення стану довкілля чи фізичного стану обмеженого простору, інших станів, які виражають також і спільнокореневі з ними дієслова, пор.: *Вечір* і *Вечоріє; Дощ* і *Дощить; Сутінки* і *Сутеніє;* 2) предикатні віддієслівні іменники зі значенням опредметненої дії та опредметненого стану, що відрізняються від безпосередньо вираженої дії чи безпосередньо вираженого стану їхніх базових дієслів, пор.: *писання* і *писати, спів* і *співати, нудьга* і *нудьгувати;* 3) предикатні відприкметникові іменники зі значенням опредметненої якості, властивості, що так само відрізняються від безпосередньо вираженої ознаки їхніх базових прикметників, пор.: *сміливість* і *сміливий; голубінь, голубизна* і *голубий; доброта* і *добрий* та ін. Лише перша група предикатних іменників належить до ознакових слів зі значенням типової статичної ознаки.

Висновки до Розділу 3

Прикметник як лексико-граматичний клас ознакових слів української літературної мови виділений з-поміж інших класів ознакових слів за низкою особливостей: вищим ступенем абстракції, порівняно з іменником; у його основу покладено ознаку, яка представляє субстанцію, що й спричинило вторинність прикметника як виразника ознаки предмета. Абстрактна категорія ознаки предмета об'єктивована в мові як статична ознака, на основі якої розвинулася синтаксична функція атрибута. Прикметникова ознака відображає якісну характеристику позначуваного або за відношенням до іншого предмета, явища чи істоти, виявляючи належність до когось. Атрибутивну синтаксичну функцію репрезентують відмінкові форми прикметника через зв'язок узгодження з формою означуваного іменника в роді, відмінку та числі (в однині) або лише у відмінку – у формі множини.

Прикметник за категорійною семантикою належить до іменних частин, які «обслуговують» іменник: крім прикметника, числівник та займенникові прикметники у первинній їхній атрибутивній функції. Прикметники, а також

числівники, займенникові прикметники і прислівники займають периферію функціонування в синтаксичних побудовах як другорядні члени речення. Статична ознака прикметника виявлена у приіменниковому зв'язку. Поєднуючись з іменником, ужитим у позиції підмета чи додатка або й обставини, прикметник узгоджує з ним свою форму в роді, числі та відмінку. Як узгоджене означення прикметник уходить і до складу відокремленої синтагми, виконуючи функцію апеляції до адресата мовлення (звертання). Об'єктивація ознаки прикметника в морфологічній парадигмі значно ширша. Крім повної парадигми форм прикметника, позицію атрибута в сучасній українській мові може займати форма родового відмінка іменника, прийменникові форми інших відмінків як знаки вираження вторинних функцій.

У вторинній функції прикметник як ознакове слово взаємодіє з дієслівною зв'язкою *бути* та напівзв'язками, виконуючи функцію іменного складеного присудка. У цій функції прикметник зазнає нейтралізації морфологічних ознак словоформ: іменна частина присудка може бути виражена формою називного або орудного відмінків. Синтаксична транспозиція до функційної сфери дієслова пов'язана з вираженням семантики предиката якості, характеризації фізичного стану особи, явищ природи тощо. Зв'язки *стати, зробитися* надають іменному складеному присудкові з основною прикметниковою частиною значення видозміни, перетворення предмета, набуття нових властивостей, рис тощо. Прикметник у ролі предиката якості-характеризації може відкривати одну-дві валентні позиції, що зближує його з дієсловом.

Статичну ознаку предмета здатні виражати займенникові прикметники, причому кожний розряд своєрідно: присвійні виражають належність предмета особі або іншій істоті (співвідносні з присвійними прикметниками); вказівні дають вказівку на просторові й часові координати предметів; неозначені на їхню чітко не окреслену неозначену якість, властивість; питальні є знаками, за допомогою яких запитують про ознаку, належність

предметів; означальні пов’язані з кількісно-означальною семантикою виокремлення особи чи предмета, а узагальнені виражають статичну ознаку як найвищу міру охоплення предметів, осіб, інших істот або певної групи, спільноти.

Для займенникових прикметників як виразників дейктичної та анафоричної функцій позиція предиката якості і співвідносного з ним іменного складеного присудка із займенниково-прикметниковою основною частиною вторинна. Ця функція характерна для найвіддаленішої периферії вираження предикативних відношень. Займенникові предикати набувають валентних властивостей унаслідок трансформаційних процесів у структурі речення. Предикати, виражені займенниковими прикметниками, що виконують роль іменного складеного присудка з прикметниковою основною частиною, виявляють своєрідність предикативної ознаки залежно від інваріантного значення того чи того розряду слів і їхніх граматичних форм та прагматичної настанови мовця в актах мовлення. Займенникові прикметники у вторинній функції іменного складеного присудка як формально-граматичні кореляти предикатів якості, подібно до власне-прикметників у цій вторинній функції, так само перебувають у сфері аналітичних відзайменниково-прикметникових дієслів якісного стану.

Своєрідно виражає ознаку дієприкметник, що зумовлено його функційно-семантичним роздвоєнням на синтетичні та аналітичні форми. Синтетичні форми дієприкметників, тобто ті, що вживані в приіменниковій, типовій для прикметника позиції, є виразниками статичної ознаки, а саме тієї, яку передають відносні прикметники – ознаки предмета за відношенням до виконуваною ним дії або за властивим чи набутим ним станом. Така ознака є нерозчленованою семантикою стану, тому що в синтетичних формах дієприкметників знівельована ознака процесуальності. Ці форми дієприкметників, уживаючись у приіменниковій позиції, набули від опорного іменника прикметникових, синтаксично залежних морфологічних категорій роду, числа й відмінка. Аналітичні форми дієприкметників, що входять до

підкласу дієслів стану, бо вони виконують типову для них формально-синтаксичну функцію присудка, куди їх переводять дієслівні власне- та невласне-зв'язки, передають у пасивних конструкціях значення результативного стану, що є наслідком уже виконаної дії, яку виражали вихідні для таких дієприкметників дієслова. Аналітичним дієприкметниковим формам надали визначальних для дієслова морфологічних категорій часу та способу дієслівні зв'язкові компоненти, які перевели їх у присудкову позицію, унаслідок чого були нейтралізовані прикметникові несамостійні морфологічні категорії роду, числа та відмінка. Такі аналітичні форми дієприкметників функціонують у двоскладному реченні як аналітичні віддієприкметникові дієслова зі значенням результативного стану.

Числівники, що виражають кількість предметів, у присубстантивній позиції функціонують як ознакові слова – виражають статичну (кількісно-предметну) ознаку. Вона відрізняється від статичної ознаки прикметника, тим, що обмежена кількісною характеристикою кого-, чого-небудь – такий числівник є лексичним конкретизатором множини. У своїй другій номінативній функції – нумеративній – числівник пов'язаний з іменником, бо виражає функції іменникових членів речення та набуває його деяких морфологічних категорій.

У функційно вторинну формально-синтаксичну позицію іменного складеного присудка числівник потрапляє за допомогою дієслівних зв'язок. Із числівниковим різновидом іменного складеного присудка, що є формально-граматичним репрезентантом предиката кількості (кількісного стану), підмет поєднаний лише у формі родового відмінка множини, що реалізує валентну позицію суб'єкта кількісної ознаки – єдину суб'єктну валентність такого предиката.

Присудкові числівники так само, як і присудкові прикметники та аналітичні форми дієприкметників, належать до аналітичних дієслів стану і

відрізняються від них лише тим, що є аналітичними дієсловами кількісного стану.

Постпозиція числівника засвідчує його переміщення з присубстантивного функціонування в предикативне – як предиката кількісного стану.

Ознаковість предикатних іменників відрізняється від ознаковості дієслів. Граматичний підклас предикатних іменників неоднорідний за своїми семантичними характеристиками. Віддієслівні іменники – це виразники опредметненої дії, опредметненого динамічного стану чи процесу, що відрізняє їх від твірних дієслів, які безпосередньо називають дію, динамічний стан чи процес. Тому немає підстав ставити такі іменники в одній площині з дієсловами за характером вираженої ознаки.

Із дієсловами як виразниками семантики стану, що є периферійною для частиномовного класу дієслів, перетинається порівняно небагато предикатних іменників, що називають різні стани та явища природи, оскільки вони, як і відповідні дієслова, є формально-граматичними репрезентантами предикатів всеохопного або іншого стану довкілля.

РОЗДІЛ 4. ПРИСЛІВНИКИ ЯК НАЙПЕРИФЕРІЙНІШИЙ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ КЛАС ОЗНАКОВИХ СЛІВ

4.1. Лексична семантика прислівника на тлі інших ознакових слів

Частини мови лінгвісти ієрархізують на граматичній осі як два полюси: центральне ознакове слово – периферійне ознакове слово. В українському мовознавстві до центральних частин мови віднесено іменник і дієслово, а до периферійних – прикметник і прислівник. Поза ними характеризують інші частини мови як віддалені від центру із семантикою, що не позначає речі і безпосередні ознаки. Це – числівник і займенник. І. Р. Вихованець, зокрема, зазначає: «Дієслово, займаючи в реченні центральну позицію – предиката як первинної функції ознакових слів, а прикметник… і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення і виражаючи відповідно ознаку предмета або й ознаку ознаки, стосуються вторинних функцій ознакових слів» [108, с. 121 – 122]. Функціонування периферійних ознакових слів інших частин мови пов’язане з основними частинами мови і є наслідком нейтралізації в останніх їхніх семантичних, синтаксичних та морфологічних ознак.

Традиційно прислівник кваліфікують як повнозначну незмінювану частину мови із загальним категорійним значенням непроцесуальної ознаки дії, стану та якості [454, с. 446 – 447; 455, с. 295]. Але щодо семантичного та синтаксичного статусу прислівника в мовознавців немає єдиної думки, хоч відомо, що в античній граматиці панувало логічне визначення його як категорії слів, що виражають якість або обставину іншої якості чи дії [151]. Логічний характер такого визначення не задовольняв представників порівняльно-історичного мовознавства першої половини XIX ст., тому в середині цього століття мовознавці почали визначати прислівник як синтаксичну категорію. Зокрема, К. С. Аксаков уважав, що «прислівник не є частиною мови, оскільки частина мови – те, що отримало в слові особливу

форму, особливий відділ; прислівник своєї особливої форми не має. Він виражає відношення, він уже є синтаксичним явищем» [15, с. 45]. Прислівником, на думку вченого, можуть бути різні частини мови, у різних відношеннях, уживаннях [15, с. 45]. Саме синтаксичні функції прислівника завжди викликали суперечливі думки, а також його місце серед інших частин мови. У цьому зв'язку важливе значення має трактування прислівника у граматичних студіях О. О. Потебні, який поглибив синтаксичну інтерпретацію прислівника, кваліфікував його як неузгоджену «ознаку ознаки» і визначив «особливу його форму, властиву обставинним словам», та повернув прислівник у систему основних самостійних частин мови [400, с. 58]. Концепцію О. О. Потебні було розвинено у граматичній теорії О. О. Шахматова [493], О. М. Пєшковського [376] та інших лінгвістів XX ст. О. М. Пєшковський, зокрема, уважав, що у прислівниках відображені ознаки того, що висловлено в дієслові та прикметнику. Значення «ознаки ознаки», властиве прислівникові, виражене морфологічно, але більшою мірою – синтаксичним уживанням. На його думку, «прислівник відрізняється від решти частин мови тим, що в ньому значне місце посідають безформні слова, які можна назвати синтаксичними прислівниками» [376, с. 99]. Згодом В. В. Виноградов заперечив цю думку, зазначивши, що прислівник став «звалищем усіх незмінюваних слів» [96, с. 41].

О. О. Шахматов у праці «Синтаксис русского языка» розширив обсяг поняття прислівника, наголосивши, що прислівник займає центральне місце в системі частин мови: «Прислівник може бути визначено, по-перше, як абстрактну назву ознаки та відношення в їхньому поєднанні з іншими ознаками» [494, с. 94]. Саме тісний зв'язок прислівника з рештою частин мови зумовлює перехід їх у прислівники, тобто адвербіалізацію. Це положення розвинули інші дослідники російської мови. А. П. Рифтін, наприклад, зазначив, що «спочатку дія та стан, які виражені в дієслові, не мислилися абстрактно, але завжди містили в собі певну характеристику, з якою становили єдине поняття… Те, що в нас тепер виражено прислівником,

уходило як складник до семантики самої дії або стану. Але потім «характеристика дії або стану виокремилася із семантики дієслова і передається особливим словом» [409, с. 52]. На думку вченого, дієслово отримало змогу вживатися з багатьма характеристиками. Так постав прислівник як суто синтаксична категорія, яка передує морфологічній – категорії прислівника. Тому дослідники вважають, що прислівники, які морфологічно оформилися в різних типах мов, постали з імені в непрямих відмінках і зрідка – у прямому відмінку. Тим часом «давні прислівники являють собою морфологічно не оформлені придієслівні частки з просторовим значенням, що конкретизують дію дієслова» [409, с. 52].

Обставинну функцію прислівника мовознавці тлумачать як семантичну характеристику дієслова, прикметника, прислівника, рідко – іменника, яка одночасно слугує засобом вираження синтаксичних відношень. В. В. Виноградов уважав, що в прислівника як обставини на першому місці є граматичне значення відношення. Саме у зв'язку із цим змінюється також лексичний зміст слів, які випадають із системи іменного відмінювання та набувають значення незмінюваного слова [96].

В українському мовознавстві І. Р. Вихованець обґрунтував ідею, що прислівник не має свого специфічного лексичного значення [103, с. 17; 185], яка набула поширення в нових теоретичних працях із морфології [136, с. 298; 300]. На його думку, лексичне значення прислівника базується на лексичному значенні прикметника, дієслова та іменника, що виступають у прислівниковій синтагматичній позиції. Лексичні значення статичної ознаки, процесу і предмета ставляться у синтагматичний зв'язок із предикатом, унаслідок чого виконують функцію ознаки ознаки, тобто функцію означення до класу предикатів. На підставі цього він робить висновок, що і в периферійній позиції такі лексичні значення, потрапивши у синтагматичний зв'язок і семантико-синтаксичні відношення з предикатом, стають причиною виникнення категорійного значення прислівника – значення ознаки ознаки [103, с. 185]. Тому прислівники вважають дериватами прикметників, дієслів

та іменників, оскільки вони не мають власного лексичного значення [136, с. 298 – 299]. Але таке трактування лексичного значення прислівника визнають не всі лінгвісти, зважаючи на те, що цей клас слів має складну природу семантики, що виражена в його регулярних функційних зв'язках з різними категоріями слів, а тому уможливлюють розгляд його на перетині різних граматичних уживань – як члена функційно-омонімної парадигми [368, с. 19 – 24], як елемента функційно-семантичного поля [143, с. 237], як носія синтаксичного деривaційного значення [258, с. 51], як компонента диктумного або модусного плану висловлення [366, с. 63].

Загальнокатегорійна ознакова семантика у прислівника має зв'язаний характер, оскільки реалізується тільки в єдності з іншими категорійними значеннями. На думку дослідників, прислівники виражають ознаку іншої ознаки: як динамічної – дієслівної, так і статичної – прикметникової [103, с. 185]. Ознака прислівника – це відображення відношень синтаксичних ознакових слів – атрибутивних, просторових, часових, причинових та інших відношень: *виразно* говорити, *разом* працювати. Отже, прислівникова ознака постає як ознака предиката або й атрибута предмета. Синкретизм синтаксичного значення прислівників С. Я. Єрмоленко пояснює близькістю ономасіологічних характеристик прикметника і прислівника: «Особливість прислівника як ознаки полягає в тому, що він формально стосується дієслівної ознаки, а семантично характеризує, називає ознаку особи» [173, с. 19].

Про близькість прислівникових і прикметникових слів писав французький дослідник А. Сеше. Прислівник, за його словами, виконує щодо дієслова ту саму функцію, що й прикметник у стосунку до іменника, він указує на якість процесу: «Загальне поняття процесу *courir ґбігти* ґподіляється на кілька часткових понять за допомогою таких означень, як *lentement, rapidement, viviment, habilement, gauchement, lourdement (повільно, швидко, жваво, спритно, незграбно, важко, легко* тощо). У разі заміни дієслова

іменником *lacoursebіг'* з'являється стільки ж прикметників-означень: *course, lente, rapide, vivi, habile тощо»*[421, с. 63].

І. Р. Вихованець, аналізуючи українські прислівники *прямо (дивився), натхненно (творив ходу)* у переліку вторинних предикатних синтаксем атрибутивного типу, наголошує, що вони виражають ознаку іншої ознаки і відтворюють приіменникову модель у віддієслівній залежності [105, с. 267].

Загальнокатегорійне значення ознаки прислівника представлене синтаксично: основною та обов'язковою синтаксичною характеристикою прислівникових лексем є можливість виконання функції непредикатного визначника предикативного або атрибутивного компонента речення, завдяки чому постає єдність прислівників як частиномовного класу слів.

Прислівник ґрунтується на чотирьох повнозначних частинах мови – прикметникові, дієслові, числівникові та іменникові, виражає ознаку іншої ознаки, уживається в реченні в позиції детермінантного другорядного члена та прислівного некерованого другорядного члена, для нього характерна безкатегорійність та незмінюваність [136, с. 299]. Найважливішою ознакою прислівника є його семантика, що базується на синтаксичному функціонуванні. Специфічні синтаксичні функції та синтаксичні позиції прислівника спричиняють модифікаційні процеси в категорійній парадигмі. Найпоказовішою серед них є предикативна функція прислівника в семантико-синтаксичній структурі речення для реалізації грамеми предиката стану.

4.2. Особливості граматичної сфери прислівника як класу ознакових слів

4.2.1. Первинні і вторинні формально-синтаксичні сфери прислівників

У традиційній граматиці основною (частиномовною) формально-синтаксичною функцією прислівника вважали функцію обставини [176,

с. 307; 452, с. 311]. У нових концепціях, зокрема І. Р. Вихованця та його послідовників, типовою, або первинною, функцією прислівникового класу визнано формально-синтаксичну функцію детермінантного другорядного члена, що властива обставинним прислівникам як ядру цього класу, а також модальним прислівникам і означальним часовим та просторовим прислівникам, пов'язаним із дієсловами нелокативної семантики, і формально-синтаксичну функцію некерованого другорядного члена, на вираженні якої спеціалізуються означальні прислівники (якісно-означальні та прислівники міри й ступеня) і прислівники способу дії [136, с. 299; 99, с. 104 – 151]. Проте на рівні обох цих первинних формально-синтаксичних функцій прислівники постають як виразники ознаки, кваліфікованої в сучасному мовознавстві як ознака іншої ознаки – або динамічної, або статичної. Безпосередніми експлікаторами динамічної та статичної ознаки прислівники бувають тоді, коли за допомогою дієслівних зв'язкових компонентів (власне- і невласне-зв'язок) вони потрапляють у вторинну для них формально-синтаксичну дієслівну позицію присудка двоскладного речення та співвідносного з присудком головного члена односкладного речення, на основі яких виокремлено прислівниковий складений присудок [293, с. 115; 104, с. 71 – 73] і прислівниковий складений головний член односкладного речення [105, с. 100]. Утворення таких предикативних прислівникових членів речення І. Р. Вихованець обґрунтував здатністю прислівника бути транспонованим у формально-синтаксичну сферу дієслова: «Ця транспозиція здійснюється за допомогою аналітичних синтаксичних морфем, дієслівних зв'язок. Незмінний прислівниковий компонент «одієслівлюється» саме дієсловом-зв'язкою, найтиповішою з яких є зв'язка *бути*» [104, с. 71]. Функційна транспозиція прислівників у дієслівні формально-синтаксичні позиції спричинила появу понять *аналітичні дієслова стану* [103, с. 118; 136, с. 294 – 297], *відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити* та *відприслівникові дієслівні аналітичні напівфразеологізовані транспозити* [350, с. 326]. Такі аналітичні

дієслівні утворення, подібно до синтетичних морфологічних дієслів, корелюють із різними значеннями предикатів стану і відповідно до їхньої валентності поєднується переважно з одним-двома субстанційними (непредикатними) іменниками.

Справді, формально-синтаксичні позиції дієслова для багатьох прислівників є транспозиційними, вторинними. Проте це узагальнення не можна екстраполювати на прислівники всіх семантико-синтаксичних розрядів і семантичних груп, що спричинено їхньою семантико-синтаксичною неоднорідністю. Значення ознаки ознаки обставинних прислівників – це обставинні (адвербіальні) семантико-синтаксичні відношення, які вони виражають у позиції детермінантного другорядного члена речення. Означальні прислівники експлікують ознаку ознаки, уживаючись у позиції прислівного некерованого другорядного члена речення, напр.: *Трави й квітки* ***хутко*** *вбираються в білі свити* (О. Олесь); *Розцвівся* ***пишно*** *мій садок* (М. Вороний). Прислівники способу дії, подібно до обставинних, виражають адвербіальні (порівняльні) семантико-синтаксичні відношення, але так само, як означальні, дублюють позицію прислівного некерованого другорядного члена речення, напр.: *І день не день, і йде не йде, А літа* ***стрілою*** *Пролітають, забирають Все добре з собою* (Т. Шевченко); *О мово рідна, золота колиско, Де в світі білім не буваю я, З тобою серцем і* ***по-українськи*** *Я вимовляю мамине ім'я* (З. Кучерява). Модальні прислівники спеціалізовані на вираженні певного модального значення в позиції детермінантного другорядного члена речення, напр.: ***Можливо****, я до того часу нагуляюся* (В. Лис); ***Справді****, небо затягло хмарами і накрапав дощ* (В. Нестайко); ***По-моєму****, тут уже потрібні не політологи, а політпатологи* (Л. Костенко); … *високий білявий молодик у притемнених глибинах дзеркала ступав ніскілечки не знічено.* ***Навпаки****, він навіть на мить притишив ходу* (Ю. Мушкетик). Означальні та обставинні прислівники зі значеннями місця й напрямку, пов'язані з дієсловами локативної семантики, виконують формально-синтаксичну функцію

керованого другорядного члена речення, напр.: *Єдиний у світі, кому б я міг відкритися, – це дід Грицько. Але дід* <u>*був*</u> ***далеко****, в селі* (В. Нестайко); *Воно* <u>*стояло*</u> ***далеченько*** (Ю. Мушкетик); *Пилип* <u>*підплив*</u> ***близько*** … (Панас Мирний); *Велике село Піски. Розкинулось,* <u>*розляглося*</u> *і* ***вздовж, і вшир, і впоперек*** *на рівній низині* (Панас Мирний); *Він –* ***праворуч****, я –* ***ліворуч*** (І. Жиленко).

Для деяких прислівників формально-синтаксична функція присудка єдина, отже й первинна, а не вторинна, що зближує їх із дієсловами. І. А. Мельник кваліфікує її як типову, сильну [350, с. 310]. До таких належать модальні прислівники *треба, не треба, потрібно, не потрібно, необхідно, варто, не варто, бажано, не бажано, доцільно, не доцільно* і под., що передають значення потрібності / непотрібності чи доцільності / недоцільності (напр.: *Жити –* ***треба****, любити –* ***треба****; Упроваджувати винаходи –* ***потрібно****; Відвідувати виставки –* ***варто***; *Допомагати хворим –* ***бажано***) та модальний прислівник *неможливо* з відповідним значенням (напр.: *Переконати впертого –* ***неможливо; Перемогти*** *в змаганнях* ***стало неможливо***). Варто зауважити, що для модального прислівника *можливо* формально-синтаксична присудкова функція вторинна, бо первинною є функція детермінантного другорядного члена речення, пор.: ***Можливо****, я до того часу нагуляюся* (В. Лис) і *Домогтися успіху –* ***можливо***. Реченнєві конструкції з прислівниковим складеним присудком модальної семантики потрібності / непотрібності вважають «трансформами вихідних речень із простими дієслівними присудками, пор.: *Кому це потрібно?* (У. Самчук) – *Хто потребує цього?..*» [350, с. 320 – 321].

Крім типової дієслівної функції присудка у двоскладному реченні зазначені прислівники модальної семантики виконують ще одну дієслівну функцію – головного члена односкладних речень, причому двох типів: інфінітивних і прислівникових. В інфінітивному односкладному реченні такі прислівники є модальними компонентами складеного інфінітивного головного члена, тобто вони виконують цю функцію разом з інфінітивом, а

не самостійно, вони модифікують семантику інфінітива, ужитого в позиції основної частини складеного інфінітивного головного члена, напр.: …*собор* ***треба знести***… (О. Гончар); *Ніколи* ***не треба забувати*** *про своє призначення*… (О. Довженко); …***необхідно змінити*** *все в житті країни* (О. Іваненко); ***Потрібно було виконати*** *батькове прохання…* (В. Малик); *За нього* ***можна буде виміняти*** *не одну сотню руських бранців* (В. Малик). Самостійним головним членом односкладного речення модальні прислівники *треба, потрібно, необхідно* і под. бувають у складі прислівникового односкладного речення, де вони виражають семантику стану з модальним відтінком потрібності [350, с. 325]. У цю позицію їх транспонує переважно нульова форма дієслівної власне-зв'язки *бути*, напр.: …***треба*** *все-таки трохи глузду* (У. Самчук); *Для такого собору* ***потрібно*** *багато вибухівки* (П. Загребельний).

Так само єдиною, типовою дієслівною є формально-синтаксична функція головного члена односкладного речення для прислівників, відомих у традиційній граматиці як *слова категорії стану*, що виконують роль головного члена в безособовому реченні [96, с. 420 – 421; 506, с. 74 – 76; 176, с. 318; 167, с. 87], а також кваліфікованих і як *незмінні безособово-предикативні слова, присудкові слова* [81, с. 318], *предикативні прислівники* [452, с. 440 – 443], *станівники* [143, с. 266] тощо. У дослідженнях, ґрунтованих на функційних засадах, такі одиниці прислівникового походження визначають як аналітичні дієслова стану, споріднені із семантичним підкласом власне-дієслів, що передають стан [103, с. 122; 104, с. 98 – 99; 136, с. 294 – 297], та як відприслівникові дієслівні аналітичні напівфразеологізовані синтаксичні транспозити [350, с. 324]. Кількість таких прислівників у різних дослідників неоднакова, тому що одні зараховують до них одиниці зі значеннями фізичного, емоційного і психічного стану людини та стану навколишнього середовища, тому їх найбільше – понад сто [104, с. 98], інші подають їх у складі прислівникових предикатів зовнішнього стану [238, с. 6]. На нашу думку безпідставно зараховувати до прислівників, для

яких функція головного члена односкладного речення єдина, ті означальні прислівники, що передають емоційний та психічний стан людини, адже вони вживані також і у функції прислівного некерованого другорядного члена речення, пор.: *Актор* ***смішно*** *розповідає* і *Йому* ***смішно;*** *Діти* ***весело*** *бавляться* і *Дітям* ***весело.*** Єдиною ця формально-синтаксична функція є лише для прислівників на означення стану довкілля або зовнішнього стану певного обмеженого просторового об'єкта, зокрема таких, як: *безлюдно, вітряно, видно, жарко, людно, морозно, мрячно, сніжно, сонячно, спекотно, темно, тепло, хмарно, похмуро, холодно, ясно* та ін., що виконують роль основної частини прислівникового складеного головного члена прислівникового односкладного речення, напр.: *…****було вітряно*** *й* ***холодно*** (В. Шкляр); *Гнало вітрами з півдня, проте ще* ***холодно було****…* (О. Гончар); ***Було сонячно*** *й тихо…* (Іван Багряний); *Надворі… знову* ***стало ясно*** *і* ***сонячно*** (О. Чорногуз); ***Було*** *в той день* ***похмуро*** (В. Шевчук); *У вузьких вуличках…* ***було безлюдно*** *і сумно* (М. Коцюбинський).

4.2.1.1. Формально-синтаксична функція прислівникового складеного присудка як вторинна функція прислівників

Прислівниковий складений присудок у синтаксисі української мови виділяють непослідовно: в одних граматичних описах його виокремлюють поряд з іменним складеним та дієслівним простим і складеним присудками [293, с. 115; 104, с. 71 – 73], в інших – ні [192, с. 150 – 154]. Відома також позиція дослідників, які визнають використання прислівника, хоч і обмежене, у ролі основної частини складеного присудка, але кваліфікують такий присудок як іменний [453, с. 161; 241, с. 60; 97, с. 20]. Прислівник у цій ролі, справді, уживаний обмеженіше, ніж іменні частини мови. Це спричинено тим, як вважає К. Г. Городенська, що прислівники є невідмінюваними словами, тому граматичне «одієслівлювання» їх за допомогою зв'язкових компонентів має свою специфіку, яка полягає насамперед у тому, що

невідмінювана прислівникова частина не може зумовлювати форму дієслівної власне- чи невласне-зв'язки [133, с. 110].

У традиційній граматиці української мови усталеною була думка, що будь-який прислівник можна вжити в ролі присудка. І. Р. Вихованець заперечив цю думку тим, що прислівник як частина мови деривaційного типу семантично неоднорідна, що й визначає можливість / неможливість його синтаксичного переходу у сферу дієслова [103, с. 187]. К. Г. Городенська запропонувала пов'язувати цю здатність із семантико-синтаксичною валентністю предиката, що вможливило диференціювати семантичні групи прислівників за їхньою здатністю заступати формально-синтаксичну позицію дієслова. Обставинні прислівники як виразники власне-обставинних відношень, що визначають специфіку їхньої семантики і не входять до валентної рамки предиката, не можуть зазнавати синтаксичного переходу до сфери дієслова за винятком тих, що виражають просторові координати [140, с. 37 – 38]. Це не стосується лише просторових прислівників зі значенням місця на зразок *далеко, близько, високо, низько, глибоко, мілко* й под., бо вони зумовлені валентністю власне- та процесуально-локативних дієслівних предикатів *бути, перебувати, сидіти, лежати, висіти* та ін. і спеціалізовані на вживанні в ролі керованого другорядного члена речення. На противагу обставинним означальні прислівники ширше проникають у формально-синтаксичну позицію присудка, проте і їхнє предикативне вживання має вибірковий характер, що зумовлено специфікою семантики цих прислівників та особливостями морфологічного вираження підмета. Найвищий транспозиційний потенціал, на думку дослідниці, властивий якісно-означальним прислівникам оцінної семантики [140, с. 38].

У новітніх дослідженнях констатовано, що «деякі означальні прислівники досить регулярно виконують роль присудка в реченнях кількох структурних типів» [99, с. 152]. Їх виокремлено насамперед за морфологічним вираженням підмета, з яким пов'язаний у предикативному ядрі прислівниковий складений присудок. Це – двоскладні неелементарні

речення з інфінітивним підметом, двоскладні речення з іменниковим підметом та двоскладні речення із займенниковим підметом [99, с.153]. В українському мовознавстві перший тип спочатку виділяли як єдиний тип двоскладних речень із прислівниковим складеним присудком [293, с. 115; 104, с. 71 – 73]. Другий і третій типи з'явилися в найновіших працях українських мовознавців [128, с. 129, 134; 99, с.157 – 162; 350, с. 326 –366].

Роль прислівникового складеного присудка у двоскладних реченнях з інфінітивним підметом виконують здебільшого якісно-означальні прислівники оцінної семантики, позитивної (*добре, чудово, легко, просто, безпечно, приємно, зручно, корисно, цікаво* і под.) та негативної (*погано, недобре, важко, складно, небезпечно, неприємно, незручно, непросто, шкідливо, нецікаво* і под.), які поєднують із таким підметом переважно форми дієслівної власне-зв'язки *бути*, дещо рідше – форми невласне-зв'язок *ставати (стати), виявитися, здаватися (здатися)* та ін. Для таких двоскладних речень типовою є препозиція інфінітивного підмета щодо прислівникового складеного присудка, напр.: ***Бігати*** *вранці* – ***корисно; Їздити*** *метро* ***буде зручно; Забути – важко*** (Н. Забіла); ***Притулятися*** *до розсувних дверей* – ***небезпечно****;…не лише* ***гратися****, а й* ***вчитися*** *їм тепер* ***стало нецікаво*** (В. Нестайко); ***Купити*** *автомобіль* ***виявилося непросто.***

Нерідко прислівниковий складений присудок передує інфінітивному підметові, що зумовлено «комунікативною потребою мовця акцентувати саме на оцінці, яку передає такий присудок» [99, с. 155], пор.: ***Це*** *дуже* ***тяжко*** – ***написати*** *пісню…* (Д. Павличко); ***Це*** *так* ***було красиво*** – ***збігать*** *по сходах вниз* (І. Жиленко); *…****це прекрасно*** – ***творити*** *собі життя саморуч,* ***це страшно*** – ***творити*** *собі життя саморуч* (О. Забужко).

У формально-синтаксичній присудковій позиції можуть уживатися також означальні просторові прислівники *далеко, недалеко, близько, неблизько* і под., але це буває тоді, коли підмет виражений інфінітивами дієслів зі значенням руху, які супроводжують керовані другорядні члени речення на означення вихідного та кінцевого пункту руху чи шляху руху

[140, с. 38 – 39; 128, с. 11 – 12], напр.: ***Ходити*** *до магазину –* ***близько;*** ***Їздити*** *з Ніжина до Києва –* ***неблизько.***

Означальні часові прислівники (*рано* зі значенням ‘передчасно’, *пізно*) в ролі прислівникового складеного присудка двоскладних речень з інфінітивним підметом бувають переважно за умови вживання часових прислівників *ще, вже (уже)* або прислівників міри й ступеня *занадто, дуже* і под., що підсилюють значення своєчасності чи несвоєчасності дії, названої таким підметом, напр.: ***Одружуватися*** *–* *ще* ***рано;*** ***Ходити*** *на прогулянку* *вже* ***пізно;*** ***Чекати*** *на листи –* *занадто* ***рано.***

Функцію прислівникового складеного присудка у двоскладних реченнях з інфінітивним підметом виконують і деякі прислівники міри й ступеня, зокрема такі, як *мало, немало, замало, недостатньо, недосить, багато, небагато, забагато* та ін., напр.: ***Працювати*** *на городі –* ***замало*** *для здоров’я;* ***Вивчити*** *правило –* ***недостатньо*** *для грамотного письма.*

Роль прислівникового складеного присудка у двоскладному речення з інфінітивним підметом, нарешті, виконують деякі модальні прислівники, зокрема *реально, нереально, марно, немарно* і под., напр.: *Просто так їх* ***відмовити*** *–* ***нереально*** (Люко Дашвар); ***Сперечатися*** *з нею –* ***марно*** (Л. Костенко).

Дослідники відзначають особливий спонукальний характер двоскладних речень з інфінітивним підметом, пов’язаним нульовою формою власне-зв’язки *бути* з основною прислівниковою частиною складеного присудка. Їх кваліфікують як речення-заклики, у яких еліпсований модальний компонент *потрібно* [140, с. 112; 99, с. 156], пор.: *Працювати – дружно!; Жити – добре!; Стрибати – високо, пірнати – глибоко!; Уставати – рано!; Говорити небагато!; Перемагати – реально!*

Другий тип двоскладних речень із прислівниковим складеним присудком – це речення з іменниковим підметом, позицію якого заповнюють переважно предикатні іменники на позначення дій, станів чи якостей (напр.: ***Змагання*** *–* ***це*** *завжди* ***захопливо;*** ***Екскурсії*** *Києвом –* ***це цікаво;*** ***Боротьба***

без правил – ***це важко; Лінощі*** – ***це*** *дуже* ***погано; Мудрість*** *людини* – ***це чудово***), зрідка іменники – назви конкретних предметів, з якими пов'язані не названі, але зрозумілі з контексту дії чи стани (***Кавуни*** – ***це корисно; Цигарки – це шкідливо; Автомобіль – це швидко*** *і* ***зручно***). Характерно, що такий підмет поєднаний із прислівниковою основною частиною переважно нульовою формою власне-зв'язки *бути*, а двоскладні речення спеціалізовані на вираженні позитивної або негативної оцінки дій, станів, властивостей, конкретних предметів, яку створюють здебільшого предикативні якісно-означальні прислівники, рідше – прислівники інших лексико-семантичних груп чи семантичних розрядів.

Третій тип двоскладних речень із прислівниковим складеним присудком представлений реченнями, підмет яких виражений займенниковим словом – субстантивованим вказівним займенниковим прикметником *це*, зрідка – *те*, і займенниковим відносним іменником *що*. Займенникове слово *це* в позиції підмета, на думку дослідників, є «лексичним еквівалентом певних дій або цілих ситуацій, які здебільшого описані в інших частинах складного речення або в попередніх реченнях, пор.: *Він працює тепер день і ніч, а* ***це*** [працювати день і ніч] ***нелегко*** (Г. Тютюнник)…» [99, с. 159]. Такий займенниковий підмет вирізняється тим, що він не має обмежень у прислівниковому наповненні основної частини складеного присудка [99, с. 160], тобто здатністю поєднатися за допомогою дієслівного зв'язкового елемента із прислівниками всіх семантичних розрядів – означальними, способу дії, модальними та обставинними, пор.: *…****це було*** *так* ***просто*** *і* ***природно****…* (Л. Костенко); *Ну… ну, знаєш,* ***це*** *вже* ***занадто!*** (В. Нестайко); ***Це не по-людськи*** (Є. Кононенко); *Але ж* ***це очевидно*** *кожному* (Ю. Андрухович); ***Це було нереально*** (Л. Дереш); ***Це – уперше*** і ***востаннє***. Якщо ж займенникове слово *це* вказує на кілька дій чи станів, яких стосується прислівникова ознака, то перед ним уживають узагальнювальний субстантивований займенниковий прикметник

все (усе), напр.: *Зустрічі, обмін думками, дискусії, складання планів…* ***Усе це цікаво, усе це привабливо.***

Відносний займенниковий іменник *що* буває підметом у предикативному ядрі з прислівниковим складеним присудком лише в підрядній супровідній частині складнопідрядного речення, причому основну частину такого присудка потенційно можуть заповнити означальні прислівники, прислівники способу дії та модальні прислівники, ужиті з оцінною функцією, пор.: *Працювали всі завзято,* ***що було природно;*** *Працювали всі завзято,* ***що було надміру****; Працювали всі завзято,* ***що було по-молодецьому****; Працювали всі завзято,* ***що було очевидно****.*

4.2.1.2. Формально-синтаксична позиція прислівникового складеного головного члена односкладного речення як вторинна функція прислівників

Поняття прислівникового складеного головного члена односкладного речення з'явилося в 90-х роках XX ст. у зв'язку зі створенням класифікації односкладних речень залежно від морфологічного вираження їхнього головного члена. Її запропонував І. Р. Вихованець, який виділив за цією ознакою чотири класи односкладних речень: 1) дієслівні; 2) інфінітивні; 3) іменникові та 4) прислівникові [105, с. 98]. Клас прислівникових односкладних речень виокремлено зі складу традиційних безособових речень на підставі складеного головного члена, вираженого предикативними прислівниками в поєднанні з дієслівними зв'язками [105, с. 100].

Корпус означальних прислівників, здатних виконувати вторинну для них функцію основної частини прислівникового складеного головного члена односкладного речення, у яку їх транспонують дієслівні зв'язкові елементи, семантично не однорідний. Їх поділяли на різні значеннєві групи і підгрупи, проте усталеним став поділ означальних прислівників, ужитих у ролі складеного головного члена, на ті, що передають зовнішній стан, і ті, що виражають внутрішній стан істоти, що зумовлено співвіднесеністю таких

предикативних означальних прислівників із відповідними значеннєвими різновидами предикатів стану, а саме із предикатами зовнішнього стану та предикатами внутрішнього стану. І. Р. Вихованець об'єднав їх терміном *відприслівникові деривати-предикати стану* і кваліфікував як ядро семантичного класу предикатів стану [104, с. 98 – 99]. Н. В. Кавера удокладнила цю класифікацію відприслівникових дериватів-предикатів стану і поділила предикати внутрішнього стану істоти на три групи: 1) предикати фізичного, фізіологічного стану істоти; 2) предикати емоційно-психічного стану людини; 3) предикати інтелектуального стану людини, а предикати зовнішнього стану – на чотири групи: 1) предикати, що характеризують стан довкілля; 2) темпоральні предикати стану; 3) предикати із семантикою зорового чи слухового сприймання; 4) оцінні предикати стану [238, с. 18].

4.2.1.2.1. Прислівниковий складений головний член односкладного речення зі значенням зовнішнього стану

Прислівникова експлікація головного члена односкладного речення зі значенням зовнішнього стану ґрунтується насамперед на тих означальних прислівниках, для яких ця формально-синтаксична функція є вторинною. Вони диференціюють цей стан за багатьма характеристиками: кольором (*біло, сіро, зелено, синьо, голубо, багряно, червоно*), звуковим виявом (*тихо, шумно, галасливо*), комфортністю (*затишно, зручно, комфортно, незатишно*), естетичністю (*гарно, красиво, славно, розкішно, погано, бридко*), загальним оцінним враженням (*бездоганно, довершено, досконало, чудово, дивовижно, неперевершено, надзвичайно, неймовірно, погано, кепсько*), умотивованістю / невмотивованістю, раціональністю / нераціональністю (*закономірно, логічно, нелогічно, природно, слушно, правильно, неправильно, раціонально, нераціонально, розумно, нерозумно, справедливо*) та ін., напр.: *І* ***зелено****, й* ***червоно****, і* ***голубо****, й* ***біло****, й* ***синьо****, й* ***рожево*** *коло тої хатки* (Марко Вовчок); *Тут не надто* ***комфортно****, зате безлюдно* (М. Матіос); *Затишне місце, сказала Соня. – Краса… Так, – погодилася Люба.* ***Гарно****…* (Люко

Дашвар); ***Закономірно***. *Коли починається смерть культури, настає культура смерті* (Л. Костенко).

Ці означальні прислівники в позиції складеного головного члена односкладного речення оцінюють або стан довкілля загалом (напр.: ***Затишно*** *навколо*) або стан конкретних просторових об'єктів (напр.: *У квартирі* ***було затишно*** (Г. Гордасевич). Формально-синтаксична структура таких прислівникових односкладних речень має свої особливості: у тих, що оцінюють стан довкілля загалом, наявний переважно детермінантний другорядний член із просторовою або часовою семантикою (напр.: ***Надворі було чудово; Зранку було незатишно***), а ті, що оцінюють стан певного приміщення, мають детермінантний другорядний член речення, виражений формою місцевого відмінка переважно із прийменником *в (у)* або просторовим прислівником, статус якого дослідники визначали неоднаково: або як синкретичний суб'єктно-локативний компонент [348, с. 356 – 357], або як локативно-суб'єктний, якщо компонент виражений морфологізованим чи не морфологізованим просторовим прислівником [169 10 – 11; 99, с. 166], або як компонент із суб'єктно-локативним чи локативно-суб'єктним значеннями, що залежить від семантики предиката та лексичного наповнення компонента [47, с. 131 – 141]. Позиція суб'єктно-просторового компонента може бути виражена назвами подій, заходів, що відбуваються на певній території, і прийменником *на*, напр.: ***На змаганнях*** *завжди* ***галасливо; На олімпіаді тихо; На перегонах дивовижно***.

У деяких дослідженнях констатовано, що означальні просторові прислівники *близько, близенько, неблизько, далеко, далеченько, недалеко* і под. у формально-синтаксичній структурі односкладних речень уживаються в ролі прислівникового складеного головного члена, що характеризує зовнішній стан за віддаллю, причому в них обов'язковий керований другорядний член зі значенням кінцевого пункту руху або можливі й два керованих другорядних члени зі значеннями вихідного та кінцевого пункту руху, а також уживаний факультативний керований другорядний член зі

значенням суб'єкта сприймання віддалі [99, с. 163, 167]. Ідеться про речення на зразок: …***до села*** *вже зовсім* ***близько*** (В. Шевчук); ***Від дому до школи близенько***; ***До райцентру далеко***; ***Дітям від дому до школи близенько***. Проте із цією думкою не можна погодитися, бо названі означальні просторові прислівники виконують функцію керованого другорядного члена речення зі значенням просторової локалізації стану, оскільки вони зумовлені, як наголошувала К. Г. Городенська, валентністю власне-локативного дієслівного предиката *бути* [138, с. 7].

Означальний просторовий прислівник *далеко* може виконувати функцію складеного головного члена прислівникового односкладного речення на означення зовнішнього стану в межах свого переносного значення, що вказує на невідповідність чомусь, напр.: *Цьому селищу* ***далеко*** *до міста; Нашим дорогам* ***далеко*** *до автобанів.*

Специфіка вживання означальних прислівників зі значеннями умотивованості ознаки, її значущості та надзвичайності в позиції складеного головного члена прислівникового односкладного речення полягає в тому, що такі речення закріплені лише за позицією головної частини складнопідрядного речення, значення якої розкриває підрядна з'ясувальна частина, яка виконує роль своєрідного описового підмета щодо головної частини, бо вона «визначає ту подію чи ситуацію, яку характеризують означальні прислівники в позиції складеного головного члена речення в головній частині» [99, с. 168], напр.: ***Логічно****, що хаотична забудова міста спричинює протести мешканців* («Україна молода», 2017); ***Дивовижно****, що ці мальовничі місця Карпат досі не помітили турагенства.*

4.2.1.2.2. Прислівниковий складений головний член односкладного речення зі значенням внутрішнього стану

Прислівникове вираження складеного головного члена односкладного речення зі значенням внутрішнього стану істоти, насамперед людини, оперте на меншу кількість семантичних різновидів означальних прислівників,

порівняно із прислівниковим вираженням зовнішнього стану. У цю позицію, за спостереженнями одних дослідників, можуть бути транспоновані чотири основні семантичні різновиди таких прислівників: 1) прислівники, що характеризують фізичні відчуття істот: *важко, легко, тепло, холодно, млосно*; 2) прислівники на позначення емоційно-психічного стану людини: *весело, радісно, смішно, приємно, гірко, образливо, ніяково, прикро, страшно, сумно, соромно, тяжко* та ін.; 3) прислівники, що визначають ступінь пізнання людиною чого-небудь: *зрозуміло, очевидно, ясно*; 4) прислівники, що виражають ставлення людини до кого-, чого-небудь: *цікаво, байдуже* та ін. [99, с. 170]. Інші дослідники виокремлюють три основні значеннєві різновиди прислівників на означення внутрішнього стану, причому наповнення цих різновидів у них значно ширше: 1) прислівники, що характеризують фізичний, фізіологічний стан істоти: *добре, душно, пітно, тепло, жарко, гаряче, холодно, погано, кепсько, боляче, болісно, слабо, зле, млосно, паморочливо, гірко, солодко, терпко* та ін.; 2) прислівники, що передають емоційно-психічний стан людини, зокрема негативні емоції (*погано, прикро, тяжко, важко, зле, образливо, боляче, гірко, кепсько, гидко, гнітюче, неприємно, досадно, страшно, боязко, лячно, моторошно, сумно, смутно, тужно, печально, понуро, нудно, марудно, тоскно, самотньо, нестерпно, неспокійно, тривожно, бентежно, соромно, ніяково, принизливо, незручно, незатишно* та ін.) й позитивні емоції (*весело, радісно, легко, безтурботно, смішно, прекрасно, любо, тепло, добре, мило, втішно, гарно, славно, спокійно, затишно, безпечно, приємно* та ін.); 3) прислівники, що визначають інтелектуальний стан людини: *інтересно, цікаво, незрозуміло, невідомо, ясно, неясно, дивно, сумнівно, байдуже, однаково* та ін. [128, с. 93 – 97].

Найуживанішими, за нашими спостереженнями, є односкладні речення з прислівниковим складеним головним членом на означення емоційно-психічного стану. Прикметною ознакою формально-граматичної структури цих речень є наявність керованого другорядного члена зі значенням носія (суб'єкта) такого стану, вираженого переважно власне-іменниками – назвами

істот або займенниковими особовими іменниками у формі давального відмінка, напр.: ***Дітям*** *спочатку* ***було*** *дуже* ***чудно*** (І. Нечуй-Левицький); ***Йому*** *раптом* ***зробилося легко*** *і навіть* ***весело*** (Г. Тютюнник); *Дуже* ***мені мило****, дуже* ***мені втішно*** (У. Самчук); ***Віті стало тривожно*** *на душі* (О. Авраменко); *«****Мені страшно****», – скаржилася вона чоловікові* (Ю. Цюпа); ***Мені*** *од вас аби словечко, щоб перебути ніч.., аби до ранку, бо зовсім* ***кепсько*** (С. Йовенко), рідше – формою родового відмінка із прийменником *для,* напр.: *Він давно заспокоївся,* ***для нього*** *тут гарно й* ***весело***(А. Гудима); ***Для мене*** *вдома* ***нестерпно****;* ***Для дослідника*** *тут* ***принизливо***), орудного із прийменником *між,* напр.: ***Між людьми зробилося тихо*** (Г. Тютюнник), родового з прийменником *в (у),* напр.: *Так уже* ***в нього*** *на серці* ***погано*** (О. Довженко). Проте його позиція може бути і зредукованою, особливо якщо йдеться про узагальнений характер стану осіб, напр.: ***Приємно****, коли за тебе турбуються* (А. Гудима); *Палата мовби камерою стала.* ***Тоскно. Самотньо*** (А. Гудима).

Паралельно із керованим другорядним членом зі значенням носія емоційно-психічного стану в таких прислівникових односкладних реченнях нерідко вживається компонент, що визначає локалізацію стану в певному органі людини і виражений переважно формою місцевого відмінка іменників – назв частин тіла, напр.: ***У голові йому тривожно; У грудях хворим пекельно*** або іменників *серце, душа,* напр.: ***Володимирові було*** *так* ***легко на серці****, що захотілося підхопити цей посвист* (В. Шевчук); ***На серці*** [Радюкові] ***було весело*** *й* ***радісно*** (І. Нечуй-Левицький); *І так* ***Василеві стало гірко на душі****, так* ***боляче*** (А. Гудима); *…****на душі йому легко*** *й* ***просто*** (Ю. Цюпа). Статус таких парних компонентів дослідники кваліфікують неоднаково: одні вважають, що назва частини тіла разом із компонентом у формі давального відмінка формує розчленований суб’єкт стану, оскільки сама назва частини тіла не має самостійного семантико-синтаксичного статусу [208, с. 310; 32; 411; 238, с. 11; 348, с. 360], інші кваліфікують назву органу людини як синкретичний локативно-суб’єктний

компонент, у якому домінує семантика локативної форми [47, с. 139], треті – як суб'єктно-просторовий детермінант з перевагою суб'єктного значення [413, с. 380], четверті відзначають поєднання в іменниковій назві органу людини суб'єктної позиції та локативної форми, причому якщо наявний суб'єктний компонент у формі давального відмінка, то домінує локативне значення [99, с. 174]. За редукції суб'єктного компонента у формі давального відмінка іменникова назва частини тіла людини набуває цієї форми і суб'єктного значення, напр.: ***Душі було*** *також* ***спокійно****, як і тілові* (В. Підмогильний); ***Тяжко*** *моєму* ***серцю****, коли вже й ти не держиш правди…* (Г. Квітка-Основ'яненко); ***Серцю стало радісно; Душі зробилося пекельно.***

У реченнях із прислівниковим складеним головним членом на означення емоційно-психічного стану іноді буває і керований другорядний член зі значенням об'єкта такого стану, причому він виражений переважно прийменниково-відмінковою формою, що не типово для об'єктного компонента, напр.: *Скульпторові* ***було прикро за неї*** (О. Гончар); *Дорослим* ***страшно за дітей****; Нам* ***совісно перед батьками****; Школярам* ***стало соромно перед учителем****; …всім їм* ***було байдуже до мене*** (Ю. Мушкетик); *Сумно було Дмитрикові, і* ***жалко*** *недужої* ***мами*** (М. Коцюбинський); *Управителеві* ***жалко стало Марусі*** (Б. Грінченко).

Крім цих керованих другорядних членів до формально-синтаксичної структури односкладних речень може входити і некерований другорядний член, що визначає ступінь вияву емоційного або психічного стану особи, напр.: *Мені до болю* ***ніяково*** *й* ***соромно*** (В. Винниченко); *…їй* ***було*** *нестерпно* ***весело*** (І. Карпа).

Характерною особливістю односкладних речень із прислівниковим складеним головним членом зі значенням фізичного, фізіологічного стану істоти та інтелектуального стану людини є наявність типового іменникового чи займенниково-іменникового компонента у формі давального відмінка, який визначає носія відповідного стану, напр.: *«Я сам чув.* ***Тобі погано*** (Ю. Цюпа); *Тепер* ***було їй*** *так* ***добре****! Затишно,* ***тепло*** (П. Гоявічинська); ***Їй***

стало *гірко,* ***паморочливо****…* (Ю. Цюпа); *А зате як* ***їй інтересно****, як весело* (В. Винниченко); ***Їм*** *нічого про це* ***невідомо*** (Л. Костенко).

4.2.1.3. Прислівникові компаративний та суперлативний складені присудки двоскладного речення

Прислівниковий компаративний та прислівниковий суперлативний складений присудок – це різновиди прислівникового складеного присудка, виокремлення яких спричинене морфологічним вираженням – прислівниковим компаративом або суперлативом – основної частини цього присудка. Їх увела в науковий ужиток Н. М. Костусяк, яка цілісно дослідила всю функційно-синтаксичну сферу компаративних і суперлативних прислівників української мови: і власну, спеціалізовану, і невласну, вторинну. Вона визначила й ранжувала вторинні синтаксичні функції вищого й найвищого ступенів порівняння якісно-означальних прислівників, прислівників міри й ступеня, просторових та означальних часових прислівників (грамем – у її термінології) у простих елементарних і неелементарних реченнях [275].

Компаративи й суперлативи від якісно-означальних прислівників як одиниці складної за своєю природою категорії ступенів порівняння виявляють специфіку в синтаксичному функціонуванні. З одного боку, вони вживаються в позиції своїх вихідних якісно-означальних прислівників. У функційно-синтаксичній концепції прислівника К. Г. Городенської якісно-означальні прислівники закріплені за позицією некерованого придієслівного другорядного члена, що поєднується з опорним дієсловом формою підрядного зв’язку – приляганням, яке передає зв’язок залежного слова з головним за змістом [136, с. 299]. З іншого боку, компаративи і суперлативи від якісно-означальних прислівників мають власні формально-синтаксичні позиції, зумовлені їхнім транспозиційним статусом. Одна із транспозиційних спрямована в синтаксичну сферу дієслова – формально-синтаксичну позицію присудка семантично неелементарного речення з інфінітивним та

іменниковим підметом, тобто в позицію прислівникового компаративного та прислівникового суперлативного складеного присудка.

Параметри предикативного функціонування у двоскладних реченнях компаративних і суперлативних прислівників залежать і від семантики їхніх вихідних якісно-означальних прислівників. Щодо транспонування у формально-синтаксичну позицію присудка, то ступеньовані прислівники з первинною якісно-означальною семантикою обмеженіше, порівняно з іншими семантичними групами означальних прислівників, зокрема міри й ступеня [138, с. 54], проникають у синтаксичну сферу дієслова. Цю групу прислівникових компаративів і суперлативів дослідники обмежують такими оцінними лексемами, як *важче (найважче), тяжче (найтяжче), легше (найлегше), простіше (найпростіше), гірше (найгірше), краще (найкраще), ліпше (найліпше), дешевше (найдешевше), дорожче (найдорожче)* та ін. [139, с. 42], *швидше (найшвидше), величніше (найвеличніше), страшніше (найстрашніше), цікавіше (найцікавіше), вільніше (найвільніше), сильніше (найсильніше), тихіше (найтихіше), небезпечніше (найнебезпечніше), складніше (найскладніше)* [128, с. 140] та ін. Крім того, предикативне вживання прислівникових компаративів і суперлативів можливе лише в семантично неелементарних простих реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив, зокрема й зі значенням руху, пор.: ***Командувати*** *і* ***битися*** *–* ***краще*** (О. Довженко); ***Ходити*** *туди* ***зручніше; Їздити було найкраще*** *в понеділок;* ***Возити*** *дітей звідтіля* ***простіше****; …їхні дії* ***спрогнозувати*** *–* ***складніше*** («Україна молода», 2009); *…****прогнозувати*** *погоду* ***стає*** *дедалі* ***важче*** («Україна молода», 2013); ***Ходити стане важче; Їздити було найважче*** *ввечері* (О. Довженко); ***Прогодувати*** *цих людей –* ***найтяжче*** (М. Зарудний); *Дихати* ***ставало легше****; Дихати* ***було найлегше*** *в сосновому бору*; *І* ***усвідомлювати*** *це в Києві було* ***найболючіше***… (В. Малик). У присудкову позицію прислівникові компаративи та суперлативи, як і їхні базові якісно-означальні прислівники, потрапляють не

самостійно, а за допомогою дієслівної власне-зв'язки *бути* та напівзв'язки *ставати (стати)* в певній часово-особовій формі.

Н. М. Костусяк свого часу зауважила, що прислівниковий суперлатив обмеженіше, порівняно із прислівниковим компаративом, виконує формально-синтаксичну присудкову позицію [275, с. 131]. До прислівникових суперлативів з первинною якісно-оцінною семантикою, найуживаніших у формально-синтаксичній позиції присудка, зараховують такі, як *найкраще, найліпше, найлегше, найгірше, найважче, найтяжче, найпростіше, найдешевше, найдорожче, найвигідніше* та ін.. [139, с. 42], напр.: *Упасти –* ***найлегше****, устати –* ***найважче****; …****найлегше*** *і* ***найпростіше було б*** *сказати: досить уже дискусій* (І. Дзюба).

В особливий різновид двоскладних неелементарних речень з інфінітивним підметом і прислівниковим компаративним складеним присудком дослідники виділяють речення спонукального характеру, речення-заклики, у яких підмет завжди виступає в препозиції до присудка, зв'язковий компонент якого виражений нульовою формою власне-зв'язки *бути* і передає модальне значення потрібності еліпсованого предиката, поєднуючись з деякими компаративами якісно-означальних прислівників, пор.: *Жити –* ***дружніше!****; Вивчати –* ***наполегливіше!****; Працювати –* ***сумлінніше!****; Писати –* ***ліпше!****; Купувати –* ***дешевше****!; Продавати –* ***дорожче****! Стрибати –* ***краще****!; Купувати –* ***дешевше****!; Продавати –* ***дорожче****!; Співпрацювати –* ***найвигідніше!*** [139, с. 43; 99, с. 239].

Характерною особливістю формально-синтаксичної структури двоскладних речень із прислівниковим компаративним складеним присудком є наявність керованого другорядного члена речення зі значенням об'єкта порівняння, який виражають різні морфологічні засоби разом із порівняльними сполучником *ніж / аніж*, зрідка – *чим, як*. Він може бути експлікований, як і підмет, інфінітивом, що зафіксовано в українських народних прислів'ях і художній літературі, пор.: *Лучче* [краще] *вкрасти, чим* ***напрясти*** (Укр. прислів'я); *…сміятись краще все-таки,* ***ніж плакать***

(Л. Костенко); *Ненавидіти легше,* ***ніж любити*** (В. Гей); *Руйнувати легше, ніж будувати* (В. Скуратівський). Керований другорядний член речення зі значенням об'єкта порівняння виражають також іменники конкретної семантики, які в межах об'єктного значення співвідноситься з компаративним присудком, пор.: *Виготовити двигун простіше й дешевше,* ***ніж колеса*** («Україна молода», 2006).

У двоскладному неелементарному реченні з компаративним прислівниковим складеним присудком позицію керованого другорядного члена наповнюють прийменниково-відмінкові форми та прислівники, що виражають об'єктно-просторову та об'єктно-темпоральну семантику: *…тепер у садку краще обідати,* ***ніж у хаті*** (І. Нечуй-Левицький); *Працювати в селі було важче,* ***ніж у місті***; *І йти йому сьогодні було легше, аніж учора* (А. Дімаров).

Із прислівниковим суперлативним складеним присудком пов'язаний керований другорядний член речення зі значенням об'єкта виокремлення, виражений переважно формою родового відмінка із прийменником *з / з-поміж, з-посеред*, напр.: *Святкувати Різдво –* ***найвеселіше з усіх*** *християнських* ***свят***. Проте для присудкового прислівникового суперлатива позиція керованого другорядного члена речення з об'єктною семантикою є факультативною, тому вона здебільшого не експлікована, пор.: ***Їхати*** *сьогодні на роботу* ***було найважче; Критикувати найлегше; Виготовляти*** *ці речі в Україні* ***найвигідніше***.

У формально-синтаксичній структурі двоскладних речень із прислівниковим компаративним складеним присудком та інфінітивним підметом, що має значення руху, наявний керований другорядний член речення зі значеннями вихідного та кінцевого пунктів руху або з одним із цих просторових значень, що зумовлений локативною валентністю інфінітива, напр.: *Їздити* ***звідси легше****; Ходити* ***туди зручніше****; Носити* ***звідси туди*** *воду* ***важче***.

Предикативно вжиті прислівникові компаративи з первинною якісно-означальною семантикою можуть мати також керованого другорядного члена речення із семантикою об'єкта порівняння, вираженого формою *за всіх* або *від усіх*, що вказує на цілковите перевершення всіх потенційних об'єктів-конкурентів, пор.: *Жити –* ***дружніше за (від) усіх****!; Стрибати –* ***краще за (від) усіх****!; Писати –* ***ліпше за (від) усіх****; Купувати –* ***дешевше за (від) усіх****!; Продавати –* ***дорожче за (від) усіх****.*

Присудкові прислівникові компаративи ***краще, ліпше, гірше*** і под. у семантично неелементарному простому реченні можуть пов'язуватися й з іменниковим підметом, вираженим предикатним іменником: ***Краще сором****, ніж голодна смерть* (М. Кропивницький); *Людська* ***заздрість*** *–* ***гірше****, як слабість* (М. Матіос).

Специфіку синтаксичного функціонування компаративних і сперлативних означальних просторових прислівників з первинною семантикою місця на горизонтальній та вертикальній осі щодо просторового орієнтира становить їхня обмежена здатність транспонуватися в синтаксичну сферу дієслова, що зумовлено значною мірою їхнім опосередкованим валентним зв'язком з дієслівними локативними предикатами. Саме він закріпив означальні просторові прислівники і співвідносні з ними компаративи й суперлативи за позицією керованого другорядного члена речення з власне-локативними, процесуально-локативними та акціонально-локативними значеннями [104, с. 104 – 109], пор.: *Ми* ***були високо*** і *Ми* ***були вище****; Вони* ***будуть глибоко*** і *Вони* ***будуть найглибше****; Туристи* ***розташувалися високо*** і *Туристи* ***розташувалися вище****; Гості* ***сиділи близько*** і *Гості* ***сиділи ближче****; Книжки* ***лежали низько*** і *Книжки* ***лежали нижче****; Пасажири* ***стояли близько*** і *Пасажири* ***стояли ближче****; Скарб* ***лежав глибоко*** і *Скарб* ***лежав глибше****; Краплі* ***падали низько*** і *Краплі* ***падали нижче****.* Суперлативний прислівник місця в цій позиції визначає крайню межу локалізації стану щодо просторового орієнтира так само на вертикальній та горизонтальній осі, пор.: *Підлітки* ***сиділи найвище****; Пакети*

***лежали найвище**, валізи – **найнижче**; Діти опинилися **найближче**; Чоловіки розташувалися **найдальше**; Скарб лежав **найглибше**; Верби хилилися **найнижче**.*

У двоскладних реченнях з дієслівними предикатами іншого лексико-семантичного наповнення ці означальні просторові прислівники і співвідносні з ними компаративи та суперлативи так само, як і решта обставинних прислівників, виконують функцію детермінантного другорядного члена речення, пов'язаного підрядним детермінантним зв'язком з предикативним ядром простого ускладненого речення, пор.: *Верби росли **близько*** і *Верби росли **ближче**; Гілля звисало **низько*** і *Гілля звисало **нижче**; Рука сягала **глибоко*** і *Рука сягала **глибше**; М'яч підстрибнув **високо (вище)*** і *М'яч підстрибнув **найвище**.*

Для компаративних та суперлативних прислівників з первинним значенням місця на горизонтальній та вертикальній осі щодо просторового орієнтира дієслівна присудкова позиція можлива лише в семантично неелементарних простих реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив. Речення з інфінітивним підметом бувають двох типів. Для першого типу характерний такий інфінітивний підмет, після якого вживаються залежні від нього другорядні члени речення зі значеннями вихідного та кінцевого пункту руху, пор.: ***Їздити звідси на роботу ближче; Ходити звідси до школи далі***. Другий тип речень особливий за своєю структурою і комунікативною настановою. Роль зв'язкового компонента в них виконує нульова форма дієслова *бути*, замість якої ставлять тире. За комунікативною настановою ці речення спонукального характеру, речення-заклики, пор.: *Стрибати – **вище,** пірнати – **глибше!**; Метати – **найдальше!**; Літати – **найвище!*** [138, с. 9]. Предикативно вжиті в них прислівникові компаративи можуть мати залежну позицію керованого другорядного члена речення з об'єктною семантикою, виражену формою *за всіх* або *від усіх*, що вказує на цілковите перевершення всіх потенційних об'єктів-конкурентів, пор.:

Стрибати – ***вище за всіх (від усіх)!****; Пірнати* – ***глибше за всіх (від усіх)!****; Метати* – ***далі за всіх (від усіх)!****; Літати* – ***вище за всіх (від усіх)!*** [138, с. 9].

Прислівникові компаративний і суперлативний складені присудки у двоскладному реченні можуть бути пов'язані також із займенниково-іменниковим підметом, вираженим субстантивованим узагальнювальним займенниковим прикметником *все (усе)*, що «виражає цілковите охоплення, сукупність осіб, предметів, явищ» та субстантивованим вказівним займенниковим прикметником *це*, зрідка – *те*, що «вживаються замість особи, предмета, явища, про які йшлося вище» [99, с. 244]. У ролі основної частини таких прислівникових складених присудків ужиті насамперед прислівникові компаративи та суперлативи з первинною якісно-оцінною семантикою. Характерно, що зумовлена ними позиція керованого другорядного члена зі значенням об'єкта порівняння здебільшого зредукована, семантично речення самодостатні і без нього, напр.: ***Все*** *значно* ***важче*** *і* ***складніше*** (Л. Костенко); ***Це*** *вже* ***краще****, Орядин*(О. Довженко); *…***це було найгірше** (Ю. Андрухович); *…***це було б найганебніше** (О. Довженко); ***Це найтяжче****, – говорила дама…* (О. Кобилянська); *І* ***це було найстрашніше*** (мов уві сні!) (В. Нестайко); ***Те – найважливіше.***

Лише із прислівниковим компаративним складеним присудком у двоскладному реченні пов'язаний іменниковий підмет, виражений переважно предикатними, зрідка – непредикатними іменниками та вжитий як у препозиції, так і в постпозиції до такого присудка. Основною умовою функціонування цих двоскладних речень є наявність позиції керованого другорядного члена зі значенням об'єкта порівняння, вираженого такими ж іменниками із прийменниками *за, від* або сполучниками *ніж / аніж, як*, напр.: *Людська* ***доброта краще від грошей****;* ***Добрий собака краще, ніж зла людина*** (Укр. прислів'я); *Людська* ***заздрість – гірше, як слабість*** (М. Матіос); ***Лучче солом'яна згода, як золота зваба*** (Укр. прислів'я).

У позиції підмета із прислівниковими компаративним та суперлативним складеними присудками, утвореними прислівниковими

компаративами та суперлативами з первинною якісно-оцінною семантикою, може бути вжита ціла предикативна з'ясувальна частина, що в семантико-синтаксичному плані підпорядкована предикатам якісного стану-відношення іншої предикативної частини складного речення, тому входить у їхню валентну рамку. Н. М. Костусяк виокремила цю форму експлікації підмета тому, що із формально-синтаксичного боку підметова предикативна частина є аналогом підмета у простому двоскладному реченні [275, с. 116, 137]. На противагу інфінітивному та іменниковому підметам підметова предикативна частина займає тільки постпозицію до прислівникового компаративного та прислівникового суперлативного складених присудків і поєднана з ними нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути*, напр.: ***Гірше, що виборець не знає нічого про кандидатів у депутати*** («Дзеркало тижня», 2014); ***Найважливіше, щоб вони стали патріотами рідної землі*** («Україна молода», 2013).

4.2.1.4. Прислівникові компаративний та суперлативний складені головні члени односкладного речення

Дієслівна позиція головного члена односкладного речення для прислівникових компаративів і суперлативів так само неоднаково реалізовувана, як і для співвідносних із ними прислівників зі значенням звичайного ступеня вияву ознаки. Для тих прислівникових компаративів і суперлативів, що постали на основі прислівників, уживаних на означення стану довкілля загалом чи зовнішнього стану певного закритого чи обмеженого просторового об'єкта, формально-синтаксична позиція головного члена односкладного речення також є типовою, спеціалізованою. Щоправда, у цю позицію може бути транспоновано за допомогою дієслівних зв'язкових елементів значно менше прислівникових компаративів і суперлативів, ніж їхніх базових прислівників, напр.: *Другого дня надворі* ***стало*** *ще* ***тепліше****…* (Д. Красицький); *У середині січня в Києві* ***було найхолодніше*** («Україна молода», 2017); *Незабаром* ***у квартирах*** *киян*

стане тепліше («Україна молода», 2017); *На хуторі* ***стало тихіше*** (У. Самчук); *Довкола* ***стало ясніше*** (О. Авраменко); *Цього дня на стадіоні* ***було найлюдніше*** (А. Гудима); *Поволі в маленькій хаті* ***ставало найчистіше*** (Д. Красицький). У таких односкладних реченнях позиція керованого другорядного члена речення зі значеннями об'єкта порівняння та об'єкта виокремлення переважно редукована.

Функція головного члена односкладного речення так само єдина для поодиноких прислівникових компаративів і суперлативів із первинними модальними значеннями потрібності (*потрібніше, найпотрібніше*), доцільності (*доцільніше, найдоцільніше*), пор.: *Це* ***потрібніше*** *дітям; Це* ***найпотрібніше*** *пенсіонерам; Чоловікам –* ***доцільніше****, жінкам – ні; Про корисність молока досі сперечаються: кому його пити? Малятам –* ***найдоцільніше*** («Україна молода», 2017).

Для прислівникових компаративів і суперлативів із первинним якісно-оцінним значенням, подібно до їхніх базових прислівників на означення звичайного ступеня вияву якісно-оцінної ознаки, формально-синтаксична функція присудка вторинна. Цю функцію можуть виконувати такі прислівникові компаративи і суперлативи, як *краще, найкраще, ліпше, найліпше, гірше, найгірше, важче, найважче, тяжче, найтяжче, легше, найлегше, простіше, найпростіше, веселіше, найвеселіше, сумніше, найсумніше* й под. за допомогою форм дієслівної власне-зв'язки *бути* та невласне-зв'язок *ставати (стати), робитися (зробитися)* та ін. Такі прислівникові компаративний і суперлативний складені головні члени односкладного речення уживають у синтаксичних конструкціях на означення насамперед внутрішнього стану істоти – її емоційно-психічного стану, дещо рідше – фізичного, фізіологічного та інтелектуального стану, напр.: *Балабусі* ***стало легше*** *на душі* (І. Нечуй-Левицький); *…тобі* ***легше буде*** (В. Малик); *Мені* ***найлегше*** (В. Бортняк); ***Найтяжче*** [Дарусі] ***було*** *вночі* (М. Матіос); ***Найвеселіше було*** *малюкам;* ***Найцікавіше*** *тут підліткам.* Трапляються вони і в односкладних реченнях, де оцінюють стан довкілля, передусім

зовнішній стан якогось обмеженого просторового об'єкта, напр.: *У дворі* ***було веселіше*** (Ю.Цюпа); *У місті дуже багато крику та галасу, а в селі* ***найкраще*** *– і тихо, і вільно*… (Панас Мирний).

У таких конструкціях вербалізований переважно керований другорядний член речення у формі давального відмінка іменника чи займенникового особового іменника, співвідносний із валентно зумовленим семантико-синтаксичним компонентом суб'єкта стану-відношення (порівняння), тоді як другий валентно зумовлений компонент зі значенням об'єкта стану-відношення (порівняння) переважно не експлікований, пор.: ***Олександру Івановичу стало*** *трохи* ***легше*** (М. Зарудний); ***Важче тобі стане*** *сьогодні*… (А. Гудима); *…****їй*** *на душі* ***стало веселіше*** (І. Нечуй-Левицький); *Тут* ***йому буде найнебезпечніше*** (О. Гончар).

Дехто з дослідників уважає, що роль головного члена односкладного речення можуть виконувати і деякі прислівникові компаративи та суперлативи з первинною просторовою семантикою, зокрема *ближче, далі, найближче, найдалі, найдальше* та ін. [99, с. 251 – 252]. Ідеться про односкладні речення на зразок *Їм до Києва ближче; Нам до райцентру найдалі.* Проте із цією думкою не можна погодитися, бо такі прислівникові компаративи та суперлативи виконують функцію керованого другорядного члена речення зі значенням просторової локалізації стану, оскільки вони, як уже зазначалося вище, зумовлені валентністю власне-локативного дієслівного предиката *бути* [138, с. 7].

4.3. Предикатна основа прислівникових предикативних членів речення

Дослідники одностайні в тому, що прислівники, які виконують функцію (як типову чи вторинну) прислівникового складеного присудка у двоскладному реченні та прислівникового складеного головного члена односкладного речення, є формально-граматичними корелятами предикатів стану [140, с. 110 – 114; 142, с. 93 – 94; 128, с. 50; 350, с. 326 – 327].

І. Р. Вихованець назвав їх *відприслівниковими дериватами-предикатами стану* і відвів їм центральне місце у складі предикатів стану, попри те що традиційно виразниками стану вважають дієслова, хоч семантика стану для них є периферійнішою, ніж семантика дії [104, с. 98 – 99]. У його концепції стан належить до периферії семантики дієслова, але предикати стану набувають динамічних (процесуальних) характеристик [104, с. 98 – 99]. Ідея про центральність відприслівникових дериватів-предикатів стану у структурі предикатів стану сьогодні домінує в українській теоретичній граматиці. Проте дехто з дослідників не прийняв цієї ідеї, оскільки «у системі частиномовних реалізацій предиката на власне-синтаксичному рівні саме дієслівні предикати стану є найпоказовішим типом» [504, с. 108]. Таку частиномовну ієрархію обґрунтовано тим, що дієслово є центральним класом ознакових слів, що виражають дії і стани, мають активну семантико-синтаксичну категорію валентності та слугують організаційним ядром елементарного простого речення [504, с. 108 – 115].

Визнаючи предикати стану семантико-синтаксичною базою для прислівникового складеного присудка прислівникового двоскладного речення та прислівникового складеного головного члена прислівникового односкладного речення, вчені водночас застерігають, що ці прислівникові головні члени співвідносяться з різними значеннєвими різновидами предикатів стану. Із цього приводу О. В. Годз зазначає: «Відмінність у прислівникових двоскладних і односкладних реченнях є насамперед лексико-семантичне наповнення предикативної прислівникової частини, що зумовлено значенням предикатів стану, які репрезентують у формально-синтаксичній структурі цих типів речень прислівниковий складений присудок і прислівниковий складений головний член односкладного речення. Якщо у двоскладному реченні в ролі основної частини прислівникового складеного присудка вживаються якісно-означальні прислівники оцінної семантики і співвідносні з ними компаративи та суперлативи, що експлікували значення відповідно оцінних предикатів і предикатів стану-

відношення, зокрема й якості-відношення.., а також прислівники міри й ступеня, що реалізують значення предикатів кількості-відношення, то в прислівниковому односкладному реченні основну частину його складеного головного члена заповнюють прислівники зі значенням різних станів…» [128, с. 69 – 70].

Прислівниковий складений присудок двоскладного речення репрезентує такий значеннєвий різновид предикатів стану, як предикати оцінного стану [140, с. 111; 128, с 71 – 72], або оцінні предикати стану [238, с. 6 – 7]. Його вважають основним семантико-синтаксичним корелятом такого присудка, про що свідчить уживання в ролі його основної частини широкого набору якісно-означальних прислівників з оцінним позитивним та негативним значеннями. Одні дослідники подають їх порівняно небагато, переважно типові: *важко, легко, просто, складно, погано, добре, дешево, дорого, приємно, неприємно, небезпечно, безпечно* та ін. [140, с. 111; 128, с. 122] (пор.: *Дихати* ***було важко****; Ходити* ***стало легко****; Красти –* ***ганебно****; Це –* ***добре****; Це дуже* ***неприємно****; Усе –* ***складно***), інші виокремили три групи предикатів оцінного стану, з якими можуть корелювати предикативні головні члени двоскладного та односкладного прислівникового речення: 1) предикати стану, що дають загальну оцінку вчинків, намірів суб'єкта, чи оцінюють його ззовні (*навмисне, зумисне, ненавмисне, заодно, охоче, серйозно, жартома, нівроку, напідпитку, гарно*); 2) предикати стану, що оцінюють (позитивно або негативно) певні ситуації, обставини (*гаразд, добре, справедливо, просто, радісно, природно, тонко, сентиментально, дотепно, надійно, погано, тяжко, нелегко, довго, марудно, безглуздо, марно, безвиглядно, провокаційно, боляче, трагічно, страшно, гірко, зле, сумно, немудро, грішно, непевно*); 3) предикати стану, що оцінюють довкілля (*урочисто, розкішно, радісно, весело, строго, велично, чудесно, крихко, прекрасно, плинно, вродливо, свавільно, ніжно, лагідно, благословенно, сумно, смутно тоскно, непривітно, голодно, бідно, сутужно, скрутно, мирно, чисто, охайно, брудно, нечепурно, безпечно*) [239, с. 20 – 34].

У новітніх дослідженнях уживають термін *прислівникові предикати якості*, що охоплює *прислівникові предикати якісно-оцінної семантики* та *прислівникові предикати модальної семантики* [350, с. 326 – 327]. Із предикатами якості корелюють, за спостереженнями І. А. Мельник, відприслівникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити на позначення звичайного ступеня вияву ознаки, ужиті у формально-синтаксичній структурі двоскладного речення в ролі прислівникового складеного присудка [350, с. 315]. На предикатах якісно-оцінної семантики ґрунтується прислівниковий складений присудок двоскладного елементарного і неелементарного речення, основна частина якого виражена якісно-означальними прислівниками з оцінними значеннями (напр.: *Все… **чудесно*** (Є. Маланюк); *Та й мандрувати взимку самому **небезпечно*** (В. Малик); *Ходити **стало важко**; Це **– жахливо!*** (В. Нестайко) та означальними просторовими прислівниками (напр.: *Їздити звідси до Києва **далеко***). Прислівникові предикати модальної семантики слугують семантико-синтаксичною основою для прислівникового складеного присудка, у ролі основної частини якого вжиті прислівники з модальними значеннями можливості / неможливості, потрібності / непотрібності, незалежно від того, якою є для них ця предикативна функція – типовою чи вторинною, напр.: *Знати багато – **треба**; Пити – **потрібно**; Це – **не потрібно**; Гуляти – **варто**; Хвилюватися – **не варто**; Купити квартиру **стало можливо**; Поїхати туди – **неможливо**.*

Із ширшим колом значеннєвих різновидів прислівникових предикатів стану корелює прислівниковий складений головний член прислівникового односкладного речення. І. А. Мельник уважає, що на прислівникових предикатах стану ґрунтовані відприслівникові дієслівні напівморфологізовані транспозити (у її термінології) на позначення звичайного ступеня вияву ознаки, що заступають формально-синтаксичну позицію складеного головного члена прислівникового односкладного речення [350, с. 316], тобто ті прислівники, для яких ця дієслівна позиція єдина, сильна. Основною є кореляція якісно-означального прислівника переважно з оцінним значенням,

ужитого в ролі прислівникового складеного головного члена односкладого речення, із прислівниковими предикатами внутрішнього стану істоти – емоційно-психічного та інтелектуального, а також фізичного та фізіологічного стану людини, напр.: *Йому* ***було дивно, неприємно, соромно*** (У. Самчук); *Кричала сова. Від того крику* ***робилося страшно*** *і* ***моторошно*** (Г. Тютюнник); *Кожному* ***було нелегко*** *на душі* (В. Малик); *Як* ***люто*** *мені*! (І. Драч); *Нам –* ***зрозуміло****, їм – ні; Йому* ***стало гаряче*** (О. Кобилянська); *Хворому* ***терпко*** *в роті; Жінці* ***стало млосно****; Федькові* ***було*** *дуже* ***холодно***… (В. Винниченко).

Прислівниковий складений головний член односкладного речення, на противагу прислівниковому складеному присудкові двоскладного речення, широко спирається на різні значення предикатів зовнішнього стану. Це передусім значення предиката всеохопного фізичного стану, який характеризує стан усього довкілля за якимись ознаками, зокрема за високою або низькою температурою (напр.: ***Холодно*** (У. Самчук); *Нестерпно* ***спекотно***), освітленням (напр.: *Вибігає надвір.* ***Темно*** *і* ***зоряно*** (У. Самчук); вологістю (напр.: *Скрізь* ***мокро***); кольоровим наповненням (напр.: *Навколо сонячно і* ***блакитно****…* (У. Самчук); звуковими характеристиками (напр.: *…було спокійно і* ***тихо*** (Іван Багряний), наповненням людьми (напр.: ***Безлюдно***) та ін. За цими ознаками може бути схарактеризований зовнішній стан певного обмеженого або закритого просторового об’єкта, визначеного в прислівниковому односкладному реченні місцевим відмінком іменника з прийменниками *в (у), на* та ін., напр.: *У лікарні* ***холодно****; На вулиці* ***темно****; У класі* ***мокро****…* (У. Самчук); *В нетрях було спокійно і* ***тихо*** (Іван Багряний); ***Пусто, безлюдно*** *в ущелині* (О. Гончар); *У магазині* ***порожньо*** (В. Слапчук).

Із прислівниковими предикатами модальної семантики корелює складений головний член прислівникового односкладного речення, виражений переважно нульовою формою власне-зв’язки *бути* та прислівником із модальним значенням потрібності / непотрібності (напр.: *А нам* ***треба*** *її* [Європи] (У. Самчук); ***Не треба*** *слів!* (Муза любові й

боротьби…); ***Потрібно*** *більше доказів*) та складений інфінітивний головний член інфінітивного односкладного речення, до якого, крім основного інфінітива, як допоміжний модальний компонент уходить прислівник із модальними значеннями потрібності / непотрібності та можливості / неможливості (напр.: *Молодим* ***треба навчатися****; Селам* ***потрібно об'єднуватися****; Диктант національного єднання* ***можна писати*** *всім; Людям* ***не можна переїдати***). Такий складений інфінітивний головний член односкладного речення виражає семантику стану, а також значення потенційної дії, якої надають модальні прислівники *потрібно, необхідно, варто, бажано, можна, треба* та ін. [350, с. 325].

Прислівникові компаративний і суперлативний складені присудки двоскладних речень та прислівникові компаративний і суперлативний складені головні члени односкладних речень – це формально-граматичні репрезентанти двох основних типів предикатів стану – прислівникових предикатів якості-відношення та прислівникових предикатів стану-відношення [350, с. 366]. Із прислівниковими предикатами якості-відношення корелюють прислівникові компаративні та прислівникові суперлативні складені присудки двоскладних речень і прислівникові компаративні та прислівникові суперлативні складені головні члени односкладних речень, у ролі основної частини яких ужиті прислівникові компаративи та суперлативи з первинним якісно-оцінним значенням, із первинними модальними значеннями потрібності / непотрібності й доцільності / недоцільності, а також прислівникові компаративи та суперлативи з первинним значенням просторової локалізації на горизонтальній і вертикальній осі щодо просторового орієнтира в позиції основної частини прислівникового складеного присудка двоскладного речення з інфінітивним підметом, напр.: *Працювати –* ***ліпше****; Їздити туди* ***найпростіше****; Злітати –* ***найвище****; Те –* ***найважливіше****; Це –* ***найпотрібніше****; Жити –* ***цікавіше****.* Прислівникові предикати стану-відношення – це предикатна основа для прислівникових компаративних та прислівникових суперлативних складених присудків

двоскладних речень і прислівникових компаративних та прислівникових суперлативних складених головних членів односкладних речень, у ролі основної частини яких ужиті прислівникові компаративи та суперлативи з первинним значенням стану довкілля та зовнішнього стану обмеженого просторового об'єкта, внутрішнього стану істоти – передусім емоційно-психічного, рідше – фізичного, фізіологічного та інтелектуального стану людини тощо, напр.: *Все **тихше й тихше**… Сурми вже не грають… Шум даленіє… Дзвони завмирають…*(Л. Костенко); *Надворі **стало холодніше**; На вулицях **стало безлюдніше**; Дітям **буде веселіше** разом; Їм це **зрозуміліше**.* Залежно від цих первинних значень прислівникових компаративів та суперлативів маємо підстави виокремити такі основні семантичні різновиди прислівникових предикатів стану-відношення: 1) прислівникові предикати стану довкілля – відношення; 2) прислівникові предикати зовнішнього стану обмеженого просторового об'єкта – відношення; 3) прислівникові предикати емоційно-психічного стану істоти – відношення; 4) прислівникові предикати фізичного та фізіологічного стану істоти – відношення; 5) прислівникові предикати інтелектуального стану людини – відношення. Домінують серед них прислівникові предикати емоційно-психічного стану істоти – відношення.

4.4. Особливості валентного оточення прислівникових предикатів якості та предикатів стану і прислівникових предикатів якості-відношення та предикатів стану-відношення

Логічно вважати, що для прислівника як класу ознакових слів, хоч і найпериферійнішого, характерна категорія семантико-синтаксичної валентності. Це твердження уточнили деякі дослідники. Суть їхнього уточнення полягає в тому, що здатність мати певну кількість відкритих позицій (валентностей), які повинні заповнити одиниці відповідної семантичної природи, властива лише деяким типам прислівників [445, с. 170]. Основним носієм валентності визнано дієслово [103, с. 108], бо саме

його семантика вможливлює поєднання дієслівних лексем з певною кількістю залежних іменникових компонентів, що мають відповідну семантичну якість, тобто поєднання семантично опорного дієслова і семантично залежних компонентів відбувається на основі їхньої семантичної сумісності [136, с. 269]. Решта ознакових слів набуває валентнісних властивостей у зв'язку з дієсловом. Зокрема, прикметники та прислівники стають носіями валентності, коли вони за допомогою зв'язкових дієслівних елементів потрапляють у предикативну позицію, що є первинною формально-синтаксичною для дієслова. Для прислівників такими є позиції прислівникового складеного присудка двоскладного речення та прислівникового складеного головного члена односкладного речення, бо саме вони реалізують предикати стану в семантико-синтаксичній структурі речення. Набуття валентності прислівниками у зв'язку з транспозицією їх у ці формально-синтаксичні позиції дієслова дало підстави дослідникам зробити висновок про транспозиційний характер прислівникової валентності [350, с. 332]. Саме у своїй вторинній присудковій позиції двоскладного речення та в позиції головного члена односкладного речення прислівники набувають характерної категорії ознакових слів – семантико-синтаксичної валентності.

Визначальною рисою валентності прислівникових предикатів якості та прислівникових предикатів стану, з якими корелюють прислівниковий складений присудок двоскладного речення та прислівниковий складений головний член односкладного речення, є одновалентність, що спричинено валентною маломіцністю предикатів стану загалом і дієслівних предикатів стану зокрема [103, с. 114; 136, с. 270]. «Прислівникові предикати якості, – констатує І. А. Мельник, – здебільшого належать до одновалентних предикатних одиниць із характерною лівобічною валентністю. Це звичайно предикати якісно-оцінної семантики, що відкривають тільки одну облігаторну лівобічну семантико-синтаксичну позицію, яку заповнює актант у функції суб'єкта, морфологічно експлікований називним відмінком» [350,

с. 327]. Варто наголосити, що одновалентними предикати якісно-оцінної семантики є насамперед тоді, коли вони корелюють із прислівниковим складеним присудком двоскладного речення, що констатує наявність певної якісної ознаки, пор.: …*усе* ***любо****, та* ***мило****, та ясно* (Марко Вовчок); *Це* ***боляче****. Це* ***тяжко*** (Л. Костенко); *Красти –* ***погано*** (В. Симоненко). В інших контекстних умовах ці предикати, крім суб'єктної, можуть відкрити й об'єктну валентність, тобто стати двовалентними, пор.: ***Нам любо жити*** *в Переяславі* (Муза любові й боротьби…). Якщо ж на такі якісно-оцінні предикати опертий прислівниковий складений головний член односкладного речення, то крім облігаторної суб'єктної валентності, вираженої переважно назвою істоти у формі давального або родового прийменникового, здебільшого реалізована й факультативна об'єктна валентність, експлікована у формально-синтаксичній структурі односкладного речення інфінітивом або вказівними чи узагальнювальними субстантивованими займенниковими прикметниками в називному відмінкові, напр.: ***Їм страшно подорожувати; Студентам це доцільно***.

Для прислівників модальної семантики дієслівні позиції прислівникового складеного присудка двоскладного речення та прислівникового складеного головного члена односкладного речення є типовими, а не вторинними, у яких вони бувають і одновалентними в елементарному двоскладному реченні, де суб'єктна валентність реалізована вказівним займенниковим іменником (напр.: ***Це – треба; Оце – потрібно***), та неелементарному двоскладному реченні із суб'єктним інфінітивом (напр.: ***Читати*** *вголос* ***– треба; Рухатися – потрібно***), і двовалентними, оскільки в їхньому валентному оточенні поєднані облігаторний суб'єктний компонент переважно у формі давального відмінка, рідше – прийменникового родового відмінка іменника чи займенникового особового іменника і факультативний об'єктний компонент зі значенням об'єкта стану, експлікований іменниками – назвами істот і неістот та субстантивованими вказівними займенниковими прикметниками у формі спеціалізованого знахідного (напр.:

Сонячний ніж – ***Оце нам треба*** (Є. Маланюк); ***Дітям треба друзів;*** *…****це потрібно*** **[їй]** *для виховання сина…* (О. Іваненко) *…****це необхідно*** *насамперед* ***для нього*** (О. Іваненко) чи родового відмінка (напр.: *І так на всяку всячину того* ***гроша потрібно*** (Ю. Мушкетик); ***Цього не потрібно старшокласникам;*** ***І нічого йому не було потрібно****…* (Ю. Мушкетик), зрідка – інфінітивом та предикатними іменниками в семантично неелементарних односкладних реченнях (напр.: *...****йому треба було налягати*** *на весло…* (В. Шевчук); *…****царям не треба*** *ні* ***щастя*** *нашого, ні* ***зла*** (Муза любові й боротьби…); *І* ***радісно*** *моїм тонким рухливим пальцам* ***Торкатись*** *інших рук…* (О. Теліга). Двовалентні предикативні модальні прислівники зі значенням потрібності вирізняє також здатність мати об'єкт якісної ознаки у формі називного відмінка вказівного займенникового іменника, напр.: *…****це потрібно*** **[Марії]**… (О. Іваненко); ***Це треба всім!***

Одновалентним є прислівниковий предикат стану, з якими корелює прислівниковий складений головний член односкладного прислівникового речення, що характеризує стан довкілля. Специфіка цього предиката, названого предикатом всеохопного стану, полягає в тому що зумовлений його семантикою суб'єктний компонент позначає все або дуже широке оточення усю сукупність предметів у навколишньому середовищі [101, с. 41], тому у формально-синтаксичній структурі речення він не вербалізований, експлікований лише предикат всеохопного стану, напр..: ***Було темно…*** (Є. Маланюк); ***Сонячно… Тепло*** (Є. Маланюк); ***Порожньо…*** (Є. Маланюк).

Предикати всеохопного стану мають здатність поєднуватися у валентній суб'єктній позиції також із синкретичним компонентом, що становить складну семантико-синтаксичну єдність значень суб'єкта та локатива і морфологічно виражений місцевим відмінком, зрідка – знахідним, орудним або родовим прийменниковими відмінками, напр.: ***У хаті тепло*** (Л. Костенко); ***За вікном було біло-пребіло*** (Л. Костенко); *Так* ***порожньо*** *і* ***сіро вколо тебе*** (Є. Маланюк), а також морфологізованим прислівником (напр.: ***Скрізь холодно****; Так* ***тихо тут*** (Є. Маланюк). У відзначених

прийменниково-відмінкових формах та морфологізованих прислівниках на вихідну семантику локативності нашаровується супровідне значення суб'єктності, що спричинює семантичну неелементарність речень, у яких вони вжиті [350, с. 330].

До одновалентних належить більшість предикатів на позначення фізичного, фізіологічного та емоційно-психічного стану людини, на яких ґрунтується прислівниковий складений головний член односкладного речення. Вони відкривають лише валентну позицію суб'єкта (переважно особу), що є пасивним носієм фізичного, фізіологічного та емоційно-психічного стану і виражена давальним відмінком іменника або займенникового особового іменника, напр.: ***Володькові було весело*** (У. Самчук); ***Нам страшно було*** (Є. Маланюк); ***Їй стало гірко, паморочливо***… (Ю. Цюпа); *І* ***людям слизько****, і* ***коняці ковзко*** (Л. Костенко).У позиції суб'єкта емоційно-психічного стану, поряд з іменником – назвою особи у формі давального відмінка, можуть уживатися також іменники *душа, серце*, рідше – іменникова назва частини тіла людини у формі місцевого відмінка (напр.: ***Віті стало тривожно на душі*** (О. Авраменко); ***Володимирові було*** *так* ***легко на серці***… (В. Шевчук); *У грудях* ***було бентежно***) або лише назва частини тіла людини у формі місцевого відмінка (напр.: ***На душі*** *так* ***марудно****, так* ***боляче*** (А. Гудима); ***На серці було важко*** (В. Малик). Статус такої суб'єктної позиції в мовознавстві однозначно не потрактований. На думку І. А. Мельник, у цій семантико-синтаксичній позиції маємо два суб'єкти: первинний, виражений давальним відмінком, і вторинний, експлікований місцевим відмінком [350, с. 329].

Деякі з предикативних якісно-означальних прислівників – корелятів предикатів емоційно-психічного, інтелектуального та фізичного стану, крім облігаторної валентної позиції суб'єкта відповідного стану, відкривають факультативну валентну позицію об'єкта стану, яку морфологічно експлікують неспеціалізовані засоби: прийменникові форми іменників (назв

істот і неістот) та займенникових іменників, форма називного відмінка вказівного займенникового іменника в елементарних односкладних реченнях та інфінітиви чи предикатні іменники – в неелементарних односкладних реченнях, напр.: ***Батькам страшно за дітей; Малюкам страшно ходити; Учням ніяково перед учителем; Улянці було… солодко з ним*** (В. Яворівський); ***Мені без тебе сумно*** (Л. Костенко); ***Стало мені прикро за*** *негідний* ***вчинок; Це всім відомо…*** (В. Малик); ***Це мені не зрозуміло*** (В. Малик); *Так,* ***це важливо*** [Янові]… (Ю. Мушкетик). Позиція об'єкта стану є облігаторною для предикативних прислівників, що передають стан особи, пов'язаний із її зоровим (*видно, не видно*) та слуховим (*чутно, не чутно*) сприйняттям, причому це об'єктне значення виражене спеціалізованою формою знахідного відмінка, напр.: ***Нам видно людей*** *на дорозі;* ***Їм чутно лемент***. Проте нерідко в таких реченнях суб'єкт стану буває імпліцитним, а об'єкт стану в них експлікований, напр.: ***Ворога*** *вже* ***було видно***… (Ю. Мушкетик); …***було видно*** *тільки* ***підборіддя*** *та* ***губи***… (Ю. Мушкетик).

До периферійних засобів експлікації об'єктної валентності І. А. Мельник зарахувала і підрядну з'ясувальну частину складнопідрядного речення, що пояснює в його головній частині предикативні прислівники на зразок *відомо, невідомо, зрозуміло, цікаво, очевидно, важливо, чутно, видно* і под., напр.: ***Як жили мешканці ставу під крижаною стелею****, мені* ***невідомо*** (Олег Ольжич); …*більше* ***було*** *для мене* ***цікаво, що я добре розумію*** (Р. Горак); …*всім* ***було видно, як за верхівцем підстрибувала на вибоях темна згорблена постать юнака*** (В. Малик) [350, с. 365].

Крім об'єктної валентності, що для багатьох прислівникових предикатів якості та прислівникових предикатів стану є факультативною, у валентну рамку предикативних означальних просторових прислівників (*далеко, недалеко, далеченько, близько, неблизько, близенько* і под.), які виконують роль прислівникового складеного присудка двоскладного речення з інфінітивним підметом і корелюють із прислівниковими предикатами

якості, уходить обов'язкова валентна позиція локатива зі значеннями вихідного та кінцевого пунктів руху, експлікована прийменниково-відмінковими формами та морфологізованими прислівниками, напр.: ***Їздити з Ніжина до Києва їм далеко; Ходити звідси до супермаркету близенько.***

Прислівникові предикати якості-відношення та стану-відношення за своєю семантичною природою двовалентні. У їхній валентній рамці наявні компонент із семантико-синтаксичною функцією відповідно суб'єкта якості-відношення та суб'єкта стану-відношення і компонент із семантико-синтаксичною функцією відповідно об'єкта якості-відношення та об'єкта стану-відношення [350, с. 366]. Як уже зазначалося вище, ці компоненти мають виразні семантичні ознаки та спеціалізовані морфологічні засоби вираження. Обидва значеннєві різновиди об'єктного компонента диференційовані також залежно від ступеньованого прислівникового предиката: прислівниковий компаративний предикат якості-відношення та стану-відношення породжує об'єкт якості-відношення та об'єкт стану-відношення зі значенням об'єкта порівняння, а прислівниковий суперлативний предикат якості-відношення та стану-відношення – об'єкт якості-відношення та об'єкт стану-відношення зі значенням об'єкта виокремлення. Проте ці семантичні різновиди об'єктного компонента, породженого облігаторною валентністю прислівникових предикатів якості-відношення та предикатів стану-відношення, у формально-синтаксичній структурі прислівникових двоскладних та прислівникових односкладних речень переважно зредуковані.

Висновки до Розділу 4

Прислівник – найперифері́йніший частиномовний клас ознакових слів за його семантичними та граматичними характеристиками. Його загальнокатегорійне значення ознаки ознаки базується на синтаксичному функціонуванні, воно представлене синтаксично: основною та обов'язковою синтаксичною характеристикою прислівникових лексем є здатність

виконувати функції непредикатного визначника предикативного або атрибутивного компонента речення.

Загальнокатегорійна (частиномовна) семантика прислівників реалізується тільки у зв'язках і відношеннях з іншими ознаковими словами: передусім із дієсловами та прикметниками.

Ознака прислівника – це відображення синтаксичних відношень ознакових слів – атрибутивних, обставинних та інших. Прислівникова ознака постає як статична ознака предиката або й атрибута предмета.

Семантична і граматична периферійність прислівника як частиномовного ознакового класу зумовлена його семантичною та функційною неоднорідністю. Значення ознаки ознаки обставинних прислівників – це обставинні (адвербіальні) семантико-синтаксичні відношення, які вони виражають у позиції детермінантного другорядного члена речення. Означальні прислівники експлікують ознаку ознаки, уживаючись у позиції прислівного некерованого другорядного члена речення. Прислівники способу дії, подібно до обставинних, виражають адвербіальні (порівняльні) семантико-синтаксичні відношення, але так само, як означальні, дублюють позицію прислівного некерованого другорядного члена речення. Модальні прислівники спеціалізовані на вираженні певного модального значення в позиції детермінантного другорядного члена речення. Означальні та обставинні прислівники зі значеннями місця та напрямку, пов'язані з дієсловами локативної семантики, виконують формально-синтаксичну функцію керованого другорядного члена речення. Так звані предикативні прислівники, передусім прислівники на означення стану довкілля і фізичного стану обмеженого просторового об'єкта, внутрішнього стану істоти тощо, закріплені за формально-синтаксичною функцією головного члена прислівникового односкладного речення, що є типовою дієслівною формально-синтаксичною функцією. Зазначені семантичні та функційні ознаки дають підстави констатувати, що граматична сфера

прислівника істотно відрізняється від граматичної сфери інших частиномовних класів ознакових слів.

Вторинна предикативна формально-синтаксична сфера прислівників значно ширша від таких формально-синтаксичних сфер інших частиномовних класів ознакових слів. Вона охоплює функції: 1) прислівникового складеного присудка двоскладного речення (якісно-означальні прислівники переважно з оцінними значеннями, прислівники міри й ступеня, деякі прислівники модальної семантики); 2) прислівникового компаративного і суперлативного складеного присудка двоскладного речення (прислівникові компаративи і суперлативи з первинними якісно-означальними (оцінними), модальними значеннями та значеннями міри й ступеня); 3) прислівникового складеного головного члена односкладного речення (якісно-означальні (оцінного характеру), деякі означальні просторові та модальні прислівники); 4) прислівникового компаративного і суперлативного головного члена односкладного речення (прислівникові компаративи і суперлативи з первинними якісно-означальними (оцінними), просторовими та модальними значеннями).

У своїх вторинних предикативних функціях – прислівникового складеного присудка у двоскладному реченні та прислівникового складеного головного члена односкладного речення, прислівники реалізують широкий спектр предикатної семантики: вони є формально-граматичними корелятами предикатів стану (відприслівникових дериватів-предикатів стану), чільне місце серед яких посідають предикати якісно-оцінного стану і предикати стану довкілля, зовнішнього стану певного просторового об’єкта, емоційно-психічного, фізичного та фізіологічного стану істоти, обмеженіше представлені предикати модальної семантики, просторової локалізації та ін.

Прислівникові компаративний і суперлативний складені присудки двоскладних речень та прислівникові компаративний і суперлативний складені головні члени односкладних речень, що представляють так само вторинну предикативну сферу прислівникових компаративів та суперлативів,

є формально-граматичними репрезентантами різних значеннєвих різновидів синкретичної станової семантики предикатів: предикатів стану-відношення; прислівникових предикатів якості – відношення з оцінним забарвленням; прислівникових предикатів стану довкілля – відношення; прислівникових предикатів зовнішнього стану обмеженого просторового об'єкта – відношення; прислівникових предикатів емоційно-психічного стану істоти – відношення; прислівникових предикатів фізичного та фізіологічного стану істоти – відношення; прислівникових предикатів інтелектуального стану людини – відношення та ін. Предикативно вжиті неступеньовані та ступеньовані прислівники функціонують як синтаксичні дієслова зі значенням стану.

Прислівникам, як і іншим класам ознакових слів, властива категорія семантико-синтаксичної валентності, але вона має в них транспозиційний характер, бо вони набувають її у зв'язку з транспозицією у формально-синтаксичні позиції дієслова – прислівникового складеного присудка двоскладного речення та прислівникового складеного головного члена односкладного речення.

Визначальною рисою валентності прислівникових предикатів є маломісність, оскільки предикати якості та прислівникові предикати стану, з якими корелюють прислівниковий складений присудок двоскладного речення та прислівниковий складений головний член односкладного речення, є одновалентними. Крім облігаторної суб'єктної валентності деякі предикати якісно-оцінної та модальної семантики можуть мати факультативну, а деякі навіть облігаторну об'єктну валентність. Характерно, що суб'єктна валентність корелює з підметом, типово вираженим непредикатним іменником зі значенням предмета чи істоти або субстантивованими вказівними займенниковими прикметниками *це, те*, лише у формально-синтаксичній структурі елементарного двоскладного речення з прислівниковим складеним присудком. Цю валентність репрезентує частіше

форма інфінітива або предикатний іменник у неелементарному двоскладному реченні.

ВИСНОВКИ

Логічна категоризація світу на предмети (речі) та ознаки послугувала в мовознавстві підґрунтям для класифікації слів на частини мови, у якій протиставлений лексико-граматичний клас іменників – єдиний клас на позначення предметів (речей) – прикметникам, дієсловам, числівникам, прислівникам як класам ознакових слів.

Семантична центральність іменника в цій класифікації є досить умотивованою, адже він сам забезпечує протиставлення назв предметів чотирьом лексико-граматичним класам слів, що виражають ознаку. Центральність дієслова зумовлена тим, що тільки в ньому зосереджені три значеннєві різновиди динамічної ознаки — дія, процес та стан, хоч із цих трьох різновидів ознак саме дія цілком відповідає семантиці дієслова як частини мови, що експлікує динамічну ознаку. На вираженні статичної ознаки у граматичній структурі української мови спеціалізовані три частини мови — прикметник, числівник і прислівник. Ця ознака у структурі речення має такий синтагматичний розподіл: прикметник і числівник закріплені за присубстантивною позицією, прислівник — переважно за придієслівною позицією, тому виражена прикметником ознака є ознакою предмета, а виражена прислівником ознака — ознакою ознаки. На трактування семантики прикметника і прислівника вплинув синтаксичний механізм функціонування цих ознакових слів і їхнє морфологічне закріплення за відповідними позиціями у формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній структурах речення. Дієслово, посідаючи в реченні центральну позицію і виражаючи дію, процес або стан, виконує первинну функцію ознакових слів, а прикметник і прислівник, уживаючись у периферійних позиціях речення і передаючи відповідно ознаку предмета та ознаку ознаки, стосуються вторинних функцій ознакових слів. Саме тому дієслово є центральною частиною мови щодо інших ознакових слів, а прикметник і прислівник — певною мірою синтаксично похідні ознакові одиниці.

Предметні слова відрізняються від ознакових як лексичною семантикою, так і системою граматичних категорій, морфологічною парадигмою та синтаксичними функціями, а також словотвірною структурою та морфемною будовою.

Частиномовний статус дієслова як виразника динамічної ознаки детермінують його морфологічні категорії часу, способу та виду, на базі яких сформована парадигма дієслівних словоформ, та категорії особи і числа (частково і роду), граматичні значення яких координують форми пов'язуваних у реченні предикатного й непредикатних компонентів, зумовлених валентністю дієслівного предиката.

Для дієслова характерна найбільша кількість зв'язків для вираження відношень у позиції предиката. Акціональні дієслова передають динаміку дій, пов'язаних із суб'єктом, неакціональні стосуються внутрішнього світу людини, їм властива статальність, релятивність, що зумовлює відповідне оформлення предикативності.

Складний механізм взаємодії логіко-семантичної, семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення зумовлює реалізацію значень дієслова як ядерного компонента в організації пропозиційної та вербальної структури речення.

Невід'ємними ознаками дієслова є темпоральність та процесуальність. Саме в системі дієслівної парадигми відображено інваріантну об'єктивацію (й експлікацію) граматичної семантики в системі дієслівної парадигми. Її передають категорії способу, часу й особи.

Ознаковим словам властива здатність мати певну кількість семантично залежних компонентів (валентностей). Основним носієм валентності є дієслово, бо решта ознакових слів (прикметники, числівники, деякі типи прислівників, предикатні іменники) набувають валентнісних властивостей у зв'язку з дієсловом.

Дієслово як ознакове слово у функції предиката становить організаційний центр речення, а дієслівний предикат разом із залежними від

нього непредикатними іменниками, що входять до його валентного оточення, формує семантично елементарне речення.

На валентність ознакового слова, крім лексичного значення, впливає його віднесеність до певного лексико-граматичного розряду. Дієслова передбачають найбільшу кількість валентних позицій.

На відміну від дієслова як лексико-граматичного класу слів, що виражають динамічну ознаку на основі предикативних відношень, що забезпечують акти творення речення, прикметник функціонує в синтаксичному зв'язку з іменником, виражаючи його конкретну статичну ознаку, яку визначає мовець у певній ситуації. Цю функцію виконують також займенникові прикметники, числівники із кількісно-предметним значенням та синтетичні дієприкметникові форми, ужиті у своїй первинній атрибутивній (приіменниковій) позиції. Об'єктивація ознаки прикметника в морфологічній парадигмі значно ширша. Крім повної парадигми форм прикметника, позицію атрибута в сучасній українській мові можуть заповнювати форми родового відмінка іменника, прийменникові форми інших відмінків, що є вторинними засобами вираження атрибутивних відношень.

Як ознакове слово прикметник взаємодіє з дієслівною зв'язкою *бути* та напівзв'язками, що переводять його в позицію іменного складеного присудка. Синтаксична транспозиція до функційної сфери дієслова пов'язана з вираженням семантики предиката якості-характеризації фізичного стану особи, процесу, явищ природи або виділення особи (осіб) чи явищ за якоюсь ознакою, порівняння з попереднім станом (у поєднанні зі зв'язкою *стати, зробитися*), предиката, що позначає видозміну, перетворення предмета, набування нових властивостей, рис тощо. Прикметник у ролі предиката якості-характеризації здатний відкривати від однієї до трьох валентних позицій, що зближує його з дієсловом.

Статичну ознаку предмета експлікують займенникові прикметники, причому кожний розряд своєрідно: присвійні виражають належність

предмета особі або іншій істоті (співвідносні з присвійними прикметниками); вказівні дають вказівку на просторові й часові координати предметів; неозначені – на їхню чітко не окреслену неозначену якість, властивість; питальні є знаками, за допомогою яких запитують про ознаку, належність предметів; означальні пов'язані з кількісно-означальною семантикою виокремлення особи чи предмета, а узагальнені виражають статичну ознаку як найвищий ступінь охоплення предметів, осіб, інших істот або певної групи, спільноти.

Істотна відмінність займенникових прикметників від власне-прикметників полягає в тому, що в їхній структурі переважають не парадигматичні, а синтагматичні семи, які відображають семантико-синтаксичні відношення у приіменниковому зв'язку з позиції мовця, що корелює із ситуацією «я – тут – зараз».

Для займенникових прикметників як виразників дейктичної та анафоричної функцій позиція предиката якості і співвідносного з ним іменного складеного присудка із займенниково-прикметниковою основною частиною вторинна. Ця функція характерна для найвіддаленішої периферії вираження предикативних відношень. Займенникові предикати набувають валентних властивостей унаслідок трансформаційних процесів у структурі речення. Предикати, виражені займенниковими прикметниками, що виконують роль іменного складеного присудка з прикметниковою основною частиною, виявляють своєрідність предикативної ознаки залежно від інваріантного значення того чи того розряду слів і їхніх граматичних форм та прагматичної настанови мовця в актах мовлення. Займенникові прикметники у вторинній функції іменного складеного присудка як формально-граматичні кореляти предикатів якості, подібно до власне-прикметників у цій вторинній функції, так само перебувають у сфері аналітичних відзайменниково-прикметникових дієслів якісного стану.

У системі ознакових слів дієприкметники мають особливий статус, що зумовлено їхнім функційно-семантичним роздвоєнням. Синтетичні форми

дієприкметників, тобто ті, що вживані в приіменниковій, типовій для прикметника позиції, є виразниками статичної ознаки, а саме тієї, яку передають відносні прикметники – ознаки предмета за відношенням до виконуваною ним дією або за властивим чи набутим ним станом. Така ознака є нерозчленованою семантикою стану, тому що в синтетичних формах дієприкметників знівельована ознака процесуальності. Аналітичні форми дієприкметників, що входять до підкласу дієслів стану, бо вони виконують типову для них формально-синтаксичну функцію присудка, куди їх переводять дієслівні власне- та невласне-зв'язки, передають у пасивних конструкціях значення результативного стану, що є наслідком уже виконаної дії, яку виражали вихідні для таких дієприкметників дієслова.

Із семантичною неоднорідністю дієприкметників корелюють їхні граматичні ознаки. Морфологічні категорії часу і способу, що визначають граматичну специфіку дієслова як самостійної частини мови, синтетичним формам дієприкметників не властиві у зв'язку з їхнім використанням у прикметниковій позиції, тому такі дієприкметники зберігають лише часову співвіднесеність із дієслівними формами теперішнього та минулого часу. Із власне-дієслівних морфологічних категорій дієприкметникам властива лише категорія виду, але її мають й інші, пов'язані з дієсловом одиниці – прикметники, віддієслівні іменники та ін. Натомість синтетичні форми дієприкметників, уживаючись у приіменниковій позиції, набули від опорного іменника прикметникових, синтаксично залежних морфологічних категорій роду, числа й відмінка.

Аналітичним дієприкметниковим формам надали визначальних для дієслова морфологічних категорій часу та способу дієслівні зв'язкові компоненти, які перевели їх у присудкову позицію, унаслідок чого були нейтралізовані прикметникові несамостійні морфологічні категорії роду, числа та відмінка.

Як ознакове слово – назва статичної (кількісної) ознаки – числівник функціонує лише у присубстантивній позиції, тобто як виразник кількісно-

предметних відношень (квантитативна функція), проте його статична ознака відрізняється від прикметникової: він подає кількісну характеристику кого-, чого-небудь. Атрибутивну функцію, властиву узгодженому означенню, кількісні числівники виконують в усіх непрямих відмінках, крім знахідного об'єкта. У своїй другій номінативній функції – нумеративній – числівник пов'язаний з іменником, бо виражає функції іменникових членів речення та набуває його деяких морфологічних категорій.

Крім генетично первинної присубстантивної позиції, у якій числівник визначає кількісну ознаку кого-, чого-небудь, він уживаний у функційно вторинній формально-синтаксичній позиції іменного складеного присудка з основною числівниковою частиною, у яку він потрапляє за допомогою дієслівних зв'язкових елементів. Із числівниковим різновидом іменного складеного присудка поєднаний підмет лише у формі родового відмінка множини. Такий присудок є формально-граматичним репрезентантом предиката кількості (кількісного стану), для якого типова одна валентна позиція – суб'єкта кількісної ознаки.

Присудкові числівники, подібно до присудкових прикметників та аналітичних форм дієприкметників, так само входять до підкласу дієслів стану – як аналітичні дієслова стану, бо вони виконують типову для дієслів формально-синтаксичну функцію присудка, куди їх переводять дієслівні власне- та невласне-зв'язки. На відміну від присудкових якісних прикметників, що представляють аналітичні дієслова якісного стану, та аналітичних форм дієприкметників, або присудкових дієприкметників, що передають у пасивних конструкціях значення результативного стану як наслідок попереду виконаної дії, присудкові числівники є аналітичними дієсловами кількісного стану.

Прислівники – найперифері́йніший частиномовний клас ознакових слів, що зумовлено особливостями його семантичної та граматичної сфери. Значення статичної ознаки прислівника, на відміну від інших класів ознакових слів станової семантики, представлене синтаксично: обов'язковою

синтаксичною характеристикою прислівникових лексем є виконання ними функції визначника предикативного або атрибутивного компонента речення, що забезпечує єдність прислівників як частиномовного класу слів. Лексичне значення прислівника сформоване на лексичних значеннях прикметника, дієслова, числівника та іменника, ужитих у прислівниковій синтагматичній позиції, тому що їхні значення статичної ознаки, процесу і предмета поставлені в синтагматичний зв'язок із предикатом, унаслідок чого виконують функцію ознаки ознаки, тобто функцію означення до класу предикатів. Прислівники є дериватами прикметників, дієслів та іменників, оскільки вони не мають власного лексичного значення.

Прислівникові слова близькі до прикметникових, тому що вони виконують щодо дієслова ту саму функцію, що й прикметник у стосунку до іменника.

Частиномовна семантика прислівників має зв'язаний характер, оскільки реалізується тільки у зв'язках і відношеннях з іншими ознаковими словами – передусім із дієсловами та прикметниками.

Граматична сфера прислівника істотно відрізняється від граматичної сфери інших частиномовних класів ознакових слів. Їм властиві дві власне-прислівникові формально-синтаксичні функції: детермінантного другорядного члена (обставинні та модальні прислівники) і некерованого другорядного члена (означальні та прислівники способу дії) та дві формально-синтаксичні функції інших частиномовних класів, що є первинними або навіть єдиними (сильними) для певних семантико-синтаксичних підгруп прислівників: головного члена прислівникового односкладного речення (прислівники на означення стану довкілля та фізичного стану обмеженого просторового об'єкта, відомі ще як предикативні прислівники) і керованого другорядного члена речення (означальні та обставинні прислівники зі значеннями місця, напрямку, пов'язані з дієсловами локативної семантики). Вторинна формально-синтаксична сфера прислівників представлена предикативними функціями, а

саме: 1) прислівникового складеного присудка двоскладного речення (якісно-означальні прислівники переважно з оцінними значеннями, прислівники міри й ступеня, деякі прислівники модальної семантики); 2) прислівникового компаративного і суперлативного складеного присудка двоскладного речення (прислівникові компаративи і суперлативи з первинними якісно-означальними (оцінними), модальними значеннями та значеннями міри й ступеня); 3) прислівникового складеного головного члена односкладного речення (якісно-означальні (оцінного характеру), деякі означальні просторові та модальні прислівники); 4) прислівникового компаративного і суперлативного головного члена односкладного речення (прислівникові компаративи і суперлативи з первинними якісно-означальними (оцінними), просторовими та модальними значеннями).

Прислівники, що виконують функцію (типову чи вторинну) прислівникового складеного присудка у двоскладному реченні та прислівникового складеного головного члена односкладного речення, є формально-граматичними корелятами предикатів стану (відприслівникових дериватів-предикатів стану), чільне місце серед яких посідають предикати якісно-оцінного стану і предикати стану довкілля, зовнішнього стану певного просторового об’єкта, емоційно-психічного, фізичного та фізіологічного стану істоти, обмеженіше представлені предикати модальної семантики, просторової локалізації та ін.

Прислівникові компаративний і суперлативний складені присудки двоскладних речень та прислівникові компаративний і суперлативний складені головні члени односкладних речень – це формально-граматичні репрезентанти різних значеннєвих різновидів предикатів стану-відношення: прислівникових предикатів якості – відношення з оцінним забарвленням; прислівникових предикатів стану довкілля – відношення; прислівникових предикатів зовнішнього стану обмеженого просторового об’єкта – відношення; прислівникових предикатів емоційно-психічного стану істоти – відношення; прислівникових предикатів фізичного та фізіологічного стану

істоти – відношення; прислівникових предикатів інтелектуального стану людини – відношення та ін. Вербалізовані прислівники функціонують як синтаксичні дієслова зі значенням стану.

Семантико-синтаксична валентність як характерна категорія ознакових слів у прислівників має транспозиційний характер, бо вони набувають її у зв'язку з транспозицією у формально-синтаксичні позиції дієслова – прислівникового складеного присудка двоскладного речення та прислівникового складеного головного члена односкладного речення, які репрезентують багато значеннєвих різновидів предикатів стану.

Визначальною рисою валентності прислівникових предикатів якості та прислівникових предикатів стану, з якими корелюють прислівниковий складений присудок двоскладного речення та прислівниковий складений головний член односкладного речення, є одновалентність, що спричинено валентною маломісністю предикатів стану загалом і прислівникових предикатів стану зокрема. Крім облігаторної суб'єктної валентності деякі предикати якісно-оцінної та модальної семантики можуть мати факультативну, а деякі навіть облігаторну об'єктну валентність.

Своєрідність двоскладних речень із прислівниковим складеним присудком полягає в морфологічному вираженні їхнього підмета – формою інфінітива та предикатним іменником у простому неелементарному двоскладному реченні та субстантивованими вказівними займенниковими прикметниками *це, те* у простому елементарному двоскладному реченні.

Окреме місце в системі ознакових частиномовних класів посідає граматичний підклас предикатних іменників, неоднорідний за своїми семантичними характеристиками. Віддієслівні іменники є виразниками опредметненої дії, опредметненого динамічного стану чи процесу, на противагу своїм твірним дієсловам, що безпосередньо називають дію, динамічний стан чи процес. Саме тому ознаковість віддієслівних іменників відмінна від ознаковості дієслів.

Аналогійно співвіднесена ознаковість відприкметникових іменників і ознаковість їхніх твірних прикметників: якісні прикметники своїм лексичним значенням безпосередньо виражають ознаку кого-, чого-небудь, тоді як похідні від них іменники передають її як граматично опредметнену ознаку, властивість.

Лише предикатні іменники, що називають різні стани та явища природи, маємо підстави зарахувати до виразників дієслівної семантики стану і кваліфікувати як ознакові іменники, оскільки вони є формально-граматичними репрезентантами предиката всеохопного або іншого стану довкілля.

Комплексний аналіз ознакових частиномовних класів дав змогу запропонувати нову семантичну та граматичну диференціацію їх, за якою визначено: 1) дієслово завдяки центральній позиції в реченні і позначенню дії, процесу та стану виконує первинну функцію ознакових слів, а прикметник і прислівник, перебуваючи у периферійних позиціях речення і передаючи відповідно ознаку предмета та ознаку ознаки, є носіями вторинних функцій ознакових слів; 2) дієслово є центральною частиною мови щодо інших класів ознакових слів, а прикметник, числівник (із кількісно-предметною функцією) і прислівник — певною мірою синтаксично похідні ознакові одиниці, здатні потрапляти в позицію предиката лише за допомогою дієслівних зв’язок.

Перспективи виконаного дослідження вбачаємо в поглибленому вивченні ономасіологічної сутності ознакової семантики слів української і типологічно подібних до неї мов, ролі таких слів у формуванні мовної картини світу, у пізнанні особливостей складної взаємодії ознакових слів у семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній структурі речень сучасної української літературної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдуразаков М. А. Семантические типы субъектов. Ташкент: ФАН, 1991. 103 с.
2. Абрамов Б. А Грамматика зависимостей и теория валентности. *Современные зарубежные грамматические теории* / ред. Е. С. Кубрякова. Москва: ИНИОН, 1985. С. 110 – 152.
3. Авилова Н. С. К вопросу о суффиксальном образовании русского глагола в XVIII в. *Материалы и исследования по истории русского литературного языка.* Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 2. С. 253 – 283.
4. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. Москва: Наука, 1976. 328 с.
5. Адамец П. О., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения. *Slavia*. 1968. С. 185 – 192.
6. Адамец П. О. О семантико-синтаксических функциях девербативных и деадъктивных существительных. *Филологические науки.* 1973. № 4. С. 40 – 46.
7. Адамец П. О. Образование предложений из пропозиций в современном русском языке. Praha: Univ. Karlova, 1982. 160 с.
8. Адмони В. Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы. *Вопросы языкознания*. 1958. № 1. С. 112 –117.
9. Адмони В. Г. Основы теории граматики. Москва – Ленинград: Наука, 1964. 105 с.
10. Адмони В. Г. Структурно-смысловое ядро предложения. *Члены предложения в языках различных типов*. Ленинград: Наука, 1972. С. 35 – 50.
11. Адмони В. Г. Типология предложения и логико-грамматические типы предложений. *Вопросы языкознания*. 1973. № 2. С. 46 – 57.

12. Адмони В. Г. Нулевая связка, связочный глагол и грамматика зависимостей. *Вопросы языкознания*. 1983. № 5. С. 34 – 42.
13. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики: монография. Ленинград: Наука, 1988. 239 с.
14. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: учеб. пособ. Москва: Высш. шк., 1990. 168 с.
15. Аксаков К. С., Аксаков И. С. Избранные труды / сост., авторы вступ. ст. и коммент. А. А. Ширинянц, А. В. Мырикова, Е. Б. Фурсова. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 888 с.
16. Алисова Т. Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений. *Вопросы языкознания*. 1970. № 2. С. 91 – 98.
17. Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. Київ: Наук. думка, 1975. 134 с.
18. Андерш Й. Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова: на матеріалі укр. мови. *Українське мовознавство*. 1980. Вип. 8. С. 62 – 65.
19. Андерш Й. Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві. *Мовознавство*. 1983. № 1. С. 11 – 19.
20. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською: монографія. Київ: Наук. думка, 1987. 191 с.
21. Андерш Й. Ф. Синтаксико-семантичне моделювання простого речення (на матеріалі чеської та української мов). *Зіставні дослідження української, чеської та російської мов*. Київ: Наук. думка, 1987. С. 97 – 111.
22. Андерш Й. Ф. Валентно-інтенційна структура предиката і типологія простих речень у сучасних слов'янських мовах. *Слов'янське мовознавство*: доп. X Міжнар. з'їзду славістів (вересень 1998 р., Софія). Київ: Наук. думка, 1988. С. 124 – 136.

23. Андерш Й. Ф. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ: Укр. енцикл., 2000. С. 59.
24. Анисимов Г. А. О способах глагольного действия. *Русский язык в школе.* 1974. № 2. С. 11 – 17.
25. Апресян Ю. Д. О сильном и слабом управлении. *Вопросы языкознания*. 1964. № 3. С. 32 – 49.
26. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола: монография. Москва: Наука, 1967. 251 с.
27. Апресян Ю. Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании. *Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие*. Москва, 1969. С. 302 – 306.
28. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка: монография. Москва: Наука, 1974. 367 с.
29. Арват Н. Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения. Черновцы: Изд-во Чернов. гос. ун-та, 1976. 68 с.
30. Арват Н. М. До питання про семантичну типологію речення: на матеріалі східнослов'янських мов. *Мовознавство*. 1979. № 2. С. 24 – 31.
31. Арват Н. Н. О семантике предложения. *Науч. докл. высш. шк. Филологические науки.*1979. № 5. С. 52 – 61.
32. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке: монография. Київ: Вища шк., 1984. 159 с.
33. Аристотель. Категории. *Сочинения*: в 4 т. / ред. З. Н. Микеладзе. Москва: Мысль, 1978–1981. Т. 2: 1978. 685 с. Т. 3: 1981. 613 с. Т. 4: 1983. 830 с.
34. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови: монографія. Київ: Наук. думка, 1980. 242 с.
35. Арполенко Г. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові: монографія. Київ: Наук. думка, 1982. 132 с.

36. Арутюнова Н. Д. О номинативном аспекте предложения. *Вопросы языкознания.* 1971. № 6. С. 61 –73.
37. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт: монография. Москва: Наука, 1988. 340 с.
38. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва: Языки русской культуры, 1999. 895 с.
39. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы). 2-е изд. Москва: Едиториал УРСС, 2003. 383 с.
40. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского язика. *Материалы по русско-славянскому языкознанию*. Воронеж, 1967. № 3. С.13 – 23.
41. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке: монография. Москва: Просвещение, 1968. 160 с.
42. Бабайцева В. В. Классификация частей речи с учетом существования гибридных слов. *Филологические науки. Вопросы синтаксиса русского языка*. Тамбов, 1973. С. 102 – 112.
43. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка. *Науч. докл. высш. шк. Филологические науки*. 1983. № 5. С. 35 – 42.
44. Бабайцева В. В. Система членов предложения в современном русском языке: монография. Москва: Просвещение, 1988. 158 с.
45. Бабайцева В. В. Синкретизм. Лингвистический энциклопедический словарь / ред. В. Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия, 1990. С. 446 – 447.
46. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка: монография. Москва: Дрофа, 2000. 640 с.
47. Баган М. П. Семантико-синтаксичні параметри безособового вживання особових дієслів у сучасній українській мові: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 220 с.

48. Баган М. П. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
49. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.
50. Баранник Д. Х. Два рівні граматичної структури речення. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 13 – 19.
51. Барентсен А. Признак «секвентная связь» и видовое противопоставление в русском языке. *Типология вида: проблемы, поиски, решения*. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. С. 43 – 58.
52. Бархударов Л. С. Грамматика английского языка. Москва: Высш. школа, 1965. 425 с.
53. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: монографія. Івано-Франківськ: Сімик, 2011. 416 с.
54. Барчук В. М. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект. *Мовознавство*. 2011. № 6. С. 64 – 76.
55. Басилая Н. А. Категория признаковости в языке. Тбилиси, 1988. 303 с.
56. Баудер А. Я. Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка и смежные явления. *Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка*. Москва: Московский гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина, 1988. С. 13 – 19.
57. Бевзенко С. П. До питання про модальні слова. *Наукові записки Ужгородского держ. ун-ту*. 1959. Т. 37. С. 43–51.
58. Безпояско О. К. Деривaційні відношення між реченням і словосполученням. *Мовознавство*. 1984. № 2. С. 32 –37.
59. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії. Київ: Наук. думка, 1991. 172 с.
60. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: підручник. Київ: Либідь, 1993. 336 с.

61. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва: Прогресс, 1974. 447 с.
62. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. Москва: Высш. школа, 1977. 248 с.
63. Бельский А. В. Интонация как средство детерминирования и предицирования в русском литературном языке. *Исследование по синтаксису русского литературного языка* / ред. В. В. Виноградов. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. С. 188 – 199.
64. Блох М. Я. Теоретические основы грамматики: учебник. 4-е изд., испр. Москва: Высш. школа, 2004. 239 с.
65. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. 204 с.
66. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування: автореф. дис. … док-ра філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2006. 36 с.
67. Бойченко Н. О. Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал: дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2001. 240 с.
68. Болдырев Н. П. Категориальное значение глагола: Системный и функциональный аспекты. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 176 с.
69. Болдырев Н. П. Функциональная категоризация английского глагола. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 144 с.
70. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження. Одеса: Астропринт, 1996. 192 с.
71. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Ленинград: Наука, 1971. 116 с.
72. Бондарко А. В. Теория морфологических категорий. Лениград: Наука, 1976. 251 с.

73. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Ленинград: Наука, 1987. 348 с.
74. Бондарко А. В. Модальность. Вступительное замечание. *Бондарко А. В., Беляева Е. П., Бирюлин Л. А. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность*. Ленинград: Наука, 1990. С. 59–67.
75. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной граматики на материале русского языка. Москва, 2002. 736 с.
76. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии: монография. 4-е изд., стереотип. Москва: ИР 55, 2007. 207 с.
77. Бондарь Н. А. Переходные явления в области частей речи: метод. реком. к спецсеминару. Нежин, 2001. 26 с.
78. Борецький В. В. Транспозиційні відношення у сфері семантико-граматичних категорій іменника: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2008. 24 с.
79. Борковский В. Й., Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Москва: Издательство АН СССР, 1963. 512 с.
80. Будагов Р. А. Категории значения в разных направлениях современного языкознания. Вопросы языкознания. 1974. № 4. С. 3 – 20.
81. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка: в 2 т. 5-е изд., перераб. Київ: Радянська школа, 1952 . Т. 1. 1952. 446 с.
82. Булаховський Л. А. Питання синтаксису простого речення в українській мові. *Дослідження з синтаксису української мови*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 5 – 28.
83. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке. *Семантические типы предикатов* / ред. О. Н. Селиверстова. Москва: Наука, 1982. С. 32 – 49.

84. Васильев Л. М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи. *Очерки по семантике русского глагола*. Уфа, 1971. С. 38 – 310.
85. Васильев Л. М. Семантика русского глагола: учеб. пособ. для слушателей факультета повышения квалификации. Москва: Высшая школа, 1981. 184 с.
86. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. Москва: Высшая школа, 1990. 176 с.
87. Васильев Л. М. Предикаты состояния в русском языке. *Исследования по семантике (Семантика языка и речи).* Уфа: БГУ, 1991. С. 32 – 49.
88. Васильев Л. М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика: учеб. пособ. Вып. 2. Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 2000. 146 с.
89. Вдовиченко А. В. Логическое и коммуникативное представление лингвистического факта: Аристотель и Остин. *Язык как материя смысла*: сб. статей к 90-летию Н. Ю. Шведовой / ред. М. В. Ляпон. Москва: Азбуковник, 2007. С. 17 – 24.
90. Вежбицкая А. Дело о поверхностном падеже. *Новое в зарубежной лингвистике.* Москва: Прогресс, 1985. Вып. 15. С. 303 – 341.
91. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Москва, 1996. С. 201 – 231.
92. Вейнрейх У. Опыт семантической теории. *Новое в зарубежной лингвистике.* Москва: Прогресс, 1981. Вып. 10. С. 50–177.
93. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. *Вопросы языкознания*. 1953. № 5. С. 3 – 29.
94. Виноградов В. В. Введение в синтаксис. *Грамматика русского языка*: в 2 т. Москва, 1954. Т 2. Синтаксис. Ч. 2. 1954. С. 4 – 111.
95. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка. *Мысли о современном русском языке* / ред. акад. В. В. Виноградов. Москва: Наука, 1969. С. 5 – 23.
96. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). 4-е изд. Москва: Просвещение, 1990. 400 с.

97. Вінтонів М. О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 1997. 23 с.
98. Висоцький А. В. Склад та структура лексико-семантичних груп якісних прикметників в українській мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 1998. 20 с.
99. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 328 с.
100. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. Київ: Наук. думка, 1971. 120 с.
101. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ: Наук. думка, 1983. 219 с.
102. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови: монографія. Київ, 1987. 231 с.
103. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: монографія. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.
104. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови: монографія. Київ: Наук. думка, 1992. 222 с.
105. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. 368 с.
106. Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції. *Актуальні проблеми граматики.* Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. С. 57 – 60.
107. Вихованець І. Р. Навколо проблем предикативності, предикації предикатності. *Українська мова*. 2002. № 2. С. 25 – 31.
108. Вихованець І. Р. Основні питання морфології. Іменник. Прикметник. Числівник. Займенникові слова. *Іван Вихованець, К. Г. Городенська. Теоретична морфологія української мови: Акад. граматика укр. мови*. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. С. 7 – 216.

109. Волохина Г. А., Попова З. Д Синтаксические концепты русского простого предложения. Воронеж: ВГУ, 1999.131 с.
110. Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного. Москва: Наука, 1978. 200 с.
111. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. Москва: Наука, 1985. 228 с.
112. Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: учебник. Москва: Изд-во МГУ, 2000. 502 с.
113. Всеволодова М. В. Синтаксемы и строевые категории предложения в рамках функционально-коммуникативного синтаксиса (к вопросу о предикативности, предикации и членах предложения). *Вестник Московского университета.* 2000. № 1. С. 75–95.
114. Гайдеґґер М. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2007. 232 с.
115. Гайсина Р. М. Синтагматическая характеристика глаголов отношения. *Синтаксис и интонация*. Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1976. С. 27 – 34.
116. Гак В. К. К проблеме синтаксической семантики: Семантическая интерпритация «глубинных» и «поверхностных» структур. *Инвариантные синтаксические отношения значений и структура предложения*. Москва: Наука, 1969. 176 с.
117. Гак В. К. О модально-эмоциональной рамке предложения. Москва: Наука, 1981. 832 с.
118. Гак В. К. Высказывание и ситуация. *Проблемы структурной лингвистики.* Москва: Наука, 1983. 367 с.
119. Гак В. К. Языковые преобразования. Москва: Языки русской культуры, 1998. 768 с.
120. Галаган О. М. Семантико-синтаксична структура речень з тривалентними предикатами: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Кіровоград, 2004. 20 с.

121. Гальона Н. П. Питання про валентність як міжрівневу категорію. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. Вип. 1. С. 21 – 30.

122. Гальона Н. П. Лексико-семантичні властивості слова та його валентність. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 3. 261 с.

123. Гальона Н. П. Передумови виникнення теорії валентності у вітчизняному мовознавстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 4. С. 14 – 21.

124. Гегель Г. Ф. Наука логики: в 3 т. Москва: Мысль, 1971. Т.2: Учение о сущности. 248 с.

125. Гловинская М. Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. Москва: Наука, 1982. 155 с.

126. Гмиря Л. В. Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними дієслівними предикатами: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.

127. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ: Наук. думка, 1982. 248 с.

128. Годз О. В. Синтаксична структура прислівникових речень в українській літературній мові: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2013. 191 с.

129. Головин Б. Н. Введение в языкознании. Москва: Высшая школа, 1966. 332 с.

130. Голоюх Л. В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (на матеріалі сучасної української історичної прози): дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1996. 225 с.
131. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір. *Словотвір сучасної української мови.* Київ: Наук. думка, 1979. С. 285 – 313.
132. Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). Київ: Наук. думка, 1981. 200 с.
133. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць: монографія. Київ: Наук. думка, 1991. 192 с.
134. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу. *Мовознавство.* 1997. № 1. С. 39 – 41.
135. Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки.* Луцьк, 2002. № 5. С. 23 – 26.
136. Городенська К. Г. Дієслово. Прислівник. *Іван Вихованець, К. Г. Городенська. Теоретична морфологія української мови: Акад. граматика укр. мови.* Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. С. 217 – 325.
137. Городенська К. Г. Координація форм у предикативному ядрі. *Лінгвістичні студії*. Харків, 2004. Вип. 12. С. 32 – 37.
138. Городенська К. Г. Синтаксичні позиції ступеньових прислівників з первинною локативною семантикою. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. Вип. 2. С. 6 – 11.
139. Городенська К. Г. Власне-прислівникова й транспозиційна сфера ступеньованих прислівників з первинною якісно-означальною семантикою. *Вісник Прикарпатського нац. ун-ту імені В. Стефаника*: Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження професора

Івана Ковалика. Філологія. Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. Вип. XV–XVIII. С. 41 –43.

140. Городенська К. Г. Семантичні групи прислівників у синтаксичній сфері дієслова. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 4. С. 110 – 114.
141. Городенська К. Г., Годз О. В. Проблема двоскладного прислівникового речення в сучасному мовознавстві. *Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Серія «Лінгвістика»*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2008. Вип. 8. С. 35 – 41.
142. Городенська К. Г. Кореляція синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*: зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл.: А. Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. С. 89 – 105.
143. Горпинич В. О. Морфологія української мови. Київ: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
144. Граматика сучасної української мови. Морфологія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
145. Греймас А., Фонтанный Ж. Семиотика страстей: От состояния вещей к состоянию души / пер. с фр. И. Г. Меркуловой. 2-е изд. Ленинград, 2015. 334 с.
146. Грипас О. Ю. Словникове трактування дієслова як презентанта семантичної структури ситуації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 1. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. С. 49 – 54.

147. Грипас О. Ю. Вербалізація пропозиційних тривалентних предикатів в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 204 с.

148. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення. *Синтаксис словосполучення і простого речення. Синтаксичні категорії і зв'язки*. Київ: Наук. думка, 1975. С. 14 – 16.

149. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 206 с.

150. Грищенко А. А. Наречие. *Украинская грамматика*. Київ: Наукова думка, 1986. С. 123 – 125.

151. Грунский Н. К. Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков: в 2 т. СПб.: Сенатская Типография, 1911. Т.1. 1991. 169 с.

152. Гуйванюк Н. В. Співвідношення об'єктивної та суб'єктивної модальності в реченні: навч. пос. Чернівці: Руда, 1997. 63 с.

153. Гуйванюк Н. В., Кульбабська О. В. Репрезентації пропозиційних структур на рівні двоскладного речення. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*. Вип. 34: Слов'янська філологія. Чернівці: ЧДУ, 1998. С.141 – 146.

154. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. Чернівці: Рута, 1999. 336 с.

155. Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст. *Гуйванюк Н. В. Вибр. праці*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. 664 с.

156. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого род. *История языкознания XIX и XX векав в очерках и извлечениях* / ред. В А. Звягинцев. Ч.1. Москва, 1960. С. 91 – 101.

157. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва, 1984. С. 356 – 363.

158. Гумовская В. В. Семантико-синтаксическая структура предложений с глаголами мысли в современном украинском языке : автореф. дис. на

соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Украинский язык» / В. В. Гумовская. – Київ, 1989. – 22 с.

159. Ґрещук В., Бачкур Р., Джочка І., Пославська Н. Нариси з вербоцентричної дериватології. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. 345 с.

160. Дегтярев В. И. Вопросы общей граматики. Ростов-на-Дону, 2002. 360 с.

161. Денисюк Т. К. Семантичні особливості дієслів оцінної переривчасто-пом'якшувальної дії. *Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ, 2004. С. 64 – 71.

162. Денисюк Т. К. Семантичні особливості дієслів оцінного СДД (недостатньої інтенсивності та супровідності). *Лінгвалізація світу: Теоретичний та методичний аспекти*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Черкаси, 25–26 трав. 2006 р. / МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького). Черкаси: Брама –Україна, 2007. С. 306 – 310.

163. Денисюк Т. К. Способи оцінної дієслівної дії в сучасній українській літературній мові: дис. … канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.01. Київ, 2010. 199 с.

164. Дишлева С. М. Адвербіальна дистрибуція лексико-семантичних груп українських дієслів: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.0 / НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 18 с.

165. Доценко О. Л. Модальність у вираженні об'єктно-з'ясувальних відношень: автореф. дис. … канд. філол. наук 10.02.0. Київ, 2000. 22с.

166. Дудик П. С. Просте ускладнене речення: навч. посіб. Вінниця, 2002. 335 с.

167. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Академія, 2010. 380 с.

168. Дудко І. В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучаній українській літературній мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2002. 24 с.

169. Евтеева М. А. Предложно-падежные формы субстантива с совмещенным (локально-субъектным) значением в составе простого предложения: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.01. Ростов н / Д, 1980. 16 с.

170. Егорова Е. Б. Признаковые именные формы и их системные связи в современном русском языке: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.01. Москва, 1983. 22 с.

171. Егорова Е. Б. К изучению категории признаковости в русском языке. Филологические науки. 1984. № 1. С. 41–48.

172. Есперсен О. Философия грамматики / пер. с англ. В. В. Пассека, С. П. Сафроновой; под ред. Б. А. Ильиша. 3-еизд., стереотипное. Москва: Комкнига, 2006. 408 с.

173. Єрмоленко С. Я. Семантичний аспект дослідження синтаксису і проблеми стилістики. *Мовознавство*.1981. № 1. С. 18 – 25.

174. Жаботинская С. А. Числительные современного английского языка (К вопросу о категориальном статусе): дис. … канд. филол. наук: 10.02.04. Київ, 1982. 208 с.

175. Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации. *Вопросы теории частей речи: на материале языков различных типов*. Ленинград: Наука, 1968. С. 7 – 32.

176. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. 4-е вид. Ч. 1. Київ: Вища шк., 1972. 402 с.

177. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ: Наук. думка, 1984. 255 с.

178. Загнітко А. П. Морфологічні категорії іменника в синтагматиці і парадигматиці: навч. посіб. Київ: НМКВО, 1989. 64 с.

179. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. Київ: НМК ВО, 1990. 132 с.
180. Загнітко А. П. Категорія стану в системі граматичних категорій дієслова. *Українське мовознавство*. 1990. Вип. 17. С. 77 – 84.
181. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. Київ: НМК ВО, 1990. 51 с.
182. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. Київ: НМК ВО, 1990. 64 с.
183. Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови. Київ: Вища шк., 1991. 77 с.
184. Загнітко А. П. Центр і периферія функціональної морфології. *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 54 – 60.
185. Загнітко А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 19 – 29.
186. Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій. *Мовознавство.* 1993. № 1. С. 25 – 32.
187. Загнітко А. П. Система і структури морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): навч. посіб. Київ: ІСДО, 1993. 340 с.
188. Загнітко А. П. Типологія системних і асистемних відношень серед морфологічних категорій. *Українська мова. Теорія і практика*. Київ: ІСДО, 1993. С. 11 – 25.
189. Загнітко А. П. Поліфункціональність морфологічних форм у системі мовної синонімії. *Українська мова. Теорія і практика*. Київ: ІСДО, 1993. С. 34 – 41.
190. Загнітко А. П. Позиційна модель речення і валентність дієслова. *Мовознавство*. 1994. № 2–3. С. 48 – 56.
191. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія: монографія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.

192. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.

193. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: теорія і практикум: наук.-навч. посіб. Донецьк : ДонНУ, 2006. 289 с.

194. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису: монографія. 2-е вид., виправл. і доп. Донецьк: ДонНУ, 2007. 294 с.

195. Загнітко А. П. Внутрішньореченнєвий статус дієслівності. *Мовознавчий вісник:* зб. наук. пр. на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя. Черкаси, 2009. Вип. 8. С. 82 – 92.

196. Загнітко А. П. *Структурна і функційна типологія синтаксичної деривації. Відображення історії та культури народу в словотворенні*: доп. XII Міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (25 – 28 трав. 2010 р., Київ, Україна). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 382 – 392.

197. Загнітко А. П. Граматична концепція Івана Вихованця. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики*: зб. наук. пр. на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця. Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010. С. 11 – 40.

198. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.

199. Загнітко А. П., Вінтонів М. О., Сегін Л. В. Український синтаксис: навч.-практ. комплекс: у 2 ч. 2-е вид., доповн. Донецьк – Слов'янськ: Дон НУ, 2011. 652 с.

200. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2013. Т. 1. 2013. 402 с. Т. 2. 2013. 350 с. Т. 3. 2013. 426 с. Т. 4. 2013. 388 с.

201. Закирова Р. Т. Семантическая деривация глаголов пространственного перемещения в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Уфа, 2000. 276 с.

202. Зализняк А. А. Русское именное словоизменение. Москва: Наука, 1967. 372 с.

203. Зализняк А. А. Феномен многозначности и способы его описания. *Вопросы языкознания*. Москва, 2004. № 2. С. 20 – 45.

204. Зандау Г., Зоммерфельдт К.-Е. Семантические условия реализации валентности. *Иностр. яз. в шк.* 1978. № 2. С. 21 – 26.

205. Заоборна М. С. Порівняльні конструкції в системі складного речення української мови: навч.-метод. посібник. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. 28 с.

206. Звегинцев В. А. Семасиология. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1957. 321 с.

207. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи: монография. Москва: МГУ, 1976. 307 с.

208. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. Москва: Просвещение, 1973. 304 с.

209. Земская Е. А., Кубрякова Е. С. Проблемы словообразования на современном этапе. *Вопросы языкознания*. 1978. № 6. С. 112 – 123.

210. Земскова Е. В. Особенности глагольной номинации в языках разного строя (на материале глаголов соединения в русском и английском языках): дис. … канд. филол. наук: 10.02.19 . Саратов, 1994. 164 с.

211. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва: Наука, 1973. 351 с.

212. Золотова Г. А. К типологии простого предложения. *Вопросы языкознания.* 1978. № 3. С. 49 – 61.

213. Золотова Г. А. О роли семантики в преподавании и изучении языка. О роли семантики в актуальном членении предложения. *Виноградовские чтения. Русский язык в его истории и современном состоянии*. Москва, 1978. С. 48 – 59.

214. Золотова Г. А. О конститутивной синтаксической одинице. *Известия АН СССР. ОЛЯ*. 1981. № 6. С. 497 – 498.

215. Золотова Г. А. О субъекте предложения в современном русском языке. *Науч. докл. высш. шк. Филологические науки*. 1981. № 1. С. 33 – 42.

216. Золотова Г. А. К построению функционального синтаксиса русского языка. *Проблемы функциональной грамматики*. Москва: Наука, 1985. С. 87 – 93.

217. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. Москва: Наука, 1988. 440 с.

218. Золотова Г. А. Монопредикативность и полипредикативность в русском синтаксисе. *Вопросы языкознания*. 1995. № 2. С. 99 – 109.

219. Золотова Г. А. Категории времени и вида с точки зрения текста. *Вопросы языкознания*. № 3. 2002. С. 8 – 29.

220. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / ред. Г. А. Золотова. Москва: Ин-т рус. яз. РАН им. В. В. Виноградова, 2004. 544 с.

221. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. 6-е изд. Москва: КомКнига, 2010. 368 с.

222. Иванова И. П. О полевой структуре частей речи в английском языке. *Теория языка, методы его исследования и преподавания*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1981. С. 125 – 129.

223. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким: Морфология. 2-е изд. Москва: Языки славянской культуры, 2003. 880 с.

224. Іваницька Н. Л. Складений присудок як синтаксична структура. *Синтаксис словосполучення і простого речення*. Київ: Наук. думка, 1975. С. 59 – 84.

225. Іваницька Н. Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка. *Мовознавство*. 1985. № 1. С. 39 – 43.

226. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові: монографія. Київ: Вища шк., 1986. 167 с.

227. Іваницька Н. Л. Член речення як синтаксична категорія. *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія.* Вінниця: ВДПУ, 2000. С. 70 – 73.

228. Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці. Вінниця: ВДПУ, 2009. 260 с.

229. Іваницька Н. Б. Автосемантизм дієслова ісемантико-синтаксична структура речення. *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михаила Коцюбинського. Серія: Філологія*. Вінниця: ВДПУ, 2003. Вип. 5. С. 41 – 46.

230. Іваницька Н. Б. Лексико-семантична реалізація дієслівної мікрокатегорії «дія-мовлення» в українській та англійській мовах. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 55 – 69.

231. Іваницька Н. Б. Парадигматика і синтагматика дієслівних систем української та англійської мов: лексико-семантичний і формально-синтаксичний аспекти: автореф. дис. … док-ра філол. наук: спец. 10.02.17. Київ, 2012. 36 с.

232. Іванова Л. Л. Семантико-синтаксична структура речень із дистрибутивними предикатами: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2007. 20 с.

233. Івченко М. П. Числівники української мови. Київ: Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1955. 143 с.

234. Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові. Київ: Вид. АН УРСР, 1953. 164 с.

235. ІУМ: Історія української мови: морфологія / ред. В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.

236. ІУМ: Історія української мови: синтаксис / Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін. Київ: Наук думка, 1983. 503 с.

237. Кавера Н. В. Семантична стратифікація відприслівникових станів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика».* Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. С. 97 – 103.

238. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2008. 24 с.

239. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану: дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2008. 206 с.

240. Кавера Н. В. Семантико-морфологічна експлікація предикатів означеної кількості. *Філологічні науки*. 2013. Книга 2. С. 61 – 65.

241. Кадомцева Л. О. Українська мова. Синтаксис простого речення. Київ: Вища шк., 1985. 127 с.

242. Кадькалова Э. П. Форма и семантика синтаксического предиката. *Семантика языковых единиц*: доклады 4-й Международной конференции. Часть 3. Москва, 1994. С. 96 – 98.

243. Казарина В. И. Современный русский синтаксис: структурная организация простого предложения: учеб. пособ. Елец: ЕГУ им. Бунина, 2007. 329 с.

244. Каленич В. М. Двоскладні речення з одновалентними дієслівними предикатами в українській мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2007. 20 с.

245. Калько М. К. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові: монографія. Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2008. 384 с.

246. Кант И. Сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1963. Т. 1. 1963. 543 с.

247. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посіб. Київ: Либідь, 1995. 312 с.

248. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка / пер. А. В. Кезина. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. № 6. 1993. С. 26 – 29.

249. Карпенко Ю. О. Ще раз про критерії виділення частин мови. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 76 – 80.

250. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація: автореф. дис. … док-ра філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2000. 36 с.

251. Карцевский С. О. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака. *История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях: в 2-х ч.* / В. А. Звегинцев. Ч. 2. Москва, 1965. С. 89 – 112.

252. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. 309 с.

253. Кацнельсон С. Д. О грамматической категории. *Вестник Ленинградского университета*. Ленинград, 1948. № 2. С. 114 – 134.

254. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград: Наука, 1972. 216 с.

255. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание. Ленинград: Наука, 1986. 298 с.

256. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности. *Вопросы языкознания*. 1987. № 3. С. 20 – 32.

257. Кацнельсон С. Д. Категории языка имышления. Из научного наследия. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 864 с.

258. Кендюшенко А. Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 50 – 54.

259. Киклевич А. К. Содержательные аспекты систематизации множественных актантов. *Веснік БДУ.* 1989. № 1. С. 40 – 50.

260. Киклевич А. К. Семантическая категория квантификации в языке и речи: автореф. дис. … д-ра филол. наук: 10.02.19. Минск, 1995. 36 с.

261. Киселева С. В., Боярская М. М. Когнитивная модель значения глагола. *Когнитивные исследования языка*: материалы Всеросс. науч. конф. (11– 12 апр. 2013 г.). Вып. XIV: Когнитивная лингвистика: итоги,

перспективы. Москва: Институт языкознания РАН; Тамбов: Издательский дом ТГУ им. Г. Р. Державина, 2013. С. 187 – 191.

262. Ківшик Н. М. Семантична диференціація предикатів кількості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика.* Вип. VI. Херсон, 2008. С. 43 – 49.

263. Клайн М. Математика. Поиск истины. Москва: Мир, 1988. 295 с.

264. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. Москва: Прогресс, 1983. 302 с.

265. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови: монографія. Київ: Наукова думка, 1973. 186 с.

266. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. 2-е изд. Москва: Елиторнал УРСС, 2004. 352 с.

267. Кобрина Н. А. Функциональная модель языка. *Взаимодействие языковых единиц различных уровней*. Ленинград: ЛГПИ, 1981. С. 30 – 45.

268. Ковтунова И. И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения. Москва: Просвещение, 1976. 237 с.

269. Козлова Л. А. Теоретическая грамматика английского языка. Барнаул, 2005. 248 с.

270. Колшанский Г. В. Паралингвистика. Москва: Наука, 1974. 81 с.

271. Колшанский Г. В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации. Языковая номинация. Общие вопросы. Москва: Наука, 1977. С. 99 – 146.

272. Комарова З. І. Особливості реалізації мотиваційних семантико-синтаксичних відношень у структурі простого ускладненого речення з дієприслівниками недоконаного виду. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Вип. 2. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. С. 121 – 127.

273. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Москва: Изд.-во «Наука», 1975. 417 с.

274. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2004. 248 с.

275. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 1998. 20 с.

276. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.

277. Котляренко С. В. Семантико-синтаксична структура речень з релятивними дієсловами: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 22 с.

278. Кравченко А. В. Вопросы теории указательности: Эгоцентричность. Дейктичность. Индексальность. Иркутск, 1992. 212 с.

279. Кравченко А. В. Глагольный вид и картина мира. *Изв. РАН. Сер. лит. и из.* 1995. Т. 54. № 1. С. 49 – 61.

280. Крылов С. А. О семантике местоименных слов и выражений. *Русские местоимения: семантика и грамматика.* Владимир, 1989. С. 5 – 12.

281. Куайн У. В. О. Философия логики / пер. В. А. Суровцева. Москва: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2008.192 с.

282. Кубик М., Попела Я. Модели двусоставных глагольных предложений русского языка в сопоставлении с чешским. Praha: Univerzita Karlova, 1977. 204 с.

283. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия. *Вопросы языкознания.* 1974. № 5. С. 64 – 76.

284. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиологическом освещении. Москва: Наука, 1978. 115 с.

285. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. Москва: Наука, 1986. 156 с.

286. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / ред. Б. А. Серебрянников. Москва: Наука, 1988. С. 141 – 172.

287. Кубрякова Е. С. Противопоставление имен и глаголов как важнейшая черта организации и функционирования языковых систем. *Теорія граматики. Лексико-грамматические классы и разряды слов.* Москва: ИНИОН, 1990. С. 29 – 50.

288. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики. *Логический анализ языка. Модели действия*. Москва: Наука, 1992. С. 84 – 90.

289. Кубрякова Е. С., Харитончик З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современнного английского языка. Минск: Вышэйшая школа, 1992. 229 с.

290. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. Москва: Институт языкознания РАН, 1997. 327 с.

291. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.

292. Кузнецов П. С. Очерки исторической морфологии русского языка. Москва, 1959. 150 с.

293. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. ІІ. Синтаксис. Київ: Рад. школа,1961. 288 с.

294. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. 627 с.

295. Кульбабська О. Вторинні предикати: лінгвальний статус, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові. URL: http :// www. nbuv.gov.ua.

296. Курдюмов В. А. Предикация и природа коммуникации: автореф. дис. … док-ра филол. наук: 10.02.19. Москва, 1999. 45 с.

297. Курдюмов В. А. Предикация, природа коммуникации: дис. … док-ра филол. наук: 10.02.19. Москва, 1999. 407 с.

298. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи. *Курилович Е. Очерки по лингвистике*. Москва: Изд- во иностр. лит., 1962. С. 57 – 70.

299. Курилович Е. Заметки о значении слова. *Курилович Е. Очерки по лингвистике*. Москва: Изд- во иностр. лит., 1962. С. 237 – 250.

300. Курилович Е. *Курилович Е. Очерки по лингвистике*. Москва: Изд-во иностр. лит., 1962. 456 с.

301. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. Т. І. Лексика. Фонетика. Морфологія. Наголос. 520 с. Т. ІІ. Синтаксис. 408 с. Київ: Рад. школа, 1951.

302. Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2004. 18 с.

303. Куц О. В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.

304. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 106 с.

305. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: морфологія. Вид. 2. Вінниця: Поділля, 2000. С. 303 – 330.

306. Кучеренко І. К. Синтаксичні функції порівняльних конструкцій. *Актуальні проблеми граматики*. Львів: Світ, 2003. С. 136 – 139.

307. Лаенко Л. В. Категория признака в научном пространстве современного гуманитарного знания. *Весник ВГУ. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация.* 2002. № 2. С. 26 – 32.

308. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва: Прогресс, 1978. 453 с.

309. Левицкий В. В., Стернин И. А. Экспериментальные методы в семасиологии. Воронеж, 1989. 193 с.
310. Леман Ф. Грамматическая деривация у вида и типы глагольных лексем. Москва, 1997. Т. 2. С. 43 – 62.
311. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: морфологія. Київ: Вища школа, 1983. 264 с.
312. Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2007. 404 с.
313. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: монографія. Київ: Такі справи, 2008. 208 с.
314. Лещенко М. И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения: автореф. дис. … док-ра филол. наук: 10.02.19. Минск, 1989. 42 с.
315. ЛЭС: Лингвистический энциклопедический словарь: 1366 сл. / ред. кол.: Н. Д. Арутюнова и др.; гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. 685 с.
316. Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. / под ред. И. С. Нарского. Москва: Мысль, 1985. 668 с. Т. 1. 1985. 621 с.
317. Ломов А. М. Типология русского предложения. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1994. 278 с.
318. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 198 с.
319. Лукин М. Ф. Об особенностях перехода наречий в существительные в современном русском литературном языке. *Русский язык в школе*. 1969. № 6. С. 75 – 80.
320. Лукин М. Ф. Переход частей речи или их субституция? *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. 1982. № 2. С. 78 – 80.
321. Лукин М. Ф. Критерии перехода частей речи в современном русском языке. *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. 1986. № 3. С. 49 – 56.

322. Лукин О. В. Части речи в античной науке: логика, риторика, граматика. *Вопросы языкознания*. 1990. № 1. С. 131 – 141.

323. Лурье С. Я. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования. Ленинград: Ленинградское отделение издательства «Наука»,1970. 664 с.

324. Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. Москва: Наука,1969. С. 148 – 151.

325. Малащенко В. П. Слово, словоформа: прагматика обозначения. *Язык. Дискурс. Текст*: труды и матер. Международной научной конференции, посвященной юбилею В. П. Малащенко (Ростов-на-Дону, РГПУ, Лингвистический институт, 11 – 12 марта 2004 г.). Ч. 1. Ростов-на-Дону, 2004. С. 7 – 13.

326. Малютина Е. И. Глаголы широкой семантики в когнитивном аспекте (на материале истории английского языка): автореф. дис. … канд. филол. наук: спец. 10.02.04. СПб.: 2008. URL: http://lib.herzen.spb.ru/text/malutina.

327. Мараховська В. Г. Проблема компаратива: засоби вираження та семантичне наповнення. *Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць*. Київ, 1997. С. 48 – 52.

328. Мараховська В. Г. Типи складнопідрядних речень з підрядними прикомпаративними: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Запоріжжя, 1998. 23 с.

329. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності: монографія. Луцьк: Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. 206 с.

330. Маслов Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском языке (значение и употребление). Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 312 с.

331. Маслов Ю. С. Вопросы глагольного вида. Москва: Из-во иностранной литературы, 1962. 435 с.

332. Маслов Ю. С. К основам сопоставительной аспектологии. Вопросы сопоставительной аспектологии. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. С. 4 – 44.

333. Матвіяс І. Г. Синтаксис займенників в українській мові. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 131 с.

334. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. *Пражский лингвистический кружок*. Москва: Прогресс, 1967. С. 239 – 245.

335. Мединська Н. М. Структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2000. 19 с.

336. Мединська Н. М. Логіко-філософський аспект категорії ознаки. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 5. С. 230 – 234.

337. Мединська Н. М. Особливості семантики предметних та ознакових слів. *Студія лінгвістика VOL IV*: зб. наук. праць до 80-річного ювілею проф. Ф. О. Нікітіної. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2010. С. 96 – 104.

338. Мединська Н. М. Категорійне значення дієслова: функціональний аспект. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С.50 – 56.

339. Мединська Н. М. Специфіка категорійних значень дієслова у функції предиката. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 162 – 167.

340. Мединська Н. М. Дієприкметник у функції предиката. *Studia Linguistica*: Vol. VI (I). Вип. 6 (Ч. I). Київ: КНУ ім. Шевченка, 2012. С. 146 – 153.

341. Мединська Н. М. Прислівник як ознакове слово у предикативній функції. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 9. С. 138 – 1143.

342. Мединська Н. М. Дієприслівник у позиції другорядного предиката. *Наукові записки. Серія «Філологічні записки».* Ніжин: НДУ І. М. Гоголя, 2013. Кн. 2. С. 102 – 109.

343. Мединська Н. М. Реалізація валентного потенціалу ознакових слів у структурі речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С. 131 – 137.

344. Мединська Н. М. Сучасні підходи до кваліфікації категорії виду дієслова. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 12. С. 163 – 168.

345. Мединська Н. М. Предикативні значення синтаксем ознакових слів. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства.* Вип. 10. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2016. Т. 2 (К – П). С. 160 – 165.

346. Мединська Н. М. Об'єктивація й експлікація граматичної семантики категорії способу в системі дієслівної парадигми. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 13. С. 81 – 87.

347. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Луцьк, 1998. 208 с.

348. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. 464 с.
349. Мейе А. Общеславянский язык. Москва: Изд-во иностр. лит., 1951. 491 с.
350. Мельник І. А. Транспозиційна граматика українського дієслова: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2015. 476 с.
351. Мельничук О. С. Загальні питання синтаксису української мови. Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1972. С. 5 – 50.
352. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1978. 387 с.
353. Мещанинов И. И. Глагол. Ленинград: Наука, 1982. 272 с.
354. Мигирин В. Н. Очерки по теории процесов переходности в русском языке. Бельцы: Изд-во Бельцкого гос. пед. ин-та, 1971. 199 с.
355. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. Москва, 1981. 254 с.
356. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: монографія. 2-ге вид., переробл. Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. 393 с.
357. Мойсієнко А. К. Структурно-семантична організація простого ускладненого речення. *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика.* Вип. 17. Київ, 2006. С. 44 – 47.
358. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова. Синтаксис простого ускладненого речення: навч. посіб. Київ: Персонал, 2009. 207 с.
359. Мордвилко А. П. Очерки по русской фразеологии. Москва: Просвещение, 1964. 131 с.
360. Мухин А. М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка. Ленинград: Наука, 1980. 308 с.

361. Налимов В. В. Спонтанность сознания: Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектоника личности. Москва: Изд-во «Прометей» МГПИ им. Ленина, 1989. 182 с.
362. Никитин М. В. Основы лингвистической теории слова. Москва: Высшая школа, 1988. 271 с.
363. Никитин М. В. Полисемия на пределе (широкозначность). *Концептуальное пространство языка*. Тамбов: ТГУ, 2005. С. 101 – 111.
364. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення: дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 236 с.
365. Овчиннікова І. І. Опис дієслівного значення як лексико-граматична проблема. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Серія: Філологічні науки*. Кн. 2. Ніжин, 2013. С. 126 – 128.
366. Ожоган В. М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. Київ: Вид-во Інституту української мови, 1997. 231 с.
367. Ожоган В. М. Категорія валентності прономінативних компонентів у реченнєвій структурі. *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 1998. С. 161 – 167.
368. Ощипко І. Й. Українські прислівники префіксального творення. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна.* Вип. 34. Ч. І. Львів, 2004. С. 19 – 24.
369. Падучева Е. В. Значение и синтаксические функции слова это. *Проблемы структурной лингвистики*. Москва: Наука, 1982. С. 76 – 91.
370. Падучева Е. В. Семантические типы ситуаций и значение всегда. *Семиотика и информатика.* Вып. 24. Москва, 1985. С. 96 – 116.
371. Падучева Е. В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Языки славянской культуры, 2010. 480 с.

372. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). 3-е изд., стереотип. Москва: Едиториал УРСС, 2010. 288 с.
373. Пасічник І. А. Категорія валентності предикатних прикметників: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 184 с.
374. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: Исследование форм репрезентации в обыденном сознании. Москва: Изд. МГУ, 1983. 186 с.
375. Петрухина Е. В. Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 256 с.
376. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 544с.
377. Плоткин В. Я. Строй английского языка. Москва: Высшая школа, 1989. 240 с.
378. Плющ М. Я. Способы словообразования в современном украинском языке: дисс. … канд. филол. наук: 10.02.01. Киев: КГПИ им. А. М. Горького, 1956. 272 с.
379. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. Київ: КДПІ, 1978. 108 с.
380. Плющ М. Я. Орудний порівняння в українській мові. *Українська мова і література в школі.* 1979. № 4. С. 29 – 36.
381. Плющ М. Я. Категорії суб’єкта і об’єкта в структурі простого речення. Київ, 1986. 176 с.
382. Плющ М. Я. Граматична природа категорії особи в іменниках і дієслові. *Актуальні проблеми граматики*. Кіровоград: КДПУ, 1997. С. 100 – 104.

383. Плющ М. Я. Референційні аспекти семантики займенників. *Проблемні питання синтаксису*. Чернівці: ЧДУ, 1997. С. 3 – 6.

384. Плющ М. Я. Категорія особи в структурі змісту іменника та дієслова. *Проблеми граматики і лексикології*. Київ: НПУ, 1998. С. 9 – 15.

385. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник. 2-е вид. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. 328 с.

386. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти): навч. посіб. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 92 с.

387. Плющ М. Я. Перехід слів з одного лексико-граматичного розряду в інший як один із типів морфологічно-синтаксичного способу словотвору. *Плющ М. Я. Словоформа в семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 262 – 279.

388. Плющ М. Я. Синтаксична транспозиція відмінкових форм прикметника у предикативній функції. *Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С. 86 – 90.

389. Плющ М. Я. Лексикографічне тлумачення дієслівної лексеми. *Українська і слов'янська лексикографія*. Київ: НАН України, Інститут української мови, 2012. С. 193 – 197.

390. Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні. Вибрані праці. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 362 с.

391. Плющ М. Я., Грипас О. Ю. Системна організація граматичної будови української мови. Таблиці. Схеми: навч. посіб. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2015. 264 с.

392. Плющ М. Я. Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. 252 с.
393. Плющ М. Я. Функції числівників як ознакових слів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 13. С. 33 – 38.
394. Погиба Л. Г. Формальная и семантическая структура глаголов неполной парадигмы лица и числа в современном украинском литературном языке: автореф. дис. … канд. филол. наук: спец. 10.02.02. Київ, 1983. 24 с.
395. Погиба Л. Р. Реалізація категорії особи в дієслівній парадигмі сучасної української мови. *Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови.* Київ, 1988. С. 105 – 110.
396. Попенко О. М. Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 21 с.
397. Попкова Л. М. Семантическая структура многозначного слова и проблемы регулярной полисемии в современном русском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. СПб., 1993. 157 с.
398. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2002. 19 с.
399. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2002. 174 с.
400. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: в 4 т. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. I – II. 536 с.
401. Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации (от речей президентов до переговоров с террористами). Москва: Центр, 1998. 352 с.

402. Предикат у структурі речення: монографія / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. Київ; Івано-Франківськ; Варшава: ВЦ Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. 408 с.

403. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2000. 18 с.

404. Размусен Л. П. О глагольных временах и об отношении их к видам в русском, немецком и французском язиках. *Журнал министерства народного просвещения.* Т. 277. СПб., 1891. С. 1 –37 с.

405. Распопов И. П. Актуальное членение предложения: монография. Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1961. 163 с.

406. Резанова Н. И. Метонимическое варьирование семантики английских прилагательних: дис. … канд. филол. наук: 10.02.04. Ленинград, 1986. 201 с.

407. Ремчукова Е. Н. Креативный потенциал русской грамматики. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 224 с.

408. Реформатский А. А. Число и грамматика. *Вопросы грамматики*: сб. ст. к 75-летию акад. И. И. Мещанинова. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. С. 384 – 400.

409. Рифтин А. П. Об образовании наречий. *Ученые записки Ленингр. гос. ун-та. Сер. филол. наук*. Ленинград, 1940. Вып. 6. С. 51 – 56.

410. Русанівський В. М. Означальні, предикативні і модальні прислівники. *Українська мова і література в школі*. 1967. № 4. С. 22 – 26.

411. Русанівський В. М. Дієслово. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія* / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. С. 296 – 429.

412. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка, 1971. 315 с.

413. Русская грамматика: в 2 т. / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва: Наука. Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. 1980. 789 с. Т. 2: Синтаксис. 1980. 710 с.
414. Сасинович Е. С. Дієприслівник і його функції в українській мові: дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 1961. 270 с.
415. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология. Київ: Фитосоциоцентр, 2000. 248 с.
416. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект). Київ;Черкаси: Брама, 2004. 276 с.
417. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.
418. Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикативных типов русского языка. *Семантические типы предикатов*. Москва: Наука, 1982. С. 86 – 157.
419. Семантические типы предикатов / отв. ред. О. Н. Селиверстова. Москва: Наука, 1985. С. 84 – 85.
420. Серпутько Г. П. Семантичні й функціональні параметри дієслів ставлення до об’єкта та суб’єкта: дис. … канд. філол.: спец. 10.02.01. Київ, 2006. 206 с.
421. Сеше А. Очерк логической структуры предложения / пер. с фр. В. П. Мурат; вступ. ст. В. М. Алпатов. Москва: Едиториал УРСС, 2003. 222 с.
422. Сидорец В. С. Современные восточнославянские неоднословные наименования действия с десемантизированным компонентом в системно-функциональном сопоставительном аспекте. *Вопросы языкознания.* 1999. № 6. С. 66 – 78.
423. Сильницкий Г. Г. Семантические классы глаголов в английском языке. Смоленск: Государственный педагогический институт, 1986. 112 с.

424. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002. 272 с.
425. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ: Вища школа, 1994. 670 с.
426. СУМ: Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
427. Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. Москва: Наука, 1986. 216 с.
428. Смирницкий А. И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке. *Иностранные языки в школе*. 1953. № 5. С. 21–31.
429. СРЯ: Современный русский язык: Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис: учебник для вузов по филол. специальностям / Л. А. Новиков, Л. Г. Зубкова, В. В. Иванов и др. / под общ. ред. Л. А. Новикова. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Лань, 1999. 854 с.
430. Соколов О. М. Вопросы структурно-семантической дивергенции в лексике. Нежин: Гидромакс, 2009. 332 с.
431. Соколов О. М. Имплицитная морфология русского языка. Нежин: ООО «Гидромакс», 2010. 184 с.
432. Соколова С. О. Аспектуальні роди дії та їхнє місце в системі префіксального словотвору дієслова. *Українська мова*. № 1. 2002. С. 42 – 51.
433. Соколова С. О. Аспектуальні категорії українського дієслова на тлі інших слов'янських мов. *Українська мова.* №2. 2003. С. 61 – 70.
434. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові: монографія. Київ: Наук. думка, 2003. 283 с.
435. Соколова С. О. Актуальні проблеми сучасної української аспектології. *Граматика слова і граматика мови*: зб. наук праць, присвячений ювілею доктора філол. наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії

української мови Інституту української мови НАН України І. Р. Вихованця. Донецьк: Дон НУ, 2005. 272 с.

436. Соколова С. О. Аспектуальная парадигма базового глагола как его классификационный. *Scando-Slavica*. 62 (1). 2016. P. 79 – 99.

437. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Київ, 2009. 20 с.

438. ССУЛМ: Словотвір сучасної української літературної мови / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Київ: Наук. думка, 1979. 406 с.

439. Стеблин-Каменский М. И. К вопросу о частях речи. *Вестник ЛГУ. Серия общественных наук*. 1954. № 6. С. 147 – 157.

440. Степаненко М. І. Обов'язкова і факультативна сполучуваність прикметників сучасної української мови. *Українське мовознавство*. Київ, 1988. Вип. 15. С. 55 – 62.

441. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення: монографія. Київ: Укр. мовно-інформ. фонд, 1997. 216 с.

442. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення. Полтава: АСМІ, 2004. 464 с.

443. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. Москва: Просвещение, 1975. 271 с.

444. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. Москва: Наука, 1981. 360 с.

445. Степанова М. Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. Москва: Высш. школа, 1978. 258 с.

446. Сулима О. П. Причини транспозиції відмінкових форм іменника у складеному іменному присудку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 3. С. 153 – 158.

447. Суник О. П. Общая теория частей речи. Ленинград: Наука, 1966. 131 с.

448. Суник О. П. Вопросы общей теории частей речи. *Вопросы теории частей речи: на материале языков различных типов*. Ленинград: Наука, 1968. С. 33 – 48.

449. Супрун А. Е. Славянские числительные: становление числительных как особой части речи. Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1969. 232 с.

450. Супрун А. В. Грамматика и семантика простого предложения (на материале испанского языка). [2-е изд.]. Москва: УРСС, 2008. 263 с.

451. Сусов И. П. Ситуация как означаемое предложение на реляционном уровне. *Вопросы английской и французской филологии*. Тула, 1972. С. 25 – 48.

452. СУЛМ: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 583 с.

453. СУЛМ: Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1972. 515 с.

454. СУЛМ: Сучасна українська літературна мова: підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Вища школа, 1997. 493 с.

455. СУЛМ: Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2003. 430 с.

456. Сэпир Э. Язык. Введение в изучение речи. Москва; Ленинград, 1934. 93 с.

457. Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах. Основные семантические процессы. Київ: Наук. думка, 1989. 254 с.

458. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. М осква: Наука, 1981. 269 с.

459. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / пер. с франц. Москва: Прогресс, 1988. 656 с.

460. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові: монографія. Київ: Кондор, 2005. 134 с.

461. Тимофеев А. В. Информатика и компьютерный интеллект. Москва: Педагогика, 1991. 128 с.

462. Тимофеев И. С. Методологическое значение категорий «качество» и «количество». Москва: Наука, 1972. 216 с.

463. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ: Вид-во Укр. АН, 1928. 188 с.

464. *Типология вида: Проблемы, поиски, решения*: материалы Международной научной конференции (16 – 19 сентября 1997 г., МГУ им. М. В. Ломоносова) / отв. ред. М. Ю. Черткова. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. 528 с.

465. Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1990. 465 с.

466. Тренделенбург А. Логические исследования. Москва: Либроком, 2011. 362 с.

467. Трунова О. В. Природа и языковой статус категории модальности (на материале английского языка): учеб. пособ. Барнаул; Новосибирск: Изд-во БГПУ, 1991. 130 с.

468. Уемов А. И. Основы практической логики с задачами и упражнениями. Одесса, 1977. 388 с.

469. УМЕ: Українська мова: Енциклопедія: 1935 статей / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Українська енциклопедія, 2004. 824 с.

470. Уфимцева А. А. Лексическое значение: принцип семасиологического описания лексики. 2-е изд., стер. Москва: Едиториал УРСС, 2002. 240 с.

471. Ушакова Т. Н., Павлова Н. Д., Зачесова И. А. Речь человека в общении. Москва, 1989. 192 с.

472. Филлмор Ч. Дело о падеже. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1981. Вып. 10. С. 369 – 495.

473. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. Москва: Изд-во полит лит-ры, 1980. 444 с.

474. ФЕС: Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

475. Формановская Н. И. Речевое взаимодействие: Коммуникация и прагматика. Москва: ИКР, 2007. 408 с.

476. Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды: в 2 т. Москва: Учпедгиз, 1956–1957. Т. 1. 1956. 450 с. Т. 2. 1957. 471 с.

477. Фрей А. Грамматика ошибок / пер. с фр., вступ. ст. В. М. Алпатова. Москва: КомКнига, 2006. 304 с.

478. Харченко Л. О. Семна структура лексико-семантичного поля на позначення почуттів. *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ, 1998. С. 104 – 106.

479. Хельбиг Г. Языкознание – сопоставление – преподавание иностранных языков. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы. Москва: Прогресс, 1989. С. 307 – 326.

480. Химик В. В. Категория субъективности и ее выражение в русском языке. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990. С. 115 – 124.

481. Ходова К. И. Творительный превращения и сравнения. *Творительный падеж в славянских языках* / под ред. С. Б. Бернштейна. Москва, 1958. С. 181 – 188.

482. Храковский В. С. Типология таксисных конструкций. Москва: Знак, 2009. 912 с.

483. Худяков А. А. Теоретическая грамматика английского языка: учеб. пособие. Москва: Академия, 2005. 256 с.

484. Цунанова З. М. Становление и развитие качественных существительных в немецком языке. *Язык в диахронии*: колл.

монография / З. М. Цунанова и др. Воронеж: Истоки, 2006. С. 161 – 170.

485. Чвани К. Ответы на вопросы анкеты аспектологического семинара филологического ф-та МГУ. *Труды аспектологического семинара филологического ф-та МГУ им. М. В. Ломоносова*. Москва: Изд-во МГУ, 1997. С. 34 – 39.

486. Чейф У. Л. Значение и культура языка. Значение и структура языка. Москва: Прогресс, 1975. 482 с.

487. Чейф У. Л. Память и вербализация прошлого опыта. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс, 1983. Вып. 12. С. 35 – 37.

488. Чернейко Л. О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. Москва: Наука, 1997. 320 с.

489. Чеснокова Л. Д. Элементарная синтаксическая единица как компонент семантической структуры предложения. *Семантическая структура предложения*. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1978. С. 29 – 41.

490. Шанский В. В. Современный русский язык: учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 «Рус. яз. и лит.»: в 3 ч. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Просвещение, 1987. 192 с.

491. Шарандин А. Л. Глагол в системе частей речи. Москва, 1992. 133 с.

492. Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нереферентные слова. Значение, коммуникативная перспектива, прагматика. Москва: Языки рус. культуры, 1996. 400 с.

493. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. Москва: Учпедгиз, 1941. 288 с.

494. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Москва: УРСС Эдиториал, 2001. 624 с.

495. Шевельов Ю. В. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.). Київ: Темпора, 2012. 664 с.

496. Шелякин М. А. Об аспектуальном понимании способа, характера и типа глагольного действия. *Ученые записки Тартуского ун-та*. Вып. 625. Тарту, 1982. С. 21 – 31.

497. Шелякин М. А. Функциональная грамматика русского языка. Москва, 2001. 288 с.

498. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення. Чернівці: Рута, 2002. 271 с.

499. Шинкарук В. Д. Семантика предикатів модусу і предикатів диктуму в структурі речення. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Рута, 2002. С. 78 – 85.

500. Шитик Л. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: монографія / Л. Шитик; ред. К. Г. Городенська. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.

501. Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности. *Актуальные проблемы русского синтаксиса*. Москва: Издательство Московского университета, 1984. С. 78 – 101.

502. Шнякина Н. Ю. Перцептивные концепты в немецкой языковой картине мира и их метафорический потенциал: дис. … канд. мед. наук: 10.02.04. Омск, 2005. 232 с.

503. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка). Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1979. 135 с.

504. Шрамко Р. Г. Семантико-структурна інтерпретація речень із предикатами стану української мови в межах трикомпонентної функційної парадигми N1 + VF / N1 + ADJ / N3 + ADV. URI: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua.

505. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Вид. центр «Академія», 2004. 408 с.

506. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. Москва: Учпедгиз, 1957. 187 с.

507. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке. *Языковая система и речевая деятельность*. Ленинград: Наука, 1974. 428 с.

508. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность: монографія. 4-е изд. Москва: URSS, 2008. 428 с.

509. ІЩур Г. С. Теория поля в лингвистике. Москва: Наука, 1974. 255 с.

510. Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания: Лингвофилософские очерки. 2-е изд. Москва: КомКнига, 2005. 368 с.

511. Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наук. думка, 1979. С. 171–210.

512. Яблуновська Г. В. Основи теорії літератури. Миколаїв, 2009. 135 с.

513. Якобсон Р. О. Избранные работы. Москва: Прогресс, 1985. 456 с.

514. Ярцева В. Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков. *Типология грамматических категорий*: материалы Мещаниновских чтений. Москва: Наука, 1975. С. 5 – 23.

515. Ясакова Н. Ю. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові: монографія. Київ: НаУКМА, 2016. 328 с.

516. Admoni W. Derdeutsche Sprachbau. Ленинград: Просвещение, 1972. 312 с.

517. Anderson J. M. Modern grammars of case: a retrospective. Oxford: Oxford University Press, 2006. 461 p.

518. Babby L. H., Brecht R. The Syntax of Voice in Russian. *Languarge*. 1975. № 2. P. 342–367.

519. Babby L. H. The relation between causative and voice: Russian vs. Turkish. *Wiener slavistischer Almanach*. 1983. 11. P. 61 – 88.

520. Bach E. The Algebra of events. *Linguistics and Philosophy*. Dordrecht, 1986. Vol. 9. P. 5 – 16.

521. Bak P. Gramatyka języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2010. 508 s.

522. Baker C. L. Introduction to Generative-Transfomational Grammar. Prentice Hall, 1978. 245 p.
523. Béličová H. Sémantická štruktúra vety a kategórie pádu (Príspévek k porovnávací syntaxe ruské a české jednoduché vety). Praha: Akadémia, 1982. 160 s.
524. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. Düsseldorf, 1962. 305 s.
525. Bybee J. L. Morphology: A Study of the Relation Between Meaning and Form. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1985. 262 p.
526. Cann R., Kempson R., Marten L. The Dynamics of Language. Amsterdam: Elsevier Academic Press, 2005. 456 p.
527. Carter R., McCarthy M. Cambridge Grammar of English. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 973 p.
528. Chomsky N. Aspects of Theory Syntax. MIT Press, 1965. 314 p.
529. Chomsky N. Cartesian Linguistics: A Chapterin the History of Rationalist Thought . N.Y.: Harper & Row Publishers, Inc., 1966. 119 p.
530. Chomsky N. Language and problems of knowledge. The Managua lectures. Cambridge (Mass.), 1988. 233 p.
531. Comrie B. Causative Verb Formation and Other Verb-deriving Morphology. *Language Typology and Syntactic Description*. Cambridge: CUP, 1985. Vol. III: Grammatical Categories and the Lexicon. P. 301–348.
532. Dahl O. Tense and Aspect Systems. Oxford: Basil Blackwell, 1985. 216 p.
533. Danes F. Three-Level Approach to Syntax. *Travaux Linguistiques de Prague*. 1964. Vol. 1. P. 215 – 240.
534. Der deutshe Sprache: Kleine Enzyklopädie: in 2 Bdn. / Hrsg. E. Agricola, W. Fleischer, H. Protze. Leipzig: Bibliogr. Institut, 1970. 1174 s.
535. Dixon R. M. W., Aikhenvald A. Y. A typology of argument-determined constructions. *Essays on language function and language type dedicated to T. Givon*. Amsterdam: Benjamins, 1997. P. 71– 113.

536. Dokulil M. Tvorení slov v češtine. Praha: Nakl. Č. akad. včd., 1962. Sv. 1. 263 s.

537. Durst-AndersenP. Mentalgrammar. Russian aspect and related issues. Slavica Publishers. Columbus (Ohio), 1992. 268 p.

538. Durst-Andersen P. Russian aspect as different statement models. *Tense, aspect and action to language typology*. N. Y., 1994. P. 229 – 251.

539. Engel U. Deutsche Grammatik. Heidelberg: Julius Groos Verlag, 1996. 888 p.

540. Enzyklopädie: in 2 Bdn. / Hrsg. E. Agricola, W. Fleischer, H. Protze. Leipzig: Bibliogr. Institut, 1970. 1174 s.

541. Erben J. Deutsche Grammatik. München: Max Hueber Verlag, 2000. 392 p.

542. Fillmore Ch. The Case for Case. *Universals of Linguistic Theory*. N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1968. P. 1 – 88.

543. Frege G. The foundations of arithmetic: A logico-mathematical enquiry into the concept of number. Oxford, 1950. 67 s.

544. Frei H. Syntaxe et methode en linguistique synchronique. *Enzyklopädie der geisteswissenschaftlichen Arbeitsmethoden*. Munich, 1968. IV. S. 56. – 77.

545. Fries Ch. The structure of English: An introduction to the construction of English sentences. 2-nd impress. L.: Longmans, 1959. XI. 304 p.

546. Givon T. English Grammar: A Function-Based Introduction. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1993. 363 p.

547. Givon T., Malle B. The Evolution of Language out of Pre-Language. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2002. 392 p.

548. Glinz H. Die innere Form des Deutschen: Eine neue deutsche Grammatik. Dusseldorf: Schwann, 1998. 505 s.

549. Gramatyka współczesnego języka polskiego: morfologia / pod. red. R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego. H. Wróbla. wyd. III, zmienione. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. 634 s.

550. Grochowski M., Karolak S., Topolińska Z. Gramatyka współczesnego języka polskiego: składnia. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1984. 397 s.
551. Grzegorczykowa R. Wykłady z polskiej składni / R. Grzegorczykowa. [wyd. V]. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. 160 s.
552. Heine B. Cognitive Foundations of Grammar. New York: Oxford University Press, 1997. 185 p.
553. Heiner-Müller-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung / Hans-Thies Lehmann, Patrick Primavesi (Hrsg.). Stuttgart: Metzler, 2003. 525 p.
554. Helbig G. Kommunikativer Grammatikunerricht – Ziele, Moglichkeiten und Grencen. Deutsch als Fremdsprache. 1986. H. l. S. 14 – 20.
555. Helbig G. Probleme der Valenz und Kasustheorie. Tübingen, Niemeyer, 1992. 194 s.
556. Helbig H. Knowledge Representation and the Semantics of Natural Language. Berlin: Springer, 2006. 652 p.
557. Hurford J. R. Language and number: The emergence or a cognitive system. N.Y., 1987. 322 p.
558. Komarek M. Príspevky k české morfologii. 2 vyd. Olomouc: Periplum, 2006. 263 s.
559. Kuryłowicz J. The inflectional categories of Indo-Europeen. Heidelberg: Karl Winter Universitätsverl., 1964. 246 p.
560. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical prerequisites. Stanford: Stanford University Press, 1987. 540 p.
561. Mluvnice češtiny [1]. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoreni slov / red. J. Petr. Praha: Academia, 1986. 566 s.
562. Mluvnice češtiny [3]. Skladba / red. J. Petr. Praha: Academia, 1987. 746 s.
563. Mourelatos A. P. D. Event, processes, and states. *Syntax and Semantics*. New York, 1981. Vol. 14. P. 191 – 212.

564. Murphy R. Essential Grammar in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 319 p.

565. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. Harlov: Longman, 2004. 1779 p.

566. Rosch E. H. Natural categories. *Cognitive psychology*. 1973. V. 4. P. 328 – 350.

567. Rosch E. Cognitive representation of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology*. 1975. № 104. P. 573 – 605.

568. Rosch E., Mervis C. Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology*. 1975. № 7. P. 573 – 605.

569. Rosch E. H. Principles of Categorization. *Cognition and Categorization*. Hillsdale, N. Y.: Lawrence Erlbaum, 1978. P. 27 – 48.

570. Saloni Z., Świdziński M. Składnia współczesnego języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. 356 s.

571. Somers H. L. Valency and Case in Computational Linguistics. Edinburgh, 1987. 328 p.

572. Sweetser E. From Etymology to Pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure. Cambridge: CUP, 1990. 174 p.

573. Taylor J. R. Cognitive Grammar. New York: Oxford University Press, 2002. 612 p.

574. Van Valin R. D. Functional Relations. *Concise Encyclopedia of Syntactic Theories*. Pergamon,1996. 459 p.

575. Vendler Z. Verbs and Times. Fact and events. *Linguistics in philosophy*. Ithaca, New York, 1967. P. 97 – 146.

576. Weinreich U. Explorations in semantic theory. *Current Trends in Linguistics*. Hague; Paris: Mouton, 1966. Vol. 3. P. 395 –477.

577. Wieczorek D. Украинский язык: Slavia Romana Slavia Byzantina. Очерки по глагольности. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytet Wrocławskiego, 1997. 135 с.

578. Wierzbicka A. Dociekania Semantyczne. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. 202 s.
579. Wierzbicka A. The Semantics of Grammar. Amsterdam: John Benjamins, 1988. 617 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автомонов П. Ф. В Курляндському котлі: нотатки партизана. Львів: Вільна Україна, 1948. 144 с.
2. Андрухович Ю. Дванадцять обручів. Київ: Критика, 2006. 276 с.
3. Бабляк В. Вишневий сад: трилогія. Київ: Худ. лит., 1962. 575 с.
4. Бабляк В. Жванчик: роман у земляцьких бувалицях. Київ: Дніпро, 1967. 144 с.
5. Багряний Іван. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Юніверс, 2006. Т. 1. 2006. 584 с. Т. 2. 2006. 704 с.
6. Багмут І. А. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Веселка, 1983. Т. 2: Пригоди чорного кота Лапченка: повісті та оповідання. 1983. 262 с.
7. Баш Я. В. Вибране. Київ: Рад. письменник, 1948. 375 с.
8. Бедзик Д. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1978. Т. 2: Серце мого друга. Хлібороби: романи. 1978. 573 с.
9. Барвінок Г., Чубинський В. Вибрані твори. Київ: Видавниче т-во «Час», 1927. 233 с.
10. Боккаччо Дж. Декамерон. Харків: Фоліо, 2004. 672 с.
11. Боровко М. Ронделі: Поезії / передм. В. Зайчука. Київ: Генеза, 2010. 224 с.
12. Буденний В. В серцях злинялий помаранч. Поезії (2005 –2009 рр.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 236 – 239.
13. Верес Г. Забреду я у трави високі. URL: http://www.poetryclub.com.ua.
14. Винниченко В. К. Краса і сила: повісті та оповідання. Київ: Дніпро, 1989. 750 с.
15. Вільде Ірина. Сестри Річинські: роман. Київ: Україна, 2004. 830 с.
16. В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів: монографія / упоряд.: О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко; авт. кол.:

О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко, В. С. Курило, І. Д. Бех та ін. Луганськ: Вид-во ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2012. 504 с.

17. Вовчок Марко. Повісті, оповідання, казки. Донецьк: БАО, 2008. 416 с.
18. Вишня Остап. Усмішки / Остап Вишня. Київ: Дніпро, 2001. 350 с.
19. Дашвар Люко. Село не люди: роман. Харків: Фоліо, 2007. 302 с.
20. Дереш Любко. Намір! Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2010. 272 с.
21. Джудіт Вйорст. Коли мені буде шість. URL: http://казка.укр/koli_meni_bude_shist.html
22. Гете Й. Поезії: у 2 т. / пер. Микола Зеров. Київ: Дніпро, 1990. URL: http://www.ukrlib.com.ua.
23. Гжицький В. З. Чорне озеро (Кара-Кол). Опришки: романи. Київ: Дніпро, 1965. 575 с.
24. Глазовий П. Гуморески. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА- ГА, 2012. 336 с.
25. Гнатюк І. Благословляла мати на дорогу: Вірші та поеми. Київ: Веселка, 1994. 95 с.
26. Гнатюк І. Життя: Поезії. Львів: Каменяр, 1972. 38 с.
27. Головко А. В. Твори: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1986. Т. 1: Повість. Оповідання. П'єса. Романи. 1986. 573 с.
28. Гончар О. Т. Бригантина: повість. Київ: Рад. школа, 1982. 311 с.
29. Гончар О. Т. Вибране. Харків: Прапор, 2008. 717 с.
30. Гончар О. Т. Людина і зброя. Циклон: романи. Київ: Дніпро, 1983. 583 с.
31. Гончар О. Т. Тронка. Циклон. Собор: романи. Київ: Рад. школа, 1990. 592 с.
32. Горак Р. Тричі мені являлася любов: повість-есе. Львів: Центр Європи, 2006. 155 с.

33. Гордасевич Г. Високе полум’я дня: Поезії. Київ: Рад. письменник, 1980. 77 с.
34. Гордасевич Г. Відцвіла шипшина: Повість та оповідання. Київ: Рад. письменник, 1974. 181 с.
35. Гордієнко К. О. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1969. Т. 1: Чужу ниву жала. Дівчина під яблунею: роман. 1986. 695 с.
36. Горлач Л. Мамай. Мазепа: Історичні романи у віршах. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 143 – 364.
37. Горлач Л. Мамай. Мазепа: Історичні романи у віршах. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 7 – 142.
38. Гоявічинська П. Дівчина з Новолипок, Райська яблуня. Київ: Дніпро, 1988. 621с.
39. Грабовський П. Вибрані твори. Київ: Держлітвидав, 1949. 366 с.
40. Григоренко Г. Вибрані твори. Київ: Держлітвидав України, 1959. 496 с.
41. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: у 4 т. Київ: Наук. думка, 1996–1997.
42. Грінченко Б. Д. Твори: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1990 –1991. Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті. 1990. 640 с. Т. 2: Повісті. Драматичні твори. 1991. 602 с.
43. Грушевський М. С. Предок: Із белетристичної спадщини. Київ: Веселка, 1990. 247 с.
44. Гудима А. Вибрані твори: у 2-х т. Київ: Укр. письменник, 1996. Т.1: Вірші. Поеми. Романи у віршах. 1996. 311 с.
45. Гуцало Є. З вогню воскресли: повісті. Київ: Дніпро, 1980. 335 с.
46. Гуцало Є. П. У гаї сонце зацвіло: оповідання, повісті. Київ: Знання, 2008. 239 с.
47. Дереш Л. Пісні про любов і вічність. Київ: КСД, 2014. 165 с.
48. Дзюба І. М. Українська повість сьогодні. *Обличчям до вікна*: повісті. Київ: Рад. письменник, 1989. С. 549 – 583.

49. Дімаров А. А. Біль і гнів: роман. Київ: Україна, 2004. 926 с.
50. Дмитерко Л. Д. Міст через прірву: роман-хроніка. Київ: Дніпро, 1977. 480 с.
51. Довженко О. П. Твори: в 5-ти т. Київ: Дніпро, 1984. Т. 1. 1984. 439 с.
52. Донченко О. В. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Веселка, 1982. Т. 1: Школа над морем: повісті та оповідання. 1982. 375 с. Т. 2: Золота медаль: роман та оповідання. 1982. 352 с.
53. Дудар Є. Вибрані твори: Гумор. Сатира. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2010. 608 с.
54. Жиленко І. В. Євангеліє від ластівки. Вибрані твори. Київ: Пульсари, 2006. 488 с.
55. Журахович С. Надійка – уперте дівча. Київ: Молодь, 1962. 240 с.
56. Забіла Н. Велика збірка творів. Київ: Школа, 2011. Т. 1: Проза. 304 с. Т. 2: Вірші. 320 с.
57. Забужко О. Казка про калинову сопілку. Київ: Факт, 2001. 95 с.
58. Загребельний П. А. Євпраксія: роман. Харків: Фоліо, 2003. 351 с.
59. Загул Д. Поезії. Київ: Рад. письменник, 1990. 326 с.
60. Зарубіжна література. Хрестоматія для 8 кл. / упоряд. Скрипник В. М. Донецьк: ВКФ «БАО», 2000. 668 с.
61. Зарудний М. Я. Острів твоєї мрії: п’єси. Київ: Дніпро, 1971. 679 с.
62. Земляк Василь. Лебедина зграя; Зелені млини: романи. Київ: Дніпро, 1981. 623 с.
63. Іваненко О. Марія: роман, повісті. Київ: Дніпро, 1986. 645 с.
64. Іваничук Р. І. Черлене вино; Манускрипт з вулиці Руської: романи. Харків: Фоліо, 2006. 382 с.
65. Іваничук Р. І. Мальви. Орда: романи. Харків: Фоліо, 2008. 415 с.
66. Іваничук Р. І. Вогненні стовпи: тетралогія. Харків: Фоліо, 2009. 507 с.
67. Іващенко О. Лірика. URL : http://www.poetryclub.com.ua.

68. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця: укр. химерний роман з народних уст. Київ: Дніпро, 1984. 520 с.
69. Ірчан М. Карпатська ніч: оповідання. Вінніпег (Канада): Накладом Робітн.-фермер. вид. т-ва, 1924. 177 с.
70. Йовенко С. Віч-на-віч: поема, вірші. Київ: Рад. письменик, 1989. 111 с.
71. Карпа І. І. Фройд би плакав. Харків: Фоліо, 2005. 238 с.
72. Карпенко М. І. Невідправлені листи: поезії. Ужгород: Карпати, 1965. 94 с.
73. Квітка-Основ'яненко Г. Вибрані твори. Харків: Прапор, 2008. 480 с.
74. Кобилянська О. Вибрані твори. Київ: ІНТЕЛЕКТ- АРТ, 2008. 432 с.
75. Ковалів С. М. Твори. Київ: Держлітвидав, 1958. 724 с.
76. Козаченко В. П. Атестат зрілості. Блискавка. Листи з патрона: повісті. Київ: Дніпро, 1997. 803 с.
77. Козланюк П. С. Юрко Крук: трилогія. Київ: Дніпро, 1989. 711 с.
78. Кононенко Є. Повії теж виходять заміж: новели. Львів: Кальварія, 2004. 160 с.
79. Костенко Л. В. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. 559 с.
80. Костенко Л. В. Записки українського самашедшого. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. 416 с.
81. Красицький Д. Ф. Тарасові світанки: повісті для серед. шк. віку. Київ: Веселка, 1989. 262 с.
82. Кропивницький М. Л. Вибрані п'єси. Київ: Мистецтво, 1984. 221 с.
83. Кропивницький М. Л. Твори. Харків: Прапор, 2005. 368 с.
84. Качура Я. Люди й факти: Оповідання. Київ: ЛІМ, 1934. 288 с.
85. Коцюбинський М. Твори: в 2-х т. Київ: Наук. думка. 1988. Т. 1. 1988. 584 с. Т. 2. 1988. 387 с.
86. Куліш М. Г. П'єси. Київ: Наук. думка, 2001. 360 с.

87. Кучер В. С. Устим Кармалюк: роман. Київ: Веселка, 1979. 407 с.
88. Ле Іван. Твори: у 7 т. Київ: Дніпро, 1982–1984. Т. 3: Наливайко: іст. роман. 1983. 447 с.
89. Лондон Джек. Північні оповідання / пер. з англ. Ю. Лісняк, П. Соколовський. Київ: Школа, 2004. 203 с.
90. Маланюк Є. Ф. Поезії. Київ: Укр. письменник, 1992. 318 с.
91. Малик В. К. Горить свіча: роман. Київ: Укр. письменник, 1992. 431 с.
92. Малишко А. С. Далекі орбіти: вибрані твори. Київ: Криниця, 2004. 608 с.
93. Матіос М. Чотири пори життя. Львів: Піраміда, 2009. 264 с.
94. Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні?: роман з народного життя. Харків: Фоліо, 2005. 350 с.
95. Міщенко Д. О. Синьоока Тивер. Київ: Укр. центр духовної культури, 1996. 423 с.
96. Міщенко Д. О. Згубні вітри над оазою. Не полишу тебе самотньою: іст. роман. Київ: Укр. письменник, 2008. 528 с.
97. Мовчан П. Поезії. URL : http://poetry.uazone.net/movchan.
98. Мойсієнко А. К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур. Умань: УДПУ, 2008. 280 с.
99. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша: монографія. Київ: Вид- во «Сталь», 2006. 304 с.
100. Мороз З. П. Від шкільної драми до комедії: Дослідження. П’єси. Київ: Фоліант, 2004. 302 с.
101. Мосендз Л. Останній пророк. Торонто, 1960. 456 с.
102. Мушкетик Ю. М. Гетьманський скарб. Харків: Фоліо, 2007. 415 с.
103. Мушкетик Ю. М. Обвал: повісті та оповідання. Київ: Рад. письменник, 1985. 381 с.

104. Народ скаже – як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки, скоромовки / упоряд. Н. С. Шумада. Київ: Веселка, 1985. 173 с.
105. Низовий І. Не вмре ніколи сокровенне слово. URL: http://nbuv.gov.ua.
106. Нерубайський І. Наше сонячне Тальне. URL: http://misto.talnern.gov.ua.
107. Нестайко В. З. Тореадори з Васюківки: трилогія про пригоди двох друзів. Київ: Веселка, 2002. 438 с.
108. Нехода І. І. Казки моїх братів: віршовані казки. Київ: Веселка, 1975. 96 с.
109. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім'я. Хмари: повісті. Київ: Наук. думка, 2001. 501 с.
110. Олесь Олександр. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1: Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. 1990. 959 с. Т. 2: Драматичні твори. Проза. Переклади. 1990. 683 с.
111. Олійник Б. І. Шлях: вірші та поеми. Київ: Наук. думка, 1995. 430 с.
112. Олійник М. Я. Судний день. Київ: Рад. письменник, 1982. 215 с.
113. Ольжич Олег. Збірка віршів «Підзамча». URL: https://mala.storinka.org/підзамча-збірка-олег-ольжич-текст-критика-читати-слухати.html.
114. Осадчук П. Ясний світ: збірка поезій для дітей. Київ: Молодь, 1972. 40 с.
115. Осадчук П. Незрима стріла часу: вибране, нове і наново написане. Київ: Дніпро, 1997. 304 с.
116. Осьмачка Т. Поезії, повісті: Старший Боярин. Ротонда душогубців. Київ: Наук. думка, 2002. 420 с.
117. Павличко Д. Любов і ненависть: вибране. Київ: Дніпро, 1975. 422 с.
118. Павличко Д. В. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2008 – 2009. Т. 1: Вірші. Поеми. 2008. 608 с.

119. Підмогильний В. П. Місто: роман. Київ: Дніпро, 2004. 384 с.
120. Познанська М. Жоржини цвітуть! Вибрані твори: вірші, поеми, віршовані оповідання. Київ: Веселка, 1987. 198 с.
121. Речмедін В. О. Твій побратим: романтична історія. Київ: Молодь. 1962. 211 с.
122. Рибак Н. С. На світанку: збірка оповідань. Київ: Рад. письменник, 1940. 228 с.
123. Рильський М. Т. Вибрані твори: в 2 т. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2005 – 2006. Т. 1: Вірші. Поеми. 2005. 604 с.
124. Руденко М. Д. Орлова балка: роман. Київ: Молодь, 2002. 352 с.
125. Самійленко В. І. Твори: поезія, драм. твори, прози, проза. Київ: Дніпро, 1990. 687 с.
126. Самчук У. О. Марія: хроніка одного життя: роман. Київ: Укр. письменник, 2000. 184 с.
127. Світличний І. Побрехеньки для Яремки. Київ: Веселка, 2000. 56 с.
128. Симоненко В. Лебеді материнства. Київ: Молодь, 1981. 344 с.
129. Симоненко В. А. Вибране. Київ: Школа, 2002. 253 с.
130. Скляренко С. Д. Твори: в 4 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1–4.
131. Словник синонімів української мови: у 2 т. / уклад.: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ: Наукова думка, 2001.
132. Словник української мови: в 11 т. / гол. ред. кол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
133. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.
134. Собко В. М. Скеля Дельфін: пригод. повість. Київ: Дитвидав, 10961. 424 с.
135. Стефанович О. Поезії. *Дніпро.*1990. № 10. С. 81 – 87.
136. Стороженко О. Марко Проклятий: повість, оповідання. Київ: Дніпро, 1989. 622 с.

137. Теліга О. Вибрані твори / упоряд. О. Зінкевич. Київ: Смолоскип, 2006. 344 с.
138. Тесленко А. Прозові твори. Драматичні твори. Вірші. Листи. Київ: Наук. думка, 1988. 480 с.
139. Тичина П. Золотий гомін. Київ: Криниця, 2008. 608 с.
140. Тихий Олекса. Думки про рідний Донецький край. Т. 1 / упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко. Донецьк: ТОВ «Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012. 416 с.
141. Ткач Д. В. Арена. Київ: Молодь, 1960. 244 с.
142. Трублаїні М. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Веселка, 1983. Т. 1: Шхуна «Колумб». 1983. 496 с. Т. 2: Лахтак. Оповідання про далеку Північ. 1983. 506 с.
143. Тулуб З. Людолови: істор. роман: у 2-х т. Київ: Дніпро, 1988. Т. 1. 1988. 470 с. Т. 2. 1988. 571 с.
144. Тютюнник Г. Вир: роман. Київ: Укр. центр духовної культури, 1998. 588 с.
145. Тютюнник Г. Твори: у 2-х т. Київ: Молодь. Т. 1. 1984. 328 с.
146. Тютюнник Г. М. Вибрані твори. Київ: Грамота, 2008. 399 с.
147. Українка Леся. Вірші. Драматичні поеми. Харків: Фоліо, 2006. 352 с.
148. Українські народні казки, легенди, анекдоти / уклад. В. Юзвенко. Київ: Молодь, 1989. 430 с.
149. Українські народні пісні. Пісні суспільно-побутові / упоряд. О. М. Хмілевська. Київ: Музична Україна, 1967. 735 с.
150. Українські прислів'я та приказки / упоряд. С. Мишанича, М. Пазяка. Київ: Дніпро, 1983. 390 с.
151. Українські прислів'я, приказки, загадки / упор. К. І. Приходченко. Донецьк: Сталкер, 2003. 288 с.
152. Черкасенко С. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 891 с.

153. Чистяк Д. Море у камені: поезія. Київ: Вид-во «Фенікс», 2016. 208 с.
154. Чорнобривець С. А. Потік життя: роман. Київ: Рад. письменник, 1956. 414 с.
155. Чубай Грицько. Говорити, мовчати і говорити знову. Київ: ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1990. 144 с.
156. Чубач Г. Т. Відкрию таємницю: вірші, поема. Київ: Молодь, 1989. 112 с.
157. Чубач Г. Т. Озвучена печаль: поезії. Київ: Пульсари, 2003. 212 с.
158. Чумак В. Заспів: Твори / вступ. стаття Степан Крижанівський. Київ: Дніпро, 1968. 207 с.
159. Франко І. Я. Твори: у 20 т. Київ: Держлітвидав, 1952. Т. 9. 506 с.
160. Хижняк А. Ф. Данило Галицький: роман. Київ: Дніпро, 1970. 588 с.
161. Хорунжий А. М. Незабутні весни: нариси та оповідання. Київ: Молодь, 1959. 279 с.
162. Хоткевич Г. М. Катрине весілля. Київ: Задруга: Кобза, 1995. 205 с.
163. Цюпа І. А. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1981. Т. 1: Грози і райдуги: роман, оповідання. 1981. 543 с.
164. Шевченко Т. Г. Вірші. Поеми. Харків: Фоліо, 2008. 350 с.
165. Шевчук В. Дім на горі: роман-балада. Київ: Рад. письменник, 1983. 486 с.
166. Щоголів Я. І. Поезії. Київ: Рад. письменник, 1958. 510 с.
167. Яновська Л. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1: Оповідання. Повісті. 1991. 711 с.
168. Яновський Ю. Оповідання. Романи. П’єси. Київ: Наук. думка, 1984. 578 с.

Періодичні видання
та інтернет-ресурси

Газети

1. День (щоденна всеукраїнська газета), м. Київ.
2. 7 Днів (обласна газета), м. Рівне.
3. Дзеркало тижня (міжнародний громадсько-політичний тижневик), м. Київ.
4. Рівне вечірнє (рівненська обласна газета), м. Рівне.
5. Україна молода (щоденна інформаційно-політична газета), м. Київ.

Журнали

Біологія (науково-методичний журнал), м. Київ.

Дивослово (науково--методичний журнал), м. Київ.

Журнал «Біологічні системи». URL: http://ibhb.chnu.edu.ua/biosystem

Культура. URL: http://ura- inform.com/uk/culture/2011/04/20/akcia

Математика (науково-методичний журнал), м. Київ.

Світогляд (науково-популярний) журнал, м. Київ.

Тиждень (щотижневий суспільно-політичний журнал), м. Київ.

Український історичний журнал (науковий журнал, орган Інституту історії України та Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України), м. Київ.

Фізика та астрономія в сучасній школі (науково-методичний журнал), м. Київ.

Хімія (науково-методичний журнал), м. Київ.

Телеканали

Телеканал 1+1 – [Електронний ресурс]. URL: http://uahd.com.ua.

СвітОглядінформаційний портал «СвітОгляд». URL: //svitohlyad.info.

РБК Україна інформаційний портал «РБК Україна». URL: https://www.rbc.ua

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографія

1. Мединська Н. М. Ознакові слова в українській мові: семантична і граматична диференціація: монографія. Рівне: Видавець О. Зень, 2018. 420 с.

Рецензія: Ожоган В. М. Семантичні та граматичні координати ознакових слів у сучасній українській літературній мові. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. Вип. 46. С. 208 – 211. Рец. на кн.: Мединська Н. М. Ознакові слова в українській мові: семантична та граматична диференціація. 2018. 420 с.

Наукові праці у фахових виданнях України

2. Мединська Н. М. Проблема ознакових слів у сучасній лінгвістиці. *Актуальні проблеми сучасної філології.* Рівне: РДГУ, 2007. Вип. 15. С. 45 – 48.
3. Мединська Н. М. Синтаксична транспозиція прикметника до дієслів. *Наук. пр. Кам'янець-Подільського державного університету*: *Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. Вип. 15. Т. 1. С.107 – 111.
4. Мединська Н. М. Особливості функціонування дієслів і прикметників як ознакових слів у текстах. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. *Серія «Лінгвістика»*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. Вип. VII. С. 150 – 154.
5. Мединська Н. М. Категорія ознаковості та її реалізація ознаковими словами. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Проблеми*

граматики і лексикології української мови. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 4. С. 75 – 82.

6. Мединська Н. М. Семантична диференціація прикметникової ознаки. *Актуальні проблеми сучасної філології*. *Мовознавчі студії*. Рівне: РДГУ, 2008. С. 32 – 37.
7. Мединська Н. М. Філософське та лінгвістичне трактування категорії ознаки. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії*. Рівне: РДГУ, 2009. Вип. XVII. С. 65 – 70.
8. Мединська Н. М. Логіко-філософський аспект категорії ознаки. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 5. С. 230 – 234.
9. Мединська Н. М. Особливості семантики предметних та ознакових слів. *Студія лінгвістика VOL IV*. До 80-річного ювілею проф. Ф. О. Нікітіної. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2010. С. 96 – 104.
10. Мединська Н. М. Категорія ознаки та її реалізація на рівні пропозиції і семантико-синтаксичної структури речення. *Наукові записки*. *Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2010. Вип. 17. С. 290 – 301.
11. Мединська Н. М. Семантична природа дієслова як носія динамічної ознаки. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 6. С. 123 – 128.
12. Мединська Н. М. Проблема категорійного статусу дієслова. *Студія лінгвістика VOL V(I)*. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2011. Вип. 5. С. 126 – 136.
13. Мединська Н. М. Категорійне значення дієслова: функціональний аспект. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови.* Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С. 50 – 56.

14. Мединська Н. М. Специфіка категорійних значень дієслова у функції предиката. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 162 – 167.
15. Мединська Н. М. Специфіка аспектуального значення дієслів багатократно-дистрибутивної та розподільної дії. *Українська мова. Науково-теоретичний журнал*. *НАН України*. 2012. № 1. С. 32 – 39.
16. Мединська, Н. М. Дієприкметник у функції предиката. *Студія лінгвістика Vol. VI (I)*. Київ: КНУ ім. Шевченка, 2012. Вип. 6 (Ч. І). С. 146 – 153.
17. Мединська Н. М. Лінгвостилістичні особливості ознакових слів. *Наукові записки*. *Серія «Філологічна».* Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2012. Вип. 31. С. 75 – 80.
18. Мединська Н. М. Прислівник як ознакове слово у предикативній функції. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 9. С. 138 – 143.
19. Мединська Н. М. Дієприслівник у позиції другорядного предиката. *Наукові записки*. *Серія «Філологічні записки»*. Ніжин: НДУ І. М. Гоголя, 2013. Кн. 2. С. 102 – 109.
20. Мединська Н. М. Функція предиката ознакових слів у комунікативному аспекті. *Наукові записки.Серія «Філологічна».* Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2013. Вип. 40. С. 85 – 91.
21. Мединська Н. М. Своєрідність предикатів кількісних, якісних, оцінних родів дієслівної дії. *Українське мовознавство*. Харків: ТОВ «Цифра Принт», 2013. Вип. 43/1. С. 189 – 198.
22. Мединська Н. М. Семантичний предикат із семантикою порівняння у поетичному тексті Тараса Шевченка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова.Серія 10. Проблеми граматики і*

лексикології української мови. НПУ ім. М .П. Драгоманова, 2013. Вип. 10. С. 56 – 59.

23. Мединська Н. М. Валентнісні властивості ознакових слів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2014. Вип. 50. С. 87 – 92.
24. Мединська Н. М. Реалізація валентного потенціалу ознакових слів у структурі речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М .П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С.131 – 137.
25. Мединська Н. М. Валентність дієслів багатократно-дистрибутивної дії. *Studia Linguistica*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2014. Вип. 8. С. 313 – 320.
26. Мединська Н. М. Сучасні підходи до кваліфікації категорії виду дієслова. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 12. С. 163 – 168.
27. Мединська Н. М. Ознакова сутність дієслівної лексеми. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2015. Вип. 57. С. 106 – 111.
28. Мединська Н. М. Проблема транспозиції та аспекти її вивчення в сучасному мовознавстві. *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія»*. Переяслав-Хмельницький: «ФОП Домбровська Я.М.», 2016. Вип. 22. С. 47 – 59.
29. Мединська Н. М. Ситуаційна зумовленість предикативної синтаксеми дієслів багатократно-дистрибутивної дії. *Мова: класичне – модерне –*

постмодерне. Київ: ТОВ «СІК ГРУП Україна», 2016. Вип. 2. С. 156 – 161.

30. Мединська Н. М. Предикативні значення синтаксем ознакових слів. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький: ФОП Бідюк Є. І., 2016. Т. 2 (К – П). С. 160 – 165.
31. Мединська Н. М. Категорія особи в граматичній системі дієслова. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія». 2017. Вип. 68. С. 50 – 55.
32. Мединська Н. М. Об'єктивація й експлікація граматичної семантики категорії способу в системі дієслівної парадигми. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. *Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 13. С. 81 – 87.

Статті в журналах, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах

33. Медынская Н. Н. Грамматические особенности деепричастий как форм признаковых слов в современном украинском языке. *Научно-практический журнал «Приволжский научный вестник»*. 2014. № 9 (37). С. 76 – 81.
34. Медынская Н. Н. Предикативная функция прилагательного в современном украинском языке. *Функциональная семантика и семиотика знаковых систем:* у 2 ч. Ч. 2. Москва: РУДН, 2014. С. 370 – 382.
35. Медынская Н. Н. Особенности категориального значения глаголов в современном украинском языке. *Новый взгляд. Международный научный вестник*. Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2014. Вып. 6. С. 169 – 180.

36. Медынская Н. Н. Особенности реализации предикативной функции существительного в структуре предложения (на материале современного украинского языка). *Актуальные вопросы современной науки*. Новосибирск: Изд-во ЦРНС, 2014. Вып. 37. С. 60 – 69.
37. Медынская Н. Н. Особенности функциональной транспозиции прилагательного в современном украинском языке. *European Applied Sciences*. 2015. № 6 (Juni). pp. 98 – 101.
38. Медынская Н. Н. Особенности функциональной транспозиции числительного в современном украинском языке. *European Applied Sciences*. 2016. № 11. pp. 34 – 37.

Наукові праці в закордонних виданнях

39. Мединська Н. М. Предикативна специфіка ознакових слів. *Aktualnijevy v sovčasnŷch slovanskŷch jazycich a literaturach*: sbornik vědeckŷch praci. Olomouc; Rivne, 2011. С. 108 –112.
40. Мединська Н. М. Філософський аспект категорії ознаки. *Mysl i praktyka edukacyjna w obliczu zmian cywilizacyjnych.* Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. С.43 – 53.
41. Мединська Н. М. Реалізація категорійних значень особи в односкладних дієслівних реченнях у сучасній українській мові. *Intercultural Communication*. 2017. Vol. 2 (3). pp. 57 – 72.

Додаткові публікації

42. Мединська Н. М. Граматичні особливості дієприслівників як форм ознакових слів. *Актуальні проблеми сучасної філології*. *Мовознавчі студії*. Острог – Рівне: Вид-во НУ «Острозька академія», 2013. Вип. 21 (3). С. 39 – 44.

Матеріали міжнародних наукових конференцій

43. Медынская Н. Н. Специфика аспектуального значения глаголов многократно-дистрибутивного и распределительного действия в

современном украинском языке (на материале художественных текстов*). Глагольный вид: грамматическое значение и контекст*: тезисы III Конференции Комиссии по Аспектологии Международного Комитета Славистов. Padova, 2011. С. 48 – 49.

44. Медынская Н. Н. Специфика аспектуального значения глагола как основного класса признаковых слов в современном украинском языке. *Лингвистические и методические аспекты формирования поликультурной многоязычной личности:* материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Барановичи, Респ. Беларусь, 13 – 14 окт. 2011г.). Барановичи: РИО БарГУ, 2011. С. 35 – 37.
45. Мединська Н. М. Іменник у функції предиката. *Семантика мови і тексту*: матеріали IX Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26 – 28 вересня 2012 р.). Івано-Франківськ, 2012. С. 373 – 376.
46. Медынская Н. Н. Семантика глаголов многократно-дистрибутивного и распределительного действия с двойными приставками в современном украинском и русаком языках. *Славянские языки и культуры в современном мире*: материалы II Международного научного симпозиума (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, 21 – 24 марта 2012 г.). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2012. С. 32 – 33.
47. Медынская Н. Н. Глаголы распределительного и многократно-дистрибутивного действия с приставкой пере- в современном русском и украинском языках. *Семантический спектр славянского вида:* материалы IV Конференции Комиссии по аспектологии Международного Комитета Славистов. Гетеборг: Гетеборгский университет, 2013. С. 99 – 102.

ДОДАТОК Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні теоретичні положення та практичні результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Результати дослідження викладено в наукових доповідях на *24 Міжнародних наукових і науково-практичних конференціях:* «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2007); «Взаємодія лексичної і граматичної семантики» (Київ, 2008); «Розвиток словникового складу та граматичного ладу української мови у зв'язку з демократизаційними та глобалізаційними процесами» (Рівне, 2009); «Динамічні процеси в граматиці і лексичному складі сучасних слов'янських мов» (Рівне, 2011); Міжнародній науковій конференції до 80-річчя від дня народження професора Станіслава Володимировича Семчинського (1931 – 1999) (Київ, 2011); «Системний аналіз функціонування мовних одиниць» до 75-річчя від дня народження професора Арнольда Панасовича Грищенка (Київ, 2011); «Лингвистические и методические аспекты формирования поликультурной многоязычной личности» (Беларусь, 2011); «Лексичні та граматичні одиниці: функціонально-семантичний і комуніктивно-прагматичний аспекти» (Київ, 2011);«Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2012); «Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном» до 110-ої річниці від дня народження українського мовознавця і педагога, доктора педагогічних наук, професора Андрія Петровича Медушевського (Київ, 2012); «Проблеми розвитку вищої школи та економіки в XXI столітті» (Рівне, 2013); «Формування мовної особистості в багатоступеневій системі освіти: досвід, реалії, перспективи (Івано-Франківськ, 2013); «Естетичні та моральні ідеали українського народу в Шевченковому слові: до 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича

Шевченка» (Рівне, 2013); «Мова як світ світів: граматика і поетика української мови» (Київ, 2013); «IV Новиковские чтения: Функциональная семантика и семиотика знаковых систем» (Москва, 2014); «Функціональна природа тексту як лінгвосеміотичного, комунікативного і мовно-мисленнєвого утворення» (Київ, 2014); «Мова: класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 2015); «Лінгвістичний простір Вищої школи Драгоманівців (до 95-річчя кафедри української мови та 180-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова» (Київ, 2015); «XX Славянские чтения» (Daugavpils, Latvija, 2015); «Наукова термінологія початку нового століття: теоретичні і прикладні виміри» (Рівне, 2016 р.); «Теоретична і дидактична філологія: надбання, проблеми, перспективи розвитку» (Переяслав-Хмельницький, 2016); «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Львів, Україна; Люблін, 2016); «Українська мова в просторово-часовому вимірі» (Київ, 2017); на III Конференции Комиссии по Аспектологии Международного Комитета Славистов «Глагольный вид: грамматическое значение и контекст» (Италия, Падуа, 2011); IV Конференции Комиссии по аспектологии Международного Комитета Славистов «Семантический спектр славянского вида» (Швеция, Гетеборг, 2013); на *III Міжнародних наукових читаннях* пам'яті професора К. Ф. Шульжука «Здобутки і перспективи сучасної лінгвоукраїністики (Рівне, 2013); Міжнародних наукових читаннях «Античний світ і сучасність», присвячених 20-річчю відновлення спеціальності «Мова і література (класичні)» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (Київ, 2014); на *Міжнародному семінарі* молодих славістів «Актуальні явища в сучасних слов'янських мовах і літературах» (Оломоуць, 2011); на *II Международном научном симпозиуме* «Славянские языки и культуры в современном мире» (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, 2012); на *6 Всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях*: «Лінгвістика тексту: теорія і практика» (Херсон, 2008); «Теоретико-практичні аспекти сучасних лінгвістичних та лінгводидактичних парадигм» (Рівне, 2012);

«Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (Острог, 2012, 2013, 2014, 2017); *Всеукраїнських міжвишівських наукових читаннях* «Українська література від давнини до сучасності: парадигми, напрямки, проблеми» до 105-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора Михайла Давидовича Бернштейна (Запоріжжя, 2016); на *2 регіональних наукових конференціях* «Актуальні проблеми граматики і лексикології» (Рівне, 2008); «Актуальні проблеми сучасної філології» (Острог, 2010); Грищенківських читаннях (Ніжин, 2016); на *щорічних звітних наукових конференціях* професорсько-викладацького складу Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (2009 – 2017).